

HISTORY STUDIES

INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

ULUSLARARASI TARİH ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

VOLUME 16/4 NOV 2024

Editörler
Doç. Dr. Türkan Polatçı Demirkol
Dr. Yunus Emre Çakır

History Studies

International Journal of History

Volume 16/4

Kasım/November 2024

History Studies Dergisi üç ayda bir yayımlanan uluslararası hakemli bir dergidir. History Studies Dergisi'nde yayımlanan tüm yazıların, dil, bilim ve hukuki açıdan bütün sorumluluğu yazarlarına, yayım hakları History Studies Dergisi'ne aittir. History Studies International Journal of History Creative Commons Atf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır. Yayın Kurulu dergiye gönderilen yazıları yayımlayıp yayımlamamakta serbesttir. Gönderilen yazılar iade edilmez.

The History Studies is an international, peer-reviewed journal and published every three months. Authors bear the sole legal responsibility for their published works in the History Studies. The History Studies has the sole ownership of copyright to all published works. History Studies International Journal of History Licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License. The Editorial Board makes the final decision to publish articles. No article is returned to authors.

*History Studies Dergisi ULAKBİM/TR-DİZİN üyesidir.
Journal of History Studies is a member of ULAKBİM/TR-DİZİN.*

Scopus®

History Studies

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/historystudies>

History Studies

International Journal of History

ISSN: (Print) 1309 - 4688 - (Online) 1309 - 4173

Editörler

Doç. Dr. Türkan POLATCI DEMİRKOL

Dr. Yunus Emre ÇAKIR

Çankırı Karatekin Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Çankırı/Türkiye

E-posta: history@historystudies.net

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/historystudies>

History Studies

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/historystudies>

HISTORY STUDIES

Uluslararası Hakemli Dergi / International Journal of History

Sahibi-Yayıncı / Owner-Publisher

Prof. Dr. Osman KÖSE

Editörler / Editors

Doç. Dr. Türkan POLATCI DEMİRKOL

Dr. Yunus Emre ÇAKIR

Alan Editörleri / Area Editors

Prof. Dr. Bünyamin Kocaoğlu, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi - History of the Republic of Türkiye*

Prof. Dr. Hüseyin Üreten, *Eskiçağ Tarihi - Ancient History*

Prof. Dr. Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Medeniyeti ve Müessesleri Tarihi - History of Ottoman Civilisation and Institutions*

Prof. Dr. Muhammed Bilal Çelik, *Genel Türk Tarihi - General Turkish History*

Prof. Dr. Tülay Metin, *Ortaçağ Tarihi - Medieval History*

Doç. Dr. Elvin Yıldırım, *Genel Türk Tarihi - General Turkish History*

Doç. Dr. Hilal Çiftçi, *Yeniçağ Tarihi - Early Modern History*

Doç. Dr. Musa Kılıç, *Yakınçağ Tarihi - Modern History*

Doç. Dr. Özlem Genç, *Ortaçağ Tarihi - Medieval History*

Doç. Dr. Selma Göktürk Çetinkaya, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi - History of the Republic of Türkiye*

Doç. Dr. Emel DEMİR GÖRÜR- *Yakınçağ Tarihi - Modern History*

Dr. Öğr. Üyesi Firdevs Özen, *Ortaçağ Tarihi - Medieval History*

Dil Editörleri / Language Editors

Ahmet Görgen - *İzmir Katip Çelebi Üniversitesi (Almanca Dil Editörü)*

Esra Ericekli- *Çankırı Karatekin Üniversitesi (Fransızca Dil Editörü)*

Hilal Çiftçi - *Çankırı Karatekin Üniversitesi (İngilizce Dil Editörü)*

Yasemin Ulutürk Sakarya - *İstanbul Sağlık Bilimleri Üniversitesi (Türkçe Dil Editörü)*

Kapak Tasarımı

Öğr. Gör. Sezen Tunçkafa

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Fatih Demirel, Prof. Dr. Mucize Ünlü, Dr. Ali Çapar, Prof. Dr. Zübeyde Güneş Yağcı,
Assoc. Prof. Dr. Maria Baramova, Prof. Dr. Alfina Sibgatullina, Prof. Dr. Orlin Sabev

Temsilcilikler / Country Representatives

Almanya: Eva Maria Stolberg (Dr.; University of Duisburg-Essen, Almanya)

Arnavutluk: Hasan Bello (Dr.; Albanoloji Araştırma Merkezi-Tarih Enstitüsü, Arnavutluk)

Hırvatistan: Anđelko Vlašić (Dr., Zagreb Üniversitesi-Hırvatistan)

Romanya: Liliana Boşcan, (Doç. Dr. Bükreş Üniversitesi, Romanya)

Sırbistan: Redžep Škrijelj, (Prof. Dr.; Novi Pazar Devlet Üniversitesi, Sırbistan)

Slovenya: Božidar Jezernik (Prof. Dr.; University of Ljubljana, Slovenya)

Yunanistan: Esra Özsüer, (Doç. Dr. İstanbul Üniversitesi, Türkiye)

Kuzey Makedonya: (Prof. Dr. Numan Aruç, MANU, Kuzey Makedonya)

Kırgızistan: (Dr. Gökçe Yoğurtçu, Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi, Kırgızistan)

Kazakistan: (Dr. Talgat Moldabay, LN Gumilyov Avrasya Ulusal Üniversitesi, Kazakistan)

Özbekistan: (Prof. Dr. Gülnaz SATTAROVA, Özbekistan)

History Studies

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/historystudies>

HISTORY STUDIES

Uluslararası Hakemli Dergi / International Journal of History
Cilt / Volume 16/4, Kasım / November 2024

Bu Sayının Hakemleri / Referees of this issue

- Prof. Dr. Alparslan Demir – Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi*
Prof. Dr. Erdoğan Keleş – Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Prof. Dr. Hayrettin Pınar – Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Alaaddin Yalçınkaya – Karadeniz Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Meryem Kaçan Erdoğan – Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Prof. Dr. Mikail Acıpınar – İzmir Katip Çelebi Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa Uyar – Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Rıdvan Akın – Galatasaray Üniversitesi
Prof. Dr. Sezai Balcı – Giresun Üniversitesi
Prof. Dr. Uğur Kurtaran – Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi
Prof. Dr. Yusuf Kılıç – Pamukkale Üniversitesi
Prof. Dr. Ömerül Faruk Bölükbaşı – Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Şeyma Ay Arçın – Pamukkale Üniversitesi
Prof. Dr. Bilgehan Pamuk – Kilis 7 Aralık Üniversitesi
Doç. Dr. Aysel Erdoğan – Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi
Doç. Dr. Gökhan Kağnıcı – İzmir Katip Çelebi Üniversitesi
Doç. Dr. Levent Küçük – Amasya Üniversitesi
Doç. Dr. Muhammed Fazıl Himmetoğlu – Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi
Doç. Dr. Selim Parlaz – Pamukkale Üniversitesi
Doç. Dr. Tülay Ercoşkun – Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. Uğur Altuğ – Çankırı Karatekin Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Abdulhamit Dünder – İzmir Katip Çelebi Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Cihan Gençtürk – Batman Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Murat Erkoç – Hasan Kalyoncu Üniversitesi
Dr. Abdrasul Isakov

History Studies

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/historystudies>

Osmanlı Devleti'nin Sınırlarının Tespiti ve Tespit Edenler (Muhaddidler / Hudûdcûlar) Üzerine Düşünceler

Güner Doğan*

Araştırma Makalesi

* Sorumlu Yazar,

Doç. Dr., Çankırı Karatekin
Üniversitesi, İnsan ve Toplum
Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü
Çankırı/TÜRKİYE
gu.dogan@gmail.com
ORCID: 0000-0001-6746-2128

Geliş: 27 Şubat 2024

Kabul: 15 Ekim 2024

Yayın: 10 Kasım 2024

Bu çalışma ön inceleme sürecinde
ve yayımlanmadan önce
iThenticate ile taranmıştır.

ÖZ

Osmanlı Devleti'nin sınırları kurulduğu günden itibaren sürekli olarak değişmiştir. Zamanla güçlenen devletin başarılı fetihleri ile birlikte sınır çizgisi de farklılaşmıştır. Bu noktada sınırların en fazla değişkenlik gösterdiği yer, devletin Batı tarafı olmuştur. Özellikle İstanbul'un fethi ile birlikte Balkanlarda gerek Adriyatik yönünde gerekse Viyana'ya doğru fetihler artacak ve iki komşu Venedik ve Avusturya ile sınır sorunları baş gösterecektir. Zaman içinde bir üçüncü ülke Rusya'da sınır sorunları hususunda Osmanlı Devleti ile türlü ihtilaflara ve türlü diplomatik temaslara girecektir. İşte bu makale hem Osmanlı Devleti'nin sınırlarının tespiti hususuna kısmen odaklanmakta hem de asıl önemlisi bu sınırları kimlerin çizdiği konusunda verileri ortaya çıkarmaya çalışmaktadır. Her iki girişimin de diplomasi tarihi ve askeri tarih hususunda yeni birtakım görüşleri/iddiaları ortaya çıkarması amaçlanmaktadır.
Anahtar Kelimeler: Sınır, Savaş, Diplomasi, Muhaddid

The Determination of The Borders of the Ottoman Empire and Thoughts on Those Who Determined Them (Border Officials-Muhaddidler/Hudûdcûlar)

Research Article

* Responsible Author, Assoc. Prof.

Assoc. Prof. Dr., Çankırı
Karatekin University, Faculty of
Humanities and Social Sciences,
Department of History
Çankırı, TÜRKİYE
gu.dogan@gmail.com
ORCID: 0000-0001-6746-2128

Received: 27 February 2024

Accepted: 15 October 2024

Published: 10 November 2024

This paper was checked for
plagiarism using iThenticate
during the preview process and
before publication.

Copyright

This work is licensed under
Creative Commons Attribution
4.0 (CC BY-NC 4.0)
International License

ABSTRACT

The borders of the Ottoman Empire have constantly changed since its establishment. In time, with successful conquests, the borderlines have evolved. The area where borders have been most variable was mainly on the western side of the empire. Especially after the conquest of Istanbul, conquests in the Balkans towards the Adriatic and towards Vienna increased, leading to border issues with neighboring Venice and Austria. Later period, a third country, Russia, also engaged in various disputes and diplomatic contacts with the Ottoman Empire regarding border issues. This article focuses on determining the Ottoman Empire's borders and, more importantly, uncovering the data on who drew these borders. The goal is for both initiatives to bring forth new perspectives/claims in the history of diplomacy and the history of military.
Keywords: Border, War, Diplomacy, Border Officials

Funding: The author has reported that this study received no financial support.

Conflicts of interest: The author declares that there are no potential conflicts of interest.

Peer Review: External, double-blind

Finansman: Herhangi fon veya maddi destek kullanılmamıştır.

Çıkar Çatışması: Herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Bağımsız, çift-kör hakemlik.

Atf - Cite: Doğan, G. Osmanlı Devleti'nin Sınırlarının Tespiti ve Tespit Edenler (Muhaddidler / Hudûdcûlar) Üzerine Düşünceler. *History Studies* 16, no. 4 (2024): 435-457.

Giriş: Osmanlı Devleti'nin Sınırlarının Tespiti Üzerine

Bir sınır beyliği olan Osmanlılar, zaman içinde gerçekleştirdikleri başarılı fetihler ile hızlı bir şekilde hudutlarını genişletmişlerdir. İstanbul'un fethiyle birlikte hem karada hem de denizde hızla genişleyen devletin sınırları II. Viyana Kuşatmasına (1683) kadar bu genişlemesini sürdürecektir; ancak ilk toprak kaybının belgesi olarak kabul edilen Karlofça Antlaşması'na (1699) imza atılmasıyla Osmanlı Devleti'nin genişlemesi de sona erecektir.

Karlofça Antlaşması'na kadar Osmanlı Devleti ve rakip komşu dünya arasında hemen her savaş sonrasında sınırların yeniden tayin ve tespit edilmesi için, içinde türlü ilişkilerin yaşandığı, kısa ve çoğu zaman uzun müzakereler yapılmıştır. Burada temelde iki rakip güç karşımıza çıkıyor: Venedik Cumhuriyeti ve Avusturya. Osmanlı Devleti'nin fetihleri sonrası her iki güç ile sınırdaş/hemhudut olunması şüphesiz devletler arasında oluşan *melez temas muntikalarının*¹ ve uluslararası ilişkiler üzerine çalışanların ifadesiyle *hibrit alanların*² nereden geçeceği sorusu sürekli olarak gündeme gelmiştir. Örneğin, Venedik ve Avusturya ile Osmanlı Devleti'nin ayrıntılı olarak gerçekleştirdikleri ilk sınır çizimleri 1463 yılından itibaren Bosna'nın fethi ile birlikte başlamaktadır. Her iki ülke ile olan bu sınır belirleme işi ya da belgelerde geçen ifadeyle *kat-ı hudûd temyiz-i arazi* çalışmasında sınırlar belli bir kesinlikte ancak zaman içinde türlü sorunların çıkacağı bir belirsizlikle/muğlaklıkla belirlenmeye çalışılacaktır³. Belirsizlik tarafların sürekli olarak rakip güce yönelik sınırlarını devamlı surette genişletmek istemesinden kaynaklanmaktadır. Bu muğlak durumun Osmanlı Devleti açısından⁴ daha kesin bir hal aldığı antlaşma ise Karlofça Antlaşması'dır. Bu antlaşmada alınan kararlar neticesinde sınırlar hem Osmanlı-Venedik hem de Osmanlı- Avusturya adına daha kesin ve uzun süreli bir şekil alacaktır. Karlofça Antlaşması sonrası sınır çizimleri bir bakıma Osmanlı Devleti sınırlarını nasıl belirlerdi sorusu için oldukça net ve güzel bir örnektir. Burada evvela ilgili sınır işine bakacak kişi, *mu'temed ve sulh u salaha hayırhah vekiller*⁵

¹ Bu ifade Karine Bennafla'ya aittir. Bkz. "Sınır'ı Tartışmak: Yuvarlak Masa Söyleşileri", *Toplum ve Bilim* 131, (2014): 14.

² David Newman, "Contemporary Research Agendas in Border Studies: An Overview", *The Ashgate Research Companion to Border Studies* içinde, Editör Doris Wastl-Walter, (UK: Ashgate, 2011), 37.

³ Hudud, sınır, uç, serhad gibi kavramların çoğu zaman iç içe geçtiğini ve yine çoğu zaman türlü karışıklıklara sebep olduğunu belirtmeliyiz. Bu noktada bu kavramların tartışıldığı şu çalışmalara bakılabilir: Maria Pia Pedani, *Dalla Frontiera Al Confine*. (Venezia: Herder Editrice, 2002), 12-15; Maria Pia Pedani, "The Border From The Ottoman Point of View", *Tolerance and Intolerance on the Triplex Confinium: Approaching the "Other" on the Borderlands Eastern Adriatic and Beyond 1500-1800* içinde, Editör Egidio Ivetic ve Drago Roksandić, (Padova: CLEUP, 2007), 195-214; Dariusz Kolodziejczyk, "Between Universalistic Claims and Reality: Ottoman Frontiers in The Early Modern Period", *The Ottoman World*, içinde Editör Christine Woodhead, (London-New York: Routledge, 2012), 205-219; Elma Korić, *Oblikovanje Granica Bosne, Bosna u Ahdnamama I Hududnamama Iz 16. I. 17. Stoljeća*. (Sarajevo, 2022), 20-21. Bunun yanı sıra İngilizce literatürde de sınır kavramının çoğu durumda başka dillere çevrilirken aynı kalmasının ortaya çıkardığı tartışma hakkında bkz. Alessandro Pastore, *Confini e Frontiere nell'età Moderna*. (Milano: Franco Angeli, 2007), 21-25 ve Kerry Goettlich-Jordan Branch, "Borders and Boundaries: Making Visible What Divides", *Boundaries Handbook of Historical International Relations* içinde, Editör: Benjamin de Carvalho, Julia Costa Lopez and Halvard Leria, (London and Newyork, Routledge, 2021), 267.

⁴ Batı Dünyası için sınır çizimleri noktasında önemli antlaşmalardan birisi Westphalia'dır. Bu antlaşma ile İspanya-Hollanda arasındaki sınır belirlenmiştir. Bkz. Emmanuel Bruned-Jailly, "Theorizing Borders: An Interdisciplinary Perspective", *Geopolitics* 10, (2005): 635. Bir diğer sınır kesinliği hususundaki örneği ise Fransa-İspanya özelinde verebiliriz. Taraflar arasında 1659 yılında imzalanan Pireneler Antlaşması sonrası Pirene Dağları esas alınarak oluşturulan bu sınır Batı Avrupa'nın en eski ve en istikrarlı politik sınırlarından birisi olarak uzun yıllar iki devleti ayıran bir doğal hat olarak kalmıştır. Bkz. Peter Sahlins, *Boundaries: The Making of France and Spain in the Pyrennes*, (Berkeley, University of California Press, 1991), 1-8.

⁵ Muhaddidlerin tanımlanışı genel olarak "mu'temed", "mücerreb ü mu'temed", "hulûsu mücerreb" veya "akl u gayret" kelimeleri kullanılarak yapıldı. Onların kendisine güvenilen, itimat edilen kimseler olmaları sadece ülkeler arası

yani muhaddidler belirlenir ardından ise onun geniş maiyeti tespit edilirdi ve belirlenen bu görevliler hazır hale gelerek ilgili işin görülmesi için görev yapacağı yerlere giderlerdi.

Karlofça Antlaşması'ndan sonra Dalmaçya'da Osmanlı-Venedik sınırının daha net bir şekilde çizildiği bilinmektedir. Bu antlaşmadan evvel ise iki taraf arasında Abou-El-Haj'ın ifade ettiği gibi şöyle bir tablo vardır: *"Karlofça öncesi Osmanlı sınırları kaba, muğlak ve savaşan güçler arasında belirsiz bir askeri alandı"*⁶. İşte her iki taraf arasında bu flu/muğlak alanlar yine her iki rakibin zaman içinde sıklıkla gerçekleştirdikleri savaşların akabinde yeniden, kimi zaman kısa ve kimi zaman uzun, müzakerelerin neticesinde belirlenmiştir.

Belgelerin bize bildirdiklerine göre, Osmanlı Devleti ile Venedik arasında ilk sınır belirleme işi 25 Ocak 1478'de gerçekleşmiştir. Fatih Sultan Mehmed zamanında Venedik ile gerçekleştirilen barış antlaşmasının neticesinde sınırların tayin ve temyiz edilmesi istenmiş ve Osmanlı tarafından Halil Bey adındaki bir görevli Venedik tarafından atanan Zuan Zernoevich adındaki görevli ile bir araya gelerek her iki ülke arasındaki sınırları tespit etmişlerdir⁷. Bu ilk sınır tespitinin akabinde bu sefer ikinci sınır belirleme işi Kanuni Sultan Süleyman zamanında 1543 yılında Bosna'da Ulama Bey'in gözetimi altında gerçekleşmiştir.⁸ Ulama Bey'e gönderilen hükümde şu şekilde hareket etmesi buyurulmuştur: *"hük-m-i şerif vusul buldukda te'hir ve nizâ etmeyüb müşârünileyh ile nizâ olunan yerlerin ve kal'a ve kastellerin üzerine varub vilâyet-i mezbûrenin âyan ve asl-ı vukufundan ve mu'temedun-aleyh olan bi-garaz Müslümanlardan cem eyleyüb bu hususları onat vechile hak üzere ta'yin ve tatbik eyleyüb göresiz..."*

Her iki taraf arasında özellikle bölgede yaşayanların tanıklıkları etrafında ve ilgili görevlilerin uzun ve titiz çalışmalarıyla gerçekleştirilen sınırların, kesinlikten uzak ve sık sık değiştiğini ya da en azından tartışmalara konu olduğunu hatırlatmakta fayda var. İşte bu sebeplerden ötürü ve elbette savaşlardan sonra ortaya çıkan yeni "düzenden" dolayı benzer sınır müzakerelerine 1571 yılında cereyan eden İnebahtı Deniz Muharebesi'nden sonra da şahit oluyoruz. Bu muharebenin akabinde Dalmaçya'da Osmanlı-Venedik kara sınırı da

istenilen bir durum değil fakat aynı zamanda bölgede yaşayanlar için de bir gereklilikti. Sınır çizimleri esnasında yaşanılması muhtemel olaylara engel olmanın yolu da bu şekilde engelleniyordu. Bölge ileri gelenlerinden yararlanılması her daim sınır çizimlerinde rastladığımız bir uygulamadır. Bilgilerin teyit edilmesi ve zamanla değişen bazı ufak ayrıntıların atlanmaması amacıyla sözüne güvenilen mutemed yaşlı kişilerin bilgisinden yararlanma yoluna gidilmiştir. Karlofça Antlaşması sonrası sınır çizimlerinde bilgilerinden istifade edilen bu kişilerin isimlerini Kapıcıbaşı Osman Ağa'nın muhatabına gönderdiği bir belgede bulmaktayız. Bu kişiler "mukâlemeye tâ'yin olunan mu'temed adamların defteridir" başlığı altında şöyle verilmiştir; Amuca oğlu Mehmed Ağa, Begola oğlu Mehmed Ağa, Ömer oğlu İshak Ağa, Ali Ağa, İshak Ağa, Kır Ali, Tayyar Defterdari, Hersek Yakub, Nasib Efendi, Hüseyin Ağa ve Ahmed Ağa'dır. Bkz. ASVe, *Archivio Privato Famiglia Grimani dai Servi*, Busta: 10, (21 Novembre 1699). Deyim yerinde ise bu akil insanlar bir mu'temed özelinde *"aksakallı kocaman ihtiyar [lar]"* sıfatı ile anılmakta idiler. Bkz. ASVe, *Archivio Privato Famiglia Grimani dai Servi*, Busta: 10, (Novembre 1699). Son olarak, örneğin Karlofça Antlaşmasından çok evvel Viyana'ya giden, Zülfikâr Efendi, Venedik elçisi ile olan görüşmesinde sınır hususu gündeme gelince, sınırları çizecek olan kişilere yardım edecekler hakkında şöyle bir tanımlama yapmıştır: *"Kat'ı hudûd ahvâli tarafeynden ta'yin olunan vükelâ mahallinde varup müsün ve ihtiyâr ve ehl-i vukuf ve bi-garez âdemleri söyledüp..."* Bkz. *Viyana'da Osmanlı Diplomasisi: Zülfikâr Paşa'nın Mukâleme Takriri, 1688-1692*, Hazırlayan Songül Çolak (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2007), 132.

⁶ Rifaat A. Abou-el-Haj, "The Formal Closure of the Ottoman Frontier in Europe: 1699-1703", *Journal of the American Oriental Society* 89, no.3 (Jul., Sep., 1969): 467-475.

⁷ ASVe, *Provveditori Sopraintendenti alla Camera dei Confini*, Busta: 259. Lettere B ve Pedani, *Dalla Frontiera Al Confine*, 40.

⁸ Ulama Han için bkz. Mehmet Alaaddin Yalçınkaya, "Ulama Han", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, Cilt II, (İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, 1999), 636-637.

⁹ ASVe, *Provveditori Sopraintendenti alla Camera dei Confini*, Busta: 243, Tarihsiz.

düzenlenmiş ve oldukça muğlak bir ifadeyle şöyle bir karar kâğıda dökülmüştür: “İki cânibin ellerinde olan hisârların kadimi sınırları ve karyeleri vire bozulmadın ne veçhile zabt oluna gelmiş ise min ba’d girü ol veçhile zabt oluna¹⁰”. Ardından her iki tarafın muhaddidleri bir araya gelerek kendilerine şöyle bir hüküm gönderilmiştir: “Venedik beyinin elinde kalan hisarların kadimi sınırları ve köyleri dostluk zamanının sınırlarına ne mahalden ne mahale kat’ olursa üzerine varub kadimi sınırları bulub dahi onun üzerine sınır tayin edüb yer yer alâmetler vaz eyleyesin...¹¹” Bu hükme istinaden Bosna Sancakbeyi olarak görev yapan Ferhad Paşa Osmanlı Devleti adına ilgili sınır işini görmüş¹² ve bunun yanı sıra bölge özelinde Sultan II. Selim zamanı itibariyle bir de ayrıntılı tahrir gerçekleştirmiştir¹³.

Tekrar ifade edecek olursak, bu ilk sınır belirleme işleri her savaştan ya da tartışmaya konu olan mekânlardan sonra tekrar tekrar görüşülür ve yeri geldiğinde her iki taraf ilgili görevlilerini atayarak aralarındaki sınırları ona istinaden belirlerlerdi. Ancak bu çizimlerin gerçek manada çok net bir sınır hattı olduğunu iddia etmek zor gözükmektedir. Sürekli genişlemek isteyen Osmanlı Devleti’nin akınları neticesinde belirlenen sınırların özellikle kaleler etrafında devamlı surette değiştiğini ve çoğu zaman belirsizliklerin devam ettiğini söyleyebiliriz¹⁴. Bu belirsizliğin zaman içinde değişmeye başladığını ve nispeten daha kesinliğe doğru evrildiği de bilinmektedir. Buna ilk örnek Girit Muharebesi sonrası olacaktır. Uzun savaşın 1669 yılında nihayete ermesiyle birlikte Osmanlı tarafı Venediklilere oldukça tafsilatlı bir ahidnâme vermişlerdir. Sultan IV. Mehmed’in iktidarında 1670 yılı itibariyle verilen bu ahidnâmede yer alan bir madde taraflar arasında savaş zamanında bozulan sınırların yeniden tesis edilmesi noktasında şu bilgileri içermektedir: “...ve iş bu ahidnâme-i hümayûnum ihsân olunduğu tarihten dört ay mürrurundan sonra tarafeynden mu’temedun-aleyh birer âdem ta’yin olunup varup Bosna serhaddinin bi-garaz ehl-i vukufları ma’rifetiyle hudûdun ta’yin ve i’lâmı vaz’ olunup ba’del-yevm ol hudûda ta’arruz olunmaya...¹⁵”. Ahidnâme sonrası Bosna Paşası Mahmud ve yanında 150 kişiden mürekkep maiyeti Venedik tarafından Battista Nani ile bir araya gelmiş ve sınırları göre daha “net” bir şekilde belirlemeye çalışmışlardır¹⁶.

Osmanlı Devleti’nin Dalmaçya’da Venedik ile en geniş sınırlarına ulaştığı tarih II. Viyana Kuşatması ile sona ermiştir. Bu kuşatma her bakımdan Osmanlı Devleti’ni olumsuz manada etkilemiş ve 1699 yılında imzalanan Karlofça Antlaşması’na kadar farklı noktalarda ciddi kayıplar yaşanmıştır. Gerek Venediklilere gerekse de Avusturya tarafına karşı kaybedilen

¹⁰ Mahmut H. Şakiroğlu, “II. Selim’in Venedik Cumhuriyetine Verdiği 1567 ve 1573 Tarihli Ahidnâmeler”, *Erdem* 5, no.2, (1986): 527-553; Meryem Kaçan, “XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı-Venedik Ahidnâmeleri” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 1995), 79.

¹¹ ASVe, *Provveditori Sopraintendenti alla Camera dei Confini*, Busta:243, sene 1576.

¹² Elma Korić, “Ulago Ferhad Bega Sokolovića u Utvrdivanju Granica Između Osmanskog Carstva i Mletačke Republike Nakon Završetka Kiparskog Rata 1573. Godine”, *Annals of the Gazi Husrevbey Library* 33, (2012): 142. Walter, Panciera, “Building a Boundary: The First Venetian-Ottoman Border in Dalmatia, 1573-1576”, *DOVI* 45, (2013): 9. İlgili sınır işinde Venedik tarafından görevlendirilecek isim ise Giacomo Soranzo’dur. Bkz. BOA, MAD.d., n.6004, 120.

¹³ “sâbıka Klis Beyi olub hâlen mir’i livâ-i Bosna fahrü’l ümerâ-kiram Ferhad Bey Asâkir-i İslâm ile livâ-ı mezbur hudûdu Bosna...” bkz. BOA, TT, n.526

¹⁴ Bkz. Güner Doğan, “Hak ve Adl Üzere Sınır Kesmekten Haklı Gereğçelere: Balkanlar’da İlk Osmanlı-Venedik Sınırının Teşekkülü ve Tartışmalı Alanlar (1479-1591)”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 38, no.2 (Aralık 2021): 655-670.

¹⁵ Kaçan, “XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı-Venedik Ahidnâmeleri”, 123.

¹⁶ İlgili sınır tespit işinin ayrıntıları için bkz. Güner Doğan, “Girit Muharebesi Sonrası Osmanlı-Venedik Sınırı (1671)”, *ÇAKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 10, (2019): 1-18.

mekânlar Osmanlılar özelinde artık genişleyen değil sınırlar noktasında gerileyen bir görünümün panoramasını vermektedir.

Karlofça Antlaşması'nda Osmanlıların karşısında yer alan Venedikliler ve Avusturyalılar ile sınırların yeniden tespiti noktasında müzakereler gerçekleştirilmiştir ve antlaşma sonrası atanacak görevliler ile sınırların daha kesin bir şekilde tespit edilmesi istenmiştir. Bu noktada örneğin Venedik özelinde Dalmaçya sınırının tespit edilmesi için Kapıcıbaşı Osman Ağa geniş bir maiyet ile Venedikli muhatabı Giovanni Grimani ile bir araya gelecek ve iki yıl süren müzakere neticesinde her iki ülke arasındaki sınırlar Sultan II. Mustafa iktidarında daha kesinlikte çizilecektir¹⁷ ve evvelinde alınan şu karar hayata geçirilecektir: “*Dalmaçya'da Knin ve Sin ve Gabela ile Çeklut Kal'aları hâliyâ Venedik Cumhûrunun zabt u tasarrufunda olmağla, yine âsûde-hâl üzre zabt u tasarruflarında kal'alar...Knin kal'asından Verlika kal'asına ve andan Sin kal'asına ve andan Delüvara dedükleri Zadvarya kal'asına ve andan Vergoraç kal'asına ve kezâlik Çeklut kal'asına varınca hudûd-ı müstakime çekilüp sınırlar tefrik oluna...ve Venedik zabtında olan kal'aların önlerinde dahi münâsebeti mikdârı arâzisi olmak için Knin ve Verlika ve Sin ve Zadvarya ve Vergoraç ve Çeklut kal'alarının önlerinde yerin iktizâsına göre müstakim veyâhûd pergâri hat ile birer sâ'at toprak kat'-ı hudûda me'mûr olan vekiller cânibinden ta'yin oluna*”¹⁸. Avusturyalılar ile yapılacak olan sınır çizimi ise tıpkı Venedikliler ile olan tafsilatlı çizim işi gibi oldukça uzun sürecek ve türlü sorunlar iki muhaddidin (Kont Luigi Ferdinando Marsigli¹⁹-Kapıcıbaşı İbrahim Efendi) müzakereleri ile çözülecek ve yeni bir savaşa kadar bu sınır türlü sorunlarla varlığını devam ettirecektir²⁰.

Batı sınırları özelinde son olan sayılabilecek sınır çizimi ise Pasarofça müzakerelerinin akabinde gerçekleşmiştir. Müzakereler sırasında her bir devleti zorlayacak en önemli madde defaten sınırlar konusu olacaktır. Bu bakımdan Avusturya ve Venedik ile imzalanan antlaşmanın ilk maddelerinin büyük kısmı sınırların nerelerden geçeceği ile alâkalıdır. Örneğin Venedik tarafına baktığımızda antlaşmanın ilk beş maddesinin doğrudan sınırlar mevzusu ile alâkalı olduğunu görebiliriz. Pasarofça müzakereleri sonrası alınan kararlar

¹⁷ Sınır tespitinin ayrıntıları için bkz. Güner Doğan, “Karlofça Antlaşması Sonrası Osmanlı-Venedik Sınırının Teşekkülü ve Kapıcıbaşı Osman Ağa'nın Mektupları (1699-1701)”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 35, (2021): 319-348. Karlofça Antlaşması ile Dalmaçya'da Osmanlı-Venedik sınırının evvelki dönemlere göre daha bir kesinlik kazandığı muhakkaktır. Venedik açısından baktığımızda ise görüşmeler iki yıl sürecek ve taraflar arasında türlü dostlukların kurulduğu bir süreç de yaşanacaktır. Bir mektubunda Osman Ağa'nın rakibi Grimani ile bir araya geldikleri çadırda çalgılar eşliğinde yemekler yiyip vakit geçirdiklerine dair ifadesini ya da muhatabı Grimani'nin torun sahibi olmasından dolayı ona tahtadan bir beşik ve sandık dolusu sırmalı makreme göndermesini birkaç örnek olarak vermekle yetinelim. Dolayısıyla sınır belirleme işi diplomasinin çoğu zaman sert ve tehditkâr doğasının çok dışında farklı örnekleri içerisinde barındırmaktadır. Bu hususlara kapsamlı bir örnek teşkil edecek olması bakımından “Sınırdaki Hediyeleşme, Beslenme ve Eğlence” üzerine kaleme aldığımız ve yakın zamanda çıkacak çalışmamıza bakılabilir.

¹⁸ İ. Â. Çelebizâde, M. Râşid, *Târih-i Râşid ve Zeyli*. Yayına Hazırlayan A. Özcan, Y. Uğur vd., cilt:1, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2013), 575-576; J. W. Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1699-1774)*. Çeviren Nilüfer Epçeli, cilt:5, (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2011), 150; *Muâhedât Mecmuası*, cilt:2, (Ankara: TTK Yayınları, 2008), 217-271.

¹⁹ Bu mühim şahsiyet hakkında şu iki çalışmaya bakılabilir. John Stoye, *Marsigli's Europe: The Life and Times of Luigi Ferdinando Marsigli, Soldier and Virtuoso, 1680-1730*. (New Haven-London: Yale University Press, 1994); Güner Doğan, *Sınırlar Üzerinde Bir Hayat: İtalyan General Kont Luigi Ferdinando Marsigli ve Osmanlı İmparatorluğu (1679-1732)*. (Ankara: İtalya Kültür Derneği Yayınları, 2020).

²⁰ İlgili sınır işi ve sorunlar hakkında bazı örnekleri şu çalışmada bir araya getirdik: bkz. Mehmet Demiryürek ve Güner Doğan (haz.), *Boundary Letters: Ottoman Officials to Luigi Ferdinando Marsigli (1699-1701)*. (Ankara: Birleşik Kitabevi, 2015).

neticesinde Venedik ve Avusturya muhaddidleri²¹ ile Osmanlı muhaddidi Mevkufâtçı Siyahi Hacı Mehmed Efendi ve Vidin Muhafızı Osman Paşa arasında gerçekleşen uzun müzakereler en azından Osmanlı-Venedik sınırının 1815 yılına kadar değişmeden varlığını sürdürmesini sağlayacak²² ve yakın geçmişte yapılan sınır çizimine atıf yapılarak ilgili sınır şu şekilde olması istenecektir: “Karlofça müşâlahasında olduğu gibi zikr olunan hudûd dahilinde derya cânibine doğru cumhûr zabtında olan ka’aların önünde dahi yerin iktizâsına göre müstakim veyâhûd pergâri hatt ile her taraftan birer sâ’atlik arazi kat [olunacaktır]...²³”.

Karlofça ve Pasarofça Antlaşmalarından sonra belirli bir kesinlikte tespit edilen Osmanlı sınırları yeni bir barış olan ve Avusturya ile gerçekleşen Belgrad Antlaşmasında tekrar gündeme gelecek ancak bu antlaşmada alınan karar ile eski sınırların nispeten korunması istenecektir. Bu noktada 1741 yılında Avusturya elçisine verilen temessükte şöyle bir karar alınmıştır: “...Novi kal’ası hudûduna dek Karlofça hudûdu ve nehr-i unanın ilerü yani karşı tarafları Pasarofça hudûdu ile muhaddid olub...²⁴”. Bu tarz bir istek her ne kadar sahaya çıkıldığında türlü değişiklikler noktasında uygulanması sıkıntılar yaratmış olsa da en nihayetinde Osmanlı-Avusturya sınırı bir kere daha Mevkufâtçı Siyahi Hacı Mehmed Efendi’nin görevlendirilmesi ile son bulacaktır.

Belgrad Antlaşması ile en azından belli bir dönem Batı sınırlarını kapatan Osmanlı tarafı Karlofça Antlaşması’nın akabinde Kuzey ve Doğu sınırlarını da benzer şekilde belirleme yoluna gitmiştir. Rusya özelinden bakıldığında Osmanlılar ile Ruslar arasında Karlofça Antlaşması’nın akabinde on dört maddelik bir antlaşma imzalanmıştır. Daha sonra Osmanlı padişahı tarafından Rusya’ya bir Name-i Hümayun ile birlikte 6 Ağustos 1701 tarihli otuz yıl süreli ahidname gönderilmiştir²⁵. İşte bu ahidnamenin 7. maddesi daha evvel Rusların ele geçirdikleri Azak Kalesi ve çevresinin sınırı hakkındadır. İlk Osmanlı-Rus sınırına konu olan Azak kalesinin sınırı atanan muhaddidlerle Kuban tarafına doğru on saatlik bir hat ile tespit edilmiştir²⁶. Bu ilk sınır çizimine konu olan bölge ve çevresi Osmanlı-Rus çekişmesinin önemli noktalarından birisidir ve sonraki dönemlerde de burası hemen her sınır tespitinde mutlaka yer alacaktır. Bu aşamada 1714 yılında imzalanan Edirne Antlaşması’nı örnek gösterebiliriz. İlgili antlaşmada Azak Kalesi yine merkezde yer almıştır. Osmanlı tarafından Tevki’i İbrahim Ağa ve Defterdar-ı Sabık Mehmed Efendi’nin görevlendirildiği sınır müzakerelerinde Rus heyeti Stephan Andreevich Kolychev yanında yer alan dört kişi ile temsil edecektir. Nehirlerin (Özi, Erel, Samar, Miyuş ve Ten) ve bölgede yer alan kalelerin (Azak kalesi ve Çerkezkirman Kalesi) ön planda olduğu sınır çizimi her iki tarafın üzerinde uzlaştığı belirli bir alanın pay edilmesiyle sona ermiştir²⁷.

²¹ Venedik: Alvise Mocenigo III; Avusturya: Teuffenbach.

²² Stefanos Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar: Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu*. Çeviren Şirin Tekeli, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010), 53.

²³ BOA, *Ali Emiri III. Ahmed*, n.9673.

²⁴ Bkz. Archives Diplomatiques du Ministère des Affaires Étrangères, *Correspondance Politique, Turquie*, vol.108, n.498 (1741 tarihli Nemçe elçisine verilen temessükün suretidir.)

²⁵ *Osmanlı-Rus Antlaşmaları 1700-1834*. Yayına Hazırlayan Numan Yekeler-Yılmaz Karaca vd., (T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2019), 43-44.

²⁶ “Azak Kal’ası’na... misaha vechiyle Azak’dan Kuban canibine doğru on sâat arâzi misâha olunup ta’yin oluna... tarafeynden adedi berâber âdemler ile âkil ve hayırhâh vekiller ta’yin olunup mâbeynlerinde karâr-dâde olan vakitte bu işi kemâl-i sür’at ile görüp tekmil edeler...”. Bkz. *Osmanlı-Rus Antlaşmaları 1700-1834*, s.46.

²⁷ Her iki tarafın tayin ettiği görevlilerince tespit olunan sınırlarına dair Osmanlı tarafının düzenlendiği hüccet için bkz. *Osmanlı-Rus Antlaşmaları*, 164-166.

1829 Edirne Antlaşması'ndan sonra Batı sınırında olduğu gibi Osmanlılar ile Ruslar hemen her savaş sonrası hem Kuzeyde karadeniz özelinde de hem de Doğu'da Osmanlı-İran-Rusya özelinde sınırlarını uzun müzakereler ve çoğu zaman arabulucu sıfatıyla *makbul ve mergub* olarak kabul edilen Fransızların dahilî ile belirlemişlerdir. Ancak defaten söylemek gerekir ki, Osmanlılar ile her farklı devletin gerçekleştirdiği sınır belirleme işleri zor bir diplomatik sürecin neticesinde hayat bulmuştur. İşte bu zor süreci üstlenen kişilerin kim oldukları sorusu hâlâ tam olarak cevabını bulamamıştır. Sınırları tayin ve tespit eden bu kişiler yani muhaddidler/hudûdcular hakkında muhtemel soruların henüz cevapsız kaldığını söylememiz gerekmektedir. Bu noktada kaleme aldığımız makale ile en azından başlangıç olması açısından bazı soruları cevaplayacağımızı belirtmek isteriz. Sorularımız şu şekilde olacaktır: Kimdir bu muhaddid, belgelerde nasıl sıfatlarla tanımlanır, muhaddid olarak atanması sürecinde nasıl seçilir, onun statüsünü bir elçi ile karşılaştırmak mümkün müdür, muhaddid sınır çizim işi nihayete erdiğinde ne iş yapar, işi biten bir muhaddid tekrar aynı göreve başka bir zaman atanmakta mıdır, muhaddid tıpkı bir elçi gibi yaşadıklarını, gördüklerini rapor olarak sunar mı, eğer rapor olarak bir metin kaleme aldıysa muhaddidin bu raporu daha sonra hatırlanmakta mıdır, muhaddid göreve atandığında yanında nasıl bir maiyet vardır, kimlerden oluşur, kaç kişidir ve bu maiyetin tecrübesi var mıdır, muhaddidin yaptığı iş zor mudur eğer zor ise ne tür bir zorluktan bahsetmektedirler, muhaddid görev yerine giderken maiyeti dışında yanında kendisine yardım etmesi muhtemel ne tür yazılı ya da teknik araç götürür, muhaddid sınır çizimi icra ettikten sonra çözülemeyen herhangi bir sorunda kendisine daha sonra danışılmakta mıdır?. Daha birçok soruyu soruyor ve gerçekleştirdiğim farklı yayınlar ile bu soruların cevabını arıyorum. Bazılarının cevabını zaman içinde bulduğumu ise belirtmek isterim.

1. "Muhaddid Dimek Bizde Pâdişâh Vekili Dimekdür": Sınırları Tespit Edenlerin (Muhaddidler/Hudûdcular²⁸) Unvanları/Statüleri Üzerine

Venedik'in tarafsız olduğu Rusya ve Avusturya'nın müttefik olarak Osmanlı Devleti'ne karşı savaştığı 1736-39 yılları arasını kapsayan dönem Belgrad Antlaşması'nın imzalanması ile son bulmuştur. Antlaşmanın bazı maddeleri ise Osmanlıların her iki devletle yeniden bir sınır müzakeresine girmesi gerektiğini haber vermektedir. Özellikle üçüncü ve dördüncü maddelerde yer alan ifadeler²⁹ her ne kadar sınırların Karlofça ve Pasarofça'da tayin edilen şekilden hareket edilerek yapılmasını öngörse de³⁰ yaşanan sınır tartışmalarının evvelki sınır tartışmaları kadar uzun ve teferruatlı olduğunu da söylememiz gerekmektedir. Avusturya özelinden devam edecek olursak, Osmanlı Devleti iki ayrı noktada bu sınır işine başlamıştır. Bu bakımdan Bosna'da sınırların çizimi için *Mehmed Seyyid Efendi* görevlendirilirken Irşova tarafına ise, daha evvel Pasarofça sonrası sınır işinde görevli

²⁸ Osmanlı belgelerinde sınırları belirleyen kişi olarak genelde muhaddid kelimesi kullanırken bir belgede hudûdcu kelimesine tesadüf etmekteyiz: "...hudûda me'mûr Mehmed Efendiye kâ'ime irsâl olunmuşken bu ana değin avk ve te'hirine cenâblarının ihmali ve *hudûdcu* Mehmed Efendinin tekâsül olmak ihtimali..." Bkz. ASVe, *Documenti Turchi*, n.1759.

²⁹ BOA, *İE. HR.* n.19/1724. Ayrıca iki ülke arasında kalan adalar konusu ise bir başka maddede şöyle bir karara bağlanmıştır: "...ve bâki kalan sagir adalar yedinci maddede tasrih olunduğu üzere tahdid olunmaları muhaddidlere tenbih buyurula..." Hangi adaların kimde kalacağını tespiti ve sonuçları için bkz. BOA, *HAT*, n.1205/47279-K; BOA, *C.HR.* n.105/3233.

³⁰ "...Novi kal'ası hudûduna dek Karlofça hudûdu ve nehr-i unanın ilerü yani karşı tarafları Pasarofça hudûdu ile muhaddid olub..." Bkz. Archives Diplomatiques du Ministère des Affaires Étrangères, *Correspondance Politique, Turquie*, vol.108, n.498 (1741 tarihli Nemçe elçisine verilen temessükün suretidir).

olduğunu bildiğimiz, *Hacı Mehmed Efendi* atanmıştır³¹. Buna karşılık Avusturya tarafı ise *Kont Engelshofen*'i muhaddid olarak göndermiştir³². Her iki sınır noktasının tespit edilmesi için nispeten geniş bir maiyet ile görev yerlerine giden bu iki Osmanlı muhaddidinden Hacı Mehmed Efendi'ye yardım edecek olan *Ebû Sehl Nu'mân Efendi* adındaki bir görevlinin yazdıkları ise Osmanlı Devleti'nin birtakım eksikliklerini daha net bir şekilde görmemizi sağlayacaktır. *Tedbirât-ı Pesendide* (Beğenilmiş Tedbirler)³³ başlığı altında, görev yaptığı farklı yerlerde gözüne çarpan birtakım olayları ayrıntısı ile anlatan Nu'mân Efendi sınır mollası olarak Hacı Mehmed Efendi'nin maiyetine dahil olmuş, yaptığı birtakım işler ve dile getirdiği tavsiyeler ile de ilgili sınır işine tabir yerindeyse damgasını vurmuştur.

Nu'mân Efendi'nin yukarıda ara başlık olarak kullandığımız cümlesi değerlidir: "muhaddid demek bizde pâdişâh vekili demekdür". Her ne kadar sınırları tayin ve tespit ederken birtakım eksikliklerde sıkıntı çekilmesi, zaman zaman türlü zorluklar çekilmesini göz önüne alırsak *Ebû Sehl Nu'mân Efendi*'nin rakibi Avusturyalı muhaddide bir anlamda üstünlüğünü ve karizmasını göstermek için bu tabiri kullandığını düşünebiliriz. Nu'mân Efendi'nin kendisini Padişahın vekili Sadrazam statüsüne koymasını nasıl değerlendirmek gerekir, gerçekten bu böyle midir ya da bu anlık söylenmiş bir söz müdür? İşte bu noktada muhaddidlerin hangi unvanlara sahip olduklarını ve görevleri nihayete erdiğinde yine hangi görevlere atandıklarını tespit ettiğimiz kadarıyla aşağıdaki tabloda görebiliriz:

İSMİ VE UNVANI	GÖREV YILI	GÖREV TANIMI	SINIR ÇİZİMİNE SEBEP OLAN HUSUS-İŞİN MAHİYETİ ve MAİYET HAKKINDA	MUHTASAR BİYOGRAFİ, UNVANI ve SONRAKİ GÖREVİ HAKKINDA
SİLİSTRE SANCAKBEYİ OSMAN PAŞA	1542	OSMANLI-POLONYA-LİTVANYA SINIRININ TAYİN VE TESPİTİ	"İki tarafda ber-asl ceng ü cidâl eksik değildir", "hak üzere sınır kesilmeğe" ³⁴	---
BOSNA SANCAKBEYİ ULAMA BEY	1543	OSMANLI-VENEDİK SINIRININ	"Hükm-i şerif vusul buldukda te'hir ve nizâ etmeyüb	

³¹ BOA, C.HR. n.159/7946; BOA, HAT, n.1428/58466; BOA, C.HR. n.125/6243. Sınır işinde muhaddidlerin maiyetinde ise toplamda 108 kişi görev yapmıştır. İlgili görevlilerin aldıkları ücretler işin mahiyetini ve önemini de gösterebilir. Bkz. BOA, C.HR. n.9153 ve BOA, AE.SMHD.I. n.41/2440.

³² Archives Diplomatiques du Ministère des Affaires Étrangères, *Correspondance Politique, Turquie*, n.498 (1741 tarihli Nemçe elçisine verilen temessükün suretidir).

³³ Bu eser iki kere tercüme edilmiştir. Almanca tercümesi için bkz. Erich Prokosch, *Molla und Diplomat: Der Bericht des Ebû Sehil Nu'mân Efendi über die Österreichisch-Osmanische Grenzziehung nach dem Belgrader Frieden 1740/1741*. (Graz-Wien-Köln: Verlag Styria, 1972). Günümüz Türkçesine tercümesi için bkz. Ali İbrahim Savaş, *Ebû Sehil Nu'mân Efendi: Tedbirât-ı Pesendide (Beğenilmiş Tedbirler)*. (Ankara: TTK Yayınları, 1999). *Ebû Sehil Nu'mân Efendi* ve kaleme aldığı çalışma hakkında şu makalede detaylı bilgiler bulabilmek mümkündür: Henning Sievert, "Ebû Sehil Nu'man Efendis *Treffliche Maßnahmen* gegen die Arglist der Anderen und die Torheit der Vorgesetzten in Iran und an der Donau", *Deutsch-Türkische Begegnungen, Festschrift für Kemal Beydilli* içinde, Editör Hedda Reindl-Kiel, Seyfi Kenan (Berlin: EB Verlag, 2013), 366-401.

³⁴ Michael Polczyński, "Sovereignty and Space Through GIS in the Early Modern Polish-Lithuanian/Ottoman Frontier", *Digital Historical on Southeast Europe and the Ottoman Space* içinde, Editör Dino Mujadžević (Berlin: Peter Lang, 2021), 72 ve 79.

		TAYİN VE TESPİTİ	müşârünileyh ile nizâ olunan yerlerin ve kal'a ve kastellerin üzerine varub vilâyet-i mezbûrenin âyan ve asl-ı vukufundan ve mu'temedun-aleyh olan bi-garaz Müslümanlardan cem eyleyüb bu hususları onat vechile hak üzere ta'yin ve tatbik eyleyüb göresiz... ³⁵	---
KİLİS SANCAKBEYİ FERHAD KAPICIBAŞI RIDVAN AĞA ³⁶	1573- 1576	İNEBAHTI MUHAREBESİ SONRASI OSMANLI- VENEDİK SINIRININ TAYİN VE TESPİTİ	"Venedik elçisi arz-ı hâl sunub zikr olunan sınır hususu hak üzere görülmemiştir deyü tekrar görölüb fasl olunmasını ricâ eyledikde... ³⁷	KİLİS SANCAKBEYİ FERHAD: "sâbıka Kilis Beyi olub hâlen mir livâ-i Bosna fahrü'l ümerâ-kiram Ferhad Bey Asâkir-i Islâm ile livâ-i mezbur hudûdu Bosna... ³⁸
BOSNA PAŞASI MAHMUD, HERSEK PAŞASI MUSTAFA ve DEFTERDAR MEHMED EFENDİ	1671	GİRİT MUHAREBESİ SONRASI OSMANLI- VENEDİK SINIRININ TAYİN VE TESPİTİ	"Ve iş bu ahidnâme- i hümayûnum ihsân olunduğu tarihten dört ay mürurundan sonra tarafeynden mu'temedun-aleyh bire âdem ta'yin olunup varup Bosna serhaddinin bi- garaz ehl-i vukufı ma'rifetiyle hudûdun ta'yin ve i'lâmı vaz' olunup ba'del-yevm ol hudûda ta'arruz olunmaya... ³⁹ . 150 kişiden oluşan maiyyet. Tarafların	BOSNA PAŞASI MAHMUD: 1667'de evvela Konya sonra Budin Valisi oldu. 1670 yılında İstanbul Kaymakamı olup o sene Bosna Valisi olarak bâdel-azl eyledi ⁴¹ .

³⁵ ASVe, *Provveditori Sopraintendenti alla Camera dei Confini*, 243.

³⁶ İlgili sınır işi için ön planda olan kişinin, belgelerden anlaşıldığı kadarıyla, Kilis Sancakbeyi Ferhad olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bazı durumlarda Kapıcıbaşı ünvanı ile görev yapan Rıdvan Ağa'nın ismi de geçmektedir. Bkz. ASVe, *Provveditori Sopraintendenti alla Camera dei Confini*, Busta:245, 29 Maggio 1588.

³⁷ ASVe, *Provveditori Sopraintendenti alla Camera dei Confini*, 243; ASVe, *Documenti Turchi*, n.849-850; Paris, BnF, *Turc*, 83.

³⁸ BOA, TT, 526.

³⁹ BOA, *Düvel-i Ecnebiye Defterleri*, Venedik Ahidname Defteri, 16/4.

⁴¹ *Sicill-i Osmani*, cilt:IV/I, 382.

			ilk buluşması esnasında Mahmud Paşa 2000 kişilik bir birlik ile gelecektir ⁴⁰ .	
SERDAR KÖR HÜSEYİN PAŞA	1680	OSMANLI-POLONYA SINIRININ TAYİN VE TESPİTİ	« Kariye-i mezbur hudûdda vaki' olmakla sınırnamede Leh ile müşa' ve müşterek mukayyedir ⁴² »	SERDAR KÖR HÜSEYİN PAŞA: 1672'de Adana Valisi oldu. 1674'te Vezaretle Şam, 1675'de Anadolu Valisi oldu. 1677'de Leh Serdarı olmuştur. 1683 yılında Eğri Valisi ve Serdarı olarak göreve atanmıştır ⁴³ .
KAPICIBAŞI OSMAN AĞA SİLAHDAR . BOSNA PAŞASI HALİL	1699-1701	KARLOFÇA ANTLAŞMASI SONRASI DALMAÇYA'DA OSMANLI-VENEDİK SINIRININ TAYİN VE TESPİTİ	“Dalmaçya'da Knin ve Sin ve Gabela ile Çeklut Kal'aları hâliyâ Venedik Cumhûrunun zabt u tasarrufunda olmağla, yine âsûde-hâl üzre zabt u tasarruflarında kalalar...kal'alarının önlerinde yerin iktizâsına göre müstakim veyâhûd pergâri hat ile birer sâ'at toprak kat'-ı hudûda me'mûr olan vekiller cânibinden ta'yin oluna ⁴⁴ ". 550 kişiden oluşan maiyet ⁴⁵	KAPICIBAŞI OSMAN AĞA (SİLAHDAR): Antalyalıdır. Hazinesardır. Halep muhassılı olduktan sonra 1106 (1694/5) da vezir, kapıcılar kethüdası, mirâhûr-ı sâni ve ardından başbaki, 1110 (1698/9) da tahdîd-i hudûd memuru olarak görevlendirilmiştir. Sonrasında Çavuşbaşı ve Sadaret Kethüdası Vekili olarak atanmıştır ⁴⁶ . BOSNA PAŞASI HALİL: “Bosna taraflarından kat'-ı hudûda Bosna Muhâfızı Köseç Vezir Halil Paşa ma'rifeti inzimâmıyla...” Bosna Paşası Halil bu görev

⁴⁰ Bkz. ASVe, *Senato Dispacci, Provveditori da Terra e da Mar*, Busta:485, n.18, 28 Luglio 1671.

⁴² Dariusz Kolodziejczyk, “Ottoman Frontiers in Eastern Europe”, *Ein Raum im Wandel: Die Osmanisch-Habsburgische Grenzregion von 16. bis zum 18. Jahrhundert* içinde, Editör Norbert Spannerberger und Szabolcs Varga (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2014), 34.

⁴³ *Sicill-i Osmani*, cilt:II, s.214.

⁴⁴ Muâhedât Mecmuası, 2008, s. 217-271.

⁴⁵ ASVe, *Archivio Privato Famiglia Grimani dai Servi*, Busta:10, (Osman Ağa'dan Grimani'ye, 21 Novembre 1699).

⁴⁶ Göreve atanmadan evvel Osman Ağa *Başbâkikulu* idi. “Bosna taraflarından kat'-ı hudûda Bosna Muhâfızı Köseç Vezir Halil Paşa ma'rifeti inzimâmıyla sâbika Başbâkikulu Osman Ağa...” Bkz. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekâyât (1066-1116/1656-1704)* Hazırlayan Abdülkadir Özcan (Ankara: TTK Yayınları, 1995), 673; *Târih-i Râşid ve Zeyli*, 579. *Başbâkikulu* devletin birinci tahsil memuru idi. Bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, 333.

				bitimine müteakip bölge genelinde bir de tahrir gerçekleştirmiştir ⁴⁷ .
KAPICIBAŞI İBRAHİM EFENDİ BOSNA PAŞASI HALİL	1699-1701	KARLOFÇA ANTLAŞMASI SONRASI OSMANLI-AVUSTURYA SINIRININ TAYİN VE TESPİTİ	500 kişiden oluşan maiyeti ⁴⁸	KAPICIBAŞI İBRAHİM EFENDİ: Maliyeden yetişip başmuhasebeci oldu. Azilden sonra Mekke-i Mükerreme tamiratına memur oldu. 1104 (1692/3) de gidip gelince yine menâsib-ı dîvâneyede müstahdem olup 1110 (1698/9) da Anadolu muhasebecisi olarak tahdid-i hudûda memur olmuştur ve sonrasında vefat etmiştir ⁴⁹ .
MEVKUFÂTÇI SİYAHİ HACI MEHMED EFENDİ	1718-1721	PASAROFÇA ANTLAŞMASI SONRASI DALMAÇYA'DA OSMANLI-VENEDİK SINIRININ TAYİN VE TESPİTİ.	300 kişiden oluşan maiyeti ⁵⁰	MEVKUFÂTÇI SİYAHİ HACI MEHMED EFENDİ: Siyahi Mehmed Efendi demekle ma'rûf sâbika Dergâh-ı Âli Yeniçeri efendisi olub ba'de sadrâzam-ı sâbık kullarıyla Ahmed Paşa merkumun kethüdası ve sonra Mora Defterdârı ve ba'de divân hocalarından mevkufâtlığı kalemi ile divân-ı hümayun hocası olmuştur. Belgrad Antlaşmasının akabinde Avusturya tarafı ile gerçekleşecek olan sınır çizimi için

⁴⁷ "...vezir-i müşarün-ileyh hazretleri tarafından zikir olunan kur'a ve nevâhiden bazı münâsib olan kal'a ve palanka neferâtına ocaklık tayin buyurulan mukata'a ve ol-havalide bilâ-sahib bâ-sahib havas ve evkâf veledes tımar ve eşkinci reâyâdan ve tımar defteridir ki zikir olunur". Bkz. BOA, TT, n.861. Bu tahrir defteri Fazileta Hafizović tarafından tafsilatlı bir şekilde çalışılmıştır. Bkz. *Popis Zela i Zemlje Sandžaka Krka, Klis i Hercegovina, Oslobodenih Od Mletačke Republike 1701. Godine.* (Zagreb: Srpsko Kulturno Sruštvo Prosvjeta, 2016).

⁴⁸ ASVe, *Documenti Turchi*, n.1851.

⁴⁹ Oldukça yaşlı olduğunu bildiğimiz İbrahim Efendi'nin muhatabı Avusturya sınır görevlisi Kont Luigi Ferdinando Marsigli'ye gönderdiği bir mektupta dile getirdiği cümle şu şekildedir: "Oğlum Marsili ikide bir bu ihtiyarlığımız ile kalkub yirmi saat yere varmak...iki seneden berü çok nan ü nimet ve hasta olduğumuzdan..." Bkz. BUB, Ms. Marsigli, n.65, dosya:5.

⁵⁰ ASVe, *Documenti Turchi*, n.1669, (9 Aralık 1718).

				tekrar görevlendirilecektir ⁵¹ .
MORA DEFTERDARI OSMAN EFENDİ	1718-1721	PASAROFÇA ANTLAŞMASI SONRASI OSMANLI-VENEDİK DENİZ SINIRININ (Voniza, Butrinto ve Prevese) TAYİN VE TESPİTİ.		MORA DEFTERDARI OSMAN EFENDİ: Maliyeden yetişip taşra Defterdarlıklarında ve Mora tahririnde bulundu. 1716 yılında Mora Defterdarı oldu. 1726'da Mevkufatı ve sonra Şehremini oldu ⁵² .
KAPICIBAŞI MİR'İ ALEM DERVİŞ MEHMED AĞA	1724 ⁵³	İSTANBUL ANTLAŞMASI SONRASI OSMANLI-RUS SINIRI	---	KAPICIBAŞI MİR'İ ALEM DERVİŞ MEHMED AĞA: İstanbul ağası ve 1122 (1710) de İzmit mutasarrıflı olduysa da Ramazan 1127 (Eylül 1711) de tekrar kapıcıbaşılıkla Mora tahrir memuru oldu. Senelerce İran'da mîrialemlikle memur olup Ramazan 1138 (Mayıs 1726) de sınır belirlemek için Şirvan'a gidip 1140 (1728) da orada iken sipahiler ağası oldu. Sonra yine bu gibi hizmetleri devredip 1149 (1736/7) da çavuşbaşı oldu. 1153 (1740) de ayrılıp İran elçisine mihamdar oldu ve sonra öldü ⁵⁴ .
MEVKUFÂTÇI	1740-1741	BELGRAD ANTLAŞMASI	"Novi Kal 'ası hudûduna dek	MEVKUFÂTÇI SİYAHİ HACI MEHMED

⁵¹ ASVe, *Documenti Turchi*, n.1653, (Bosna Paşa'sı Osman'dan Alvise III Mocenigo'ya. Tarih yok). Mevkufâtçı; yave bedelleri, mahlûl tumarlar hasılatı, vakıf yerlerden hazineye ait varidat fazlaları, örfi tekliflerden harbe ait olanlarla meşgul bulunan memurun unvanı idi. Bkz. Mehmed Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, cilt II, (İstanbul: MEB Yayınları, 1993), 497; Prokosch, *Molla und Diplomat*, 210.

⁵² *Sicill-i Osmani*, cilt:IV/I, s.275.

⁵³ Osmanlı-Rus sınırının teşekkülü noktasında 1713 yılında imzalanan Edirne Antlaşmasında görevli olan Defterdar-ı Sabık Mehmed Efendi nâm-ı diğer el-hâc/sarı'nın da biyografisine baktığımızda sınır müzakerelerine atanmadan evvel dört kere Defterdarlık yaptığını görüyoruz. Mehmed Efendi sınır müzakerelerinin bitmesinin akabinde ise Rumeli pâyesiyle Selanik Sancağıyla Bender Muhafızı olmuş ve sonrasında tekrar Defterdar ve nihayetinde Selanik Valisi görevine getirilmiştir. Bkz. *Sicill-i Osmani*, cilt:IV/I, s.252.

⁵⁴ *Sicill-i Osmani*, cilt:II, 332.

<p>SİYAHİ HACI MEHMED EFENDİ (Irşova taraflarının sınırlarının tespiti)</p> <p>MEHMED SEYYİD/SA'İD EFENDİ (Bosna taraflarının sınırlarının tespiti)</p> <p>MEHMED PAŞA (TİRYAKİ, EL-HÂC)</p>		<p>SONRASI OSMANLI-AVUSTURYA SINIRININ TAYİN VE TESPİTİ</p>	<p>Karlofça hudûdu ve nehr-i unanın ilerü yani karşı tarafları Pasarofça hudûdu ile muhaddid olub..." "108 kişiden oluşan maiyet⁵⁵".</p>	<p>EFENDİ: Siyahi Mehmed Efendi demekle ma'rûf sâbıka Dergâh-ı Âli Yeniçeri efendisi olub ba'de sadrâzam-ı sâbık kullarıyla Ahmed Paşa merkumun kethüdası ve sonra Mora Defterdârı ve ba'de divân hocalarından mevkufâtlığı kalemi ile divân-ı hümayun hocası olmuştur⁵⁶.</p> <p>MEHMED PAŞA (TİRYAKİ, EL-HÂC): 1739 yılında mevkufati olmuştur. Yine aynı yıl Tuna Nehri muhaddidi olup 1741 yılında Yeniçeri kâtibi olmuş ve farklı görevlerde bulunduktan sonra 1745 yılında Sadrazam olmuştur⁵⁷.</p>
<p>MEVKUFÂTÇI AHMED MERÂMİ EFENDİ</p> <p>MEVKUFÂTÇI MUSTAFA HATTİ EFENDİ</p>	<p>1740-1741</p>	<p>BELGRAD ANTLAŞMASI SONRASI AZAK SINIRININ TAYİN VE TESPİTİ</p>	<p>---</p>	<p>MEVKUFÂTÇI AHMED MERÂMİ EFENDİ: Vüzerâ kethüdalarından Yakup Ağa'nın oğludur. Enderunda ve kiler-i hassâda eğitim görüp, küçük evkâf muhasebeciliği ile çırak oldu. Daha sonra Revan ordusuna defterdâr oldu Temmuz 1726'da Mısır'a memur olarak tayin olmuştur. Bu görevden döndükten sonra 1736'da piyade mukabelecisi oldu. Uzun yıllar görev yaptıktan sonra,</p>

⁵⁵ BOA, C.HR. n.9153 ve AE.SMHD.I.n.41/2440.

⁵⁶ ASVe, *Documenti Turchi*, n.1653.

⁵⁷ *Sicill-i Osmani*, cilt:IV/I, 280-281.

				<p>mevkufâtçı iken 1740 yılında birinci muhaddid olarak görevlendirildi. 1742’de Anadolu muhasebecisi, 1743’da şikk-ı sâlis defterdarı olmuştur⁵⁸.</p> <p>MUSTAFA HATTİ EFENDİ: 1748’de Viyana elçisi. Devletteki meslek hayatına Rakka valisinin kâtibi olarak başladı, ayrıca şair Nâbi’nin yanında çalıştı. Daha sonra 1741’de Osmanlı-Rus sınırını yeniden saptayan bir heyetin önde gelen üyesi old⁵⁹. 1739 Belgrad barışından sonra Mevkufâti olmuş ve bu pâyeye ile 1741 yılında Azak Muhaddidi Ahmed Merâmi Efendi’nin sınır tahdit heyetine ikinci muhaddid olunarak birlikte Rusya’ya Tumanov şehrine gitmiştir. Görevden döndükten sonra 1742 yılında Kalyonlar Kâtipliği görevine tayin edilmiş ve bu görevden sonra tekrar Mevkûfati olmuştur. 1748 yılında Orta elçi olarak Viyana’ya gönderilmiştir⁶⁰.</p>
MEVKUFÂTÇI ŞERİF ESSEYİD MEHMED EFENDİ ve	1774	KÜÇÜK KAYNARCA ANTLAŞMASI SONRASI		MEVKUFÂTÇI ŞERİF ESSEYİD MEHMED EFENDİ : Daha evvel Özi Suyu/Lehistan

⁵⁸ *Sicill-i Osmani*, cilt:I, s.243.

⁵⁹ Faik Reşit Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*. (Ankara: TTK Yayınları, 1987), 93; Ali İbrahim Savaş, *Mustafa Hattî Efendi: Viyana Sefâretnâmesi*. (Ankara: TTK Yayınları, 1999), 1-2.

⁶⁰ Elçilik Sefâretnâmesi için bkz. Ali İbrahim Savaş, *Mustafa Hattî Efendi: Viyana Sefâretnâmesi*.

ÖZİ KADISI SALİH EFENDİ		OSMANLI-RUS SINIRI	---	sınırının tespitinde görevli olan Sivas Kadısı Esseyid Mehmed Efendi ile aynı kişi olup olmadığı konusu araştırılmalıdır ⁶¹ .
MÜHENDİSHANE BAŞI HALİFESİ ABDURRAHMAN EFENDİ YENİÇERİ KÂTİBİ İSMAİL İSMETİ EFENDİ (Bosna tarafının sınırlarının tespiti)	1790- 1791	ZİŞTOVİ ANTLAŞMASI SONRASI OSMANLI- AVUSTURYA SINIRININ TAYİN VE TESPİTİ	---	MÜHENDİSHANE BAŞI HALİFESİ ABDURRAHMAN EFENDİ: hudûd-ı mezkûrede mesâha ve mikyas ve meyardar noktasının tahkik ve icrâsı hususu ⁶² noktasında görevli... Abdurrahman Efendi sınır işini bitirdikten sonra müderres tayin edilmiş ve sonrasında sahn-i seman müderresliğine geçerek kadılık seviyesine kadar yükselmiştir ⁶³ YENİÇERİ KÂTİBİ İSMAİL İSMETİ EFENDİ: Yetişerek hâcegândan olup şehremini olmuştur. Cemaziyelahir 1199 (Nisan 1785) da Surre-i Hümâyün emini oldu, ancak kabul etmediğinden Soğucak'a sürüldü. Aftan sonra 1201 (1787) de Baruthane nazırı, sonra Yeniçeri katibi, Muharrem 1206 (Eylül 1791) da Bosna muhaddidi, şaban 1210 (şubat 1796) da döndüğünde ruzname- i evvel, 1212 de tevkii

⁶¹ Hali hazırda Mevkufâtçı olan Şerif Esseyid Mehmed Efendi ilgili göreve atanırken kendisine *Anadolu Muhasebeciliği* payesi verilmiştir. Bkz. BOA, C.HR, 176/8754.

⁶² BOA, AE.SSLM.III. n.189/11393 ve BOA, HAT, 246/13845.

⁶³ Ekmeleddin İhsanoğlu, *Osmanlı Matematik Literatürü Tarihi*. cilt:1, (İstanbul: IRCICA, 1999), 263.

				oldu. Sonra vefat etmiştir ⁶⁴ .
TERSANE-İ AMİRE HALİFESİ MEHMED ARİF EFENDİ, HAYRULLAH EFENDİ ve İBRAHİM BEY ⁶⁵	1829	EDİRNE ANTLAŞMASI SONRASI OSMANLI-RUS SINIRI	---	---
DERVİŞ PAŞA ve MUHLİS PAŞA MİRLİVA HÜSEYİN PAŞA ve MİRALAY OSMAN BEY ⁶⁶	1857- 1858	PARİS ANTLAŞMASI SONRASI OSMANLI-RUS BATI SINIRI	"...Bu def'a Paristeki konferasın kararı üzere ve protokolde ve haritada tahrir ve irâd olunduğu mûcebince hareket olunacak vecihle hatt-ı hudûd Tabak, Bolgrad şimâlinden geçüb bu suretde iki Bolgrad dahi Boğdan memleketinde kalub Yalpak nehrinin sağ tarafında Rusya'ya kalacak 140 şu kadar mil...59 kişilik bir heyet ⁶⁷ "	DERVİŞ PAŞA : I. Tümen Komiseri, Askeri Okullar Genel Valisidir. Görev bitiminin akabinde 2. sınıf Mecidiye Nişanı ile ödüllendirilmiştir ⁶⁸ . MUHLİS PAŞA : Tugay Kurmay II. Komiseri. Görev bitiminin akabinde 2. sınıf Mecidiye Nişanı ile ödüllendirilmiştir.

Tablo 1 : Muhaddidlerin hangi unvanlara sahip oldukları ve görevleri nihayete erdiğinde yine hangi görevlere atandıkları hakkında

2. Sınırları Tespit Edenler Üzerine Bir Değerlendirme

Tablodaki örnekleri daha da ayrıntılı hale getirmeyi ve farklı sınır çizimleri çerçevesinde detaylandırmayı hazırlayacağımız *Osmanlı Sınırları (15.-18. Yüzyıl)* adlı kitabımızın konusu olarak bırakırsak yukarıda muhtasar bilgiler içeren tabloyu belirli ve kısa bir çerçevede nasıl yorumlayabiliriz? Burada evvela sınır çizimini gerçekleştirecek kişiler arasında belli noktada ortak bir takım özellikler bulabilmek mümkün gözükmemektedir. Bu kişilerin muhaddid olmadan evvel ve sonra devletin farklı ancak önemli kademelerinde görev yapan kişiler olduğunu görmekteyiz. Bunun yanı sıra *Kapıcıbaşı* ve *Mevkufatçı* gibi seçilen muhaddidlerin unvan bakımından bazı ortak özellikleri olduğu da dikkat çekicidir. Evvela Sancakbeyi olarak görev yapanların sınırları belirlemek için göreve tayin edildiklerini ardından onların yerine Kapıcıbaşı unvanına sahip kişilerin görevi devraldığını görebiliriz. Bilindiği üzere Kapıcıbaşılar dış hizmete genellikle sancakbeyi, bazen de eyalet valisi olarak çıkarlar, yabancı ülkelere elçi olarak gönderilirlerdi⁶⁹. Sayılarının 17. yy'ın ilk yarısında 17'ye kadar çıktığını

⁶⁴ *Sicill-i Osmani*, cilt:III, 840.

⁶⁵ BOA, HR.SYS. N.1186/6 ve BOA, HAT, n.1084/44159.

⁶⁶ Paris Antlaşması sonrası Osmanlı-Rus-İran sınırındaki görevlilerdir.

⁶⁷ BOA, A.DVN.NMH, n.40/12.

⁶⁸ BOA, A.DVN.NMH, n.40/12 ve AMAE, *Mémoires et Documents*, Frontières Turco-Russes en Asie, 1856-1858, Vol.88.

⁶⁹ Abdulkadir Özcan, "Kapıcı", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001) 24: 346; Prokosch, *Molla und Diplomat*, 214 ve 219.

bildiğimiz⁷⁰ bu ünvana sahip olan görevlilerin diğer bir önemli özelliği de, *İsâzâde Tarihinde* yer alan bilgilere itibar edersek, bazı zamanlarda onların vezir çıktıklarını da söyleyebiliriz⁷¹. Buradan hareketle *Ebû Sehl Nu'mân Efendi*'nin yukarıda paylaştığımız "muhaddid demek bizde pâdişâh vekili dimekdür" cümlesinin doğruluk payının yüksek olduğu düşünülebilir⁷².

Evvela Sancakbeyi, ardından Kapıcıbaşların ağırlıklı olarak göreve tayin edilmelerinden sonra ya da yanında bu sefer *Mevkûfatçı* unvanlı kişilerin göreve geldikleri ya da daha evvel *Başbâkikulu*, *Maliye Tezkirecisi* gibi hizmetlerde olanların atandıkları görülmektedir. Mevkûfatçının, yave bedelleri, mahlûl tımarlar hasılatı, vakıf yerlerden hazineye ait varidat fazlaları, örfi tekliflerden harbe ait olanlarla meşgul bulunan memurun unvanı olduğunu⁷³ bunun yanı sıra *Başbâkikulu*'nun devletin birinci tahsil memuru olduğunu biliyoruz⁷⁴. Maliye teşkilatı bünyesine has bu unvanlı kişilerin göreve gelmelerinde ülkeler arası karşılıklı alınıp verilenlerle alakalı sınır mevzuu ile mali bir takım işlerin bir arada düşünülmesinin kuvvetli bir bağı olduğu muhtemel olsa gerektir⁷⁵. Yine bazı muhaddidlerin geçmişlerinde muhasebeci, defterdar ve hazineci olmalarının da bilinçli olduğunu vurgulamak gerekir⁷⁶. Burada tablo içerisinde verdiğimiz Zıstovi Antlaşması özelinde bir anekdotu da paylaşmak isteriz. 18. yüzyılın önemli devlet adamlarından Ahmed Vasıf Efendi'ye Osmanlı Padişahı Zıstovi Antlaşması sonrası bir tercih sunmuştur. Buna göre ya Bosna'da Osmanlı-Avusturya sınırı çiziminde muhaddid olarak görev yapacak ya da Belgrad'da kaleler ile mühimmatın iadesine nezaret edecektir. Vasıf Efendi ikinci görevi muhaddid olmaya tercih etmiştir⁷⁷. Onun tercihi bir yana önemli devlet adamlarının sınır çizimleri hususunda aday olarak öne çıkarılmaları muhaddidlerin statüsü bakımından az çok fikir vermektedir.

⁷⁰ Gustav Bayerle, *Pashas, Begs, and Effendis: A Historical Dictionary of Titles and Terms in the Ottoman Empire*. (İstanbul: The Isis Press, 1997), 93.

⁷¹ *İsâ-zâde Târîhi (Tahlil ve Metin)*, Hazırlayan Ziya Yılmaz (İstanbul: Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1996), 46. Sınır görevlileri arasında görev bitimine müteakip Sadrazam olarak atanan tek bir kişi vardır. Bkz. Tablo içinde "Belgrad Antlaşması sonrası Osmanlı-Avusturya Sınırının Tayin ve Tespitini" yapanlar arasında yer alan Tiryaki Mehmed Paşa.

⁷² Osmanlı muhaddidlerinin statüleri noktasında oldukça önemli konumlara sahip kişiler olmalarını "karşı tarafın" muhaddidleri ile okumak mümkün gözükmektedir. Karlofça Antlaşması sonrası Avusturya muhaddidi olan önemli bir asker ve diplomat Kont Luigi Ferdinando Marsigli iken Venedik tarafından görevlendirilen kişi ise Carlo Ruzzini idi. Diğer bir örnek Pasarofça müzakerelerinden sonra Venediklilerin atadığı görevli ve bölge valisi olan Alvise Mocenigo'dur. Kendisi daha sonra Venedik Doç'u olacaktır: "...cenâbları vilâyet valisi ve hâkimi..." bkz. ASVe, *Documenti Turchi*, n.1696, (Bosna Paşası Osman'dan Alvise III Mocenigo'ya. 26 Gennaio 1718/1719).

⁷³ Mevkûfatçı olarak adlandırılan görevli Osmanlı maliye teşkilatında mevkûfat adı altında toplanan gelirlerle meşgul olan ve sarfedilmeyen paraları geri alma, avarız hanelerini düzenleme, devlet satın almalarını yürütme, askeri tayinleri ve ulaşım işlerini yönetme gibi görevleri yerine getiren kişi idi. Başdefterdarlığa merbut olup beyt-ül-mal, yâve, tımar ve sair mevkuf olan muamelâta dair defteri tutardı. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*. (Ankara: TTK Yayınları, 2020) 342; Bayerle, *Pashas, Begs, and Effendis*, 108.

⁷⁴ "İcraat ve tahsilatta defterdarın icra memuru olarak maiyetinde beş vazife sahibi vardı. Bunlardan biri *Başbâkikulu* denilen devlet varidatının birinci tahsil memurudur. Defterdarlıkta bunun bir dairesi olup emri altında *Bâkikulu* ismi ile altmış kadar mübaşir vardır". Bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, 333.

⁷⁵ Burada sınır çizimleri sonrasında gerçekleştirilen iki tahrir bakılabilir. İlk Osmanlı-Venedik sınır çizimlerinin sonrasında Ferhad Paşa'nın gerçekleştirdiği tahrir için bkz. BOA, *TT*, n.526. Karlofça Antlaşması sonrası Halil Paşa'nın uzun zaman alan Osmanlı-Venedik sınırlarının yeniden tayini ve tespiti sürecinin nihayete ermesi ile gerçekleştirdiği tahrir için bkz. BOA, *TT*, n.861.

⁷⁶ Osmanlı yönetimi sınır çizimi hususunda her zaman olmasa da çoğu zaman tahrir yapacak görevli ile sınır çizecek görevliyi aynı anda atamaya önem vermiştir. Bu mevzu için bkz. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayîât* (1066-1116/1656-1704), 673.

⁷⁷ Ethan L. Menchinger, *İlk Modern Osmanlı, Ahmed Vâsıf'ın Fikri Gelişimi*, Çeviren Nurettin Elhüseyni (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2022), 180.

Son olarak 19. yüzyıl etrafında düşündüğümüzde Osmanlı Devleti adına “geçmişe dönmeye” yönelik bir eylemin de tabloda izleklerini görebilmek mümkün gözükmemektedir. Osmanlı Devleti’nin sınırlarındaki en önemli görevlilerinden biri olan Sancakbeyinin ve Paşaların ilk sınır çizimlerinden itibaren muhaddid olarak görev aldıklarını gözlemlerken benzer bir görevlendirmenin 19. yüzyılda da başladığına şahit olmaktayız. Farklı ülkeler özelinde gerçekleştirilen sınır çizimlerinde *Mirliva*, *Miralay* gibi ünvana sahip kişiler görev yapmaya başlamıştır. Bu noktada Osmanlı nazarında sınır özüne dönmüş ve askeri bir birim olarak defaten gerçekleştirilen atamalar bu minvalde yapılmaya başlanmıştır.

Sonuç: Muhaddid/Hudûdçu Olmanın Zorluğu ve Osmanlıların Sınırlara Bakışı Üzerine

Belgrad Antlaşması sonrası Osmanlı-Avusturya sınırını çizmekle görevli olan Nu’mân Efendi’nin kaleme aldığı günlük tarzı metinde bahsettiği eksikliklerden birisi, Osmanlı Devleti için artık bir kangren haline dönen ve Karlofça Antlaşması’ndan itibaren sınır müzakerelerinde yer almadığını bildiğimiz teknik eleman yokluğu üzerine olacaktır. Bölgenin haritasını yapacak bir görevlinin olmaması ve sınırların nereden geçeceğini tespit edecek teknik araçların kullanılmaması hatta bu teknik meseleler konusunda yardım etmesi maksadıyla görevlendirilen *Mehmed Halife*’nin ise “*ben mesâha bilmem ancak bina mimarlığı bilirüm*⁷⁸” diyerek kenara çekilmesi Nu’mân Efendi’nin kendi çözümünü kendi üretmesini sağlamıştır. Rakibi Avusturya muhaddidinin överek kullandığı ölçüm cihazının bir gecede benzerini yapan ve iyi de yaptığı görülen Nu’mân Efendi’nin⁷⁹ böyle bir işe soyunmasının sebebi, daha evvel ölçüm konusunda tecrübe ve bilgi birikimine sahip olmayan bir devletin görünümünü bize sunarken aynı zamanda mevcut tarihlerde bu işlerden ve teknik meselelerden yoksun bir durumunun da görünümünü vermektedir. Hatta bir defasında Nu’mân Efendi, İstanbul’dan bir yardım alınması konusunda şu cümleleri sarf etmesi ifade ettiklerimizi daha net bir şekilde ortaya koymaktadır: “*İslâmbol’a yazsak, İslâmbol’da bunların [Avusturya] mühendisleri gibi mühendis ve âlât-ı mesâha yokdur...*⁸⁰. Bu tarz eksikliklerin en azından 1791 yılına kadar devam ettiğini biliyoruz. Sultan III. Selim döneminden itibaren daha “okullu” tebaanın yetişmesi ilgili eksikliği ortadan kaldırmamış ancak en azından hafifletmiştir. Burada hafifletme kelimesini kullanmamızın sebebi çok sonraları bile benzer eksikliklerin ortaya çıktığını bildiğimizden dolayıdır. 1913-1914 yılları arasında Osmanlı-İran sınırını çizmekle görevli muhaddid Aziz Samih şu cümleleri sarfedecektir: “*hudûttaki nizâlî yerlerde hakkımızı ispat edecek vesikaları ne Harbiye Nezareti’nde ve ne de Hariciye Nezareti’nde bulabildik. Elimize geçen kağıtlar hep kendi iddia ve mütalaamızdan ibaretti. Hudûdun mükemmel bir haritası bile yoktu*⁸¹”. İşte bu eksiklikler her daim muhaddidlerin yaşamının bir parçası olarak yer almıştır.

Diğer taraftan müzakereler sırasında her ne kadar çoğu zaman türlü eğlenceler ve taraflar arasında çoğu zaman türlü hediyeleşmeler yapılan işin zorluğunu hafifletse de ne olursa olsun

⁷⁸ *Ebû Sehl Nu’mân Efendi: Tedbirât-ı Pesendide (Beğenilmiş Tedbirler)*, 65. Bu mimarın atanması hakkında bkz. BOA, C.HR. n.185/9224. Bosna tarafına atanan *Yakup Halife* ise benzer şekilde bu işlerden anlamayan “kale tamiri için ta’yin olunan” bir kişiydi. Bkz. BOA, C.HR. n.36/1776.

⁷⁹ *Ebû Sehl Nu’mân Efendi: Tedbirât-ı Pesendide (Beğenilmiş Tedbirler)*, 84-89.

⁸⁰ *Ebû Sehl Nu’mân Efendi: Tedbirât-ı Pesendide (Beğenilmiş Tedbirler)*, 65. Bu eksiklikleri gayet iyi bilmesine rağmen Nu’mân Efendinin çoğu zaman rakiplerine bunu hissettirmemesi ise değerlidir: “...biz bunu ilm-i hendese ve kavânin-i müberhene ile bilirüz. Biz de ilm-i hendesenin müdevvin kitâbları ve müberhene eşkâli vardır.” Bkz. *Ebû Sehl Nu’mân Efendi: Tedbirât-ı Pesendide (Beğenilmiş Tedbirler)*, 89.

⁸¹ *Osmanlı-İran Sınırından Anılar: Aziz Samih İlter/C.H.D. Ryder*, Hazırlayan Ali Murat Kurşun (İstanbul: Ordaf Yayınları, 2014), 19.

sınır tespit işinin sıkıntılı bir iş olduğunu ve muhaddid olmanın zor bir zanaat olduğunu belirtmemiz gerekir. En azından birkaç örnek verirsek; Karlofça Antlaşması sonrası Osmanlı-Avusturya sınırını çizmekle görevli muhaddid Kapıcıbaşı İbrahim Efendi'nin "iki seneden berü çok nân ü nî'met ve hasta olduğumuz⁸²" ve yine Nu'mân Efendi'nin "bu fakirin gitdiğim zaman sakalım siyah ve geldiğim zaman ağ ol[du]⁸³" cümlelerini referans kabul edebiliriz. Ancak hangi tür eksiklik, bunun yanı sıra hangi tür zorluk olursa olsun Osmanlı Devleti'nin ve diplomatlarının nazarında en önemli gayenin ve sınır mevzusuna bakışın şu cümleler ile özetlendiğini söyleyebiliriz: "re'âyâ-yı tarafeynin âsâyiş ü istirâhatde olmaları ehemm olup, hududun dahi ana göre tâ'yin olunması iktizâ etmekle...⁸⁴".

Osmanlı tarafı için temel gaye çoğu zaman "hak ve adl üzere sınır kesmek" olduğu gibi⁸⁵, Sultan IV. Mehmed'in Venedik özelinde ifade ettiği gibi bu gayeye ulaşmak için dikkat edilmesi gereken husus ise şu cümlelerde gizli idi: "disse, che il gran signore non volevo un palmo di quello della Repubblica, ma' era risolut.mo di non lasciar un palmo del suo...⁸⁶".

Kaynakça

1. Arşiv Kaynakları

Archives Diplomatiques du Ministère des Affaires Étrangères (AMAE)

Correspondance Politique, Turquie, Vol.99, 1739. "Convention du 2 Ottobre 1739 entre la Porte Ottomane et la Russie sur les limites".

Correspondance Politique, Turquie, Vol. 108, n.498, "1741 tarihli Nemçe elçisine verilen temessükün suretidir".

Mémoires et Documents, Frontières Turco-Russes en Asie, 1856-1858, Vol.88.

Archivio di Stato di Venezia (=ASVe)

Archivio Privato Famiglia Grimani dai Servi, Busta: 10, (21 Novembre 1699).

Archivio Privato Famiglia Grimani dai Servi, Busta: 10, (Novembre 1699).

Documenti Turchi, n.849-850.

Documenti Turchi, n.1590.

Documenti Turchi, n.1617.

Documenti Turchi, n.1643-1645.

Documenti Turchi, n.1653, (Bosna Paşa'sı Osman'dan Alvise III Mocenigo'ya. Tarih yok).

Documenti Turchi, n.1669, (9 Aralık 1718).

Documenti Turchi, n.1696, (Bosna Paşası Osman'dan Alvise III Mocenigo'ya. 26 Gennaio 1718/1719).

Documenti Turchi, n.1759.

Documenti Turchi, n.1851.

Provveditori Sopraintendenti alla Camera dei Confini, Busta: 259. Lettere B.

Provveditori Sopraintendenti alla Camera dei Confini, Busta:243, sene 1576.

Provveditori Sopraintendenti alla Camera dei Confini, Busta:245, 29 Maggio 1588.

⁸² BUB, Ms. Marsigli, n.65, dosya:5.

⁸³ Ebû Sehl Nu'mân Efendi: *Tedbirât-ı Pesendide (Beğenilmiş Tedbirler)*,138.

⁸⁴ ASVe, *Documenti Turchi*, n.1590.

⁸⁵ Bu başlık altında kaleme aldığımız şu makaleye bakılabilir: Doğan, "Hak ve Adl Üzere Sınır Kesmekten Haklı Gereğeçelere..."

⁸⁶ "Venedik'ten ne bir karış toprak isteriz, ne de onlara bir karış toprağımızı bırakırız". Bkz. ASVe, *Senato Dispacci, Provveditori da Terra e da Mar*, Busta:485, n.18, (28 Luglio 1671, Dalle padiglioni sotto Islan).

Senato Dispacci, Provveditori da Terra e da Mar, Busta: 485, n.18, (28 Luglio 1671, Dalle padiglioni sotto Islan).

Biblioteca Universitaria di Bologna (=BUB)

Fondo Marsili, *Ms. Marsigli*, n.65, dosya: 5 ve 6.

Bibliothèque National de France, Paris (=BnF)

Turc, 83.

Devlet Arşivleri Başbakanlığı Osmanlı Arşivi (=BOA)

Ali Emiri (AE.SAMD.III).

Ali Emiri (AE.SMHD.I).

Ali Emiri (AE.SSLM.III).

Cevdet Hariciye (C.HR).

Düvel-i Ecnebiye Defterleri, Venedik Ahidname Defteri.

Düvel-i Ecnebiye Defterleri, Venedik Hududname Defteri.

Hariciye Nezareti Siyasi, (HR.SYS.).

Haritalar (HRT.h).

Hatt-ı Hümayun (HAT).

İbnülemin Hariciye, (İE. HR.).

Tapu Tahrir (TT).

Maliyeden Müdevver Defterler, (MAD.d.).

Venezia, Museo Correr

Ms. Morosini-Grimani, n.530

2. Araştırma, İnceleme ve Telif Eserler

Abou-el-Haj, Rifaat A., "The Formal Closure of the Ottoman Frontier in Europe: 1699-1703", *Journal of the American Oriental Society* 89, no.3 (Jul., Sep., 1969): 467-475.

Bayerle, Gustav, *Pashas, Begg, and Effendis: A Historical Dictionary of Titles and Terms in the Ottoman Empire*. İstanbul: The Isis Press, 1997.

Bennafla, Karine, "Sınır'ı Tartışmak: Yuvarlak Masa Söyleşileri", *Toplum ve Bilim* 131, (2014): 11-32.

Bruned-Jailly, Emmanuel, "Theorizing Borders: An Interdisciplinary Perspective", *Geopolitics* 10, (2005): 633-649.

Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayîât (1066-1116/1656-1704)* Hazırlayan Abdülkadir Özcan. Ankara: TTK Yayınları, 1995.

Demiryürek, Mehmet ve Güner Doğan (haz.), *Boundary Letters: Ottoman Officials to Luigi Ferdinando Marsili (1699-1701)*. Ankara: Birleşik Kitabevi, 2015.

Doğan, Güner, "Hak ve Adl Üzere Sınır Kesmekten Haklı Gerekçelere: Balkanlar'da İlk Osmanlı-Venedik Sınırının Teşekkülü ve Tartışmalı Alanlar (1479-1591)", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 38, no.2 (Aralık 2021): 655-670.

Doğan, Güner, "Girit Muharebesi Sonrası Osmanlı-Venedik Sınırı (1671)", *ÇAKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 10, (2019): 1-18.

Doğan, Güner, "Karlofça Antlaşması Sonrası Osmanlı-Venedik Sınırının Teşekkülü ve Kapıcıbaşı Osman Ağa'nın Mektupları (1699-1701)", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 35, (2021): 319-348.

- Doğan, Güner, *Sınırlar Üzerinde Bir Hayat: İtalyan General Kont Luigi Ferdinando Marsigli ve Osmanlı İmparatorluğu (1679-1732)*. Ankara: İtalya Kültür Derneği Yayınları, 2020.
- Goettlich, Kerry-Jordan Branch, "Borders and Boundaries: Making Visible What Divides", *Boundaries Handbook of Historical International Relations* içinde, Editör Benjamin de Carvalho, Julia Costa Lopez and Halvard Leria, 267-276. London and Newyork, Routledge, 2021.
- Hafizović, Fazileta, *Popis Zela i Zemlje Sandžaka Krka, Klis i Hercegovina, Oslobodenih Od Mletačke Republike 1701. Godine*. (Zagreb: Srpsko Kulturno Sruštvo Prosvjeta, 2016).
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, Ekmeleddin İhsanoğlu, *Osmanlı Matematik Literatürü Tarihi*. cilt:1, İstanbul: IRCICA, 1999.
- İ. Â. Çelebizâde, M. Râşid, *Târih-i Râşid ve Zeyli*. Yayına Hazırlayan A. Özcan, Y. Uğur vd., cilt:1, İstanbul: Klasik Yayınları, 2013.
- Îsâ-zâde Târihi (Tahlil ve Metin), Hazırlayan Ziya Yılmaz. İstanbul: Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1996.
- Kaçan, Meryem, "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı-Venedik Ahidnâmeleri". yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 1995.
- Kolodziejczyk, Dariusz, *Between Universalistic Claims and Reality: Ottoman Frontiers in The Early Modern Period*, *The Ottoman World*, içinde Editör Christine Woodhead, 205-219. London-New York: Routledge, 2012.
- Kolodziejczyk, Dariusz, "Ottoman Frontiers in Eastern Europe", *Ein Raum im Wandel: Die Osmanisch-Habsburgische Grenzregion von 16. bis zum 18. Jahrhundert* içinde, Editör Norbert Spannerberger und Szabolcs Varga, 25-37. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2014.
- Korić, Elma, "Ulago Ferhad Bega Sokolovića u Utvrdivanju Granica Između Osmanskog Carstva I Mletačke Republike Nakon Završetka Kiparskog Rata 1573. Godine", *Annals of the Gazi Husrevbey Library* 33, (2012) 133-144.
- Korić, Elma, *Oblikovanje Granica Bosne, Bosna u Ahdnamama I Hududnamama Iz 16. I. 17. Stoljeća*. Sarajevo, 2022.
- Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmani yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmâniyye*. Yayına Hazırlayan Mustafa Keskin, Ayhan Öztürk vd. İstanbul: Sebil Yayınevi, 1997.
- Menchinger, Ethan L., *İlk Modern Osmanlı, Ahmed Vâsıf'ın Fikri Gelişimi*, Çeviren Nurettin Elhüseyni İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2022.
- Muâhedât Mecmuası*, cilt:2, Ankara: TTK Yayınları, 2008.
- Newman, David, "Contemporary Research Agendas in Border Studies: An Overview", *The Ashgate Research Companion to Border Studies* içinde, Editör Doris Wastl-Walter, 55-70. UK: Ashgate, 2011.
- Osmanlı-Rus Antlaşmaları 1700-1834*. Yayına Hazırlayan Numan Yekeler-Yılmaz Karaca vd., Ankara: T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Osmanlı-İran Sınırlarından Anılar: Aziz Samih İlder/C.H.D. Ryder*, Hazırlayan Ali Murat Kurşun. İstanbul: Ordaf Yayınları, 2014.
- Özcan, Abdulkadir, "Kapıcı", *TDV İslam Ansiklopedisi Cilt:24*. İstanbul: TDV Yayınları, 2001, 345-347.
- Pakalın, Mehmed Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, cilt II, İstanbul: MEB Yayınları, 1993.
- Panciera, Walter, "Building a Boundary: The First Venetian-Ottoman Border in Dalmatia, 1573-1576", *DOVI* 45, (2013) 9-38.
- Pastore, Alessandro, *Confini e Frontiere nell'età Moderna*. Milano: Franco Angeli, 2007.
- Pedani, Maria Pia, *Dalla Frontiera Al Confine*. Venezia: Herder Editrice, 2002.

- Pedani, Maria Pia, "The Border From The Ottoman Point of View", *Tolerance and Intolerance on the Triplex Confinium: Approaching the "Other" on the Borderlands Eastern Adriatic and Beyond 1500-1800* içinde, Editör Egidio Ivetic ve Drago Roksandić, 195-214. Padova: CLEUP, 2007.
- Połczyński, Michael, "Sovereignty and Space Through GIS in the Early Modern Polish-Lithuanian/Ottoman Frontier", *Digital Historical on Southeast Europe and the Ottoman Space* içinde, Editör Dino Mujadžević. Berlin: Peter Lang, 2021.
- Prokosch, Erich, *Molla und Diplomat: Der Bericht des Ebû Sehl Nu'mân Efendi über die Österreichisch-Osmanische Grenzziehung nach dem Belgrader Frieden 1740/1741*. Graz-Wien-Köln: Verlag Styria, 1972.
- Sahlins, Peter, *Boundaries: The Making of France and Spain in the Pyrennes*. Berkeley, University of California Press, 1991.
- Savaş, Ali İbrahim, *Ebû Sehl Nu'mân Efendi: Tedbirât-ı Pesendide (Beğenilmiş Tedbirler)*. Ankara: TTK Yayınları, 1999.
- Savaş, Ali İbrahim, *Mustafa Hattı Efendi: Viyana Sefâretnâmesi*. Ankara: TTK Yayınları, 1999.
- Sievert, Henning, "Ebû Sehl Nu'man Efendis *Treffliche Maßnahmen* gegen die Arglist der Anderen und die Torheit der Vorgesetzten in Iran und an der Donau", *Deutsch-Türkische Begegnungen, Festschrift für Kemal Beydilli* içinde, Editör Hedda Reindl-Kiel, Seyfi Kenan, 366-401. Berlin: EB Verlag, 2013.
- Stoye, John, *Marsigli's Europe: The Life and Times of Luigi Ferdinando Marsigli, Soldier and Virtuoso, 1680-1730*. New Haven-London: Yale University Press, 1994.
- Şakiroğlu, H. Mahmut, "II. Selim'in Venedik Cumhuriyetine Verdiği 1567 ve 1573 Tarihli Ahidnâmeler", *Erdem* 5, no.2, (1986): 527-553.
- Unat, Faik Reşit, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*. Ankara: TTK Yayınları, 1987.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*. Ankara: TTK Yayınları, 2020.
- Viyana'da Osmanlı Diplomasisi: Zülfikâr Paşa'nın Mükâleme Takriri, 1688-1692*, Yayına Hazırlayan Songül Çolak. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2007.
- Yalçinkaya, Mehmet Alaaddin, "Ulama Han", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, Cilt II, İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, 1999.
- Yerasimos, Stefanos, *Milliyetler ve Sınırlar: Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu*. Çeviren Şirin Tekeli. İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.
- Zinkeisen, J. W., *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1699-1774)*. Çeviren Nilüfer Epçeli, cilt:5. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2011.

SUMMARY

The border, which we can define as a line separating two countries in the clearest terms, symbolizes a significant starting and ending point for wars and diplomacy between nations. The borderline established to delineate the sovereignty of states is not a rigid, unchanging, and fixed line. It flexes, extends, or contracts depending on states' conquest policies and their territories' expansion or contraction. In this regard, the borderline is constantly in flux.

As it has expressed above, the Ottoman Empire is undoubtedly one of the best examples of a borderline constantly in flux. Depending on its geography and conquest policy, the Ottomans constantly expanded their territories, leading to continual border changes. Since its establishment, the Ottoman Empire has always been involved in wars and consistently gained territory, expanding its borders accordingly. Following wars between the Ottomans and their rivals, a new issue arose: the matter of determining new borders. Resolving this issue in a way that satisfies both sides would mean preventing a new war. In a sense, the task of determining borders is an extremely sensitive and important matter. From the early periods, the Ottoman Empire placed great importance on preserving every part of its territory and ensuring welfare/happiness of its subjects, utilizing various diplomatic means effectively. To accomplish this, it directed its diplomats towards this task, who were proficient in delineating borders and actively using diplomatic channels.

In this study, it has particularly focused on the border issues of the Ottoman Empire with its neighbors and bordering states, namely Venice and Austria to the west, and additionally, Russia as another example regarding the northern border. Whether in the West or the North, the Ottoman Empire consistently engaged in diplomatic struggles to establish its borders and concluded this task with its important diplomats.

Another important aspect regarding the determination of borders is the question of who the diplomats would be capable of performing this task. In this study, we approached this question by examining the identities of those who determined the borders. Especially, documents and information preserved in Italian and French archives and libraries have provided significant contributions to answering questions that Turkish archives have been unable to address adequately. Covering a broad timeframe from 1542 to 1858, this study aimed to present a more comprehensive framework within this extensive range, realizing that this approach could lead to more accurate interpretations.

Finally, the study emphasized Ottoman diplomats' obstinacy and diplomatic skills in the challenging diplomatic endeavor of determining borders, which ultimately resulted in success. In a sense, we aimed to illustrate the importance placed by Ottoman diplomats on the honor and advantage of the state and how they fought for every inch of the state's territory through various examples.

Bolşeviklerin Kırgızistan'da Eğitim Üzerinden Ruslaştırma Faaliyetleri (1917-1945)

Yusuf Kılıçaslan*

Araştırma Makalesi

* Sorumlu Yazar,
Dr., Bağımsız Araştırmacı,
İstanbul/TÜRKİYE
kiliçaslan670@hotmail.com
ORCID: 0000-0001-9056-777X

Geliş: 14 Mart 2024
Kabul: 19 Ağustos 2024
Yayın: 10 Kasım 2024

Bu çalışma ön inceleme sürecinde
ve yayımlanmadan önce
iThenticate ile taranmıştır.

ÖZ

Çalışmanın amacı Kırgızistan'da Sovyet eğitim sistemini inceleyerek Bolşeviklerin Ruslaştırma politikalarını ve akislerini ortaya koymaktır. Çalışmada dönemin ana kaynaklarına başvurularak araştırma eserlerden de faydalanılmıştır. Bilim adamlarının bir kısmı Sovyetler Birliği sayesinde Kırgızların ilk defa eğitim gördüklerini iddia ederken, diğerleri bunun tam tersini savunmaktadır. Diğer bilim adamları ise Kırgızların eğitim yoluyla sömürülerek Sovyet propagandasına hizmet ettirildiklerini savunmuşlardır. Bu çalışmayı gerçekleştirmemizdeki gayemiz devrim öncesi ve Sovyet dönemi eğitim sistemini inceleyerek meselenin perde arkasına ışık tutmaktır. Çarlık döneminde Kırgızların yaşadığı bölgelerde yeterli düzeyde mektep ve medresenin varlığı ve öğrenci mevcudu dikkate değerdir. Ancak bu eğitim kurumları Çarlık Rusya tarafından eğitim yuvası olarak kabul edilmemiştir. Çünkü Çarlık zamanında Rusya'da eğitim yaygın olarak misyoner papazlar tarafından yürütülmüştür. Kilise eğitiminin karşısında mektep ve medrese eğitimi doğal olarak kabul görmemiştir. Sovyetler Birliği de Kırgızistan'da sosyal misyonerlik yürüterek kendi ideolojisine hizmet etmeyen hiçbir eğitim kurum ve kuruluşunun varlığını kabul etmemiştir. Birinci görüşü savunanların dayanak noktası burasıdır. Sovyetlerin Kırgızistan eğitim politikası ayrıntılı olarak incelendiğinde derin bir Ruslaştırma faaliyetinin olduğu karşımıza çıkmaktadır. Bolşevik ideolojiyi savunan yeni nesiller yetiştirilmek üzere eğitimin planlandığı ve gençlik örgütlenmelerinin okullarda önemli görevler üstlenerek Sovyet propagandası yaptığı görülmektedir. İkinci tezi savunan bilim adamlarının görüşlerinin temelini burası oluşturmaktadır. Çalışmamız ikinci görüş üzerine yoğunlaşmış ve eğitim sisteminin yapısı ve işleyişi ele alınmış ve sonuçları analiz edilmiştir. **Anahtar Kelimeler:** Kırgızistan, Çarlık Rusya, Sovyetler Birliği, Eğitim, Ruslaştırma

Russianisation Activities of the Bolsheviks Through Education in Kyrgyzstan

Research Article

* Responsible Author,
PhD., Independent Researcher
İstanbul/TURKIYE
kiliçaslan670@hotmail.com
ORCID: 0000-0001-9056-777X

Received: 14 March 2024
Accepted: 19 August 2024
Published: 10 November 2024

This paper was checked for
plagiarism using iThenticate
during the preview process and
before publication.

Copyright

This work is licensed under
Creative Commons Attribution
4.0 (CC BY-NC 4.0)
International License

ABSTRACT

The aim of the study is to examine the Soviet education system in Kyrgyzstan and to reveal the Russification policies of the Bolsheviks and their effects. In the study, the main sources of the period were consulted, and research works were also utilized. While some of the scholars claim that the Kyrgyz were educated for the first time thanks to the Soviet Union, others argue the opposite. Other scholars have argued that the Kyrgyz were exploited through education and made to serve Soviet propaganda. Our aim in carrying out this study is to shed light behind the scenes of the issue by examining the pre-revolutionary and Soviet-era education system. It is noteworthy that there were enough schools and madrasahs in the regions where the Kyrgyz lived during the Tsarist period and the number of students. However, these educational institutions were not recognized as educational institutions by Tsarist Russia. Because education in Russia during the Tsarist period was widely carried out by missionary priests. Naturally, school and madrasa education was not accepted in the face of church education. The Soviet Union also conducted social missionary work in Kyrgyzstan and did not accept the existence of any educational institutions and organizations that did not serve its ideology. This is the basis for those who defend the first view. When the Soviet education policy in Kyrgyzstan is examined in detail, we see that there was a deep Russification activity. It is seen that education was planned to raise new generations defending Bolshevik ideology and youth organizations undertook important tasks in schools and carried out Soviet propaganda. This is the basis of the views of the scholars who defend the second thesis. Our study focuses on the second view and the structure and functioning of the education system is discussed and the results are analyzed. **Keywords:** Border, War, Diplomacy, Border Officials

Funding: The author has reported that this study received no financial support.

Conflicts of interest: The author declares that there are no potential conflicts of interest.

Peer Review: External, double-blind

Finansman: Herhangi fon veya maddi destek kullanılmamıştır.

Çıkar Çatışması: Herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Bağımsız, çift-kör hakemlik.

Atıf - Cite: Kılıçaslan, Y. Bolşeviklerin Kırgızistan'da Eğitim Üzerinden Ruslaştırma Faaliyetleri (1917-1945). *History Studies* 16, no. 4 (2024): 459-470.

Giriş

Sovyet hâkimiyetinin ilk yıllarında Manap adı verilen bölgesel liderler sistemin kurulmasında önemli rol oynarken Bolşevikler daha sonra hepsini ortadan kaldırarak mallarını müsadere etmiştir. Kırgızistan'da eğitim alanında yapılacak olan reformlar ise şartların müsait olmayışından dolayı ertelenmiştir. Vlademir İlyiç Lenin'in ölümünden sonra İosif Stalin'in politikaları her anlamda kendini hissettirmiştir. 1930'lu yılların başından itibaren Kırgızistan'da eğitim başta olmak tüm kültürel faaliyetler ve gazeteler ciddi anlamda baskı ve sansüre maruz kalmıştır. Türkistan'ın ulusal sınırlara bölünmesiyle Kara Kırgız Özerk Bölgesi ağırlık merkezine göre 4 bölge, 6 şehir, 75 ilçe, 721 köy, 724-727 arası küçük köy ve 5 mezradan oluşmuştur. Ayrıca 798.770 (bazı kaynaklara göre 714.648)¹ nüfustan oluşan KKÖB' de, 505.775 kişi (%64) Kırgız'dır. Yukarıda belirtilen rakam hane üzerinden hesap edilecek olursa bu oran %79 tekabül etmektedir ve nüfus ağırlıklı olarak kırsalda yaşamaktadır.² 25 Mayıs 1925'te KKÖB'nin başından kara ibaresi atılarak, Kırgız Özerk Bölgesi olarak değiştirilmiştir. Bu değişikliğin sebebi ise önceden Kırgız Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olarak adlandırılan Kazakların 15 Haziran 1925'te Kazak ÖSSC olarak adlandırılmasıdır.³ KSSC'nin 1936' da son şeklini almasıyla birlikte Sovyet idare sistemi Kırgızistan'da son idari şeklini almıştır.⁴ Bu girişimle birlikte Kırgızistan'da 4 olan bölge 1 bölgeye, 6 olan şehir sayısı 15 olmak üzere yeniden düzenlenmiş, kasaba, köy ve köy altı (Avul) yerleşimleri de idari düzenlemeye göre şekillenmiştir. İl ve ilçe merkezlerinin sınırları Tüm Rusya Merkez Yürütme Komitesi tarafından belirlenmiştir.⁵ Merkezden belirlenen idari taksimatın doğurmuş olduğu sıkıntıların başında demografinin göz ardı edilmesi gelmektedir. Bu sorun bağımsızlık sonrası yaşanacak olan çatışmaların temelini teşkil edecektir. Kırgızistan'ın 1926 yılına kadar ismi Bişkek (Pişpek) olan başşehrine işgalci komutan Frunze'nin adı Sovyet idareciler tarafından verilmiştir.⁶ Bölgesel düzenlemelerin yapılmasıyla birlikte yeni merkezler ortaya çıkmış ve buralarda yeni okullar açılarak Rusça isimler verilmiştir Kırgızistan'da Bolşevik eğitim sisteminin işleyişi siyasi şartlara göre değişim göstermiştir. Eğitim alanından başlayan bu reformlar dolayısıyla sosyo-kültürel hayatı derinden etkilemiştir. Gazeteler Sovyet propagandasının en etkili araçlarındandır. Yine tiyatro, bale ve opera gibi görsel sanatların icra edildiği binalar bir kültürel değişim merkezi vazifesini üstlenmişlerdir. Kırgızları Marksist-Leninist düşünce sistemi içerisinde "Sovyetleştirmek" Bolşeviklerin birinci hedefi olmuştur. Bunun yanında Tolstoy ve Çehov gibi dünya klasiklerinin yazarlarının eserleri eğitimde zorunlu tutulmuştur. Sovyet Kırgızistan'da kurulan gençlik örgütlenmelerinin (Komsomol örgütleri gibi) beslendiği ana damar ise yine okullardır. Görüldüğü üzere tüm politikaların temelinde eğitim yer almaktadır. Ruslar ve devamı olan Sovyetler kendilerinden önce Türkistan'da okuryazarlık olmadığını savunarak mektep ve medreseleri eğitim yuvası olarak görmediklerini her fırsatta deklare etmişlerdir. Türkistan'da Sovyet öncesi eğitim verileri ise bunu çürütecek düzeydedir.

¹ *İstoriya Natsionalno Gasudaristvennogo Stroitelstva v SSSR: Natsionalnoe Gasudaristvennoe Stroitelstva v SSSR V Perehodniy Period Ot Kapitalizma k Sotsializmu (1917-1936 gg.)*, (Moskova: İzdatelstva Mısıl, 1968) 401.

² A. C. Baktıgulov, *Sosialistiçestkoe Priabrızavanje Kırgızkavo Ayla*, (Frunze: İzdatelstva İlim, 1978), 39.

³ *Konstitutsi i Konsitutsionniye Akti RSFSR (1918-1937)* (Moskova: İzdatelstva Vedemostey Verhovnogo Soveta RSFSR, 1940), 173-190.

⁴ *Konstitutsi i Konsitutsionniye Akti RSFSR*, 199. Konuralp, Ercilasun, "Bişkek", *Türk Dünyası Başkentleri*, ed. Murat Yılmaz, A. Çolpan Kavuncu, (Ankara: Ahmet Yesivi Üniversitesi Yayınları, 2014), 351.

⁵ *Konstitutsi i Konsitutsionniye Akti RSFSR*, 202.

⁶ K. Orozalieva, *40 Let Kırgızskoy SSR*, (Frunze: İzdatelstva Kırgızistan, 1966), 4.

Sovyet zamanında eğitimde yaşanan değişimin anlaşılabilmesi için devrim öncesi eğitim sistemine değinmek yerinde olacaktır.

1. Çarlık Dönemi Kırgızlarda Eğitim 1890-1917

Çarlık Rusya XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Kırgızların yaşadığı coğrafyada hâkim unsur olarak yer almıştır. O dönemde geleneksel yöntemlerle eğitim veren mektep ve medreseler yaygın idi. Müslüman dünyasında mektebin anlamı yazı yazmanın öğrenildiği yerdir. Yani günümüzdeki ilköğretim gibi düşünmek gerekir. Mekteplerde eğitime başlangıç yaşı 6-7 yaş aralığını kapsamaktadır lakin istisnai durumlarda bu sınır 4 yaşa kadar düşmektedir. Mekteplerde eğitim gören talebeler minimum dört senelik bir eğitim sürecinden geçerken, eğitim yaz dönemi hariç aralıksız devam etmiştir. Kurban ve Ramazan gibi dini bayramlarda ara tatil, Perşembe ve Cuma haftanın iki günü yine tatil günleridir. Mekteplerde genellikle eğitim bireysel olarak yapılmış ve sınıf sistemi pek fazla uygulanmamıştır.⁷ Mektep eğitimini tamamlayan talebelerin ileride medreselerde veya devlet görevinde çalışabilmeleri için medrese eğitimi gerekmiştir. Medresede⁸ ise İslami kurallar, hadis, fıkıh ve tefsir gibi dersler verilmiştir. Medrese eğitimini başarıyla tamamlayan talebeler belirli bir donanımına sahip şekilde mezun olurken, Rus idareciler çıkarlarına ters olan bu kurumları hiçbir zaman eğitim yuvası olarak kabul etmek istememişlerdir. Buna karşılık dayatmaya çalıştıkları Rus eğitim sistemi bu yüzyılın ikinci yarısından itibaren gelişim kaydetmeye başlasa da yeterli düzeye gelememiştir.⁹ Bu durum Türkistanlıların taassup yapısı ve yaşam şekli ile de yakından alakalıdır. Mektep ve medreselerde eğitime devam eden talebelerin yoğunluğu buna kanıt olarak gösterilebilir.

Kırgızların ve Özbeklerin nüfusun çoğunluğunu oluşturduğu Fergana bölgesinde 1890 yılında 1.232 mektepte, 17.609 erkek, 2.411 kız öğrenci eğitim görmekteydi. 1891 yılında 1.246 mektepte 16.311 erkek, 2.409 kız, 1892'de 941 mektepte 12.451 erkek, 1.960 kız karışık eğitim alıyordu. 1899 yılında ise 1.814 mektepte, 18.793 erkek, 3.099 kız okumaktaydı. Andican'da 514 mektepte 6.816, Hokand'da 517 mektepte 7.819, Mergilân'da 534 mektepte 7.828, Namangan'da 389 mektepte 5.970, Oş'ta 524 mektepte 4.202 öğrenci bulunmakla beraber toplam 2.478 mektepte 32.645 öğrenci eğitim görüyordu. 1904 yılı itibariyle bütün erkeklerin sayısı 994.940 kadınların sayısı ise 842.478'dir.¹⁰ 1909'da Bişkek'te 14 mektep, Prijivalskiy (Karakol) 11 ve Kırgızistan'ın güneyinde 169 mektep bulunmaktaydı.¹¹ 1913 yılında ise Bişkek'te 59 mektep mevcut olup, 1.182 erkek ve 131 kız çocuğu eğitim almıştır. Karakol ilçesinde ise 28 mektepte 2.276 erkek ve 42 kız çocuğu eğitim almıştır.¹² Tüm bu veriler göz önüne alındığı ve o zamanki nüfus oranı da göz önüne alındığında Türkistanlıların önemli ölçüde eğitime katıldıkları gözlenebilmektedir. Lakin Türkistan'ın güney bölgeleri daha yerleşik iken kuzeyinde yaşayan

⁷ Mairambek Tagaev, "Hokand Hanlığının (1709-1876) Sosyal ve Kültürel Tarihi", (doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2017) 204-205.

⁸ Medreselerde eğitim 3 ana dersten oluşmuştur: 1. Öğrencilere Arap dilinin gramerini öğretmişler. 2. Fıkıh bu derste İslam'ın kurallarını ayrıntılı bir şekilde öğretilmektedir. 3. Müşkilat (mantık) Genel bir eğitimdir. Medreselerin hakları Vakıfname ile tasdik edilmiştir. Vakfedenin adı, medresenin yapılış tarihi ve arazi kaydı bu belgede yer almaktadır. Caynagül Tacibay Kızı, "Kırgızistan da ki Mektep ve Medreseler (XIX ve XX. Yüzyıl başına kadar)", (yüksek lisans tezi, Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi, 2022) 75.

⁹ F. F. Korojev, *Oçerki Po İstorii Sovetskoy Şkoli i Pedagogiki (1917-1920)*, (Moskova: İzdatelstva APN, 1958), 15.

¹⁰ Ebubekir, Güngör, *Bozkırda Bir Ceditçi* (Kırgızistan'ın Rehberi Moldoke İşenaali Arabayev), (İstanbul: IQ Yayınları, 2013), 141-142.

¹¹ E. A. İzmayilov, *Oçerki Po İstorii Sovetskoy Şkoli v Kırgızii za 40 Let (1917-1957 gg.)*, (Frunze: Kırgızkoe Gasudaristvennoe Uçebno-Pedagogičeskoe İzdatelstvo, 1957) 12.

¹² D. Aytmambetov, *Dorevolutsionnie Şkoli v Kırgızii*, (Frunze: İzdatelstva İlim, 1961), 12.

Kırgız-Kazaklar arasında daha az sirayet etmiştir. Kırgızların çoğunluğunun yaylak-kışlak hayatı yaşaması düzenli eğitim sistemini kurlmalarına imkân tanımamıştır. Buna rağmen mümkün mertebe çocuklarına eğitim vermeye çaba göstermişlerdir. Göç ettikleri bölgelerde Bozüy adını verdikleri çadırları birer eğitim müessesesi olarak kullanmışlardır. Buralarda hocalık görevini ise bir süre için şehirden gelen mollalar ve medrese talebeleri üstlenmiştir.¹³ Ruslar için önemli işler başarmış İlimskiy'nin çabalarıyla Rus Çarlığı bünyesindeki yabancı unsurlara yönelik yeni bir eğitim sistemi geliştirilmiştir.¹⁴ Eğitim Bakanı Tolstoy, İlimskiy'den Kazan Vaftiz Okulu benzerlerinin Kazak topraklarından başlayarak Türkistan'ın tamamına yaymasını istemiştir.¹⁵

Kırgızistan'da XX. Yüzyılın başlarından itibaren İşanalı Arabayev önderliğinde Tatar tüccarlar ve hocalar tarafından yaygınlaştırılan Usul-i Cedit okulları Kırgızların eğitimi için bir dönüm noktasıdır. Yeni sistemde eğitim veren Cedit okullarının en ünlüsü Orenburg ve Ufa'da açılmıştır. İşenaali Arabayev bu okullarda tahsilini tamamladıktan sonra cedit okullarını Kuzey Kırgızistan'ın tamamına yaymıştır. Sovyet idaresinin gücünü pekiştirmesiyle birlikte Cedit okulları önce ciddi bir sansüre maruz kalmış, sonra da kademeli olarak ortadan kaldırılmıştır.¹⁶

Kırgız topraklarında Rus işgalinin ardından çift başlı bir eğitim sistemi ortaya çıkmıştır. Ancak Rus Çarlığının bölgede eğitim alanında girişimleri çok etkili olamamıştır. Rus kaynakları 1913 yılında eğitim faaliyeti içerisinde bulunan Rus okulların sayısını 107, okullarda öğrenim gören toplam öğrenci sayısını ise 7.041 olarak vermektedir. Tüm bu rakam içerisinde Kırgız öğrenci sayısıysa 574 kişidir. Çarlığın etkisiz eğitim politikasını daha iyi anlayabilmek için 35 yılda mezun edilen öğretmen sayısı gösterilebilir. Türkistan Öğretmen Seminerinden 1879-1914 yılları arasında 455 öğretmen mezun olurken bunun sadece 53'ü yerel halktandır.¹⁷

1915 yılında Rus okullarında eğitim gören Kırgız öğrenci sayısında artış gözlenmektedir. Kırgız öğrenci sayısının arttığı gözlenmektedir.¹⁸ Yine okul sayısı neredeyse sabit kalırken, 3 ortaokul ve 1 lise faaliyet içerisindeydi. Bu eğitim kurumlarındaki öğrenci mevcudu ise 450 ortaokul ve 100 lise olmak üzere toplam 7.069 kişidir.¹⁹ Bu veriler devlet okullarında eğitim görenleri ifade etmektedir. Bunun dışında kilise ve ruhban okullarında eğitim gören öğrencilerin varlığı da mevcuttur.

Türkistan Piskoposluğu içerisinde mevcut kilise okullarının sayısı 85'tir. Bunlardan 21'i kızlar, 61'i erkek ve üç tanesi de çocuklar için eğitim vermektedir. Dağılım ise Semiriçiye bölgesinde şu şekildedir; Verniy'de (Almatı) 20, Bişkek 14, Prijivalsk 15, Lepsin 15, Kopal 4 ve Yarkent'te 5 kilise okulu faaliyet göstermektedir. Bu verilere göre 85 kilise okulundan 73'ü Kırgızların yoğun yaşadığı bölgede açılmıştır.²⁰ 1876-1896 yılları arasında Ruhban okullarında eğitim gören Türkistanlı sayısı 335'tir.²¹ Bu azımsanmayacak bir rakamdır. Zira sadece 1914'te Isık Göl Misyoner Okulu'nda 22 yerel öğrenci bulunurken Sarkan Köyü Misyoner Okulu'nda

¹³ Tagaev, "Hokand Hanlığının (1709-1876) Sosyal ve Kültürel Tarihi", 213.

¹⁴ Mehmet Saray, *Gaspıralı İsmail Bey'den Atatürk'e: Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği*, (İstanbul: TTK Yayınları, 1993), 28.

¹⁵ A. P. Yarkov, *Tatari i Başkırı v Kırgızistane İstoriko Kulturniy Portret*, Cilt I, (Bişkek: KRSU, 1996), 35.

¹⁶ Ebubekir Güngör, *Türkistan'da Fikir Akımları*, (İstanbul: IQ Kültür Yayınları, 2011), 49.

¹⁷ İzmaylov, *Oçerki Po İstorii Sovetskoy Şkoli*, 16-26.

¹⁸ İ. Soktoyev, *Formirovanie i Razviti Sovetskoy İntelligentsi Kırgızistana*, (Frunze: İzdatelstva İlim, 1981), 27.

¹⁹ İzmaylov, *Oçerki İstorii Sovetskoy Şkoli*, 16.

²⁰ *Türkistanskiye Yeperihalniye Vedemosti*, (Verniy: 1915, No: 1), 5.

²¹ V. P. Salkov, *Andijanskoe Vasstanniye 1898*, (Kazan: Tipo-Litografiya İmparatorskago Universiteta, 1901), 32.

106 öğrenci bulunmaktadır.²² Rus eğitim sisteminin başarısız olmasının altında yatan en büyük nedenlerden birisi ise dil mevzusudur.

Türkistan'da alfabe değişikliği adına ilk girişim Çarlık döneminde başlamıştır. İlminskiy'nin tesirinde kalan İbray Altın Sarın 1879'da Kiril alfabesinden türetilmiş ilk Kazak alfabesini hazırlamıştır. Çohan Velihanov gibi aydınlar ise Rusya Türkleri için Kiril alfabesinin kullanımını desteklemişlerdir.²³ Ancak bu girişimler halk arasında rağbet görmeyerek sonuçsuz kalmıştır. Sovyet eğitim sistemi ise aşağıda görüleceği üzere çeşitlilik arz etmemektedir. Bolşevik devrimine kadar varlığını etkili şekilde sürdüren hem Ortodoks hem de İslami okullarda eğitim sınırlandırılmıştır.

2. Sovyet Dönemi Kırgızlarda Eğitim 1917-1945

Bolşeviklerin kurmuş olduğu yeni idari sistem tüm birlik üyesi ülkelerde farklı zaman dilimlerinde olsa da aynı uygulamalar ile sonuçlanmıştır. Bu konuların başında ise eğitim ve dil gelmektedir. Özellikle Gayrı Rus tebaa üzerinde uygulanan alfabe değişikliği meselesi eğitimde birlik sağlamanın yegâne yolu olarak kabul edilmiş ve uygulanmıştır. Bu bağlamda yerel diller göz ardı edilmese de ikinci planda kalmış okul çağını aşan nüfus üzerinde propaganda aracı olarak kullanılmıştır. Dolayısıyla eğitim-öğretim için en önemli materyal alfabe yani dildir ve Sovyet okullarında eğitim dili Rusça olarak okutulmuştur. Ancak Kırgız alfabesinde de bu süre zarfında Kiril alfabesine geçiş kademeli şekilde sağlanmıştır. Eğitim'de alfabe birliğini sağlamak üzere Kırgız alfabesi, 1929'da Arap alfabesinden Latin alfabesine geçmiştir. Ancak kısa bir süre sonra Aralık 1940'ta Kiril alfabesine dönüştürülmüştür.²⁴ Bunu gerçekleştirmek için bir komisyon kurulmuştur. Komisyonun çalışmaları neticesinde 20 Mart 1940'ta Kiril alfabesine geçiş tanıtımı radyo ve gazeteler aracılığı ile yapılarak uygulamaya konmuştur.²⁵ Bu uygulama diğer Türk cumhuriyetlerinde de zaman dilimi farklı olsa da yürürlüğe girmiştir.

Sovyetler birliğini oluşturan tüm birlik üyeleri arasında eğitim ağının yaygınlaştırılması, Bolşeviklerin temel hedeflerden olmuştur.²⁶ Ancak bu plan uygulama esnasında çeşitli zorluklarla karşılaşmış, Sovyet sisteminde okul sayısının hızla artması materyal ve fiziki imkânların yetersizliğini ortaya çıkarmıştır. Eğitim kararları 4 yıllık planlar dâhilinde alınmış ve uygulamaya konmuştur. Eğitimin tüm SSCB'de Rusça olarak uygulanmak istenmesi okullarda öğrenim gören öğrencilerin daha geç mezun olmasına sebebiyet vermiştir.²⁷ 1917 Ekim Devrimi'nden sonra birlik genelinde olduğu gibi Kırgızistan'da yükseköğretimin yeniden yapılandırılması başlamıştır. 1918'de Halk Eğitim Komiserliği, beşeri bilimlerde eğitim veren tüm fakülteleri, bölümleri ve enstitüleri dönüştürmüş ve Kırgızistan'ın uzman mühendislere ihtiyaç duyduğunu gerekçe göstermiştir. Bununla birlikte, 1919'da Halk Eğitim Komiserliği, Sosyal Bilimler Fakültesine ilişkin kararnameyi ve yönetmeliği onaylamıştır. Tasfiye edilen fakülteler temelinde, komünist ideolojiye hizmet eden üniversiteler kurulmuştur. 1921'de Halk Komiserleri Konseyi'nin kararnamesiyle Kızıl Profesörler

²² *Pravoslavniy Blagovestnik*, Aprel, 1915, No: 20, 252-254.

²³ Güngör, *Bozkırda Bir Cedditçi*, 86.

²⁴ *İstoriya Kirgizskoy SSR*, T. II, (Frunze:, 1986), 57.

²⁵ *Sovetskiy Kirgızistan v Dokumentah 1917-1967*, (Frunze:y.y., 1983), 262-263.

²⁶ İ. M. Boğdanov, *Gramatnost i Obrazavaniye Dorevolutsionnoy Rossii i SSSR*, (Moskova: Statiska, 1964), 82.

²⁷ *Ustav Yedinoy Trudovoy Şkoli, Utverjden SNK RSFSR 18 Dekabr 1923, Narodnoe Obrazavaniye v SSSR*, (Moskova: y.y., 1974), 46.

Enstitüsü kurulmuştur.²⁸ 10 Kasım 1925 yılında Bişkek'te Halk Eğitim Enstitüsü açılmış, 1928'de ismi Merkezi Pedagoji Koleji olarak yeniden adlandırılmıştır. Eğitim Enstitüsü 1929 yılında 21 öğretmen mezun etmiştir.²⁹ Kırgızistan eğitim faaliyetlerini belirleyen kurullar ve fakültelere sadece Marksist-Leninist görüşü benimseyen kişiler seçilmişlerdir. İktidar partisinin tam desteğiyle beslenen bu görüş kısa sürede etkisini her anlamda hissettirmiştir.³⁰ Burada şu husus dikkatimizi cezbetmektedir. Bolşeviklerin uygulamak istedikleri eğitim sistemi maddi unsuru içerisinde barındırmakta ve manevi değerler göz ardı edilmektedir. Dolayısıyla şu sonuca varmak pek mümkün gözükmemektedir. Sovyetler ve selefi Çarlık Rusya Tüm işgal ettiği Türk topraklarında olduğu gibi Kırgızistan'da daha fazla fayda elde etmeyi amaçlamıştır. Bu nedenden ötürü Sovyet Kırgızistan'da eğitim faaliyetleri Bolşeviklerin ihtiyaçları doğrultusunda gerçekleştirilmiştir. Kırgızistan Üniversiteleri ve yüksekokulları fabrikaların ihtiyaç duyduğu kalifiye eleman ihtiyacını karşılamak üzere şekillendirilmiştir. Bu arka plana karşı, ulusal öğretmenlerin niceliksel ve niteliksel bileşimine olan ihtiyaç muazzam bir şekilde artmıştır. Ancak Kırgız Devlet Pedagoji Enstitüsündeki uzmanların mezun olmasından sebep nitelikli öğretmen ihtiyacı karşılanamamıştır. Sonuç olarak, Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinde eğitimin genişletilmesi bir gereklilik olarak ortaya çıkmıştır. Bu sebeple Kırgızistan'da 1939'da Oş'ta iki yıllık bir öğretmen enstitüsü açılmıştır. Oş Öğretmenler Enstitüsü yedi yıllık okullar için öğretmenler yetiştirmiştir.³¹ Sovyet yetkilileri geçmişin kültürel etkisinin de önüne geçmek istemişlerdir. Sovyetleştirme uygulamalarına yoğun şekilde maruz kalan Kırgızlar arasındaki okuryazarlık oranının düşüklüğü 1940'larda ortadan kaldırılmıştır. Bu tarihten sonra modern Kırgız edebiyatı Kiril alfabesi etrafında şekillenmiştir.³²

Bolşeviklerin bölgede kurmuş olduğu komisyonlar ve Komünist Parti organlarının belirlediği esaslar çerçevesinde eğitim sistemi yeniden düzenlenmiştir. Eğitimde ilköğretim okulları 1924-33 yılları arasında Kırgızistan şehirlerinde yaygın hale getirilmiştir. Kırgızca eğitim dili olarak kısmen de olsa varlığını sürdürmeye devam etmiştir. Bolşeviklerin yeni eğitim sisteminde en büyük yardımcıları yurt dışına eğitim için gönderilen yetenekli Kırgız gençleri olmuştur. Ancak gençlerin sisteme dâhil edilmesi zaman alan bir süreçtir. Kırgız aile yapısı da göz önüne alındığı zaman toplumu etkileyen kişilerin orta yaş ve üzeri kişiler olduğu aşikârdır. Sovyet idarecilerin dikkatinden kaçmayan bu durumu tersine çevirebilmek için yetişkinlere okuma yazma öğretme seferberliği başlatılmıştır. Belirli sebeplerden dolayı okula gitmeyen on dört yaş altı Kırgız çocuklarının eğitimi 1930-31 eğitim öğretim sezonunda zorunlu hale getirilmiştir. İlköğretimin zorunlu hale getirilmesiyle birlikte okuryazarlık oranı ciddi seviyelere ulaşmıştır. Ekim 1917 devriminden sonra Kırgızistan'da okuryazarlık oranı kademeli artış göstermiştir.³³ SSCB'nin ilk yıllarında bu oran 1925'te %3,4 iken 1934'te % 57'dir. Kırgızistan'da öğrenim gören öğrencilerin sayısıysa 1925'te 23.118 ve 1934'te 147.735 kişidir. Bu tarih aralığında eğitim faaliyeti gösteren okulların yıllara göre rakamı ise şöyledir; 1925'te 5 okul bulunurken 1934'te 1.581 okul mevcuttur. Okullardaki öğretmen mevcudu

²⁸ G. D. Alakseeva, *Oktyabrskaya Revolyutsiya i İstoriçeskaya Nauka 1917-1923 gg.* (Moskova: İzdatelstva Nauka, 1968), 30.

²⁹ *İstoriya Kırgızskoy SSR*, T. III, (Frunze 1986), 447,449.

³⁰ *Vişşee i Srednee Spetsialnoe Obrazovaniye v KSSR "Statistiçeskiy Sbornik"* (Frunze: y.y., 1973), 8.

³¹ E. T. Usubaliyev, İ. A. Soktoyev, *Vişşaya Şkola Sovetskogo Kırgızistana*, (Frunze: y.y., 1982),15.

³² *İstoriya Kırgızskoy SSR*, T. II, 57.

³³ U. A. Asanbayev, *Soveti Kırgızı v Borbe za Stroitelstva Sostsalizma 1929-1932*,(Frunze:y.y., 1986), 69.

1930'da 1.360, 1934'te 3.820'dir. Öğretmenler arasında Kırgızların mevcudu ise 1930'da 700, 1934' de ise 1.995'tir.³⁴

Kırsalda yaşayan Kırgız ailelerin çocuklarını eğitim sistemi içerisinde tutabilmek için yatılı eğitim modeli uygulanmaya başlanmış ve zamanla geliştirilmiştir. Bu yatılı okullarda eğitim alan öğrenci sayısı 1933 yılına nazaran 2.829'dan 4.193 öğrenciye yükselmiştir. Ortaokullarda öğrencilerin sayısı ise 1934'te 3869'dan 7.526'ya ulaşmıştır. Sovyet tipi okullardan 1937-38 eğitim öğretim yılında 2.500 öğrenci mezun edilmiştir.³⁵

Bişkek şehri özelinde gerçekleştirilen yatılı eğitim modeli zamanla Kırgızların diğer şehirlerinde de açılmaya başlanmıştır. 1938'de Kırgızistan'ın güneyinde yer alan Calal-Abad şehrinde 2 yatılı okul, Oş ve Narın'da ise 5 yatılı okul ve 2 öğrenci pansiyonunun inşaatı tamamlanarak hizmete açılmıştır. Kalkınma programı çerçevesinde Kırgızistan'a yapılan eğitim harcamaları 17.520.900 rubleye ulaşmıştır.³⁶ Kırgızistan'da zorunlu eğitime geçişin 1934 yılında gerçekleştiğinden yukarıda bahsetmiştik. Kız ve Erkek öğrencilerin oranları bu tarihten yaklaşık 1940 yılına kadar denk hale gelmiştir. Sovyetler için eğitimde propaganda niteliği taşıyan en önemli unsurlardan birisinin böylece ön koşulları da oluşmuştur. Bolşevikler Komsomol Örgütleri başta olmak üzere tüm sivil toplum kuruluşları aracılığı ile Kırgız kadınlarının sayelerinde muasır medeniyete eriştiklerini deklare etmişler ve kendilerine taraftar toplamışlardır.

III. Kırgız Komünist Parti Kongresi 22-25 Şubat 1939 tarihleri arasında toplanmış en önemli gündem maddesi eğitim olmuştur. Eğitim seviyesinin nasıl yükseltilebileceği ve okul, öğretmen ve pansiyon gibi eğitim ihtiyaçlarının kısa sürede giderilmesi toplantının ana gündem maddelerini oluşturmuştur.³⁷ Kongre kararlarının yansımaları kısa sürede hissedilmiş, 1940'lı yılların başından itibaren Kırgızistan'da ilk orta ve lise olmak üzere 1.708 okul inşa edilmiştir. Kırgızistan'da 1945 yılında atmış sekiz ilkokul, on altı ortaokul, on beş lise ve altı yatılı okul olmak üzere 105 okul daha açılmıştır.³⁸ Temel eğitim sisteminde mesafe kaydedilen Kırgızistan'da okullardan mezun olan öğrenciler için yükseköğretim kurumları açılmaya başlanmıştır. Çarlık döneminde Kırgızistan Bilimler Akademisi açılmıştır. 1940-1941 öğretim yılında Kırgızistan'da altı yüksekokul faaliyet içerisindeyken, 1950-1951'de bir üniversite daha açılarak toplamda yedi üniversite mevcuttur.³⁹ Kongrede alınan kararların tatbikinin ve kontrolünün hızlı ve sıkı bir şekilde yapılması kararlaştırılırken, ulaşılmak istenen hedef doğrultusunda Sovyet ideolojisini kitlelere yayma girişimleri hız kesmeden devam etmesi amaçlanmıştır. Ancak okul açmakla ulaşamadıkları bir kitlenin varlığı Sovyet idarecilerin nazarından kaçmamıştır. Sovyet idaresiyle orta ve üzeri yaşta tanışmış Kırgızlar, eski ata adetlerine ve örflerine bağlı şekilde yaşamını sürdürmüşlerdir. Bu bağlamda kalkınma programı çerçevesinde bu konu gündeme taşınmıştır. Yetişkin nüfusun Sovyet ideolojisine bağlanması için neler yapılabileceği gündem konularından birisini oluşturmuştur. Burada hedeflenen ise okuma yazma bilmeyen Kırgızlara eğitim öğretim adı altında Sovyet ideolojisini dayatmaktır. Bolşevikler durumu okul inşa etmekle aşamayacaklarının farkında

³⁴ *Sovetskiy Kırgızistan Dokumentah*, 221.

³⁵ *Sovetskiy Kırgızistan Dokumentah*, 258.

³⁶ *Sovetskiy Kırgızistan Dokumentah*, 257.

³⁷ *Sovetskiy Kırgızistan Dokumentah*, 257.

³⁸ *Sovetskiy Kırgızistan Dokumentah*, 257.

³⁹ Seripka Gnabro Garding, *Razviti Nauki i Obrazovaniye v Tsentralnoy Azii v 20-50 e Godi XX. Veka*, Bulletin Social-Economic and Humanitarian Research, No: 12, 2021, 59

olarak sosyal projelere ağırlık vermişlerdir.⁴⁰ Bu uygulama Çarlık Rusya döneminde misyonerler tarafından da sıkça başvurulan bir yöntemdir. Aradaki tek fark Bolşevikler sosyal misyonerlik yaparken, Ortodoks Kilisesi bunu din üzerinden gerçekleştirmeye çalışmıştır. Burada esas olan her şartta asimile etmek ve sömürülenler üzerinde kendi ideolojini etkili kılmaktır.

Sosyal projeler bağlamında bugün Sovyet idaresi altında yaşamış Türk Cumhuriyetlerinin tamamında görülebileceği üzere sembol yapılar inşa edilmiştir. Kongrede bölge kültür evleri, Bişkek'te kültür binası, tüm şehirlerde kütüphaneler ve matbaalar kurulmasına ilişkin uygulamaların başlatılması doğrultusunda kararlar alınmıştır. Kongre de yükseköğretim kurumlarının durumu da masaya yatırılmış, Bişkek'te bulunan enstitülerin revize edilmesi ve ilaveten Pedagog ve Tarım Enstitüsü açılması kararlaştırılmıştır. Güney Kırgızistan'ın merkez şehri Oş'da bir tıp ve öğretmen enstitüsü açılması onaylanmıştır. Sovyetler Birliği; opera, bale ve tiyatro gibi kitleleri bir araya getiren kuruluşları kültürel dönüşüm merkezi olarak kullanmışlardır. Bu nedenden ötürü yoğun nüfusun yaşadığı her şehirde Bişkek başta olmak üzere Kızıl-Kaya ve diğer merkezlerde Opera ve tiyatro ve dokuz sinema salonu açılmasına ilişkin karar verilmiştir.⁴¹

Bolşevikler kendi ideolojisine uygun yetişmiş elemanları Sovyet eğitim sistemi sayesinde kazanmışlardır. Bu amaç doğrultusunda 1940 yılına kadar Kırgızistan'da 6 yükseköğretim kurumu faaliyet gösterirken, 2.500'ün üzerinde öğrenci eğitim-öğretime katılmıştır. Yüksekokullarda eğitim görerek mezun olan yetişmiş insan varlığı; akademisyen 323, Öğretmen 12.800, çeşitli branşlarda 1676, mühendis ve çok sayıda gazeteci ve yazardan ibarettir. Mesleki teknik okullarda 7.000 kişi eğitim görmüştür.⁴² 1939'da başlayan İkinci Dünya savaşı nedeniyle bu süreç kesintiye uğrasa da Kırgız Sovyet Hükümeti tarafından 1920-1950 yıllarında Kırgızistan'da ilkokullardan yükseköğretim kurumlarına kadar eğitim sisteminin yapısı ve işleyişi önemli değişimlerden geçmiştir. Dönemin şartları göz önüne alındığında basın ve radyo en etkili iletişim aparatlarının başında gelmektedir. Kırgızistan'da çıkarılan gazetelerin özellikle Stalin'in iktidarı ile birlikte bağımsız yayın organları olduğunu söylemek mümkün değildir. 1917-45 yılları arasında Kırgızistan'da 67-69 gazete ve 12 dergi yayın faaliyetinde bulunmuştur. Kırgızca yayın organlarının sayısı 43 gazete ve 6 dergidir.⁴³ Burada amaçlanan ise Kırgız Türkçesi sayesinde geniş kitlelere ulaşabilmektir. Özellikle 1939-45 yıllarında cereyan eden dünya savaşı nedeniyle halka moral vermek ve bilgilendirme amaçlı gazete sayısı 83'e çıkmış, gazetelerin baskı sayısı önemli miktarda artmıştır.⁴⁴ Gazete ve dergi sayılarının yükselmesi o dönem için Sovyet idaresinin işini kolaylaştırmıştır. Kırgızların yaylak-kışlak hayatı tüm yerleşim birimlerinde etkili olmayı mümkün kılmamıştır. Sovyet propagandalarını yaymayı şiar edinmiş Komsomol örgütü üyeleri tarafından çok sayıda gazete çıkarılmıştır. Gazetelerin sansürsüz yayın yapmasına izin verilmemiş, ister Kırgızca isterse Rusça yayın yapsın Pravda gazetesinde çıkan haberler çoğu zaman aynen aktarılmıştır.

⁴⁰ *Sovetskiy Kırgızistan Dokumentah*, 259

⁴¹ *Sovetskiy Kırgızistan Dokumentah*, 259.

⁴² S. Karimbayev, *Patriotizm Trudyaşihnya Kırgızı V Velikoy Ateçestvennoy Voyni Savetskava Suyuza 1941-1945*, (Frunze: Kırgızı Gasudaristvenniy İzdelstva, 1954), 30-31; L. Kazanskiy, *Kırgızkiy Narod v Velikoy Ateçestvennoy Voyni Savetskava Suyuza 1941-1945*, (Frunze: Kırgızkiy Gasudaristvennoe İzdelstvo, 1954), 14.

⁴³ Baktıgulov, *Sosialistiçestkoe Priabrızavanie Kırgızkavo*, 174.

⁴⁴ Baktıgulov, *Sosialistiçestkoe Priabrızavanie Kırgızkavo*, 31.

Sosyo-kültürel politikaların başarıya ulaşmasının önüne çıkan engellerden birisi de din meselesidir. Sovyet yaşantısının Kırgızlar arasında rağbet görmesi için din meselesi önemli bir sorun olarak ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda Sovyet iktidarı döneminde misyonerlik faaliyetleri önceki usulden biraz farklı uygulanmıştır. Devrim öncesi Ortodoks Misyonerler, Rus Çarlığı adına kültürel dönüşümün simgeleri olmuşlardır. Ortodoks Misyonu kendi inandığı değerler doğrultusunda İncil'i referans alarak bu dini yaymayı amaçlarken, Sovyetler Birliği'nin yapmış olduğu uygulamalar misyonerlikten çok daha tehlikeli ve etkili olmuştur. Öyle ki Kuran-ı Kerim'in Rusçaya tercüme edilmesi konusunda adımlar atılmış ve tahrif edilerek Rusça Kur'an-ı Kerim okutulmaya başlanmıştır. Sosyo-Kültürel hayatın tamamında uygulanan tahrifi politikalar din alanında da bu şekilde uygulamaya konulmuştur. Diğer yandan misyonerlik faaliyetleri ülke çapında yoğunluk kazanmış İslami uygulamaların şekli de değiştirilmeye çalışılmıştır.⁴⁵ Bahsedildiği üzere devrim öncesi misyonerlik faaliyetleri kendi inançlarını yaymak üzere kurgulanırken, devrim sonrası misyonerliği yerel halkın inandığı dini tahrif etmek ve kendi değerlerine uygun hale getirmek üzere gerçekleştirilmiştir.

Sonuç

Tarih sahnesine çıkmış oldukları günden bu yana özgürlüklerine düşkün bir Türk boyu olarak karşımıza çıkan Kırgızlar, Türkistan'da Rus işgaline kadar çoğunlukla Hokand Hanlığı bünyesinde kendi değerlerine bağlı olarak yaşamışlardır. Kırgızlar, Bolşevik iktidarının ilk yıllarından itibaren yoğun Sovyet propagandalarına maruz kalmışlardır. Bolşevik iktidarıyla birlikte alışık olmadıkları yaşam tarzına maruz kalan Kırgız Türkleri dönüşümün en önemli unsurlarından olan eğitim alanında yoğun propagandalarla karşı karşıya kalmışlardır. Sovyetler Birliğinin bölgede uyguladığı sosyal politikaların temelini eğitim oluşturmuştur. Bölgede varlığını sağlam zemine oturtmak için uygulanan bilinçli uygulamaların nedeni ise Bolşeviklerin bölgede hâkimiyetini pekiştirmek istemesinden kaynaklanmıştır. Kırgız çocukların zorunlu eğitim sistemine tabii tutulması ülkede önemli bir nüfus gücünün Sovyetlerin imtiyazına geçmesine neden olmuştur. Sistemli bir şekilde yürütülen Ruslaştırma faaliyetleri bu sayede rahat uygulanabilme imkânına kavuşmuştur. Sovyetlerin Kırgızistan'da eğitim yoluyla yapmaya çalıştığı sosyal misyonerlik yaparak Ruslaştırmaktır. Sosyal hayatta uygulanan Ruslaştırma girişimleri hayatın her kademesinde kendini hissettirmiştir. Dil, din, eğitim, ekonomi ve tarım olmak üzere Sovyet okullarından mezun olan kişiler bu alanlarda önemli görevler üstlenmişlerdir. Bu kişiler çeşitli mevki ve makamlarla taltif edilerek halk arasında muteber bir konuma yükseltilmiştir. Ruslaştırma politikaları sayesinde kendi değerlerine karşı aydın ve elit kesim sosyal hayatın her kademesinde yerini almıştır. Bu sahte aydın sınıf sayesinde Sovyet rejimi Kırgızlar arasında kabul görür hale gelmiştir. Birinci Dünya Savaşında Rus Çarlığı adına savaşmayı reddedip gerekirse kendi vatanımız için ölürüz diye silaha sarılan Kırgızların, İkinci Dünya Savaşına bu denli katılımının altında yatan yegâne neden Sovyet politikaları sonucunda ideolojiye bağlı nesillerin yetiştirilmesidir. Bolşeviklerin 1917-45 yılları aralığında yürütmüş olduğu etkin sosyo-kültürel politikalar kendi çıkarları doğrultusunda başarıya ulaşmıştır.

Kaynakça

Abazov, Rafis, "Sovyet Sisteminde Kırgızistan; Milli Devletin İnşası ve Milli Kimliğin Doğuşu", *Türkler Ansiklopedisi* Cilt 19, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, ss. 528-537.

⁴⁵ Koldys, Gregory, "Kırgızların Siyasal-Tarihsel Bir İncelemesi", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt 19, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 524.

- Alakseeva, G. D. *Oktyabrskaya Revolyutsiya i İstoriçeskaya Nauka 1917-1923 gg.*, Moskova: İzdatelstva Nauka, 1968.
- Asanbayev, U. A. *Soveti Kırgızı v Borbe za Stroitelstva Sotsializma 1929-1932*, Frunze: y.y., 1986.
- Aytmambetov, D. *Dorevolutsionnie Şkoli v Kırgızii*, İzdatelstva, Frunze: İlim, 1961.
- Baktıgulov, A.C. *Sosialistiçeskoe Priabrızavanie Kırgızkavo Ayla, İzdatelstva*, Frunze: İlim, 1978.
- Baktıgül Kulamshayeva, “Aytmatovun eserlerinde Savaşın İzleri”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, Summer I, 2015, No: 35, ss, 307-326.
- Boğdanov, İ. M., *Gramatnost İ Obrazavaniye Dorevolutsionnoy Rossii i SSSR*, Moskova: Statiska, 1964.
- Tacıbay Kızı Caynagül, “Kırgızistan da ki Mektep ve Medreseler (XIX ve XX. Yüzyıl başına kadar)”, Yüksek lisans tezi. Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi, 2022.
- Ercilasun, Konuralp, *Türk Dünyası Başkentleri “Bişkek”*, Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları, 2014.
- Garding, Gnabro, Seripka, *Razviti Nauki i Obrazavaniye v Tsentralnoy Azii v 20- 50 e Godi XX. Veka*, Bulletin Social-Economic and Humanitarian Research, No: 12, 2021 ss. 55-64.
- Güngör, Ebubekir, *Türkistan’da Fikir Akımları*, İstanbul: IQ. Yayınları, 2011.
- Güngör, Ebubekir, *Bozkır’da Bir Ceditçi*, İstanbul: ,IQ. Yayınları, 2013.
- İstoria Kırgızskoy SSR*, Tom IV, Bişkek: Kırgızistan, 1990.
- İstoriya Kırgızskoy SSR*, Tom III, Frunze: Kırgızistan, 1986.
- İstoriya Kırgızskoy SSR*, Tom II, Frunze: Kırgızistan, 1986.
- İstoriya Natsionalno Gasudaristvennogo Stroitelstva v SSSR: Natsionalnoe Gasudaristvennoe Stroitelstva v SSSR V Perehodniy Period Ot Kapitalizma k Sotsializmu (1917-1936 gg.)*, Moskova: İzdatelstva Mısııl, 1968.
- İzmayilov, A. E. *Oçerki Po İstorii Sovetskoy Şkoli v Kırgızii za 40 Let (1917-1957 gg.)*, Frunze: Kırgızkoe Gasudaristvennoe Uçebno-Pedagogiçeskoe İzdatelstvo, 1957
- Karimbayev, S. *Patriotizm Trudyışıhsya Kırgızı V Velikoy Ateçestvennoy Voyni Savetskava Suyuza 1941-1945*, Frunze: Kırgızgosizdat 1954.
- Kazanskiy, L. *Kırgızkiy Narod v Velikoy Ateçestvennoy Voyni Savetskava Suyuza 1941-1945*, Frunze: Kırgızgosizdat, 1954.
- Koldys, Gregory, “Kırgızların Siyasal-Tarihsel Bir İncelemesi”, *Türkler Ansiklopedisi* Cilt 19, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002. ss. 518-527.
- Koropev, F. F. *Oçerki Po İstorii Sovetskoy Şkoli i Pedagogiki (1917-1920)*. Moskova: İzdatelstva APN, 1958.
- Orozaliev, K. *40 Let Kırgızskoy SSR*, Frunze: İzdatelstva Kırgızistan, 1966.
- Pravoslavniy Blagovestnik*, Aprel, 1915. No: 20.
- Salkov, V. P. *Andijanskoe Vasstanniye 1898*, Kazan: Tipo-Litografiya İmparatorskago Universiteta, 1901.

Soktoyev, İ, *Formirovanie i Razviti Sovetskoy İntelligentsi Kırgızistana*, Frunze: İzdatelstva İlim, 1981.

Saray, M. *Gaspıralı İsmail Bey'den Atatürk'e: Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği*, İstanbul: TTK Yayınları, 1993.

Tabışaliyev, S, *Zaşıtsu Radinu*, Frunze: Kırgızkoe Gasudaristvennoe İzdatelstva, 1960.

Tagaev, Mairambek, "Hokand Hanlığının Sosyal ve Kültürel Tarihi (1709-1876)", Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2017.

Türkistanskiye Yeperihalniye Vedemosti, Verniy: 1915, No: 1.

Ustav Yedinoy Trudovoy Şkoli, Utverjden SNK RSFSR 18 Dekabr 1923, Narodnoe Obrazavaniye v SSSR, Moskova, 1974. (<http://www.consultant.ru/>).

Vışşee i Srednee Spetsialnoe Obrazavaniye v KSSR "Statıçeskiy Sbornik" Frunze: y.y, 1973.

Yarkov, A. P. *Tatari i Başkıri v Kırgızistane İstoriko Kulturniy Portret*, Cilt I, Bişkek: KRSU, 1996.

Yayınlanmış Arşiv Belgesi

Sovetskiy Kırgızistan v Dökümentah 1917-1967, Frunze "Kırgızistan": 1983.

Konstitutsi i Konsitutsionniye Akti RSFSR (1918-1937), Moskova: İzdatelstva Vedemostey Verhovnogo Soveta RSFSR, 1940.

Summary

Education, which is the subject of the research, includes many sociological issues. While the study discusses the reflections of the educational practices carried out during the Soviet period in Kyrgyzstan, comparative data is also presented with reference to its successor, the Russian Tsarist period. Because the Russians claim that the Kyrgyz people did not receive education from the moment they came to the region. It is important to reveal whether this is the case or not in terms of the integrity of the subject. Educational activities initiated by the Bolsheviks in Kyrgyzstan since 1917 were carried out on a certain group. The schools, madrasahs and Usul-i Cedid schools that were operating in Kyrgyzstan at that time, where the children of the local people were educated, began to be liquidated over time. This repressive regime created unrest among local intellectuals, and the double-headed education system was gradually abolished in the 1930s.

Educational activities in Soviet Kyrgyzstan could not make great progress until the 1930s. There are main reasons for this. The Bolshevik movement, which came to power by claiming that Tsarist Russia exploited them and received the support of Turkestan intellectuals, did not keep its promise. The resistance of Kyrgyz intellectuals from the first years of the Soviet regime and their efforts to protect their national identity delayed the implementation of Soviet policies. During the years of great oppression and purge, most of these intellectuals were executed and killed. After the Bolsheviks eliminated the opponents against their rule, the education process accelerated in Kyrgyzstan. The process of building the Soviet education system in Kyrgyzstan appears as the product of a certain policy. The education system is shaped around Marxist-Leninist thought. The reshaping of education was accepted and praised as a "Cultural Revolution" by Soviet historians. From the Soviet perspective, this is the correct approach. However, from the perspective of the Kyrgyz, this is not a revolution but an imposition designed to erase the memory of the nation whose history dates back to ancient times. When we look at the general character of the education system, the Bolsheviks' efforts to create a unicultural society are obvious. The following example is very important to explain the issue. History courses have an important place in Soviet literature and history education is given starting from ancient history. However, when it comes to Turkish history, the subject is almost never mentioned, using the phrase nomadic barbarian tribes. Parties or non-governmental organizations advocating a certain ideology need trained and qualified human resources that defend the values they believe in. This human resource was provided by the Bolsheviks from schools. So much so that children between the ages of 7-12 studying in schools were affiliated with this organization as Oktyabir, those between the ages of 12-16 as Pioner, and children over the age of 16 were affiliated with this organization as Komsomol. The purpose of these organizations is to instill a sense of unity and belonging and to assist in state propaganda. It is inevitable that there will be a sense of commitment between children who are educated together from first grade to senior year. Successful students were rewarded with various medals and introduced as role models, and other students were encouraged to reach this level.

All educational institutions, starting from primary school and including universities, have been designed to serve the new order. Especially universities and colleges have been enabled to operate in a way that meets current needs. In this context, faculties providing social education in Kyrgyzstan were closed and replaced by engineers, doctors, technicians, etc. Technical schools that train professional groups were opened. Higher education institutions established in Kyrgyzstan; Other higher education faculties, especially the Faculty of Pedagogy, Faculty of Economics and Faculty of Medicine, have enabled the emergence of qualified human types. Faculty of Medicine students have been employed in hospitals and health institutions operating throughout the country. As the Soviets secured their own future, efforts were made to fill the teacher shortage in the region and to create groups that would spread the Soviet ideology to the public. The inclusion of experts in various professional groups, especially after 1935, contributed greatly to the USSR's strong and victorious emergence from the Second World War. The participation of the Kyrgyz in the war and the provision of important logistical support behind the front was thanks to the Soviet propaganda tools and education system. Soviet-era education in Kyrgyzstan has been interpreted in different ways by scholars. While some claimed that the Kyrgyz people received education thanks to the USSR, others argued that the education provided by the Soviet administrators was for the purpose of gathering supporters and spreading their propaganda. These two discussions can be accepted when considered from the perspective of the parties. However, the important issue here is to look at who gains what as a result of education policies in Kyrgyzstan. II. Most of the graduates who were educated before World War II lost their lives in this war. The number of people participating in the war on a voluntary basis is considerable. What happened to the Kyrgyz people, who rebelled not to participate in World War I and lost almost half of their population? The answer to the question of why so many participated in World War II lies in the education system. When all these data come together, it is clear that the winner of the Soviet education policy in Kyrgyzstan was the USSR.

Osmanlı Devleti'nin Finans Tarihinde Gümüş Arayıcılığı ve Gümüş Arayıcıları (1550-1750)

Zafer Karademir*

Araştırma Makalesi

* Sorumlu Yazar,

Prof. Dr., Sivas Cumhuriyet
Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü,
Sivas/TÜRKİYE
zaferkarademir58@gmail.com
ORCID: 0000-0003-0179-4589

Geliş: 5 Nisan 2024

Kabul: 16 Eylül 2024

Yayın: 10 Kasım 2024

Bu çalışma ön inceleme sürecinde
ve yayımlanmadan önce
iThenticate ile taranmıştır.

ÖZ

Gümüş madeni tarih boyunca insanoğlunun ilgisini çekmiş, hem süs eşyası hammadde olarak kullanılmış hem de madeni sikke darbında kullanılan temel malzemelerden olmuştur. Osmanlı tarihi açısından da bu hususlar geçerlidir. Ancak bu kadar geniş bir kullanım alanına sahip olmasına rağmen gümüş meselesini hususi olarak ele alan çalışma sayısı yetersizdir. Osmanlı darphanelerine mensup zümrelerden biri olan gümüş arayıcıları da literatürde ihmal edilen konulardan biridir. Bu kapsamda imparatorluğun darphanelerinde çalışan emekçiler arasında yer alan, ancak daha çok kurum dışında görev yapan gümüş arayıcılar hakkında ayrıntılı incelemeler yapılmamıştır. Piyasada tedavül eden sikkelere yönelik suiistimallerin önüne geçmeye çalışan, gümüş ticaretini kontrol etmeye ve kaçakçılığa engel olmaya çalışan gümüş arayıcıları, gümüş piyasasının denetimi hususunda mühim sorumluluklar üstlenmiştir. Osmanlı bürokrasisinin taşradaki bu etkin temsilcilerinin kimlikleri, görev alanları ve para politikalarına etkileri bu çalışmanın ilgilendiği konulardır. Zaman zaman Avrupa tarihi ile karşılaştırmalar içeren makalede, Osmanlı Klasik Çağ'ında gümüş arayıcılarının bilhassa kalpazanlarla ve sahte paralarla olan mücadelede taşrada çok etkili şekilde görev yaptıkları görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Klasik Çağ, gümüş arayıcılar, sim, kalpazanlar

Russianisation Activities of the Bolsheviks Through Education in Kyrgyzstan

Research Article

* Responsible Author,

PhD., Sivas Cumhuriyet
University, Faculty of Literature,
Department of History
Sivas/TURKIYE
zaferkarademir58@gmail.com
ORCID: 0000-0003-0179-4589

Received: 5 April 2024

Accepted: 16 September 2024

Published: 10 November 2024

This paper was checked for
plagiarism using iThenticate
during the preview process and
before publication.

Copyright

This work is licensed under
Creative Commons Attribution
4.0 (CC BY-NC 4.0)
International License

ABSTRACT

Silver metal has attracted the attention of mankind throughout history and has been used both as a raw material for ornaments and as a basic material used in coin minting. These issues are also valid in terms of Ottoman history. However, despite having such a wide area of use, the number of studies specifically addressing the silver issue is insufficient. Silver seekers, one of the groups belonging to the Ottoman mints, are also one of the neglected subjects in literature. In this context, detailed examinations have not been made about the silver seekers who were among the laborers working in the mints of the empire, but mostly worked outside the institution. Silver seekers, who tried to prevent abuse of coins circulating in the market, control the silver trade and prevent smuggling, assumed important responsibilities in controlling the silver market. The identities of these effective representatives of the Ottoman bureaucracy in the provinces, their areas of duty and their effects on monetary policies are the subjects of interest of this study. In the article, which occasionally includes comparisons with European history, it is seen that silver prospectors in the Ottoman Classical Age served very effectively in the countryside, especially in the fight against counterfeiters and counterfeit money.

Keywords: Ottoman, Ottoman Classical Age, silver seekers, silver, counterfeiters

Funding: The author has reported that this study received no financial support.

Conflicts of interest: The author declares that there are no potential conflicts of interest.

Peer Review: External, double-blind

Finansman: Herhangi fon veya maddi destek kullanılmamıştır.

Çıkar Çatışması: Herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Bağımsız, çift-kör hakemlik.

Atf - Cite: Karademir, Z. Osmanlı Devleti'nin Finans Tarihinde Gümüş Arayıcılığı ve Gümüş Arayıcıları (1550-1750). *History Studies* 16, no. 4 (2024): 471-489.

Giriş

Eski çağlardan itibaren insanların sosyal, ekonomik ve askeri yaşamında yer edinen gümüş elementi kolay şekil alabilirliği sayesinde mimaride ve az bulunması nedeniyle süs ve ziynet eşyası yapımında yoğun bir şekilde kullanılmıştır.¹ Paraların içeriğine de giren gümüş böylece stratejik bir önem kazanmış, bilhassa büyük imparatorluklarda altın paraların yanında darp edilmeye başlanmıştır.² Vergilerin gümüş sikkeler ile toplanması ise Yeniçağ'da bu madeni altından daha farklı bir konuma yükselterek ona sadece zenginlerin değil çiftçiler başta olmak üzere her çeşit toplumsal kesimin hanesini ilgilendiren bir statü kazandırmıştır.³

Yaygın kullanım alanı bu değerli madenin uluslararası piyasalardaki gelişmelerden sıklıkla etkilenmesine neden olmaktadır. 16. yüzyılın ikinci yarısı ile 17. yüzyılın ilk yarısı arasında Orta ve Güney Amerika kaynaklı muazzam miktarda gümüş ve altın Avrupa ekonomisine girmiş; alıcı ülkelerdeki stoklar önemli ölçüde artarak bu durum madeni para ve diğer mallar arasındaki kur ilişkisini sarsmıştır.⁴ 16. yüzyılda Amerika'dan yayılan büyük miktardaki bu gümüş, dünya tarihinin en büyük fiyat devrimlerinden birine sebebiyet vermiştir.⁵ Dünyadaki ticaret ve finansın gelişmesi süreci olarak tarif edilen bu zaman dilimi 1640'lara kadar sürmüştür.⁶ 18. yüzyılda ise Amerika'dan yayılan bu cevherin azalmasına karşılık teknolojik gelişmelerin yardımıyla, Avrupa'da olduğu gibi, bazı yerlerde imalinde artışlar görülmüştür.⁷

İktisat tarihçileri özellikle Amerika'nın keşfinden sonra madeni para arzındaki değişimlerin boyutlarını tartışmaya devam ederken; herkesin ortak olarak üzerinde anlaştığı husus madeni paraların piyasadaki varlık düzeyinin- dolayısıyla kontrol edilebilirliğinin- makro iktisadi vaziyetleri derinden etkilediği gerçeğidir.⁸ Ayrıca 16. yüzyıldan itibaren dünya ekonomisinin özellikle ticaret cephesinden ilk kez küreselleştiğini iddia eden görüşler dikkate alındığında⁹, piyasalardaki ham ya da para şeklindeki gümüşe hâkim olma meselesinin tahmin edilenden büyük boyutları olduğuna işaret etmektedir.

Bilindiği üzere finans kavramı geleneksel ekonomilerde sermaye ve nakit yönetimi ya da kazancın planlanması ve kontrolü olarak tarif edilmektedir.¹⁰ Finansal yönetim ise kurumları, piyasaları ve yatırım kararlarını kapsayan çok yönlü bir sistemdir.¹¹ Üretim ekonomisinden

¹ Herbert Heaton, *Avrupa İktisat Tarihi Cilt 1*. Çeviren Mehmet Ali Kılıçbay, Osman Aydoğuş, (Ankara: Teori Yayınları, 1985) 10.

² Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*. (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000) 6.

³ Bkz: Dennis O. Flynn, Arturo Giraldez, "Cycles of Silver: Global Economic Unity through the Mid-Eighteenth Century", *Journal of World History* 13, no. 2 (2002): 418.

⁴ Ümit Koç, "XV. Yüzyıldan XVII. Yüzyıl Ortalarına Değişen Gümüş Arzı ve Yansımaları Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 8, no. 27 (2009): 283.

⁵ Earl J. Hamilton, "Imports of American Gold and Silver into Spain, 1503-1660", *The Quarterly Journal of Economics* 43, no. 3 (1929): 436.

⁶ Glyn Davies, *A History of Money From Ancient Times to The Present Day*. (Cardiff: University of Wales Press, 2002) 176

⁷ Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, 177.

⁸ Yeniçağa ait bu konudaki tartışmalar hakkında örnekler için bkz: Immanuel Wallerstein, *The Modern World-System I*. (California: Academic Press, 1974) 70-78.

⁹ Bkz: Dennis O. Flynn; Arturo Giráldez, "Silver And Ottoman Monetary History in Global Perspective", *The Journal of European Economic History* 31, no. 1 (2002): 9.

¹⁰ Joseph S. Moag, Willard T. Carleton, Eugene M. Lerner, "Defining The Finance Function: A Model-Systems Approach", *The Journal of Finance* 22, no. 4 (1967): 543.

¹¹ Alper Karavardar, Sonay Akar, "Osmanlı Devleti Finans Tarihinin Finansman Modelleri", *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi* 23, (2022): 81-102.

farklı olarak finans, sermayenin kontrolü, bunun üzerinden yapılan işlemlerin yönetimi anlamına gelmektedir. İşte Osmanlılar da kabaca fiskalizm olarak nitelendirilen iktisat anlayışı içerisinde paranın ve parasal ilişkilerin yönetimini en üst düzeyde gelir elde etme gayesi üzerine bina etmişlerdir. Ancak düşük üretim düzeyi ve nakliye zorlukları sistemin ideal düzeyde işleyişini zorlaştırırken devletin müdahale edebileceği alan finans alanı, yani daha çok parasal ilişkilerdi. Ancak burada da narh sistemi ve faiz yasakları nakit ve sermaye artışlarını sınırlandıran etkenlerdi.¹² 16. yüzyılın sonlarından itibaren ise nakit girdilerin artışı adına Osmanlılar iltizam sistemi ve tağşiş uygulamalarını ekonominin finansmanında etkin bir şekilde kullanmışlardır. Avrupa' da aynı süreçte finans alanında fikir ve uygulama noktasındaki engellerin kalkarken, Osmanlıların bu alanlarda yine belli sınırlan gözetleyen bir yapıda kaldıkları görülmektedir.¹³ Para üzerindeki tağşiş ve tashiş politikaları arasında sıkışan devletin finansman kaynağı olarak eline çok fazla farklı ve verimli kaynağı yoktu.¹⁴ Bu noktada ek finansman kaynağı olarak artırılan vergiler ise piyasadan toplanacak paraların nakit kısımlarının hazineye eksiksiz teslimini bir kat daha önemli hale getirmekteydi.¹⁵ Sonuçta merkantilist bir anlayışta olmayan merkezi bürokrasinin elindeki nakit (altın ve gümüş) kaynaklarını kaybetmemek adına finansal yapıyı organize etmesi ve sözü edilen sistemleri en fazla kazanç ile sürdürmek durumundaydı. Dolayısıyla tüm bu unsurlar gümüş arayıcılarının taşradaki fiziki görevlerinin değerini ortaya koyarken resmi makamların yerelde finans alanında en çok güvendiği memurlar olarak yine onlar öne çıkmaktaydı. Zaten sınırlı olan kaynakların hazineye akışında problem yaşanmaması adına taşrada görev alan gümüş arayıcıları buraya kadar bahsedilen zorlukların daha da çetin bir hale gelmemesi için görevlendirilmekteydiler.

Osmanlı maliye bürokrasisi bahsedilen genel ilkelerle birlikte büyük kayıplar yaşamamak adına doğrudan para üzerinde de farklı finansal politikalar geliştirmeye çalışmıştır. Bu manada imparatorluğun gümüş politikasının iki temel ilkesi; paranın içindeki gümüş miktarının sürekli yoklanması ve ham ya da gümüş içeren metallerin (paraların) dolaşımının kaçırılmasına engel olarak kontrol edilmesi şeklinde belirlenmişti. Bu genel prensipler çerçevesinde ülke içinde yeni akçe kesildiğinde (çoğunlukla saltanat değişikliklerinde) eski akçelerle ve gümüş külçelerle alışveriş yasaklanmaktaydı.¹⁶ Böyle zamanlarda eski para bulunduranların bunları darphanelere getirmeleri istenirken; kuyumculuk ya da gümüş işlemeciliği (simkeşlik) gibi ilgili sektörlerle sınırlamalar getirilmekteydi.¹⁷ Aynı amaçlarla altın ve gümüş ithalatından gümrük vergisini kaldıran Osmanlı idarecileri¹⁸ böylece bu madenin darlıklarına engel olmaya çalışmışlardır. Hanedana ait saraylarda ya da bireylerde bulunan

¹² Mehmet Genç, "Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün İlkeleri", *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi* 3, no. 1 (1989): 183, 184.

¹³ Mehmet Bulut, "Osmanlılarda Ekonominin Finansmanı Meselesine Yeniden Genel Bir Bakış", *İslami Araştırmalar Dergisi* 18, no. 4 (2005): 449.

¹⁴ Ekrem Erdem, "Osmanlı Para Sistemi ve Tağşiş Politikası: Dönemsel Bir Analiz", *Bankacılar Dergisi* 56, (2006): 14.

¹⁵ Erdem, "Osmanlı Para Sistemi ve Tağşiş Politikası: Dönemsel Bir Analiz", 17.

¹⁶ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi Cilt: 2 1453 1559*. (Ankara: Tekin Yayınevi, 1979) 233.

¹⁷ Halil Sahillioğlu, "Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketlerinin Yeri (1300-1750)", *ODTÜ Gelişme Dergisi* 8, (1978): 8. Bu yasaklar Osmanlılara özgü değildi. Benzer kısıtlamalar ve müeyyidelerin Avrupa'dan örnekleri için bkz: Davies, *A History of Money From Ancient Times to The Present Day*, 205-206.

¹⁸ Halil İnalçık, "Osmanlı Tarihine Toplu Bakış", *Osmanlı* içinde., Editör Güler Eren (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 1: 105.

altın ve gümüş eşya ihtiyaç halinde darphaneye gönderilip bunlarla paralar kestirilirken; bu eşyaların kullanımı da engellenmekteydi.¹⁹

Daha fazla vergi geliri hedefiyle fiskalizm ilkesini hayata geçiren imparatorluk bürokrasisi, sikkelerin yeniden basımı sırasındaki kur farkından istifade ederek hazineye ek girdi sağlanması yönündeki siyasetini de sürdürmüştür.²⁰ Para üzerinden para kazanmaya odaklanan böyle bir politikada madeni paraların fiziki durumu ve tedavüldeki konumu bir kat daha önem kazanmaktaydı. Bu durum merkezi idare adına daha fazla ekiple daha fazla mücadele edilmesi anlamına gelmekteydi.²¹

Piyasadaki gümüş hareketliliğinin kontrolü darphanelerin de yakından izlediği gelişmelerdi. Zira madenin bolluğu ile darlığı ya da taşış ve tashihler bu kurumları doğrudan etkilemekteydi. Piyasaların darlığa düşmemesi adına gerek Anadolu gerekse Balkanlardaki Osmanlı darphaneleri mümkün olduğunca faal halde tutulmuştur. ²² Hatta uzun süre atıl kalmış olan Avrupa'daki yapıları Osmanlılar yeniden işletmeye başladılar.²³ 17. yüzyılda bir süre işletilmeyen darphaneler, devam eden yüzyılda yeniden faaliyete geçerken; bu kurumlardaki temel politika, kuruma alınan maden kadarının kurumdan çıkması şeklindeydi.²⁴ Bu yüzyılın ikinci yarısında ise Doğu ve Batı'daki savaşlar, finansal sorunlarla ilgilenme noktasında imparatorluk idaresini oldukça zorlamış; mağuş paralar ile kalpazanlık faaliyetleri aynı sıralarda artış göstermiştir.²⁵ 18. yüzyıla girerken ise bakır paraların piyasaya dâhil olması altın ve gümüş yanında trimetalizm sürecini başlatırken; 18. yüzyılın ilk yarısında darphaneler, en azından Anadolu'da kurulu olanları, altın ve gümüş paralar basmaya devam etmişlerdir.²⁶ Tüm bunlara ek olarak bu müesseselerin bu madenin ihtiyacının % 60 kadarının piyasadaki eski paralardan karşılandığına ilişkin veriler, sahadaki görevlilerin sorumluluğunu artırmaktaydı.²⁷

Buraya kadar ifade edilen hususlar gerek dünyada gerekse Osmanlı coğrafyasında Yeniçağ'da bu madenin kullanım alanlarının yaygınlığı ve buna paralel olarak merkezi hükümetlerin piyasayı kontrol etme adına hayata geçirmeye gayret ettikleri genel politikaları ifade etmektedir. Söz konusu hususlar, Osmanlılar için dikkate alındığında merkezi bürokrasinin piyasadaki hareketliliği kontrol edebilmek adına hem merkezde hem de yerelde yardımcı görevlilere ihtiyaç duyduğunu ortaya koymaktadır. Dahası incelenen dönemde Osmanlı coğrafyasında madeni para rejimi hâkim olduğundan paranın izafi (nominal) değeri

¹⁹ Ahmet Tabakoğlu, "Osmanlı İktisadi Yapısının Ana Hatları", *Osmanlı* içinde., Editör Güler Eren (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 3: 24.

²⁰ Tabakoğlu, "Osmanlı İktisadi Yapısının Ana Hatları", 26.

²¹ Oysa erken tarihlerde Çin'de (9. yüzyılda) ve ardından Avrupa'da (17. yüzyılda) kâğıt para örnekleri tedavüle girmişti. Bkz. Davies, *A History of Money From Ancient Times to The Present Day*, 181-182. Osmanlılarda ise kâğıt paranın kullanımı ancak 19. yüzyılın ortalarında başlayacaktır.

²² Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, 42. Anadolu ve Rumeli'de çalışan darphaneler hakkında betimleyici bir harita için ayrıca bkz: Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, 99.

²³ Halil Sahillioğlu, "Kuruluşun XVIII. Asrın Sonlarına Kadar Osmanlı Para Tarihi Üzerinde Bir Deneme" (doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 1958) 149.

²⁴ Ömer Faruk Bölükbaşı, "Osmanlı Madencilikini Darphane Defterleri Üzerinden Okumak: XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti'nde Gümüş Üretimi", *Tarih Dergisi* 78, (2022): 58.

²⁵ Sahillioğlu, "Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketlerinin Yeri (1300-1750)", 18.

²⁶ Sahillioğlu, "Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketlerinin Yeri (1300-1750)", 20-21.

²⁷ Bölükbaşı, "Osmanlı Madencilikini Darphane Defterleri Üzerinden Okumak...", 60, 61. Bölükbaşı'nın bulguları 18. yüzyılın ikinci çeyreğine ait olsa da aynı durumun incelenen süreçte benzer şekilde geçerli olduğu söylenebilir.

değil gerçek (reel) değeri ile işlemlerin yapılması²⁸ bu durumu daha da elzem kılmaktaydı. Dolayısıyla gümüş arayıcılarının Osmanlı maliyesindeki rolleri oldukça ehemmiyetliydi. Bu çalışma söz konusu kişilerin, merkezde alınan kararların uygulanması noktasındaki rolleri üzerinde durmaktadır. Makalede mekânsal bir sınırlama yer almazken, zaman aralığı 1550-1770 yılları şeklinde belirlenmiştir. Görece uzun gibi görünen bu zaman diliminin seçilmesi söz konusu süreçte imparatorluğun maliye örgütünde ve gümüş arayıcılarının görev içerikleri konusunda radikal dönüşümler olmadığı için böylesine uzun bir zaman dilimi incelenebilmiştir.

1. Kavramsal Olarak Gümüş Arayıcılığı Nedir ve Gümüş Arayıcısı Kimdir?

Osmanlı terminolojisinde “arayıcı” kelimesi daha çok “arayıcı esnafı”nı tarif etmek için kullanılmaktaydı. Arayıcılar sokakların temizliğiyle mesul esnaf olup sırtlarında küfe ellerinde ucu çivili sopalarla çöpleri karıştırırlar; çöpler arasında gümüş ve benzeri değerli mallar bulabilirlerdi.²⁹ Evliya Çelebi'nin anlatımına göre İstanbul esnafları arasında arayıcı esnafı çöplük subaşına yıllık ücretler ödeyerek işlerini yapmaktaydılar.³⁰

Bu çalışmanın öznesi olan gümüş arayıcıları ise çöp arayıcılardan farklı kişilerdi. Gümüş arayıcıları darphanelere bağlı olarak çalışan ve vatandaşlar üzerinde taşınması yasak olan gümüşleri arayan kişiler olarak tarif edilebilir. Evliya Çelebi de İstanbul'daki esnaf zümrelerini sayarken *esnaf-ı arayıcıyân* ile *esnaf-ı gümüş arayıcıyâm* iki ayrı kategoride değerlendirmiştir.³¹ Evliya Çelebi gümüş arayıcılarının bir ağa yönetiminde 300 kişi olduklarını; darphane, kuyumcubaşı ve damgacıbaşı kârhaneleri olarak üç adet imalathanede görev yaptıklarını kaydetmiştir.³²

Gümüş arayıcılar uzmanlaşmış ve bizzat sahada gümüş aramak için beratla görevlendirilen kişilerdi.³³ Normalde darphanelere bağlı çalışan (çalışması gereken) bu arayıcılar kıymetli maden piyasasının kontrol edebilmesi için gerçekleştirdikleri denetim işini çoğunlukla darphane dışında icra etmekteydiler.³⁴ Halil Sahillioğlu'nun ifadesiyle cülus dönemlerinde sikkelerin yenilenmesi sürecinde eski paraların darphanelere getirilmesi işinden sorumlu olmaları sebebiyle gümüş arayıcılarına “eski akçe yasakçıları” da denilmekteydi. Onlar erken tarihlerden itibaren piyasadaki gümüşleri bulup ele geçirmekle mükelleftiler.³⁵ Aynı amaçla

²⁸ Mustafa Öztürk, “Genel Hatlarıyla Osmanlı Para Tarihi”, *Türkler* içinde., Editörler: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 803.

²⁹ Necdet Sakaoğlu, “Arayıcı Esnafı”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* (İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, 1998) 1: 297.

³⁰ Reşat Ekrem Koçu, *Tarihte İstanbul Esnafı*. (İstanbul: Doğan Kitap, 2003) 98-99.

³¹ *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi I. Kitap*. Hazırlayan Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006) 254.

³² *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi I. Kitap*, 294.

³³ Yusuf Oğuzoğlu, “Osmanlı Şehirlerindeki Halkın Vergi Yüğü Üzerine Bir Araştırma”, *Osmanlı Araştırmaları* 15, (1995): 163.

³⁴ Ömerül Faruk Bölükbaşı, *18. Yüzyılın İkinci Yarısında Darbhâne-i Âmire*. (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013) 51. Sahillioğlu, gümüş arayıcılarını darphane dışında çalışanlar arasında saymaktadır “Kuruluşun XVIII. Asrın Sonlarına Kadar Osmanlı Para Tarihi...”, 248.

³⁵ Bu çalışma kapsamında taranan yayın havuzu içinde gümüş arayıcılarına dair en erken örnekler II. Mehmed devrine işaret etmektedir. 1475 tarihli olduğu tespit edilebilen Karatova Madeni ve Gümüş Yasağı başlıklı kanunnamede Karatova darphanesi için bir “kul”un *gümüş maden yasağını etmeye* (geçici olarak) gönderildiği belirtilmekteydi. Kendisinin Dubrovnik'e giden yolcuların yüklerini arama ve elinde gümüş bulunanları esir etme yetkileri bulunmaktaydı. Bkz. *Kânunâme-i Sultânî Ber- Müceb-i Örf-i Osmânî II. Mehmed ve II. Bayezid Devirlerine Ait Yasaknâme ve Kânunnâmeler*. Hazırlayanlar Robert Anhegger, Halil İnalçık, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2000) 15-16.

çarşı ve pazarlarda halkın üzerini arayarak ellerindeki eski akçelere devlet adına el koymaktaydılar.³⁶ Sahillioğlu, özellikle gümüşe dair yasakların uygulanmasıyla mesul tutulan görevlilerin “gümüş arayıcıları” veya “gümüş yasakçıları” olarak isimlendirildiklerini; yolcuların yüklerini ya da dükkânları ve evleri arayarak külçe veya sikke buldukları durumda bunları müsadere ettiklerini ifade etmiştir.³⁷ Halil İncalcık da padişahın eyaletlere ve şehirlere *gümüş arayıcı yasak kulları* gönderdiğini kaydetmiş ve her iki zümrenin aynı kişiler olduğu kanısına varmıştır. Ona göre bu kişiler tüccarın yük ve mekânlarını arayarak eski gümüş sikkeleri hazine adına toplayan kişilerdi.³⁸

Aslında eski akçe yasakçısı ile gümüş arayıcısının aynı anlamda kullanılıp kullanılmadığı hususunda tam bir netlik olduğu söylenemez. Nitekim Sahillioğlu bir başka çalışmasında “yasakçılar” ile “arayıcılar” arasında fark olduğunu belirtmiştir. Burada yasakçıların eski akçeleri toplamakla görevli olduklarını açıklarken; arayıcıları gümüş kaçırılmasına mani olan darphane görevlileri şeklinde kaydetmektedir.³⁹ Hüseyin Al da aslında bu iki grubun birbirine karıştırıldığını; yasakçıların tedavülü yasaklanan sikkelerin piyasada dolaşımının önlenmesi adına hareket ederek gümüş bulduranların ellerinden belli bir miktar para ile bu gümüşleri aldıklarını belirtir. Gümüş arayıcılarını ise daha çok altın ve gümüş kaçakçılığı yapanların yakalanması, buldukları altın ve gümüşü darphaneye teslim etmekle görevli kişiler şeklinde tarif etmektedir.⁴⁰

Meseleye bu aşamada çeşitli örnekler üzerinden daha ayrıntılı bakılabilir: 1564 yılında Bursa’da bazı kalpazanları yakalayarak hapseden gümüş arayıcısının, bu kişileri “âdemleri” nezaretinde başkente göndermesi⁴¹ onların tek başlarına hareket etmediklerini göstermektedir. Buradaki “âdemleri” ifadesi muhtemelen yasakçı kulları tanımlamaktaydı. 1574 tarihinde Galata’da yaşanan bir vakaya ait kayıttan *gümüş arayıcısının yasakçı kulu* Hasan isminde bir kişinin varlığından haberdar olunmaktadır.⁴² Bir kalpazanın faaliyetlerinin dava konusu edildiği ve yüksek değerli akçelerin alınarak düşük değerli olanların verildiği tespit edilen vakada Hasan’ın isminden başka bir bilgiye ulaşılamasa da, yasakçı kullarının arayıcılardan ayrı kişiler olduklarını düşündürmektedir. Yine 1592 yılında İstanbul’da gümüş arayıcı olan Salamo veled-i Yahuda’nın bir gümüş kaçırma davasında arama yapmak üzere hareket ederken yanında *yasak kulu* olarak sipahi oğlanları zümresinden Süleyman Bey bin Abdullah yer almaktaydı.⁴³ 17. yüzyılın ikinci yarısına ait bir veriden de anlaşıldığı üzere, en azından İstanbul’da gümüş arayıcıları ve yasak kulluğu görevleri ayrı ayrı olmak üzere çavuşbaşı kullarına verilmekteydi.⁴⁴ Evliya Çelebi de gümüş arayıcı esnafına yardımcı olmak adına yeniçerilerden elleri sopalı on kişinin İstanbul sokaklarında insanların keselerini

³⁶ Halil Sahillioğlu, “Akçe, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1989) 2: 226.

³⁷ Sahillioğlu, “Kuruşta XVIII. Asrın Sonlarına Kadar Osmanlı Para Tarihi”, 191.

³⁸ Halil İncalcık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I*. (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2009) 121.

³⁹ Sahillioğlu, “Kuruşta XVIII. Asrın Sonlarına Kadar Osmanlı Para Tarihi Üzerinde Bir Deneme”, 248.

⁴⁰ Hüseyin Al, “İstanbul Gümüşçüleri (1714-1824)”, *Osmanlı İstanbulu IX. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildiriler* içinde, Editörler Feridun M. Emecen, Ali Akyıldız (İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, 2024), 58.

⁴¹ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). Mühimme Defterleri (A.DVNSMHHM.d.), 6/438/940. (28 Ş. 972 [31 Mart 1565])

⁴² BOA. A.DVNSMHHM.d, 25/265/2447. (28 Ca. 982 [15 Eylül 1574])

⁴³ Üsküdar Mahkemesi 84 Numaralı Sicil, 6b3/ 4. (www.kadısicilleri.org sitesinden erişilmiştir. 20.07.2023). Bu çalışmada İstanbul ve bağlı merkezlere ait Şerhiye Sicili belgeleri bu adresten temin edilmiştir.

⁴⁴ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İbnülemin Dahiliye (İE. DH), 4/347. (10 M. 1077 [13 Temmuz 1666])

arayarak kalb akçe tespit ettiklerini ve bunları mahkemeye getirdikleri anlatmaktadır.⁴⁵ Dolayısıyla hem *gümüş arayıcısının yasakçı kulu* ifadesi hem de yasakçı ile arayıcının ayrı ayrı zikredildiği örnekler yasakçıların, her zaman arayıcılar diye isimlendirilemeyeceğini, bazen onların arayıcılar emrinde çalışan kullar olmaları gerektiğini göstermektedir.

Gümüş arayıcılarına ayrıca "remadcılar" da denildiği ileri sürülmektedir.⁴⁶ Ancak arayıcılara niçin remadcılar (ramadcılar, ramatçılar) denildiği hususu üzerinde pek durulmamıştır. Remad kelime olarak kül, ateş külü anlamlarına gelmektedir.⁴⁷ Burada ramad terimini sadece kül olarak değil gümüş ya da altından yapılmış her türlü eski eşya, hırdavat veya çerçöp içinden tekrar kullanılmak üzere ayrılan metaller şeklinde ifade etmek daha uygundur. Zira aşağıda Tablo 1'de ismi geçen Habib bin Magar'ın yaşadığı vaka kaydından böyle bir izlenim elde edilmektedir. Kayıta adı geçen alıcı şahsın, içinde 80 kuruşluk altın ve gümüş olması muhtemel bir ramad üzerinde satıcı ile anlaştığı; ancak ramadın muhtevassından sadece 10 akçelik altın ve gümüş çıktığı verisine ulaşılmakta; ramad kelimesinden bir nevi eski eşya (hurda) manası çıkarılmaktadır. Bir başka örnekte ise, açık bir şekilde ramadlıktan bahsedilmemekle birlikte, Bosna'da iki vilayette battal olmuş altın, gümüş ve kurşun madenlerinin mukataasının bir zimmî mültezimde olduğu bilgisi yer almaktadır.⁴⁸ Dolayısıyla madenlerin yeniden kullanıma hazırlanması yani ramadlılık işi bu örnekte daha belirgindir. Söz konusu misallerde ramadcılar ile gümüş arayıcıların yine birbirine benzer meslekleri icra ettikleri görülebilse de gümüş arayıcılarının çoğu zaman "gümüş arayıcısı" şeklinde açıkça betimlenmeleri bu iki grubun aynı kişiler olma ihtimalini zayıf kılmaktadır. Dahası ramadcılar ile arayıcıların en azından zaman ilerledikçe farklı meslek zümreleri haline geldiklerine dair bulgular da vardır.⁴⁹ Bu konuda şimdilik ulaşılabilecek en anlamlı sonuçlar ramadcıların daha çok çöp arayıcısı esnafıyla benzeşen kimseler oldukları ve buldukları ya da geri dönüşümle yeniden kazandırdıkları eşyalar içinde altın ve gümüşün de yer aldığıdır.

2. Gümüş Arayıcılarının Kimlikleri

Osmanlı kıymetli maden piyasasının önemli aktörlerden olan gümüş arayıcılarının kimliklerine dair en net veriler kuşkusuz onların isimlerinin ve unvanlarının açık bir şekilde tespit edilebildiği örneklerde yer almaktadır. Bu manada aşağıdaki tablo, çalışma kapsamında incelenen zaman aralığında tespit edilen gümüş arayıcılarının kimliklerini yansıtmaktadır.

Sıra	Gümüş Arayıcısının İsmi	Unvan/Lakap Bilgisi ⁵⁰	Görev Yeri	Tarih
1	Ahmed ⁵¹	Dergâh-ı âlî eski kapıcısı, tımarlı sipahi	Halep	1560
2	Mehmed ⁵²	Dergâh-ı muallâ silahtarı	Üsküp	1578

⁴⁵ *Evlîya Çelebi Seyahatnâmesi I. Kitap*, 294.

⁴⁶ Bölükbaşı, "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Darbhâne-İ Âmire", 42.

⁴⁷ Mehmed Bahaeddin, *Yeni Türkçe Lügat*. (Ankara: Akçağ Yayınları, 1997) 357.

⁴⁸ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TS. MA.e), 967/80. (7 S. 918 [24 Nisan 1512]) Örnek 1512 yılına ait olsa da ilerleyen süreçte benzer uygulamaların devam etmiş olması gerekir.

⁴⁹ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). Ali Emiri Sultan Mahmud I (AE.SMHD.I.), 209/16510. (21 Ca. 1158 [21 Temmuz 1745]) Belge temin edilememiş ancak özet bilgisinden yararlanılmıştır.

⁵⁰ Gümüş arayıcılığı yanında sahip olunan mesleği ya da unvanı ifade etmektedir.

⁵¹ BOA. A.DVNSMHM.d. 4/108/1090. (4 Za. 967 [27 Temmuz 1560])

⁵² BOA. A.DVNSMHM.d. 35/217/545. (12 B. 986 [14 Eylül 1578])

3	Ali ⁵³	-	Üsküp	1579
4	Hüseyin ⁵⁴	-	Ustrumca	1582
5	Salamo veled-i Yahuda ⁵⁵	Hassâ darphane emini	İstanbul	1592
6	Bostan Abdullah ⁵⁶	Mîzân-ı harîr vezzânı	Bursa	1605
7	Hüseyin Çavuş ⁵⁷	Çavuş	Edirne	1606
8	Silahdar İbrahim ⁵⁸	Silahtar	Silistre	1607
9	Mehmed Şehsuvar ⁵⁹	Sâhib-i ayar	Edirne ⁶⁰	1618
10	Hüseyin ⁶¹	Ebnâ-i sipahiyândan	Ankara	1626
11	Mustafa Çavuş ⁶²	Bursa Mukâtaât Emini ⁶³	Bursa	1648
12	Hasan Ağa bin Abdullah ⁶⁴	Muhtemelen kul kökenli ağa ⁶⁵	İstanbul ⁶⁶	1662
13	Mustafa ⁶⁷	-	Bursa	1665
14	Mahmud beşe bin Zülfikar ⁶⁸	Muhtemelen eski bir yeniçeri ⁶⁹	İstanbul (muhtemelen)	1667 ⁷⁰
15	Ali ⁷¹	Çavuşbaşı	İstanbul	1667
16	Mehmed Çelebi ⁷²	Çelebi (Muhtemelen ilmiye mensubu)	İstanbul (muhtemelen)	1688
17	Abdullah Çelebi bin Ali	Çelebi (Muhtemelen ilmiye mensubu)	İstanbul Darphanesi	1692
18	Mehmed Beg bin Şaban	Bey	İstanbul Darphanesi	1692
19	Esseyid Hasan Çelebi bin Hüseyin ⁷³	Çelebi (Muhtemelen ilmiye mensubu)	İstanbul Darphanesi	1692
20	İsmail ⁷⁴	-	İzmir Darphanesi	1699

⁵³ BOA. A.DVNSMHM.d. 39/15/43. (11 L. 987 [1 Aralık 1579])

⁵⁴ BOA. A.DVNSMHM.d. 48/54/154. (1 Ş. 990 [21 Ağustos 1582])

⁵⁵ Üsküdar Mahkemesi 84 Numaralı Sicil, Sayfa No: 63, Hüküm No: b-4. (999-1000 [1590-1591])

⁵⁶ Kul kökenli olduğu izlenimi veren bu şahıs aynı zamanda ipek tartıcısı (*mîzân-ı harîr vezzânı*) idi. Bilgin, *Osmanlı Taşrasında Bir Maliye Kurumu*, s. 90.

⁵⁷ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). Ali Emiri Sultan Ahmed I (AE.SAMD.I), 1/96. (18 Ş. 1014 [26 Şubat 1606])

⁵⁸ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). İbnülemin Darbhane (İE.DRB), 1/18. (3 N.1015 [2 Ocak 1607])

⁵⁹ BOA. İE.DRB., 1/14. (16 B.1027 [9 Temmuz 1618])

⁶⁰ Edirne darphanesinin gümüş arayıcısı olduğu belirtilmektedir.

⁶¹ 22 numaralı Ankara Şerhiye Sicilinden nakleden Bekir Sıtkı Baykal, "Osmanlı İmparatorluğunda XVII. ve XVIII. Yüzyıllar Boyunca Para Düzeni İle İlgili Belgeler", *Belgeler 4*, no. 7-8 (1967): 57.

⁶² Belgede gümüş arayıcılığı mültezimi olarak geçmektedir.

⁶³ Kamil Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, Cilt 2. (Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2010) 118.

⁶⁴ İstanbul Mahkemesi 10 Numaralı Sicil, 151/a-5. (4 M.1073 [19 Ağustos 1662])

⁶⁵ Baba isminin Abdullah olması bir devşirme olabileceğini akla getirmektedir.

⁶⁶ Bu belgede net bir bilgi olmasa da bir başka kayıta kendisinin İstanbul'da gümüş arayıcısı olduğu tespit edilebilmektedir. Bkz: İstanbul Mahkemesi 12 Numaralı Sicil, 3/ a-1. . (10 N. 1063 [4 Ağustos 1653])

⁶⁷ BOA, A.DVNSMHM.d., 95/56/351. (1-10 N. 1075 [18-27 Mart 1665])

⁶⁸ Bab Mahkemesi 3 Numaralı Sicil, 55/ a-1. (10 B.1067 [24 Nisan 1657])

⁶⁹ Beşe unvanına istinaden böyle bir ihtimalden söz edilebilir.

⁷⁰ *Sabıkân gümüş arayıcısı* ifadesinden, bu tarihten önceki bir dönemde gümüş arayıcısı olduğu anlaşılıyor.

⁷¹ BOA, İE. DH., 4/347.

⁷² İstanbul Mahkemesi 20 Numaralı Sicil, 39/ a-2. (29 Z.1099 [25 Ekim 1688])

⁷³ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). Cevdet Darphane (C.DRB), 54/2663. (29 N. 1103 [14 Haziran 1692])

⁷⁴ Ulufeli (kul) olduğu bilgisi yer almaktadır. BOA. İE. DRB. 2/184. (9 Ş.1110 [10 Şubat 1699])

21	Mehmed ⁷⁵	-	İzmir Darphanesi	1699
22	Hasan Ağa ibn Abdullah bin Abdurrahman ⁷⁶	Ağa (Muhtemelen kul kökenli)	İstanbul (muhtemelen)	1712
23	Mansur Efendi	Efendi (Muhtemelen ilmiye mensubu)	Halep Darphanesi	1738
24	Ahmed Ağa ⁷⁷	Ağa	Halep Darphanesi	1738
25	Habib bin Magar Yahudi ⁷⁸	Gümüş ve altın arayıcı esnafından	İstanbul ⁷⁹	1749

Tablo 1. Gümüş Arayıcıları (1550-1750)

Tabloda yer alan 25 farklı gümüş arayıcısından sadece ikisinin darphaneye bağlı olduğu; bir kişinin ise gümüş ve altın arayıcı esnafı olarak kaydedildiği görülmektedir. Darphane mensubu olanlardan biri kurumun emini iken diğeri sahib-i ayardı. Dolayısıyla alana dair mesleki tecrübesi görülen kişiler toplamda sadece 3 kişidir. Tabloda isimleri dışında herhangi bir tanımlayıcı bilgisi yer almayan 5 kişi de en iyi olasılıkla darphanede muvazzaf olarak kabul edilirse toplamda 8 kişinin, yani yaklaşık her üç kişiden birinin, uzmanlık alanının gümüş arayıcılığı ile örtüştüğü söylenebilir.

Alana dair uzmanlıkları olanlar içinde sahib-i ayara ayrıca dikkat çekmek gerekmektedir. Bilindiği gibi sahib-i ayarlar darphanelerde basılan paraların metalik ağırlıklarını olması gereken düzeyde tutmakla görevli kişilerdi. Darphanelerin işletme şefi gibi kabul edilen bu görevliler her türlü kusurlu paradan da mesuldüler.⁸⁰ Yukarıda listelenen ve Edirne darphanesinde gümüş arayıcı olan Mehmed Şehsuvar aynı zamanda sahib-i ayar görevini yürütmekteydi. Dolayısıyla gümüş arayıcılığı işini en iyi bilecek kişilerdendi. Daha sonra yerine atanması teklif edilen Hacı Dilaver isimli şahsın da darphane emini tarafından *ehl-i vukuf ve hizmet-i mezbûrun uhdesinden gelmeye her vechile kadir* şeklinde tarif edilmiş olması liyakate bağlılık açısından şaşırtıcı değildir.

Hem tablodaki bazı veriler hem de başka örnekler gümüş arayıcılığının bağımsız veya birleşik mukataalar olarak kul kökenli emini ya da sivil mültezimlere devredildiğini de ortaya koymaktadır. Hatta onların unvanları zikredilirken “gümüş arayıcı emini” şeklinde net bir tanımlama da yapılmıştır.⁸¹ Bu kadar açık tasvir edilmemekle birlikte listede yer alan Salomo veled-i Yahuda isimli girişimci de İstanbul’da gümüş arayıcısı olmanın ötesinde hassa darphane eminiydi. Kendisi bu mukataa kapsamında ayrıca gümüş arayıcılığı emanetini üstlenmişti⁸² Mustafa Çavuş ise Bursa Mukataat Eminliği görevine ek olarak gümüş arayıcılığını yürütmekteydi.

⁷⁵ Aynı şekilde ulufeli (kul) olduğu bilgisine ulaşılmaktadır. BOA. İE. DRB. 2/184.

⁷⁶ BOA. TS. MA.e. 565/21. (11 M. 1124 [19 Şubat 1712])

⁷⁷ Her ikisi için de Halep darphanesine bağlı Halep gümüş arayıcılığı ifadesi yer almaktadır. BOA. AE.SMHD.I. 4/299. (29 M.1151 [19 Mayıs 1738])

⁷⁸ Bab Mahkemesi 197 Numaralı Sicil, 4/ b-2. (14 Ra. 1162 [4 Mart 1749])

⁷⁹ Muhtemelen.

⁸⁰ Sahillioğlu, “Kuruluştan XVIII. Asrın Sonlarına Kadar Osmanlı Para Tarihi”, 248.

⁸¹ Galata’dan ismi zikredilmeyen bir emini hakkında bkz: BOA. A.DVNSMHD.d. 25/ 265/2447.

⁸² Fatih dönemine ait *Siroz’da Olan Darphane’nin Emin Hükümü* başlıklı kanunda Hacı Kemal isminde bir kulun Siroz darphanesine emini tayin edildiği ve yukarıdaki gümüş yasakçıları ile neredeyse aynı görevlerle ve haklarla atandığı görülmektedir. Bkz: *Kânunâme-i Sultânî Ber- Müceb-i Örf-i Osmânî*, 17-18.

Çalışma kapsamında isimleri ve gümüş arayıcıları sıfatları dışında başka bilgiler elde edilen ve tabloya da yansıyan kişilerin kökenlerine ayrıntılı bakmaya devam edildiğinde farklı sonuçlara ulaşılmaktadır. Malum olduğu üzere gümüş arayıcıları beratla atanan ve darphanelerde kayıtlı görevliler olmaları sebebiyle maaşlı (mevâcib sahibi) kimselerdi.⁸³ Tabloda iki kişinin açık bir şekilde “kul” olarak kaydedildiği görülmektedir. Kul kökenli askerlerin gümüş arayıcı olduklarına dair başka bilgiler vardır. 1691 tarihli örnekte darphane emininin havalesi, İstanbul’da darphanede kesilen sikkelerin *resm-i altın ve paralarının ulûfe-i arayıcıyân-ı sîm için* ayrıldığını yansıtmaktadır.⁸⁴ Bunlardan başka, açıkça belirtilmese de listelenen 25 farklı gümüş arayıcısı arasında yer alan dergâh-ı âlî kapıcısı, çavuş, silahtar, çavuşbaşı, sipahi ve eski bir yeniçeriyi de kullar arasında saymak mümkündür. Bu 7 kişi aynı zamanda asker kökenlidir. Arayıcılar içinde ağa unvanlı olup yine muhtemelen kul ve asker olabilecek 2 kişi daha yer almaktadır. Bu durumda 13 kişinin (yaklaşık her iki arayıcıdan birinin) kul kökenli olduğu görülmektedir. Dahası 17. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul’da gümüş arayıcıları ve yasak kullarının çavuşbaşılara verilmesinin “mu’tâd-ı kadim üzere” hayata geçirildiği açık bir şekilde resmi kayıtlara yansımıştır.⁸⁵

Asker kökenli kullardan oluşan örneklerdeki kişilerin aslında maliye bürokrasisi zümresinden olmayıp iltimas yoluyla veya nüfuz kullanarak liyakate aykırı atamalar ile tayin edilmiş olmaları mümkündür. Silahtarlardan İbrahim’in Silistre’ye tayininde izlenen yol bu olasılığı destekleyici niteliktedir. Silahtar ağasının referansı ile gümüş arayıcılığı görevine atanırken, İbrahim’in “emektar olup seferlerde çokça hizmet etmiştir” diye övülmesi aslında ona bir taltif olarak bu görevin verildiğine işaret etmektedir. Üstelik ağa tarafından, “sefer zamanına değin mutasarrıf ola” denilerek bunun geçici bir atama olduğu da beyan edilmektedir. Bu çözülme örnekleri Osmanlı layiha yazarlarının da sıkça değindiği meritokrasiden ayrılma sorununun maliye bürokrasisinde görüldüğüne işaret etmektedir. Koçi Bey’in darphanelere güvenmediği ve buralarda sürekli değeri düşük akçe kesildiği için bazılarının kapanmasını istemesi bir hayli anlamlıdır.⁸⁶ Bir süre sonra da Defterdar Sarı Mehmed Paşa’nın darphanelerde basılan paraların ağırlığı ve ayarının sadece çalışanlara bırakılmayarak sürekli kontrol edilmesini ve piyasadaki bu tip paraların dolaşımının engellemesini istemesi⁸⁷ finans örgütlerindeki bu türlü sorunlara değinen eleştirilerdendir.

Yukarıdaki tabloda yer alan veriler gümüş arayıcıları arasında ilmiye mesleği temsilcilerinin de olabileceğini ortaya koymaktadır. Tabloda çelebi⁸⁸ unvanlı 3, efendi⁸⁹ unvanlı 1 kişi gümüş arayıcısı olarak görülmektedir. Söz konusu görevlileri darphane emekçisi olmaktan ziyade ilmiye mensubu saymak gerekirse yine para basım işlerinde uzman emektarlar dışında tayinler gerçekleşmiştir demektir. Bu kişilerin haklarında tespit edilen veriler daha yakından incelendiğinde; 1691 yılına ait kayıta Abdullah Çelebi bin Ali, Mehmed Beg bin Şaban ile Esseyyid Hasan Çelebi bin Hüseyin’in altmış akçe yevmiye ile İstanbul darphanesinde gümüş arayıcılık görevini yürüttüğü anlaşılmaktadır. Yine Halep muhassıllığı

⁸³ Sahillioğlu, “Kuruluştan XVIII. Asrın Sonlarına Kadar Osmanlı Para Tarihi”, 248.

⁸⁴ BOA. İE. DRB. 1/82. . (1 B. 1102 [31 Mart 1691])

⁸⁵ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). İbnülemin Dahiliye (İE. DH), 4/347.

⁸⁶ *Koçi Bey Risalesi*, Sadeleştiren Zuhuri Danışman, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1972) 145.

⁸⁷ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Nesayih’ul-Vüzerâ V’el-Ümerâ Veya Kîtab-i Güldeste Nizâm-ı Deolete Mûteallik Risale Deolet Adamlarına Öğütler*. Hazırlayan Hüseyin Ragıp Uğural, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1969) 24.

⁸⁸ Çelebi kelimesi Osmanlı literatüründe kültürlü ya da ilmiye mensubu kişiler için kullanılmaktaydı. Mehmet İpşirli, “Çelebi”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993) 8: 259.

⁸⁹ Efendi kelimesi de farklı kesimlerde tercih edilmekle birlikte ilmi çevrelerde sıkça kullanılan bir unvandı. Bkz. Orhan F. Köprülü, “Efendi”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994) 10: 456.

içindeki Halep darphane mukataasının alt birimlerinden olan Halep gümüş arayıcılığı mukataasının yarım hissesine malikâne statüsünde sahip olan Mansur Efendi, 1738 yılı kaydına göre, bu hissedenden feragat ederek Ahmed Ağa isminde bir başka kişiye yine malikâne statüsünde devretmiştir.⁹⁰ Bu son örnek aslında zaman ilerledikçe gümüş arayıcılığının taşrada bir yatırım aracı haline geldiğini ortaya koymaktadır.

Tablonun diğer verileri Evliya Çelebi'nin yukarıdaki anlatımını desteklemekte; arayıcıların bazen esnaf teşkilatından bir zümre olarak kabul edildiklerini ortaya koymaktadır. Nitekim İstanbul Bab Mahkemesi sicil kayıtlarında yer alan Habib bin Magar isimli Yahudi tebaanın gümüş ve altın arayıcı esnafından olduğu ifade edilmiştir. 1758 tarihli bir Rumeli Sadareti sicil kaydında ise Üsküdar'da "gümüş arayıcı odalarında" kaldığı belirlenen bir şahsın varlığı⁹¹, arayıcıların sayılarının bir esnaf grubunu oluşturacak seviyede arttığı izlenimini vermektedir. Ancak bu hususta kesin yargılara varmak henüz mümkün görünmemektedir. Nitekim kendilerinin hem arşivlerdeki bu kayıtlarda hem de seyyahın şahitliğinde bir esnaf zümresi olarak sayılmaları aslında usta-çırak ilişkisi içerisinde eğitildiklerini varsaymayı gerektirse de eldeki veriler zanaata yönelik eğitimsel bir alt yapının varlığını ortaya koyacak zenginlikte değildir. Bilhassa saraya bağlı kurumlardaki esnaf zümrelerinin maaş ödemelerinde; sikkezenler, kuyumcular, zernişanlar ve simkeşler gibi benzer görevleri ifa edenler sayılırken; ayrıca ehl-i hiref defterlerinde ve esnaf isimlerinin yer aldığı arşiv kayıtlarında gümüş arayıcılarının isimlerine rastlanmamıştır. Dahası gümüş arayıcılarının sair esnaf gibi kethüda ya da yiğitbaşı şeklinde yöneticileri olduğu bilgisine de ulaşamamıştır. Bu husus Evliya Çelebi'nin 300 kişi olarak kaydettiği gümüş arayıcısı esnafı sayısının abartılı bir değer olabileceği ihtimalini ortaya çıkarmaktadır. Zira İstanbul'un muhtelif ticari mekânlarında veya kentteki saraylarda yüzlerce sayıda gümüş arayıcısı olsaydı, onların da diğer esnaf zümreleri içinde kaydedilmeleri beklenirdi. Bunlarla beraber bahsedilen "esnaf grubu"nun, diğerleri gibi dükkân açmaları da pek olası değildi. Zira bir nevi teftiş görevi yürüten ve darphanelere bağlı çalışan bu kişilerin halk arasında zanaatkârlık ya da ticaret yapmaları beklenemezdi.

3. Gümüş Arayıcılarının Sorumlulukları ve Yetkileri

Gümüş arayıcılığı mesleğinin darphanelerle doğrudan alakalı olduğu yönünde yaygın bir kanaat olsa da onların daha çok kurum dışında görev yaptıkları ifade edilmişti. Öyle ki bazen kentlerdeki gümüş işlerini takip etmek adına adeta bir vali ya da sancak beyi atanır gibi arayıcıların tayin edildiği anlaşılmaktadır. Nitekim 17. yüzyıla ait bir kayıta merkezden Bursa'ya bir gümüş arayıcısının atandığı bilgisi yer almaktadır.⁹² Benzer şekilde 1606 yılında Edirne'ye de yine bütün kentte görev yapmak üzere bir gümüş arayıcısı atandığı saptanabilmekte;⁹³ bir yıl sonrasında silahtarlardan İbrahim'in "Silistre gümüş arayıcılığı"na tayin edildiği anlaşılmaktadır.⁹⁴ Yine yukarıdaki tabloda yer aldığı üzere, 1665 yılında Bursa'da görev yapan Mustafa isimindeki şahıs "Mahruse-i Bursa'nın sim arayıcısı olan Mustafa" şeklinde betimlenmektedir.⁹⁵ Bu örnekler arayıcıların darphaneler dışında görevlendirildiklerini hatta bir kente bazen sadece bir arayıcının atandığını gösterir

⁹⁰ BOA. AE. SMHD.I. 4/299.

⁹¹ Rumeli Sadâreti Mahkemesi 272 Numaralı Sicil, 99/1. (27 M. 1172 [30 Eylül 1758])

⁹² Oğuzoğlu, "Osmanlı Şehirlerindeki Halkın Vergi Yükü Üzerine Bir Araştırma", 163.

⁹³ Söz konusu şahsın "...Mahmiyye-i Edirne'nin gümüş arayıcılık hizmeti bu kullarına ferman buyurulub..." şeklindeki ifadesi bu hususa işaret etmektedir. BOA. AE. SAMD.I. 1/96.

⁹⁴ BOA. İE. DRB. 1/18.

⁹⁵ BOA. A.DVNSMHM.d. 95/56/351.

niteliktedir. Bunlarla birlikte yine bazı kayıtlarda aynı bölgede birden fazla gümüş arayıcısının görev yaptığı da belirlenebilmektedir.⁹⁶ Dolayısıyla zikredilen verilere nazaran en azından bazı bölgelerde ve bazı zamanlarda bir kente sadece bir gümüş arayıcısının tayin edilebildiği ortaya çıkmaktadır.

Gümüş arayıcılarının görevleri arasında darphanelerde basılacak paraların hammaddesi olan madenleri temin etmek ve sikke tashihi sırasında yeni akçeleri ülkenin her tarafına götürüp, eskileri toplamak mühim bir yer işgal etmekteydi.⁹⁷ Yine darphaneye bağlı olmak üzere taşrada devlet adına gümüş iştiraa ve mübayaa eden tüccardan, mallarını darphaneye teslim etmeyenleri de kovuşturma yetkisi arayıcıların uhdesindeydi. 1693 yılında İstanbul darphanesi adına piyasadan gümüş toplayan kişiler (gümüşçüler)⁹⁸ bunu darphaneye satmak yerine gizlice başka yerlere satınca arayıcının harekete geçmesi gecikmemiştir. Arama izni kapsamında ele geçirilen metallerin müsadere edilmeyerek kurum adına satın alınması ayrıca dikkat çekici olup⁹⁹ bu yumuşak tavır piyasadaki diğer kişilerin ürkmemesi adına sergilenmiş olsa gerekir.

Gümüşün ülke dışına çıkmasını önlemek için de gümüş arayıcıları görevlendirilmekteydi.¹⁰⁰ Ayrıca kimi dönemlerde, özellikle İran ticaretinin canlı olduğu 16. yüzyılda, İranlı tüccarın ham ipek satışı karşılığında değerli altın ve gümüşü memleketlerine götürmelerini engellemek adına *yasâkıyye-i sim* adı altında bir vergi toplanmaktaydı ve bu vergiyi yine gümüş arayıcıları tahsil etmekteydi.¹⁰¹ Bursa örneklerinde görüldüğü üzere *yasâkıyye-i sim* vergisinin tahsili müstakil mukataa kapsamında olabileceği gibi; ¹⁰² *resm-i mîzân-ı harîr* vergisi ile birlikte aynı iltizama dâhil edilebilirdi.¹⁰³

Gümüş arayıcılarının sikke tashih işlemlerinden sonra da görevlerini ifa etmeleri söz konusuydu. 1648 yılında Bursa'da gümüş arayıcısı olan Mustafa Çavuş, bir süre önce gerçekleşen tashih sonrasında Bursa darphanesinin işlemekte olduğu gümüşü teminde zorlandığını ve ilgili esnaf zümrelerinin (sırmakeşler, telciler, tokacılar, kalıcılar, dibacılar, kuyumcular ve tel dökücüler) gizlice gümüş işledikleri için hammadde kıtlığı yaşandığını haber vermektedir.¹⁰⁴ Gümüş arayıcısının buradaki görevi insanların gizlice gümüş elde etmelerine ve işlemelerine mani olmaktır.

Yukarıda sıralanan görevlerine binaen gümüş arayıcılar insanları doğrudan arama yetkisine sahiplerdi. Bu yetki, sivil meskenlerden iskelelere; gümrüklerden kervanlara her türlü açık-kapalı mekânları kapsamaktaydı. Zira yerleşik bir uygulama olarak arayıcıların kendileri ya da görevlendirilen yasak kulları "şüphe üzerine" kişi ve mekânları teftiş

⁹⁶ Aksaray'daki bir vakadan gümüş arayıcılarının eski (yasak) akçe taşıyan bir şahsı takip ederek yakaladıkları öğrenilmektedir. Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*, 395.

⁹⁷ Sahillioğlu, "Kuruluşun XVIII. Asrın Sonlarına Kadar Osmanlı Para Tarihi", 248.

⁹⁸ Bunlar, İstanbul'daki örnekleri için ifade edilecek olursa; Darbhane-i Amire'ye bağlı olarak çalışan, mübayaa sistemi çerçevesinde altın ve gümüş tedarik eden meslek grubuydu. Al, "İstanbul Gümüşçüleri (1714-1824)", 57.

⁹⁹ BOA, İE.DRB., 2/116.

¹⁰⁰ Oğuzoğlu, "Osmanlı Şehirlerindeki Halkın Vergi Yükü Üzerine Bir Araştırma", 163.

¹⁰¹ Arif Bilgin, *Osmanlı Taşrasında Bir Maliye Kurumu Bursa Harç Eminliği*. (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2006) 78.

¹⁰² Bilgin, *Osmanlı Taşrasında Bir Maliye Kurumu*, 76.

¹⁰³ 1598 yılında bu mali yükümlülüklerini yerine getirememesi sebebiyle söz konusu iltizam Yahudi Musa üzerinden alınarak Mayer isimli bir başka Yahudi girişimciye devredilmiştir. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). Bursa Şer'îye Sicili (MŞH. ŞSC. d.), A/153, 164/1360. (12 Ra. 1007 [13 Ekim 1598])

¹⁰⁴ Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, 118.

edebilirlerdi.¹⁰⁵ Burada arayıcı nezdinde mazannâ' (zan) doğmuş olması yeterliydi.¹⁰⁶ Arama yapmak için mutlaka suç unsurunun oluşması gerekme de uygulamada süreç her zaman çok kolay ilerlememekteydi. Örneğin Mart 1573 tarihinde Bağdat gümüş arayıcısı, Musul'dan gelen tacirlere rast gelip tüccarın gemisindeki mallarını aramak istediğinde darp edilerek engel olunmuştu.¹⁰⁷ Bu husus ayrıca onlara yardımcı olan kolluk kuvvetlerinin gerekliliğini ortaya koymaktaydı.

Gümüş arayıcıları kendileri ile benzer görevleri olan sahib-i ayarları dahi teftiş edebiliyorlar; onların meskenlerini arayabilmekteydiler. Kayıtlara yansıyan bir örnek bu noktada gayet açıklayıcıdır: 1578 yılında Üsküp'te gümüş arayıcı olan Silahtar Mehmed, şehirde sakin olan sâhib-i ayar ile birlikte iki Yahudi'nin evlerinde ve hanlarda arama yaptığına bazılarının ayarı bozuk akçe kestiklerini tespit etmiştir. Bunun üzerine dergâh-ı âlî çavuşlarından iki kişi bölgeye gönderilmiştir. Ayrıca güvenilir kişilerle beraber sahte para darb edilmesi mümkün olan yerlere gizlice baskınlar yapılması kararı alınmıştır. İşlemlerin gizlice yürütülmesi için ve herhangi bir kimseye ihbarda bulunulmaması için kadı ayrıca uyarılmıştır. Nihayet yakalanan kişiler suç aletleri ile birlikte başkente gönderilmiştir.¹⁰⁸

Arayıcılar herhangi bir ihbar üzerine de arama yapmaktaydılar. 1592 yılına ait Üsküdar'da yaşanan bir vakanın kayıtlarına bakıldığında; Yeniçeri Hürrem Bey, Hasan isimdeki şahsın gümüş kaçırdığını iddia ederek gümüş arayıcısına haber verdiğini belirtmektedir.¹⁰⁹ Daha sonra gümüş arayıcısı Salamon veled-i Yahuda ve bir *yasak oğlanı* söz konusu akçelerin kaçırdığını tespit ederek şahsı mahkemeye sevk etmişlerdir.¹¹⁰ Ayrıca zanlının: "Evime giderken karye-i mezbûre (Kadıköy) kurbunda yetişip (kuruşları) yükümden çıkardılar." şeklindeki ifadesi gümüş arayıcılarının ekipleri ile birlikte asayişe dönük görev ve yetkileri olduğunu bir kez daha ortaya koymaktadır.

4. Kaçakçılık ve Sahtecilik ile Mücadelede Gümüş Arayıcılar

Buraya kadar kimlikleri ve görev içerikleri hakkında çeşitli değerlendirmeler yapılan gümüş arayıcılarının en önemli görevleri arasında gümüşün ülke dışına çıkışına engel olmak ve sahte içerikli metalara el koyarak bunların yayılmasını engellemek olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla onların bu husustaki rollerine daha yakından bakılması gerekmektedir. Bilindiği üzere imparatorluk bürokrasisi tarafından altın ve gümüşün ülkeye girişi teşvik edilmiş; yabancı memleketlere çıkışına müsaade edilmemiştir.¹¹¹ Ülke dışına çıkarılan gümüşün bilhassa tağşış dönemlerinde ve yine hassaten İranlı tacirler tarafından daha fazla oranda çıkarıldığı ifade edilmelidir. Öyle anlaşılıyor ki Acem tüccarlarının Anadolu'daki faaliyetlerinin temel amacı, mümkün olduğunca fazla mal satarak azami düzeyde kıymetli madeni sikke veya külçe olarak İran'a götürebilmektir.¹¹² Dolayısıyla Osmanlı yönetiminin

¹⁰⁵ Bursa'dan örnekler için bkz: Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi*, 398.

¹⁰⁶ "... Gümüş arayıcılar mutad-ı kadîm üzere mazannâ olan yerlerde arayub bulunan simi ferman olduğu üzere bahâsıyla miri için iştirâ oluna". BOA. İE. DRB. 2/116.

¹⁰⁷ BOA. A.DVNSMHM.d. 21/155/379. (8 Za. 980 [12 Mart 1573])

¹⁰⁸ BOA. A.DVNSMHM.d. 35/217/545.

¹⁰⁹ Üsküdar Mahkemesi 84 Numaralı Sicil, 64a/ 5. (999-1000 [1590-1591])

¹¹⁰ Üsküdar Mahkemesi 84 Numaralı Sicil, 63b/ 4. (999-1000 [1590-1591])

¹¹¹ Sabahaddin Zaim, "Yükselme Devrinde Osmanlı Devleti'nin İktisadi Durumu", *Osmanlı içinde.*, Editör Güler Eren, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 3: 40.

¹¹² Cahit Telci, İrfan Kokdaş, Anadolu'da "Eramine-i Acem"i Haritalandırmak: Yollar, Hanlar, Mallar Ve Gümüş", *Tarih İncelemeleri Dergisi* 37, no. 2 (2022): 694.

madeni eşyaların ihracını engellemesinin temelinde yatan etmen ülkede sınırlı miktarda kıymetli madenlerin olmasıydı.¹¹³

Gümüşün yurt dışına kaçırılmasına karşı ilan edilen fermanlar yoluyla önlemler alınmıştır. Bu manada yerelde kaçakçılık yapılacak mekânlara özellikle dikkat edilmesi gerekmiştir. Örneğin 1568 yılına ait bir fermanla ülkedeki iskelelerinin fiziki olarak yoklanması gerektiği hatırlatılmaktadır.¹¹⁴ Resmi yazışmalarda imparatorluk idarecileri hangi bölgelere gümüş gitmeyeceğini açıklarken, kimi zaman *şark tarafına*¹¹⁵ kimi zaman ise *yukarı cânibe*¹¹⁶ şeklinde tanımlamalar ile bilhassa İran ve daha doğusu ifade edilmiştir. Burada açıkça belirtilmemiş olsa da, ifade edildiği üzere limanlarda ve iskelelerde taşınan malları kontrol edenler/edecek olanlar muhtemelen gümüş arayıcıları ve onların birlikte çalıştıkları kimselerdi. Ne var ki gümüş arayıcılarının dahi kaçakçılarla işbirliği yapabileceğine dair Divan'ın çekinceleri, 1573 tarihli Erzurum beylerbeyine yazılan hükümde ima edilmiş; onların da teftiş edilmeleri gerektiği yine yerel idarecilere bildirilmiştir.¹¹⁷

Gümüş arayıcıları kalpazanlarla mücadelede de oldukça önemli aktörlerdi. Merkezi bürokrasinin aldığı kararların sağlıklı bir şekilde uygulanması aşamalarında ve kusurlu paraların hareketliliğinin önlenmesinde uzmanlıklarına başvuru arasında gümüş arayıcıları oldukça etkin bir konumda yer almaktaydı. 1583 yılına ait bir kayıta Erzurum, Amid, Bağdat ve Halep'ten başkente gelen paraların (*şâhîlerin*) kalb olduğu anlaşılınca İstanbul kadısına yazılan emirde bunların gümüş arayıcısına kontrol ettirilmesi istenmiştir.¹¹⁸

Bahsedilen kararlara rağmen kurallar sahada o kadar kolay yürütülememekteydi. 1574 yılında yakalanan bir kalpazanın ifadeleri merkezi hükümetin ve yereldeki idarecilerinin işlerinin zorluğuna işaret etmektedir; "On guruşa yirmi dirhem miktarı bakır katarım, asla belli değildir".¹¹⁹ Bu şahıs ve benzerleri için gümüş arayıcılar eliyle doğrudan müdahaleler yapılmaktaydı. Caydırıcı olması gayesiyle, Bursa'da olduğu şekilde¹²⁰, bu kişilerin paralarına el konulduğu gibi hapsedilmeleri de söz konusuydu. 1614 yılına ait bir veri de oldukça açıklayıcıdır. Delvine'deki kuyumcular arasında bir gümüş arayıcısı bulunmadığından altın ve gümüşler tam ayarlı (*hâlis*) değil eksik (*kalb*) olarak piyasaya sürülmekteydi.¹²¹ Kimlerin ayarı bozuk ya da sahte ürün imal ettiğinin araştırılması için Divân-ı Hümâyûn'dan karar çıkartılırken; imalatlarda *hâlis* ayar gümüş kullanılması *kem* (eksik) gümüşle üretim yapılmaması tembih edilmiştir. Bu örnek sayesinde, bir nevi "maliye müfettişi" gibi görev yapan arayıcıların yokluğunda sadece gümüş içerikli paraların değil sahte ve eksik ayarlı altın ve gümüşten yapılmış ürünlerin piyasayı ele geçirmesinin mümkün olabileceği görülmektedir.

¹¹³ Bilgehan Pamuk, *XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri Erzurum*. (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2006) 312.

¹¹⁴ BOA. A.DVNSMHHM.d. 7/483/1396. (Za. 975 [Nisan-Mayıs1568]) Hasan Bey isminde bir memur görevlendirilmiş olsa da ne şekilde ve hangi iskelelerin kontrol edileceği öğrenilememektedir.

¹¹⁵ BOA. A.DVNSMHHM.d. 7/705/1939. (24 S. 976 [18 Ağustos 1568])

¹¹⁶ BOA. A.DVNSMHHM.d. 7/ 928/2548. (8 C. 976 [28 Kasım 1568])

¹¹⁷ BOA. A.DVNSMHHM.d. 22/238/461. (R. 981 [Temmuz- Ağustos 1573])

¹¹⁸ Ahmet Refik Altınay, *Onuncu Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı*, haz. Abdullah Uysal, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987), 107.

¹¹⁹ Orhan Kılıç, "XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti'nde Kalpazanlık Faaliyetleri", *Osmanlı* içinde., Editör Güler Eren (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 3:181.

¹²⁰ BOA A.DVNSMHHM.d. 6/438/940. (25 Ş. 972 [28 Mart 1565])

¹²¹ BOA. A.DVNSMHHM.d. 80/49/131. (8 Za. 980 [12 Mart 1573])

Kaçakçılık hususunda örnekleri görüldüğü üzere aslında kalpazanların da her zaman çok uzaklarda aranması gerekmemektedir. Öyle ki Belgrat Darphanesi emini Emrullah'ın bizzat kendisi kalb paralar keserken yakalanmıştır. Darphaneye baskın yapıldığında 1400'den fazla içeriğiyle oynanmış para bulunmuş; bunlara gümüş arayıcısı tarafından el konulmuştur. Birkaç gün sonra naip denetiminde ve halkın şahitliğinde, ele geçirilen akçeler kayıt altına alınarak Divan'a gönderilmiş ve emin Emrullah Belgrat kalesine hapsedilmiştir. Paraların içeriğindeki oranlardan sorumlu olan *sâhib-i ayar* arandığında ise onun Böğürdelen'de olduğu ve ara sıra darphaneye geldiği belirlenmiştir. Eğer bu şekildeki kalpazanların faaliyetleri engellenmezse memlekette tacirlerin ve diğer insanların bu gibi akçelere rağbet etmeyerek paraların elde kalacağı bizzat Semendire beyi tarafından mektupla Divan'a bildirilmiştir. Bunun üzerine söz konusu kalpazanın elinin kesilmesi ve sahibi-i ayarın yakalanarak halkın onun hakkında da olumsuz fikir beyan etmesi durumunda hapsedilmesi emredilmiştir.¹²² Bu hüküm sıradan bir emir olmayıp aslında Osmanlı gümüş madeni ve ondan kesilen paralara ilişkin politikaların fiili olarak sahada nasıl hayata geçirildiğini göstermektedir.

Gümüş arayıcıları, gerektiği zamanlarda kalpazanlardan suçları sabit olanları aletleri ile Divân-ı Hümâyûn'a bildirmektedirler. 1579 yılında Üsküp ve çevresinin gümüş arayıcısı olan Ali'nin bölgedeki Müslüman ve Gayrimüslim birkaç kişinin kalpazan olduğunu tespit ettiği vakada evlerinde aramalar yaptığı anlaşılmaktadır. Söz konusu kişilerin suç aletleri ile beraber başkente gönderilmeleri yine gümüş arayıcısı kanalıyla olacaktı.¹²³ Konuyla ilgili başka örneklerden ilginç veriler elde edilebilmektedir: 1582 yılında Ustrumca'da görevli gümüş arayıcısı Hüseyin, Sidrekapısı darphanesinde kalb altın ve akçe kestiği ihbar edilen bir kişiyi araştırmakla görevlendirilmiş ve suç işlediğinin kesinleşmesi halinde hapsedilmesi kararı verilmiştir.¹²⁴ Burada suçun sabit olması noktasında Bursa'dan yansıyan örnek ise hayli ilginçtir. Vakada, kesik akçe bulundurduğu için gümüş arayıcısının talebiyle hapse atılan Ömer bin Piri ismindeki şahsın bir süre sonra salıverildiği görülmektedir.¹²⁵ *Elinde kesik akçe bulunmağla* ifadesine rağmen güvenilir şahısların onun *iyiliğine şahadet ettiklerinden ve nefisine cümlesi kefil olduklarından* kendisi hapsedilmekten kurtulmuştu. Öyle anlaşılıyor ki gümüş arayıcısı sahada işini yapmış olmakla beraber kadı, sadece kesik para taşıyıcısı olan ve sahtecilikle alakası bulunmayan şahsı serbest bırakmaya karar vermişti.

Sonuç

Sanayi Devrimi öncesinde Osmanlı iktisadi hayatında vazgeçilmez yer edinen gümüş arayıcılarının kimlikleri ve maliye bürokrasisindeki konuları bu makalenin odaklandığı hususlardır. Her şeyden önce terminolojide; yasakçı, eski akçe yasakçısı, arayıcıyân-ı sîm ya da ramadçılar gibi farklı kelimelerin de kimi zaman gümüş arayıcılarını tarif ederken kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ancak bahsedilen zümrelerle bazı ortak mesuliyetleri ve beraber sorumluluk aldıkları bilirse de gümüş arayıcıları daha özelleşmiş görevleri olan kişilerdi. On altıncı yüzyıldan itibaren haklarında daha sağlıklı bilgiler elde edilen bu görevliler, literatürde sıklıkla tekrar edildiği üzere gerçekte darphane memurları arasındaydılar. Buna karşılık bu çalışma kapsamında elde edilen veriler onların sahada daha fazla görünür olduklarını ortaya koymaktadır. Darphanelerden ziyade gündelik yaşamın içinde görev almaları muhtemelen onların darphane işlerine uzman olan kişiler yerine farklı kesimlerden seçilmelerini de

¹²² BOA. A.DVNSMHHM.d. 26/66/176. (7 Ra. 982 [27 Haziran 1574])

¹²³ BOA. A.DVNSMHHM.d. 39/15/43. (16L. 983 [18 Ocak 1576])

¹²⁴ BOA. A.DVNSMHHM.d. 48/54/154. (1 Ş. 990 [21 Ağustos 1582])

¹²⁵ BOA. MŞH.ŞSC.d., Bursa Şer'îye Sicili (MŞH.ŞSC.d.), A/113 (2569), 107/1510. (R. 989 [Mayıs- Haziran 1581])

beraberinde getirmiştir. Bu manada isimleri net olarak belirlenenler içinde uzmanlık alanı para basımı olan kişiler azınlıkta kalmaktadır. Onlardan daha çok askerlerin ve ulema mensubu oldukları izlenimi veren kişilerin görülmesi liyakat cephesinden uzaklaşan bir yozlaşmanın yansıması sayılabilir. Bununla beraber bazı gümüş arayıcılarının emin/mültezim olmaları, merkezi idarenin bu mühim görevi kimi zaman getirisi yüksek mali üniteler içine alarak finansal girdileri artırma çabasına işaret etmektedir.

Gümüş arayıcıların temel sorumlulukları arasında bilhassa cülus ya da tağşiş/tashiş süreçlerinde olduğu gibi eski paraların piyasadan toplanarak darphanelere teslimi yer almaktaydı. Her türlü sahte paranın tedavülden çekilmesi ve gümüşün özellikle ülke dışına kaçırılmaması için çaba sarf edenler arasında onlar yine ön sıradaydılar. Ayrıca onlar insanların üzerlerini, menkul ve gayrimenkul varlıklarını arayarak sahte ya da kullanımı yasak gümüş (para) taşıyıp taşımadıklarını tespit etmekteydiler. Aslında bu görevleri onları maliye bürokrasisinin taşradaki temsilcileri olarak bir hayli önemli konumlara yükseltmekteydi. Bu denli mühim ve reayaya ile doğrudan münasebet gerektiren işleri nedeniyle kendilerine bazen silahlı kolluk kuvvetleri yardımcı olmaktadır.

Kuşkusuz tüm çabalara ve gümüş arayıcılarının etkinliklerine rağmen piyasanın kontrolü hiçbir zaman ideal seviyelere ulaşamamaktaydı. Bu zafiyetlerin sebepleri arasında ise yine darphane çalışanları ve gümüş arayıcılarının bazı usulsüzlüklerinin yer aldığını görmek ayrıca anlamlıdır. Uluslararası para trafiğinin geçiş noktalarında yer almasına rağmen Osmanlı merkez ve taşra bürokrasisinin gümüş üzerindeki politikalarının etkinliği küçümsenemeyecek bir konumda bulunmamaktaydı.

Kaynakça

1.Arşiv Kaynakları

A.Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.)

BOA, AE.SAMD.I. (Ali Emiri, Sultan Ahmed I).

BOA, AE.SMHD.I (Ali Emiri, Sultan Mahmud I).

BOA, MŞH. ŞSC. d. (Bursa Şer'iyeye Sicili).

BOA, C.DRB. (Cevdet Darphane).

BOA, İE. DH. (İbnülemin Dahiliye).

BOA, İE. DRB. (İbnülemin Darbhane).

BOA, A.DVNS.MHM.d. (Mühimme Defterleri).

BOA, TS. MA.e. (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı).

B. www.kadisicileri.org Sitesinden Elde Edilen Şer'iyye Sicilleri

Bab Mahkeme Sicili 3, 197.

İstanbul Mahkeme Sicili 10, 12, 20.

Rumeli Sadâreti Mahkeme Sicili 272.

Üsküdar Mahkeme Sicili 84.

2.Araştırma- İnceleme ve Telif Eserler

Akdağ, Mustafa. *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi Cilt: 2 1453 1559*. Ankara: Tekin Yayınevi, 1979.

Al, Hüseyin. "İstanbul Gümüşçüleri (1714-1824)". *Osmanlı İstanbulu IX. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildiriler*, Editörler Feridun M. Emecen, Ali Akyıldız, 53-71. İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, 2024.

Altınay, Ahmet Refik. *Onuncu Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı*. Hazırlayan. Abdullah Uysal. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987.

- Bahaeddin, Mehmed. *Yeni Türkçe Lügat*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1997.
- Baykal, Bekir Sıtkı. "Osmanlı İmparatorluğunda XVII. ve XVIII. Yüzyıllar Boyunca Para Düzeni ile İlgili Belgeler". *Belgeler* 4, no. 7-8 (1967): 49-75.
- Bilgin, Arif. *Osmanlı Taşrasında Bir Maliye Kurumu Bursa Harç Eminliği*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2006.
- Bölükbaşı Ömerül Faruk. *18. Yüzyılın İkinci Yarısında Darbhâne-i Âmire*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013.
- Bölükbaşı, Ömer Faruk. "Osmanlı Madenciliğini Darphane Defterleri Üzerinden Okumak: XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti'nde Gümüş Üretimi". *Tarih Dergisi* 78, (2022): 51-71.
- Bulut, Mehmet. "Osmanlılarda Ekonominin Finansmanı Meselesine Yeniden Genel Bir Bakış". *İslami Araştırmalar Dergisi* 18, no. 4 (2005): 447-452.
- Davies, Glyn. *A History of Money From Ancient Times to The Present Day*. Cardiff: University of Wales Press, 2002.
- Defterdar Sarı Mehmed Paşa. *Nesayih'ul-Vüzera V'el-Ümerâ Veya Kıtâb-i Güldeste Nizâm-ı Devlete Müteallik Risale Devlet Adamlarına Öğütler*. Hazırlayan Hüseyin Ragıp Uğural. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1969.
- Erdem, Ekrem. "Osmanlı Para Sistemi ve Tağış Politikası: Dönemsel Bir Analiz". *Bankacılar Dergisi* 56 (2006): 10-28.
- Evlîya Çelebi Seyahatnâmesi, I. Kitap*. Hazırlayan Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006.
- Flynn, Dennis O. and Arturo Giraldez. "Cycles of Silver: Global Economic Unity through the Mid-Eighteenth Century". *Journal of World History* 13, no. 2 (2002): 391-427.
- Flynn, Dennis O. and Arturo Giráldez. "Silver And Ottoman Monetary History in Global Perspective". *The Journal of European Economic History* 31, no. 1 (2002): 9-43.
- Genç, Mehmet. "Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün İlkeleri", *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi* 3, no. 1 (1989): 175-186.
- Heaton, Herbert. *Avrupa İktisat Tarihi Cilt: 1*. Çeviren Mehmet Ali Kılıçbay, Osman Aydoğuş, Ankara: Teori Yayınları, 1985.
- İnalcık, Halil. "Osmanlı Tarihine Toplu Bakış". *Osmanlı Cilt. 1*. Editör Güler Eren, 37-116. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.
- İnalcık, Halil. *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2009.
- İpşirli, Mehmet. "Çelebi", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Cilt 8*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993, 259.
- Kânunâme-i Sultânî Ber-Mûceb-i Örf-i Osmânî II. Mehmed ve II. Bayezid Devirlerine Ait Yasaknâme ve Kânunnâmeler*. Hazırlayanlar Robert Anhegger, Halil İnalcık, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2000.
- Karavardar, Alper ve Sonay Akar. "Osmanlı Devleti Finans Tarihinin Finansman Modelleri". *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi* 23, (2022): 81-102.
- Kepecioğlu, Kamil. *Bursa Kütüğü*, Cilt 2, Bursa: Bursa Belediyesi Yayınları, 2010.
- Kılıç, Orhan. "XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti'nde Kalpazanlık Faaliyetleri". *Osmanlı Cilt 3*, Editör Güler Eren, 180-187. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.
- Koç, Ümit. "XV. Yüzyıldan XVII. Yüzyıl Ortalarına Değişen Gümüş Arzı ve Yansımaları Üzerine Bazı Değerlendirmeler". *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 8, no. 27 (2009): 269-286.
- Koçi Bey Risalesi*. Sadeleştiren Zuhuri Danışman, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1972.

- Koçu, Reşat Ekrem. *Tarihte İstanbul Esnafı*. İstanbul: Doğan Kitap, 2003.
- Köprülü, Orhan F. "Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* Cilt 10. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994, 455-456.
- Moag, Joseph S. and Willard T. Carleton and Eugene M. Lerner. "Defining The Finance Function: A Model-Systems Approach". *The Journal of Finance* 22, no. 4 (1967): 543-555.
- Oğuzoğlu, Yusuf. "Osmanlı Şehirlerindeki Halkın Vergi Yüğü Üzerine Bir Araştırma". *Osmanlı Araştırmaları* 15, (1995): 157- 186.
- Öztürk, Mustafa. "Genel Hatlarıyla Osmanlı Para Tarihi", *Türkler* Cilt 10, Editörler Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, 802-822. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Pamuk, Bilgehan. *XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri Erzurum*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2006.
- Pamuk, Şevket. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.
- Sahillioğlu, Halil. "Akçe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* Cilt 2. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1989, 224-227.
- Sahillioğlu, Halil. "Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketlerinin Yeri (1300-1750)", *ODTÜ Gelişme Dergisi* 8, (1978): 1- 37.
- Sahillioğlu, Halil. "Kuruluştan XVIII. Asrın Sonlarına Kadar Osmanlı Para Tarihi Üzerinde Bir Deneme". Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 1958.
- Sakaoğlu, Necdet. "Arayıcı Esnafı", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* Cilt 1. İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, 1998, 297-298.
- Tabakoğlu, Ahmet. "Osmanlı İktisadi Yapısının Ana Hatları". *Osmanlı* Cilt 3, Editör Güler Eren. 17-31. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.
- Telci, Cahit ve İrfan Kokdaş. Anadolu'da "Eramine-i Acem"i Haritalandırmak: Yollar, Hanlar, Mallar ve Gümüş". *Tarih İncelemeleri Dergisi* 37, no. 2 (2022): 687-726.
- Wallerstein, Immanuel. *The Modern World-System I*. California: Academic Press, 1974.
- Zaim, Sabahaddin. "Yükselme Devrinde Osmanlı Devleti'nin İktisadi Durumu", *Osmanlı* Cilt 3, Editör Güler Eren, 32-44. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.

Summary

Silver mine has been widely used by people since ancient times. The silver element was very valuable due to its inclusion in coins in the Early Modern period. Various official policies have been adopted in the circulation of this precious metal within countries. The Ottomans also developed policies for the circulation of silver and silver-containing commodities in the country. One of the basic policies was to ensure that this mineral was found in

abundance within the country and that it was prevented from being smuggled abroad. Also included in these practices was the collection of coins (*akçes*) of low value when new coins were printed instead of old coins.

The Ottoman central bureaucracy also needed some officials in the field to implement these policies. The silver seekers (*gümüş arayıcı*) who are the subject of this article are among them. Prospectors were the people responsible for the circulation of silver in the market. Sometimes the term "old coin (*akçe*) prohibitor (*yasakçı*)" was also used for them. However, it was seen in this study that prohibitionists and silver seekers may not always be the same people. In this sense, the prohibitionists could have been the armed forces next to the silver seekers.

In this article, the names of 25 different silver seekers were identified between 1550 and 1750. Only two of these were affiliated with the mint; one person is recorded as a silver and gold artisan. Therefore, there are only 3 people in total who have professional experience in the field. In the data obtained, it is also seen that sometimes the searchers are *emin/mültezims* (*tax- farmers*) assigned within the scope of *mukataas*. For example, a Jewish entrepreneur named Salomo veled-i Yahuda was not only a silver prospector in Istanbul, but also a mint *emin*. It is understood that 7 of the identified people were of slave origin or soldiers. However, especially soldiers cannot be expected to understand silver business. For this reason, it was emphasized that there may be favoritism here. There are also traces of scientists or clergyman such as *çelebi* and *efendi* among the titles of silver seekers. In addition, although some authors stated that silver seekers were among the artisan, the opinions were also shared that this was not always possible. As a matter of fact, it is important that their names are not found in artisans' books in the Ottoman Archives.

After their identities were determined in this way, it was explained what their duties were. First of all, silver seekers were responsible for preventing this mine from being taken abroad. For this purpose, they could search places such as port, pier and customs. Search warrant was one of their most important rights. In this sense, silver seekers would search people to see if they were carrying silver. The seekers working under the mints were also making efforts to collect old coins. In this sense, they still had the right to search people, their homes and vehicles. Silver seekers could search anyone and anywhere upon tip-off and when there was a possibility of a crime. Armed people were also assigned to assist them in case of any security problems that might arise during this process. One of the other most important duties of silver prospectors was to physically prevent the circulation of counterfeit money in the market. It was their responsibility to deliver the counterfeiters caught with criminal instruments to the *Divan-ı Hümayun*.

As a result of all these, it is necessary to count silver seekers as one of the important actors of the monetary policies of the Ottoman central administration. Their presence in the field and their physical right to search for silver enabled them to become fundamental elements of financial policies in the provinces. However, despite all the efforts and the activities of the silver seekers, the control of the market could never reach ideal levels. It is also meaningful to see that among the reasons for these vulnerabilities are some irregularities on the part of mint employees and silver seekers. Despite everything, the effectiveness of the Ottoman central and provincial bureaucracy's policies on silver was not in a very weak position, with the contribution of silver seekers.

Prestij, Kimlik ve Siyasî Rekabet Bağlamında Büveyhî Lakap ve Ünvanları*

Sevgi Kübra Bilgin*

Araştırma Makalesi

* Sorumlu Yazar,

Arş. Gör. Dr., Recep Tayyip

Erdoğan Üniversitesi, Fen-

Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,

Rize/TÜRKİYE

sevgitkubraakdemirel@gmail.com

ORCID: 0000-0003-1248-691X

Geliş: 18 Nisan 2024

Kabul: 21 Ekim 2024

Yayın: 10 Kasım 2024

Bu çalışma ön inceleme sürecinde ve yayımlanmadan önce iThenticate ile taranmıştır.

ÖZ

Büveyhîler, 934-1056 (h. 322-448) tarihleri arasında İran ve Irak coğrafyasında hüküm sürmüş Deylemli bir hanedandır. Kurucu kardeşlerden Ahmet b. Büveyhî, 945 yılında Abbâsî Halîfesi Müstekfî-Billâh'ın emîrülümerâsî olmasının ardından saltanat alametlerini teslim almıştır. Bu alametlerden biri lakaplardır. Soylu bir hanedana sahip olmayan Büveyhîler, bu lakaplar sayesinde askerlerine, halkına ve rakiplerine karşı itibarlarını artırma arzusu içindeydiler. Aldıkları lakapları hem aile içi rekabetlerinde hem de diğer hanedanlara karşı kullanıyorlardı. Bunların yanı sıra Sâsânî krallarının ünvanlarını da künyelerine ekleyerek, etnik bir kimlik yaratma çabasındaydılar. Hanedanın kadınları ile devlet erkânı da lakap sahipleri arasındaydı. Ancak sıklıkla dağıtılan lakaplar zamanla "en üstün olanı" işaret edememeye başlamıştır. Bu durum sayıları gittikçe artan lakapların değerinin azalmasına sebep olmuştur. Yapılan bu çalışmada lakap vermenin Abbâsî muhitindeki önem ve seyrine değinilecek ve Büveyhîlerin bu saltanat alametini bir prestij ve rekabet unsuru haline getirerek siyasi hayatlarını yönlendirmeleri örneklerle incelenecektir. Ardından da Büveyhî emîrlerinin ve devlet ricalinin kullandıkları lakap ve ünvanlar hakkında bilgi verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Anahtar Kelimeler: Büveyhî, Abbâsî, halîfe, lakap, ünvan

The Buwayhid Titles and Laqabs in The Context of Prestige, Identity and Political Rivalry

Research Article

* Responsible Author,

Research Assistant PhD., Recep

Tayyip Erdoğan University,

Faculty of Arts and Sciences,

Department of History

Rize/TURKIYE

sevgitkubraakdemirel@gmail.com

ORCID: 0000-0003-1248-691X

Received: 18 April 2024

Accepted: 21 October 2024

Published: 10 November 2024

This paper was checked for plagiarism using iThenticate during the preview process and before publication.

Copyright

This work is licensed under Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY-NC 4.0)

International License

ABSTRACT

The Buwayhids were a Daylamite dynasty founded in Iran and Iraq and reigned from 934 to 1056 (322 to 448 H.). In 945 AD, Ahmad ibn Buwayh appointed as Abbasid Caliph Müstekfî-Billâh's amir al-umara and received the symbols of sultanate. One of the symbols is laqabs. Motivated by a desire to bolster their reputation among soldiers, populace, and rivals, the Buwayhids strategically utilized these prestigious laqabs to assert superiority within familial disputes and against local dynasties. Concurrently, they sought to cultivate an ethnic identity by incorporating titles reminiscent of ancient Sasanian emperors into their nomenclature. State officials and even influential women within the dynasty were among the laqab holders. However, over time, frequently given laqabs began to fail to indicate "the superior one". The number of laqabs escalated, often doubling, tripling, or even quadrupling. This evolution diminished the value of laqabs. This study briefly discusses significance of laqab bestowment within the Abbasid caliphate. It analyzes the Buwayhid emirs' use of laqabs as elements of prestige and competition. Afterwards, detailed information will be given about the laqabs and titles taken by the Buwayhid emirs and other officials.

Keywords: Buwayhid, Abbasid, calipha, laqabs, titles

Funding: The author has reported that this study received no financial support.

Conflicts of interest: The author declares that there are no potential conflicts of interest.

Peer Review: External, double-blind

Finansman: Herhangi fon veya maddi destek kullanılmamıştır.

Çıkar Çatışması: Herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Bağımsız, çift-kör hakemlik.

*Bu çalışma yazarın "Büveyhîler Devlet Teşkilatı (Saray, Hükümet ve Askerî Teşkilat)" başlıklı doktora tezinin ilgili bölümleri esas alınarak hazırlanmıştır.

* This study is based on the relevant chapters of the author's doctoral thesis titled "Buwayhids State Organization (Palace, Government and Military Organization)"

Atf - Cite: Bilgin, S. K. Prestij, Kimlik ve Siyasî Rekabet Bağlamında Büveyhî Lakap ve Ünvanları. *History Studies* 16, no. 4 (2024): 491-512.

Giriş

Sözlükte “kitap, mektup ve yazı başlığı” anlamına gelen ünvan, bir kimsenin memuriyet rütbesini ve görevini belirten söz demektir. Lakap ise “bir kimseyi tarif etmek, yüceltmek amacıyla sonradan takılan ikinci ad, şeref pâyesi, halîfe ve sultanların hâkimiyet alâmeti” anlamlarına gelmektedir. Ünvan ve lakabın Türkçe’de çoğu zaman eş anlamlı gibi kullanıldığı görülse de terim olarak ünvan, halîfe ve hükümdarların, vezirlerin, eyalet valilerinin, başkumandanların, ulemânın ve resmî görevlilerin sıfat ve lakaplarını ifade etmektedir.¹

Abbâsîler’den itibaren halifelerin tahta, batı dillerinde “taht adı” denilen birer resmî lakapla çıktıkları görülmektedir. Doğu İslâm dünyasında hilâfet iddia etmeyen ve Abbâsî halifesini metbû tanıyan hükümdarlar, tahta çıktıklarında halîfeden saltanatlarının tasdikini ve birer şeref pâyesi olarak kendilerine uygun gördüğü lakapları vermesini istemekteydiler.² Büveyhî hükümdarları da bu bağlamda *emîr* ünvanı ile anılmış ve Abbâsî halifelerinden bir takım lakaplar almışlardır.

Büveyhîler, 934-1056 (h. 322-448) yılları arasında hüküm sürmüş aslen Deylemlî³ bir hanedandır. 934 (322) yılında İmâdüddeve Ali b. Büveyh’in Şîraz’a girmesi ile devletlerinin temelleri atılmıştır. 943 (332) yılında Rüküddevle’nin Rey ve Cibâl, 945 (334) yılında da Muizzüddeve’nin Bağdat’ı hâkimiyetleri altına almaları ile devletlerinin Rey-Cibâl ve Irak kolları da kurulmuştur. Böylece İran ve Irak coğrafyasında hüküm süren Büveyhîler, bilhassa Bağdat’ta bulunan Abbâsî halifesini tahakkümleri altına almaları ile devrin siyasetinde söz sahibi olmuşlardır.

Büveyhî kardeşlerin mensubu olduğu Deylemliler, geçimlerini paralı askerlikle sürdürmekteydiler. Büveyhîlerin aralarından sıyrılarak devletlerini kurdukları diğer Deylemlilere karşı herhangi bir üstünlükleri bulunmamaktaydı. Bu nedenle hareketlerinin başladığı günden beri Büveyhîlerin Deylemlilerle olan ilişkisi de aşiret veya ırk esasına dayanmamaktaydı. Paralı asker olarak hizmet eden Deylemlilerin maddi çıkarları olmadıkça, soylu bir aileye de sahip olmayan Büveyhoğullarının etrafında uzun müddet durmayacakları, sadakatli olmayacakları muhakkaktı. Bu nedenle onlar da, tıpkı

¹ Abdülkerim Özaydın, “Unvan,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2012) 42:163-166; Nebi Bozkurt, “Lakap,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2003) 2:65; Clifford Edmund Bosworth, “Lakab,” *EP (İng.)* 5:618-631.

² Bozkurt, “Lakap,” 65.

³ Büveyhoğulları, gerek cesaretleri gerekse dayanıklı yapıları ile hiç şüphesiz doğup büyüdükları Deylem coğrafyasının ve Deylemlî karakterinin izlerini taşımaktaydılar. Bu nedenle onları tanıyabilmek, siyasî ve teşkilât tarihini şekillendiren unsurları anlamlandırabilmek için Deylem coğrafyası, dilleri ve genel karakteristik yapıları önem taşımaktadır. Deylem coğrafyası ve Deylemliler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İbn İsfendiyar, *Tarih-i Taberistan – I. Tashih Abbas İkbâl, Taberistan, 1386/2007*; Ebu İshâk İbrahim b. Hilâl b. İbrahim b. Zehrûn es-Sâbî el-Harrânî, *Kitâbu’l-Müntezza Mine’l Cüzi’l-evvel Mine’l Kitâbu’l-Ma’rûf bi’t-Tâcî fi Ahbâri’d Devleti’d Deylemiyye, (Ahbâru E’immeti’z-Zeydiyye fi Taberistân ve Deylemân ve Cilân içinde)*. Neşreden Wilferd Madelung, Beyrut, 1987, 12-13; *Hudûdü’l-Alem Mine’l-Meşrik İle’l-Magrib*. Çeviren Abdullah Duman ve Murat Ağarı, (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2018) 91; İstahrî, *Ülkelerin Yolları (Değerlendirme-Metin)*. Çeviren Murat Ağarı, (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2015) 188; Mukaddesî (Muhammed b. Ahmed), *İslâm Coğrafyası (Ahsenü’t-Takâsîm)*. Çeviren Ahsen Batur, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2015) 352-354; Vladimir Minorsky, “Daylam,” *EP (İng.)* (Leiden: Brill, 1991) 2:190-200; İbn Havkal, *Sûrat el-Arz - 10. Asırda İslâm Coğrafyası*. Çeviren Ramazan Şeşen, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2017) 327-328; Cihan Gençtürk, “Büveyhîler’in İran Hâkimiyeti” (doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, 2020), 22; Ahmet Güner, “Büveyhîler’den Adudu’d-devle ve Dönemi (338-372/949-983)” (doktora tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 1992) 14; Tahsin Yazıcı, “Deylem,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1994) 9:263-264; Ahmet Ateş, “Deylem,” *İslam Ansiklopedisi*, 3:567-568.

dönemlerinde yaşayan diğer bazı İranlı hanedanların da başvurduğu yaygın bir âdet olarak, konumlarını yüceltmek için asaletli bir nesep hayali kurmuş, soylarını Sâsânî krallarına dayandırmak için çaba göstermişlerdir.⁴ Bunun yanında aynı amaçla birtakım lakap ve ünvanlar da kullanmışlardır. Aldıkları bu lakaplar sayesinde askerlere, halka ve hem aile içi hem de diğer hanedanlardaki rakiplerine karşı itibarlarını artırmayı arzu etmişlerdir. Yapılan bu çalışmada da Büveyhîlerin aldıkları lakap ve ünvanlarını siyasî rekabette öne çıkma maksadıyla araçsallaştırmaları incelenecek, ardından da emîrlerin ve devlet ricâlinin bir hâkimiyet alameti olarak kullandıkları bu lakap ve ünvanlar hakkında bilgi verilecektir.

1. Büveyhî Siyasetinde Lakap ve Ünvanlar

Büveyhîler devrinde halîfeler, hukuken devlet başkanı olmaları dolayısıyla, çeşitli emîr ve devlet adamlarına lakap ve ünvan verme imtiyazını ellerinde tutmuşlardır. Halîfenin, hilâfet hukukunu korumak adına, lakapların verilmesinde titiz davrandığını gösteren örnekler bulunmaktadır. Ahmet b. Büveyh'in Bağdat'a girdiğinde İzzüddeve lakabını istemesi fakat Halîfe Müstekfî-Billâh'ın onun bu isteğini yerine getirmeyerek Muizzüddeve lakabını uygun görmesi bunun bir örneğidir. Buradan hareketle Büveyhî emîrlerinin -istisnaları olmakla birlikte- başlarda halîfenin lakap verme yetkisine müdahale etmedikleri söylenebilir. Ancak ilerleyen süreçte Büveyhî emîrlerinin aile içi ve diğer mahallî hanedanlara karşı rekabette üstünlük sağlamak adına, halîfenin bu yetkisine müdahale ettiği örnekler görülmektedir. Nitekim başta halîfeden kendisine istediği lakabı alamayan Muizzüddeve, zamanla Bağdat'ta güçlenerek halîfenin yetkileri üzerinde söz sahibi olmaya başlamış⁵ ve -ayrıntıları ileride

⁴ Büveyhîlerin nesepleri ile ilgili bkz. İbn Hallikân, *Vefayâtü'l-A'yân ve Enbâi Ebnâi'z-Zamân*. Tahkik İhsan Abbâs, (Beirut: Dârü Sâdir, 1900) 1:174; İbrahim Selman el-Kurevî, *el-Büveyhîyyûn ve'l-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*. (Mısır, 2008) 82-83; Ebu İshâk es-Sâbî, *Tâcî*, 12; Hamdullah Müstevfî-yi Kazvinî, *Târîh-i Güzide*. Çeviren Mürsel Öztürk, (Ankara: TTK Yayınları, 2018) 384; Sâdık Seccâdî, "Âl-i Büye," *Dâiretü'l-Meârif Büzürgi İslâmî*, 1377, 1:629; Ebu Reyhan el-Birûnî, *Maziden Kalanlar (el-Âsâr el-Bâkiye)*. Çeviren Ahsen Batur, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2011) 81; Kalkaşendî, *Meâsirü'l-İnâfe fi Meâlimi'l-Hilâfe - Halifelik Kurumu Tarihi*. Çeviren Ramazan Şeşen, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2019) 149; Hassan Mneymneh, *Târîhu ed-Deveti'l-Büveyhiyye es-Siyâsi ve'l-İctimâi ve es-Sekâfi - Büveyhiler Devleti Tarihi*. Çeviren Tarık Akarsu, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2021), 123; Christine D. Baker, "The Lost Origins of the Daylamites The Construction of a New Ethnic Legacy for the Buyids", *The Routledge Handbook of Identity and the Environment in the Classical and Early Medieval Worlds*, Editor Rebecca Futo Kennedy and Molly Jones-Lewis, (London: Routledge, 2016), 283; Muhammed b. Ali b. Muhammed-i Şebânkârî, *Mecma'u'l-Ensâb (Hânedanlar Tarihi)*. Çeviren Fahri Unan, (Ankara: TTK Yayınları, 2021) 66; Minorsky, "Daylam," 193; Stanley Lane-Poole, *İslam Devletleri Tarihi - Başlangıçtan 1927 Yılına Kadar*. Editör Samet Alıç, Çeviren Halil Edhem Eldem, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2020) 180; Abdülhamit Dünder ve Abdulhalik Bakır, "Büveyhî Hânedânı'nın Menkıbevi Kuruluşu ve Tarihi Arka Planı", *History Studies* 11, no. 1 (2019): 10-44; Nurullah Turan, *Selçuklu Başkenti Rey (Kuruluşundan 1157'ye Kadar)*. (Ankara: TTK Yayınları, 2019) 79-80.

⁵ Şiânın altın çağının yaşandığı bir dönemde İran ve Irak'ta idarede bulunan Büveyhîler, Abbâsî Devleti'ni tahakkümleri altına almışlardır. Şiilerin yönetimde olduğu bu dönemde halîfenin yetkileri oldukça kısıtlanmıştır. Yetkileri dinî bir takım atamalarla sınırlanan halîfelerin Büveyhî emîrlerinin verdiği maaş ve iktâlarla geçindikleri ve hatta kimin halîfe olacağına yine Büveyhî emîrlerinin karar verdiği bir dönemde ilga edilmemeleri dikkat çekicidir. Bunda Büveyhîlerin sünnî halkı ve sünnî askerî gücü kontrol altında tutabilme isteği gibi nedenler etkiliydi. Ancak bununla birlikte Büveyhî idaresi boyunca bilhassa Bağdat'ta şîi-sünnî çatışmalarının yaşandığı pek çok yıkıcı hadiseler bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi ve örnek hadiseler için bkz. Hasan İbrahim Hasan, *en-Nüzûmu'l-İslâmîyye*. (Kahire: Mektebetü'n-Nahdetü'l-Mısıriyye); Ömerî (Şihabeddin b. Fazlullah), *Mesâlikü'l-Ebsâr - Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*. Çeviren Ahsen Batur, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2014) 200; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*. Çeviren Ahmet Ağırakça, (İstanbul: Bahar Yayınları, 1986) 9:58; Nüveyrî (Ebu'l-Abbas Şihâbüddin Ahmed b. Abdilvehhab b. Muhammed), *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb*. Neşreden Ali M. el-Bicâvî-Hüseyn Nassar, Kahire, 1395-1405/1975-1985, 26:109; Tenûhî (Ebu Alî Muhassin b. Ali b. Muhammed), *el-Ferec Bade's-Şidde*. Neşreden Abbûd eş-Şâlecî, Beirut, 1975, 2:242; İbnü'l-Cevzî (Ebu'l-Ferec Cemâleddin Abdurrahman b. Ali), *el-*

verileceği üzere- yeğeni Adudüdevle b. Rüknüdevle'nin halifeden istediği Tacüdevle lakabını almasına mâni olmuştur.⁶

Büveyhî emîrlerinin mahallî hanedanlarla ilişkilerinde, tahakkümleri altında bulunan Abbâsî halifesinin vereceği lakap için aracılık etmeleri hususunda kendilerine başvurulması ve bunun karşılığında menfaat sağlamaları önemli bir husustur. Emîr Bahtiyâr b. Muizzüdevle'nin 973 (363) senesi Kasım ayında Hamdânî Emîri Ebu Tağlib Gazanfer el-Hamdânî üzerine Musul'a doğru çıktığı sefer neticesinde Ebu Tağlib, anlaşmak için Bahtiyâr'dan pek çok talepte bulunmuştu. Bunlardan biri kendisine sultanî bir lakap verilmesiydi. Nitekim Bahtiyâr, muharebeden kurtulmak için bütün bunları kabul etmiş ve bu çerçevede Halife Mutî'-Lillâh'dan Ebu Tağlib için bir ünvan istemiştir. Bunun üzerine kendisine *Uddetuddevle* (Devletin Silahı) lakabını verilmiştir.⁷ Bahtiyâr'ın ardından Bağdat'a hâkim olan Adudüdevle Hamdânî Emîri Seyfüdevle'nin oğlu Ebu'l-Meâlî Şerîf'in kendisine itaat bildiren mektubu üzerine ona hil'atların yanında halifenin *Sadüdevle* (Devletin Mutluluğu) lakabını vermesini de sağlamıştır.⁸ Ziyârî Emîri Kabus b. Veşmgîr'in Sâmânîlere karşı Adudüdevle'yi metbu olarak tanıyıp sikkelerde onun adına yer vermesinin ardından da Adudüdevle'nin teşebbüsü ile Halife, 978-979 (368) yılında Kabus b. Veşmgîr'e, ahidnâme ve hil'at ile *Şemsülme'âlî* (Yüce Tepelerin Güneşi) lakabını vermiştir.⁹ Çoğaltılabilen örneklerden bir diğeri ise Bahtiyâr'ın Adudüdevle ile mücadelesi esnasında bir künye ile *İsmetüdevle* (Devletin Hamisi) lakabını halifeden alıp müttefiki Şehlân b. Müsâfir'e göndermiş ancak Şehlân, Adudüdevle'nin korkusundan bu lakabı kullanamamıştır.¹⁰

Emîr Bahtiyâr'ın gönderdiği bir mektubunda “*Biz Abbâsî devleti için (Allâh onu korusun) dayanak (Rükni), güç (İzz) ve desteğiz (Adud)*” ifadelerine yer vermesi, Büveyhî emîrlerinin

Muntazam fi Târîhi'l-Ümem ve'l-Mülük. Neşreden Muhammed-Mustafa Abdülkâdir Atâ, Beyrut, 1412/1992, 14:75, 155; Gülistan Ünal, “Büveyhîler Hilafeti Abbâsîlerden Neden Almadılar?”, *Pesa Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 4, no. 3 (2018): 405-416.

⁶ Hilâl es-Sâbî (Ebu'l-Hasan (Ebu'l-Hüseyn) Hilâl b. Muhassin b. İbrahim es-Sâbî el-Harrânî), *Rüsûmu Dâri'l-hilâfe*. Neşreden Mîhâil Avvâd, Beyrut, 1406/1986, 108, 131-132; Ahmet Güner, *Büveyhîler'in Şîi-Sünnî Siyaseti*. (İzmir: Tibyan Yayıncılık, 1999) 68-69; Ebu Ali Ahmed b. Muhammed İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*. Çeviren Kıvameddin Burslan, Hazırlayan Mehmet Şeker vd., (Ankara: TTK Yayınları, 2016) 584, 610-611; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 8:469; Abdülkerim Özaydın, “Müstekfi-Billâh,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2006) 32:139-140.

⁷ Abdülkerim Özaydın, “Gazanfer,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1996) 13:431-432; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, 704; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 8:544; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbnü'l-Verdî*. (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996/1417) 1:285; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Camîu'd-düvel - Hamdânîler Musul ve Halep Emîrlikleri (905-1004)*. Çeviren Ömer Tellioglu, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2018) 44.

⁸ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb*, 26:87; Antâkî (Ebu'l-Ferec Yahya b. Said), *Târîhu Antâkî*. Neşreden Ömer Abdüsselam Tedmurî, Lübnan, 1990, 187; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber Dîvânü'l-Mübtede ve'l-haber fi Eyyâmî'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men-Âsarahüm min-Zevî's-Sultâni'l-Ekber*. (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992/1413) 3:526.

⁹ Ahmet Güner, “Kabûs b. Veşmgîr,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2002) 24:43-44; Güner, “Büveyhîler'den Adudu'd-devle ve Dönemi (338-372/949-983)”, 91; Ebu Reyhan el-Birûnî, *Maziden Kalanlar (el-Âsâr el-Bâkiye)*, 167-168.

¹⁰ Güner, *Büveyhîlerin Şîi-Sünnî Siyaseti*, 68-69; Ebu İshak es-Sâbî (İbrahim b. Hilâl b. İbrahim el-Harrânî), *el-Muhtâr min Resâil Ebu İshak İbrahim es-Sâbî*. Neşreden Şekîb Arslan, Beyrut, 178-181; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, 746; John J. Donohue, *The Buwayhid Dynasty in Iraq 334 h. /945 to 403 h. /1012: Shaping Institutions for the Future*. Editor Wadad Kadi-Rotraud Wielandt, (Leiden: Brill, 2003) 117; Amir Hasan Siddiqi, “Caliphate and Kingship in Medieval Persian” (thesis of phd, London University, 1934) 42; Güner, “Büveyhîler'den Adudu'd-devle ve Dönemi (338-372/949-983)”, 63-64.

lakaplarını resmî yazışmalarında “imada bulunmak” amacıyla da kullandıklarını göstermektedir.¹¹

Zamanla lakap edinmek için para ve değerli eşyaların takdim edilmesi bir adet haline gelmiş, bu durum fiilen –Büveyhî emîrinin verdiği maaş ve iktâ ile geçinmekte olan- Abbâsî halîfelerinin gelir kaynaklarından biri halini almıştır. Büveyhî emîrlerinin de bu uygulamaya dâhil olduğu görülmektedir. Adudüddeve 978 (367) yılında Halîfe Tâi'-Lillâh tarafından hilâatlanıp Tâcül-mille lakabını aldıktan sonra halîfeye pek çok değerli hediyeler sunmuştur. Sâbî'nin eseri Rüsûm'da aktarılan bu hadiseye göre 500 hamalın taşıdığı bu hediyeler şöyleydi: biri sevânî (صوانى) olarak adlandırılan çakmak taşından ve ahşaptan yapılmış süs eşyaları; 10 renkli çuval içinde olup üzerlerinde gümüş süslemeler bulunan 50.000 ammâniyye dinarı; 200 çuval içinde 1.000.000 dirhem; kıymeti 200 dinar olan ipekli elbiseler (ديجاج ملكى); yarım dinarlık beyaz bir kumaş; 30 gümüş ve altın işlemeli/işlemesiz siniler içinde amber, miskler, öd ağacı, kâfur, macun, galiye, ned, sandal ağacı parçaları; 10 tanesinde sanfî öd ağacı, 10 tanesinde de sandal ağacı, kökler ve yaldızlı buhurdanlar olan 20 adet pişmiş kilden sini; 2 adet hint temreni; mavi ve altın işlemeli 2 deste tüster kumaşı; ikisinin koşumları altın, üçününki ise altınla işlenmiş gümüş olan 10 tane şehârî (شهارى) at;¹² ikisi semerli sekiz tanesi ise iki yanında oturağı bulunan tipte tahtirevanlı semere sahip 10 tane katır; 10 tane de deve bulunuyordu.¹³

Bununla beraber lakapların verilmesinde çoğu kez inisiyatif halîfenin değil de Bağdat'ta bulunan Büveyhî emîrinin elinde olmaya başlamıştır. Buna rağmen gerek Büveyhî emîrlere gerekse Abbasî hilâfetine hukuken bağlı diğer mahallî hanedanların emîrleri arasında halîfeden gösterişli lakaplar elde etme adına bir yarışın bulunması, lakap verme konusunu bir dereceye kadar halîfeye itibar kazandıran unsurlardan biri haline getirmiştir.¹⁴

Büveyhî emîrleri halîfeden şatafatlı, gösterişli ve aynı zamanda sayıları giderek artan lakapları alma konusunda fazla istekliydi. Bu isteğin temelinde Deylemliler arasında soylu bir hanedana sahip olmayan Büveyhoğullarının öncelikle kendi askerlerine ve halkına karşı sonra da rakiplerine karşı itibarlarını artırma arzusu yatmaktaydı.¹⁵

İlk başlarda bu lakaplar *-devle* ekinin önüne iddialı bir kelimenin ilavesi ile oluşturulmaktaydı. Bu şekilde oluşturulan lakaplar –Hamdanîlerin sahip olduğu *Nâsirüddeve*

¹¹ Güner, *Büveyhîlerin Şîh-Sünnî Siyaseti*, 56.

¹² Serahsî, eseri *Şerhu's-Siyerî'l-Kebîr*'de şehârî at ile ilgili olarak bunun bir tür berâzînden olduğundan söz etmektedir. Berâzîn arap ırkından olmayan atlar için kullanılmaktadır. Bkz. Serahsî (Ebu Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed), *Şerhu's-Siyerî'l-Kebîr*. Çeviren M. Sait Şimşek ve İbrahim Sarmış, (Ankara Ankara Okulu Yayınları, 2021); <https://www.almaany.com/ar/dict/ar-ar/%D8%A8%D8%B1%D8%A7%D8%B0%D9%8A%D9%86/> (Erişim Tarihi 9.07.2024).

¹³ Hilâl b. Muhassin es-Sâbî, *Rüsûm*, 100-103.

¹⁴ Hilâl b. Muhassin es-Sâbî, *Rüsûm*, 100-103; Güner, *Büveyhîlerin Şîh-Sünnî Siyaseti*, 68; Ebu Reyhan el-Birûnî, *Maziden Kalanlar (el-Âsâr el-Bâkiye)*, 166; Mneymneh, *Târîhu ed-Devleti'l-Büveyhiyye es-Siyâsî ve'l-İctimâî ve es-Sekâfî - Büveyhîler Devleti Tarihi*, 160; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümmem ve'l-Mülûk*, 15:226; Ali Mıynat, “Ortaçağ İslam Dünyasında Ünvan-Lakap Kullanımları Hakkında Bir İnceleme: Ünvan ve Lakap Kapıları Açılırken,” *DEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 23, no. 2 (2021): 648.

¹⁵ Hilâl b. Muhassin es-Sâbî, *Rüsûm*, 131-133; Güner, *Büveyhîlerin Şîh-Sünnî Siyaseti*, 56, 69; Ebu Reyhan el-Birûnî, *Maziden Kalanlar (el-Âsâr el-Bâkiye)*, 167-168.

(Devletin Yardımcısı),¹⁶ *Seyfüddevle* (Devletin Kılıcı)¹⁷ örneklerinden anlaşılacağı üzere-Büveyhîlerden önce verilmeye başlanmıştı. Bu nedenle Büveyhîler de diğer hanedanlardan gördükleri gibi ilk ünvanlarını, ayrıntıları verileceği üzere, *İmâdüddeve*, *Rüknüddeve* ve *Muizzüddeve* şeklinde almışlardır.¹⁸

Ancak zamanla lakap edinme arzusu bir rekabete dönüşmüştür. Hem Büveyhî hanedan mensupları hem de diğer mahallî emîrler bir yarış içine girmişlerdir. Üstünlük yarışında çareyi lakap sayısını arttırmada görmüşler ancak bu da lakapların değerinin azalmasına sebebiyet vermiştir. Gittikçe herkesin bir lakaba sahip olması üzerine Büveyhî emîrleri, “en üstün olanı” işaret edebilmek, rakipleriyle aralarına bir fark koyabilmek adına lakap sayısını arttırmaya, ikili, üçlü hatta dörtlü lakaplar kullanmaya başlamışlardır. Bununla da yetinilmeyip *-devle* ekiyle oluşturulan lakapların yanında, *-ümme*, *-din* ve *-mille* eklerini kullanarak yeni lakaplar türetmişlerdir.¹⁹

Halife Kaim-Biemrillâh'ın lakapların böylesine körü körüne dağıtılması ve gittikçe çoğalmasına tepki göstererek “*layık olana lakap kalmadı*” dediği kaydedilmektedir.²⁰ Lakapların nasıl gelişi güzel dağıtıldığına dair Bîrûnî'nin naklettiği şu söz durumu açıklamaktadır: “*Abbasoğulları, dost düşman demeden kendilerine yardımcı olanlara çeşitli sahte ünvanlar tevdi edip, hepsine “devle” kelimesi içeren lakaplar (örneğin devletin yardımcısı, devletin kılıcı) dağıtmca kendi devletleri erimeye başladı.*”²¹ Bu durum halk arasında da alay konusu haline gelmiştir. Devletle resmi bir bağı olmayan halkın ileri gelenlerinden bir kimse devlete ilişkin bu lakapların çokluğuyla dalga geçerek, kendisine *Cerâbüddeve* (Devletin Kılıcının Kıymı) gibi iddialı bir lakabı takmıştır.²²

2. Emîrlerin Kullandığı Lakap ve Ünvanlar

Büveyhî emîrlere dair bilinen ilk lakap, halîfenin taltifi ile değil de fizikî bir özellikten dolayı alınmıştır. Muizzüddeve, henüz serüvenlerinin başındayken, ağabeylerinin işareti üzerine yurt edinme amacıyla çıktığı yolda Ciruff'a yönelmişti. Buraya yaklaştığı esnada Kufs ve Belûs kabilelerinin reisi Ali b. Kelûye ismiyle bilinen Ali b. Zencî'nin elçisi Muizzüddeve'nin huzuruna gelmiştir. Onlar buraya gelip hâkimiyet kuran emîrlere itaat arz

¹⁶ İbn Hallikân, *Vefayâtü'l-A'yân ve Enbâi Ebnâi'z-Zamân*, 2:114-117; Ahmet Güner, “Nâsirüddeve,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2006) 32:402-403; H. Bowen, “Nâsirüddeve,” *İslâm Ansiklopedisi*, 9:97-98.

¹⁷ İbn Hallikân, *Vefayâtü'l-A'yân ve Enbâi Ebnâi'z-Zamân*, 3:401-406; Abdülkerim Özaydın, “Seyfüddevle el-Hamdânî,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2009) 37:35-36; Fikret Işıltan, “Seyfüddevle,” *İslâm Ansiklopedisi*, 10:536-539; Thierry Bianquis, “Sayf al-Dawla,” *EP (İng.)*, 9:103-110.

¹⁸ *Kitâbu'l-uyûn ve'l-hadâik fi ahbâri'l-hakâik*. Neşreden Ömer es-Saidî, Dımaşk, 1972, 4/2:432; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, 485; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târîhi'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 14:42-43; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 8:381; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb*, 26:184; Zehebî (Ebu Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Osman), *Târîhu'l-İslâm*. Neşreden Ömer Abdusselâm Tedmurî vd., Beyrut 1987, 25; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, 3:512; Kalkaşendî, *Meâsirü'l-İnâfe fi Meâlimi'l-Hilâfe - Halîfelik Kurumu Tarihi*, 157; Ahmet Güner, “Müttakî-Lillâh,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2006) 32:223-224; Ebu Reyhan el-Birûnî, *Maziden Kalanlar (el-Âsâr el-Bâkiye)*, 167-168.

¹⁹ Hilâl b. Muhassin es-Sâbî, *Rüsûm*, 131-133; Güner, *Büveyhîler'in Şî-Şümmî Siyaseti*, 56, 69; Ebu Reyhan el-Birûnî, *Maziden Kalanlar (el-Âsâr el-Bâkiye)*, 167-168.

²⁰ Hilâl es-Sâbî (Ebu'l-Hasan (Ebu'l-Hüseyin) Hilâl b. Muhassin b. İbrahim es-Sâbî el-Harrânî), *el-Vüzerâ ev tuhfetü'l-ümerâ fi târihi'l-vüzerâ*. Beyrut, 1990, 169.

²¹ Ebu Reyhan el-Birûnî, *Maziden Kalanlar (el-Âsâr el-Bâkiye)*, 166.

²² Güner, *Büveyhîlerin Şî-Şümmî Siyaseti*, 75; Mneymneh, *Târîhu ed-Devleti'l-Büveyhiyye es-Siyâsi ve'l-İctimâi ve es-Sekâfi - Büveyhiler Devleti Tarihi*, 159-160.

ederek kendilerine dokunulmaması karşılığında her türlü mal ve bilgiyi onlara taşıyıp bağlanıyorlardı. Ali b. Kelûye, her sene verdikleri muayyen malı bu defa da Muizzüddeve'ye takdim etmişti. Muizzüddeve ise bunu kabul etmeyerek "Bu mesele esasen kardeşim Ali b. Büveyh'in reyine bağlıdır. Benim şu an Ciruft'a girmem lazım. Ancak oraya girdikten sonra bu hususta kardeşimle mektuplaşıp muhabere edeceğim" diyerek Ali b. Kelûye'ye kasabadan uzaklaşmasını emretmiştir. Ali Kelûye ise on fersahlık bir mesafede gayet sarp geçitlerle kaplı bir yerde karargâh kurmuştu. Muizzüddeve Ciruft'a girdikten sonra Ali b. Kelûye ile aralarında bir anlaşma sağlanmıştı. Ancak Muizzüddeve, daha sonra tecrübesizliği ve gençliğinin etkisi ile kâtibi Kûrdefir'in sözüne uymuş ve Ali b. Kelûye'nin üzerine yürümüştür. Muizzüddeve'nin etrafına casuslarını yerleştirmiş olan Ali, Muizzüddeve harekete geçer geçmez durumu öğrenerek adamlarından bir grubu yol üzerindeki dar bir geçide yerleştirmiş ve ona pusu kurmuştur. Bu karşılaşmanın neticesinde Muizzüddeve ağır bir yenilgi almıştır. Muizzüddeve'nin sol eli kopmuş, sağ elinin parmaklarından bir kısmı da bir kılıç darbesi ile kesilmişti. Baş ve vücudunun başka yerlerinde de darbeler vardı. Muizzüddeve bu hadiseden sonra olumsuz bir fiziksel lakap olarak *el-Akta'* (ال اقطع) yani *Kesik* şeklinde anılmıştır.²³

Kurucu Büveyhî kardeşlerin en büyüğü olan İmâdüddeve Ali b. Büveyh, 934 (322) yılında Fars ve Şiraz'a girmesi akabinde kardeşlerini de yeni yerler ele geçirip hâkimiyetlerini kurmaya teşvik etmiştir. Bunun neticesinde ortanca kardeş Ebu'l-Âli Hasan devletin Rey ve Cibâl kolunu kurarak bağımsız olmuştur. En küçük kardeşleri Ahmed b. Büveyh ise, ağabeylerinin işareti ve Emîrülümerâ Tüzün'ün ölümü üzerine Bağdat'a girmiştir. Ahmed b. Büveyh 19 Aralık 945 (334) günü Bağdat'a ulaştıktan sonra Şemmâsiye Kapısı'nda konaklamış ve ertesi gün de Halîfe Müstekfî-Billâh ile görüşmüştür. Aralarında biatleşmeleri üzerine Müstekfî, Ahmed b. Büveyh'i emîrülümerâsı olarak tayin etmiştir. Ona *Muizzüddeve* (Devleti Yücelten), ağabeyi Ebu'l-Hasan Ali b. Büveyh'e *İmâdüddeve* (Devletin Direği), Ebu Ali el-Hasan b. Büveyh'e de *Rüknüddeve* (Devletin İstinatgâhı)²⁴ lakabını beraberinde hil'at, sancak gibi diğer saltanat âlâmetleri ile birlikte vermiştir. Ardından bu lakap ve künyelerin bütün dinar ve dirhemlere basılmasını emretmiştir (Fotoğraf 1).²⁵

²³ İbn Hallikân, *Vefayâtü'l-A'yân ve Enbâi Ebnâi'z-Zamân*, 1:175-177; İbrahim Selman el-Kurevî, *el-Büveyhîyyûn ve'l-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, 108-113; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 8:271-272; Vefa Muhammed Ali, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye fi ahdi Tasalluti'l-Büveyhiyyîn*. (İskenderiye: Mektebu'l-Câmi el-Hadîs, 1990) s. 31; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, 333-336; *Kitâbu'l-uyûn*, 4/1:293; Ahmet Güner, "Muizzüddeve," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2020) 31:99-100; K. V. Zetterstéen, "Muizz-üd-Devle," *İslâm Ansiklopedisi* 8:561-562; K. V. Zetterstéen ve Heribert Busse, "Mu'izz al-Dawla," *EP*, 7:484-485.

²⁴ Bu lakap 1060 yılında Halîfe Kâim Bi-emrillâh tarafından Selçuklu Sultânı Tuğrul Bey'e de verilecektir. Bkz. Mîrhând (Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd), *Ravzatu's-Safâ fi Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ* (Tabaka-i Selçukiyye). Çeviren Erkan Göksu, (Ankara: TTK Yayınları, 2015) 85; Reşîdüddîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-Tevârih* (Zikr-i Târîh-i Âl-i Selçûk). Çeviren Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2014) 71.

²⁵ Hilâl b. Muhassin es-Sâbî, *Rüsûm*, 131; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, 485; İbn Hallikân, *Vefayâtü'l-A'yân ve Enbâi Ebnâi'z-Zamân*, 1:174-175, 3:399; İbrahim Selman el-Kurevî, *el-Büveyhîyyûn ve'l-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, 96-99, 176-177; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 8:384; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. Çeviren Mehmet Keskin, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1995) 11:365; Zehebî (Ebu Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman), *el-İber fi Haberî men Gaber*. Tahkik Ebu Hacer Muhammed Saîd b. Besyûnî Zağlûl, (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1405/1985) 2:45-46; Abbas Perviz, *ez Arab ta Deyâlîme*. Tahran, 1338, 551; *Kitâbu'l-uyûn*, 4/2:432; Poole, *İslam Devletleri Tarihi – Başlangıçtan 1927 Yılına Kadar*, 180; Erdoğan Merçil, "Büveyhîler," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1992) 6:497; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târîhi'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 14:42-43; Hemedânî (Muhammed b. Abdülmelik), *Tekmiletü Târîhi't-Taberî*, (Taberî-Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk, Cilt: 11 İçinde). Dâru'l-Fikr, 1407/1987, 369; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb*, 23:104; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm* (h. 331-350), 25; Suyûtî, *Halifeler Tarihi* (Târîhu'l-Hulefâ). Çeviren Abdullah Gündüz, (İstanbul: Asalet Yayınları, 2018) 473; Vefa Muhammed Alî, *el-*

Fotoğraf 1: Muizzüddeve Dönemi Dirhem, Darp Yeri: Medînetü's-Selâm, Yıl: 945-946, 2.77 gr., <https://www.acsearch.info/search.html?id=1243632> (Erişim Tarihi 27.3.2024).

Muizzüddeve -daha önce bahsedildiği üzere- Bağdat'a girdiğinde Halife Müstekfî'den kendisi için İzzüddeve (Devletin İzzeti) lakabını istemişti. Ancak Müstekfî onun bu isteğini kabul etmemişti. Bunun yerine ona, daha az gösterişli olan Muizzüddeve lakabını vermişti. Muizzüddeve Bağdat'ta hâkimiyetini sağlamlaştırdıktan sonra kendisine güven duymadığı Müstekfî'yi hilâfet makamından indirerek hal' etmiş ve yerine Mutî'-Lillâh'ı getirmiştir. Muizzüddeve, 959-960 (348) senesinde de kendisi için alamadığı bu lakabı, veliahdı olan oğlu Ebu Mansûr Bahtiyâr için istemiştir. Bunun neticesinde Bahtiyâr, Halife Mutî'-Lillâh tarafından *emîrülümerâ* tayin edilmiş ve beraberinde diğer hâkimiyet alametleri ile birlikte İzzüddeve lakabını almıştır.²⁶ Bununla beraber Birûnî'de geçen bir kayıta Bahtiyâr için *Gurûruddeve* (Devletin Gururu) lakabı da kullanılmıştır.²⁷

Muizzüddeve Bağdat'da bulunması sebebiyle, Mutî'-Lillâh'ı kime hangi lakabı vereceği hususunda yönlendirmede etkin rol oynamaktaydı. 962 (351) senesinde Rey ve Cibâl Emîri ağabeyi Rüküddeve'nin oğlu Ebu Şucâ' Fennâ Hüsrev halifeden *Tâcüddeve* (Devletin Tacı) lakabını istemişti. Ancak amcası Muizzüddeve buna müdahale ederek yeğenine daha mütevazı ve az gösterişli olan *Adudüddeve* (Devletin Pazusu/Koruyucusu) lakabını vermiştir. Bu hususta da bir berat yazılmıştır. Halifenin bu lakabı verdiği esnada Adudüddeve'ye gönderdiği mektubun bir kısmı şöyledir: "*Fazilet ve yeteneğini dikkate alan Emîrül-Mü'minîn, uhdesinde bulunan görevlerden birini (Fars'ın yönetimi kastediliyor) sana verince, seni künye ile şerefliendirdi ve isminle hitap olunmandan seni beri kıldı. (Şerrefleke bi'l-Künyeti ve Nezzeheke ani't-Tesmiyeti) ... Nihayet icraat ve eserleriyle bu göreve ehil olduğunu gösterip de Emîrül-Mü'minîn'in nezdinde lütuf ve ikramı gerektiren bir derece ve mevki kazanınca, sana "Adudüddeve" lakabını verdi ve bu lakabı künyeye ilave etti. Seni meclisinde, maiyyeti ve ehli arasında bu lakapla andı. Sana akdi (Adudüddeve'nin Fars emîrliği kastedilmektedir) yenileyen hilat, bayrak ve tam koşumlu bir at gönderdi...*" Bu durum Adudüddeve'nin, Büveyhî hânedanının Irak şubesiyle olan uyumsuzluğunun ilk belirtisi olması sebebiyle de önem taşımaktadır. Adudüddeve'nin lakapları zamanla artmıştır. Sâhib b. Abbâd, Adudüddeve'nin lakaplarının şu şekilde sıralandığını kaydetmiştir: "*Mevlânâ Melik Şahînşah Adudüddeve ve Tâcül-mille*". Sâbî'nin de

Hilâfetü'l-Abbâsîyye, 35; Kalkaşendî, *Me'âsirü'l-İnâfe fi Me'âlimi'l-Hilâfe - Halîfelik Kurumu Tarihi*, 157; David Waines, "The Pre-Buyid Amirate: Two Views From The Past", *International Journal of Middle East Studies* 8, no. 3 (1977): 339.

²⁶ Hilâl b. Muhassin es-Sâbî, *Rûsûm*, 131; *Kitâbu'l-uyûn*, 4/2:495; Zehebi, *Târîhu'l-İslâm (341-350)*, 228; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb*, 26:111; Khanoghan Hacıyev, "Irak Büveyhîleri'nin Kuruluşu ve Muizzüddeve Dönemi (334-356/945-967)", (doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2012) 210-211.

²⁷ Ebu Reyhan el-Birûnî, *Maziden Kalanlar (el-Âsâr el-Bâkiye)*, 171.

doğruladığı bu bilgi, Adudüddeve'nin desteğini gören şair Mütenebbî tarafından şöyle sıralamıştır: “*Fars'ın Cesur Babası Adudüddeve Fennahüsrev Şâhinşâh.*”²⁸

Muizzüddeve 965-966 (355) yılında bir diğer oğlu Ebu Harbu'l-Habeşi için *Senedüddeve* (Devletin Dayanağı), Rüknüddeve'nin diğer oğlu Ebu Mansûr için de *Müeyyidüddeve* (Devletin Destekleyeni) lakabını almıştır. Bu taltif Halife Mutî'-Lillâh tarafından yazılan fermanla civar devletlere bildirilmiştir.²⁹ 973 (363) yılında da Mutî'-Lillâh hilâfet sarayında, Ebu İshak İbrahim b. Muizzüddeve'ye hil'at giydirecek ona *Umdetüddeve* (Devletin Direği) lakabını vermiştir.³⁰

974-975 (364) senesinde Ebu'l-Hasan Ali b. Rüknüddeve'ye *Fahrüddeve* (Devletin Övüncü) lakabı verilmişti. 983-984 yılında yeniden saltanat hil'ati gönderilmesini istemesi üzerine Halife Tâi'-Lillâh'a başvurarak ondan alâmetleriyle birlikte öncekine ek olarak *Felekülümme* (Devletin Talihi) lakabını da almıştır. Yapılan bu törende Merzubân b. Bahtiyâr'a da *İ'zâzuddeve* (Devletin Cömertliği) lakabı verilmiştir. Bağdat'ta olanlara halife tarafından hil'at giydirilmiş orada olmayanlar için de buldukları yerlere gönderilmiştir.³¹

977 (367) senesinde Bahtiyâr b. Muizzüddeve ve Adudüddeve b. Rüknüddeve arasında Kasru'l-Ciss'de meydana gelen mücadele, taraflardan Adudüddeve'nin zaferi ile neticelenmiştir. Yaşanan olaylar neticesinde Bahtiyâr'ın başı kesilmiştir. Bu mücadelenin ardından Halife Tâi'-Lillâh ile Adudüddeve arasında Kasru'l-Ciss önlerindeki bu zafer ve neticesine dair olayların anlatıldığı, birbirlerine övgü ve dua dolu mektuplaşmalar yapılmıştır. Tâi'-Lillâh tarafından gönderilen cevabî mektupta “*Adudüddeve ve Tacülmille*” şeklinde hitapta bulunduğu ve bundan sonra aralarında yapılan mektuplaşmaların da bu şekilde yapıldığı görülmektedir. Adudüddeve'nin Bağdat'a gelmesi üzerine Tâi'-Lillâh'ın sarayında yapılan merasimde de kendisine halife tarafından diğer hâkimiyet alametleri ile birlikte *Tacülmille* (Milletin Tacı) lakabı verilmiştir. Bunun yanında Adudüddeve'nin halifeden izin veya onay almaksızın kendi inisiyatifi ile *Melik* ünvanını da kullandığı ve böyle hitap edilen ilk emîr olduğu bilinmektedir.³²

Büveyhîler, hutbe ve sikkelerde kullandıkları şatafatlı lakap ve ünvanlarıyla halifeyi âdeta görünmez hale getiriyorlardı. Adudüddeve'nin 958 (347) tarihinden itibaren sikkelerinde Sâsânî krallarının *Melikü'l-Adil* ünvanını kullandığı görülmektedir. Bununla birlikte 970 (359) yılında da Sâsânî krallarının bir diğer hükümdarlık ünvanı olan *Şâhanşâh/Melikü'l-Mülûk*

²⁸ Hilâl b. Muhassin es-Sâbî, *Rüsûm*, 108, 131-132; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 8:469; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 584, 610-611; Güner, “Büveyhîler'den Adudu'd-devle ve Dönemi (338-372/949-983)”, 33-34; Güner, *Büveyhîler'in Şî-Sünnî Siyaseti*, 69; Mneymneh, *Târîhu ed-Devleti'l-Büveyhiyye es-Siyâsî ve'l-İctimâî ve es-Sekâfî - Büveyhîler Devleti Tarihi*, 159.

²⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 8:469; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 584, 610-611; Hilâl b. Muhassin es-Sâbî, *Rüsûm*, 131-132.

³⁰ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 695; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb*, 26:111.

³¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 11:511; Antâkî, *Târîhu Antâkî*, 161; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 736; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 8: 576-577, 9:31; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târîhi'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 14:306; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 26:129-130; Tayfun Gümüş, “er-Ruzrâverî'nin “Zeylü Tecâribü'l-Ümem” Adlı Eserinin Çevirisi ve Değerlendirilmesi (29-207. Sayfalar)” (yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi, 2019) 94; Abdülkerim Özyayın, “Fahrüddeve,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1995) 12:99.

³² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, 764; Ebu İshak es-Sâbî, *Muhtar*, 64, 68, 70, 178-180; Hilâl b. Muhassin es-Sâbî, *Rüsûm*, 80; Donohue, *The Buwayhid Dynasty in Iraq*, 26; İbn Hallikân, *Vefayâtü'l-A'yân ve Enbâi Ebnâi'z-Zamân*, 4:50; Suyûtî, *Halifeler Tarihi (Târîhu'l-Hulefâ)*, 485-486; Reem Saud AlRudainy, “The Role of Women in Buyid and Saljuq Periods of the Abbasid Caliphate (339-447/950-1055 & 447-547/1055-1152): The Case of Iraq” (thesis of phd, University of Exeter, 2014) 58; Mneymneh, *Târîhu ed-Devleti'l-Büveyhiyye es-Siyâsî ve'l-İctimâî ve es-Sekâfî - Büveyhîler Devleti Tarihi*, 159.

(Hükümdarlar Hükümdarı)'u kullanmıştır.³³ Bu lakabı resmen ilan ettiği 980-981 (370) yılında, Cibâl seferinden Bağdat'a dönerken gönderdiği elçi vasıtasıyla Tâi'-Lillâh'a, kendisinin "*el-Melik mine'l-Mulûki'l-Mutekaddimîn ve Cârî Mecâri'l-Ekâsir el-Muazzamîn*" (eski İran krallarından bir kral olduğunu ve azametli Kısraların makamına kaim olduğunu) ifade etmiştir. Tesadüfî olmayan bu lakaplar Adudüddeve'nin Sâsânî modelinde bir devlet kurma girişiminin ve etnik kimlik yaratma çabasının bir parçasıdır.³⁴

Adudüddeve'nin Şâhanşâh ünvanına Fars'ta darbettiği bir altın madalyonda ve ardından da bir Arapça kitâbede yer verdiği görülmektedir. Madalyonun ön yüzünde Pehlevce: "*Farreh Afzud Şâhânşâh*" (Şâhanşâhın Şanı Artsın), arka yüzünde: "Dir Ziy Şah Şah-Pan a Husrev" (Şâh Fenna Husrev Uzun Yaşasın), ön yüz çevresinde Arapça olarak: "*Lâ İlâhe İllallah Muhammedun Resulullâh*" (Allah'tan başka ilâh yoktur, Muhammed Allah'ın elçisidir) yazmaktadır (Fotoğraf 2). Ancak sikkelerindeki *Emîru'l-Adl Adudüddeve* lakabı Irak'a hâkimiyeti sonrası yerini "*el-Meliku'l-Adl Adudüddeve Ebu Şucâ*"ya bırakmıştır. 980-981 (370) yılından itibaren dinarlar ve dirhemler "*el-Melikü'l-Adl Şâhanşâh Adudüddeve ve Tâcül-mille Ebu Şucâ*" adına darbedilmeye başlanmış ve ölümüne kadar böyle devam etmiştir.³⁵

Fotoğraf 2: Adudüddeve Dönemi Gümüş Madalyon, Darp Yeri: Fars, 34.47 gr., <https://www.acsearch.info/search.html?id=10848109> (Erişim Tarihi 27.3.2024).

Adudüddeve'nin 983 (373) yılında vefatının ardından hâkimiyeti alan oğlu Ebu Kâlicâr el-Merzübân, Halîfe Tâi'-Lillâh'a bir mektup göndererek hâkimiyet alametlerini istemiştir. Halîfenin bunu kabulü üzerine yapılan törende kendisine diğer alametlerin yanında

³³ Lutz Richter-Bernburg, "Amîr-Malik-Shâhânshâh: 'Aḍud ad-Daula's Titulature Re-Examined", *Iran* 18, (1980): 83-102; Henry Frederick Amedroz, "The Assumption of The Title Shahanshah By Buwayhid Rulers", *The Numismatic Chronicle and Journal of The Royal Numismatic Society* 5, (1905): 393-399; Donohue, *The Buwayhid Dynasty in Iraq*, 26; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târîhi'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 14:291; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 11:506; İbn Tağriberdî, *en-Nücumü'z-Zâhire fi Mülûki Mısr ve'l-Kâhire*. Neşreden Muhammed Hüseyin Şemseddin, Beyrut, 1992, 4:146; Vefa Muhammed Ali, *el-Hilâfetü'l-Abbasiyye fi ahdi Tesalluti'l-Büveyhiyyîn*, 50; Ebu Reyhan el-Birûnî, *Maziden Kalanlar (el-Âsâr el-Bâkiye)*, 167-168.

³⁴ Siddiqi, *Caliphate and Kingship in Medieval Persian*, 39; Güner, "Büveyhîler'den Adudu'd-devle ve Dönemi (338-372/949-983)", 140, 142; Baker, "The Lost Origins of the Daylamites The Construction of a New Ethnic Legacy for the Buyids", 287; Ahmet Güner, "Hamza el-İsfahanî ve Büveyhîler II", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21, (2005): 65-67; Wilferd Madelung, "The Assumption of the Title Shahanshah by the Buyids and "The Reign of the Daylam (Dawlat al-Daylam)", *Journal of Near Eastern Studies* 28, no. 2 (1969): 86; Güner, *Büveyhîler'in Şîi-Sünnî Siyaseti*, 70-71; Mneymneh, *Târîhu ed-Devleti'l-Büveyhiyye es-Siyâsi ve'l-İctimâi ve es-Sekâfi - Büveyhîler Devleti Tarihi*, 159.

³⁵ Güner, "Büveyhîler'den Adudu'd-devle ve Dönemi (338-372/949-983)", 140-142; George C. Miles, "Numismatics", *The Cambridge History of Iran*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2007) 375; Sheila S. Blair, *The Monumental Inscriptions from Early Islamic Iran and Transoxiana*. (Leiden: Brill, 1992) 32-33; Mneymneh, *Târîhu ed-Devleti'l-Büveyhiyye es-Siyâsi ve'l-İctimâi ve es-Sekâfi - Büveyhîler Devleti Tarihi*, 159.

Samsâmüddevle (Devletin -Keskin- Kılıcı) ve *Şemsülmille* (Dinin Güneşi) lakapları verilmiş ve böylece emîr Bağdat'ta hâkimiyeti resmen ele almıştır.³⁶

Samsâmüddevle'nin hâkimiyetinin sürdüğü 985-986 (375) senesinde kardeşi Ebu'l- Fevâris b. Adudüddevle isyan ederek hutbeyi kendi adına okutmuş ve *Tâcüddevle* (Devletin Tacı) lakabını almıştır.³⁷ Nitekim *Şerefüddevle* (Devletin Şerefi) lakabı da ileride hâkimiyeti ele geçirecek olan bu emîre aittir. Söz konusu Emîr Şerefüddevle'nin burada etrafına pek çok kimseyi topladığını öğrenen Samsâmüddevle, Hâcib Ebu'l- Hasan Ali b. Debaş komutasında büyük bir birliği onun üzerine gönderse de mağlup olmuştur. Böylece Şerefüddevle Basra'ya ilerlemiş ve *Ziyâüddevle* (Devletin Işığı) lakabını verdiği kardeşi Ebu Tâhir Fîrûzşah'ı buraya yerleştirmiştir.³⁸ Emîr Şerefüddevle, 986 (376) yılında Halife Tâi'-Lillâh'tan Bağdat emîrliği tayinini içeren mektupla beraber *Zeynülmille* (Dinin Süsü) lakabını ve hâkimiyet alametlerini de almıştır.³⁹

Emîr Ebu'l-Hasan Alî b. Rüküddevle de *Fahrüddevle* lakabına sahipti. Bunun yanında 983-984 (373) yılında yeniden saltanat hil'ati gönderilmesini istemesi üzerine Tâi'-Lillâh, diğer alâmetleri ile birlikte ona, öncekine ek olarak *Felekülümme* (Ümmetin Gözbebeği) lakabını vermiştir.⁴⁰ Uman'da darbedilen altın bir paranın ön yüzünde *Felekülmille* (Dinin Gözbebeği) lakabıyla Fahrüddevle'nin ve dönemin halifesi el-Kadîr-Billâh'ın adı yer alırken, arka yüzünde yeğeni Samsâmüddevle b. Adudüddevle'nin adı "*el-Melik el-Adl Samsâmüddevle ve Şemsülmille Ebu Kâlicâr*" şeklinde basılmıştır.⁴¹

Ebu Nasr Fîrûz Hârşâz b. Adudüddevle, Şerefüddevle'nin vefatı üzerine 22 Ağustos 989 (379) tarihinde Tâi'-Lillâh'ın huzuruna gelerek emîrliğe tayin edilmiştir. Kendisine bu tayin merasiminde diğer hükümdarlık alametleri ile birlikte *Bahâüddevle* (Devletin Parıltısı/Işığı) ve *Ziyâülmille* (Dinin Işığı) lakapları verilmiştir. *Gıyâsülümme* (Dinin Yardımcısı) de onun

³⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 11:509; Khanoglan Hacıyev, "Samsâmüddevle," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2019) 2:467-468; Antâkî, *Târîhu Antâkî*, 198; Gümüş, "er-Ruzrâverî'nin "Zeylü Tecâribü'l-Ümem" Adlı Eserinin Çevirisi ve Değerlendirilmesi (29-207. Sayfalar)", 78; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târîhi'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 14:289; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 9:27; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb*, 26:221; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4:547-548; Suyûtî, *Halifeler Tarihi (Târîhu'l-Hulefâ)*, 486; Mafizullah Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad*. Calcutta 1964, 69; Donohue, *The Buwayhid Dynasty in Iraq*, 88; Ebu Reyhan el-Birûnî, *Maziden Kalanlar (el-Âsâr el-Bâkiye)*, 167-168.

³⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 9:43-44.

³⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 9:28; Gümüş, "er-Ruzrâverî'nin "Zeylü Tecâribü'l-Ümem" Adlı Eserinin Çevirisi ve Değerlendirilmesi (29-207. Sayfalar)", 70-71; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târîhi'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 14:300; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb*, 26:132; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 3:527; Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad*, 69; Donohue, *The Buwayhid Dynasty in Iraq*, 88; Ebu Reyhan el-Birûnî, *Maziden Kalanlar (el-Âsâr el-Bâkiye)*, 167-168.

³⁹ Gümüş, "er-Ruzrâverî'nin "Zeylü Tecâribü'l-Ümem" Adlı Eserinin Çevirisi ve Değerlendirilmesi (29-207. Sayfalar)", 120; Kalkaşendî, *Me'âsirü'l-inâfe fi me'âlimi'l-hilâfe - Halifelik Kurumu Tarihi*, 322-323; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 9:43-44.

⁴⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 8:577; 9:31; Gümüş, "er-Ruzrâverî'nin "Zeylü Tecâribü'l-Ümem" Adlı Eserinin Çevirisi ve Değerlendirilmesi (29-207. Sayfalar)", 94; Özaydın, "Fahrüddevle", 99; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târîhi'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 14:306; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 11:511; Ebu Reyhan el-Birûnî, *Maziden Kalanlar (el-Âsâr el-Bâkiye)*, 167-168.

⁴¹ Nuri Köse, "Abbasiler Döneminde Halifelere ve Sultanlara Verilen Ünvanların Siyasi Hayata Yansımaları" (doktora tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 2021) 312.

lakapları arasındadır.⁴² Bu lakaplar gittikçe artarak dörtlenmiş ve aralarına *Rükneddin* (Dinin Dayanağı) de eklenmiştir. Bu lakap Büveyhîlerin kullandığı *-din* ile biten ilk lakaptır.⁴³

1002-1003 (393) yılında dünyaya gelen Emîr Ebu Ali el-Hasan b. Bahâüddeve'ye *Müşerrifüddeve* (Devleti Şerefliendiren) lakabı verilmiştir.⁴⁴ 1021 (412) yılında *Emîrülümerâ* ünvanını ve ardından da *Şâhanşâh* ünvanı almıştır.⁴⁵

Ebu Tâlib Rüstem b. Fahrüddeve, 1009-1010 (412) yılından itibaren Emîr Bahâüddeve'nin üstünlüğünü tanımıştı. Bunun ardından Bahâüddeve'nin ricası üzerine Halîfe Kâdir-Billâh ona *Mecdüddeve* (Devletin Gururu) ve *Felekülümme* lakaplarını vermiştir. Emîr Mecdüddeve'nin *Şâhanşâh* ünvanını ve *Kehfülümme* (Dinin Sığınağı) lakabını da kullandığı bilinmektedir. Hemedân ve Karmâsîn'e hâkim olan kardeşi Ebu Tahir b. Fahrüddeve'nin lakabı ise *Şemsüddeve* (Devletin güneşi) idi.⁴⁶

Emîr Celâlüddeve b. Bahâüddeve (Devletin Yücesi) de 1037-1038 (429) senesinde Halîfe el-Kâim Biemrillâh'a müracaat edip kendisine pek çok hediye karşılığında *Melikül-Mülûk/Şâhanşâh* ünvanının verilmesini istemiştir. Halîfe önce buna karşı çıkarak fakihlerden mektup aracılığıyla görüş almıştı. Kadı Ebu't-Tayyib, Kadı İbnü'l-Beyzâvî ve Ebu'l- Kâsım el-Kerhî bunun caiz olduğuna dair fetva verirken Kâdilkudât Ebu'l-Hasan el- Mâverdî böyle bir fetva vermekten çekinmiştir. Mâverdî ile bu meselenin dînen caiz olduğuna dair fetva veren kadıların konuyu tekrar gözden geçirip istişare etmeleri üzerine Celâlüddeve'ye *Melikül-Mülûk* ünvanı verilmiştir.⁴⁷ Halifenin emriyle, bu lakap Bağdat'ta ilk defa Cuma hutbesinde okutulduğunda halkın öfkesine sebep olmuştur. Böyle bir lakabın hutbelerde zikredilmesini nefretle karşılayan insanlar, camilerde hatiplere tuğla parçaları fırlatarak tepkilerini ortaya koymuşlardır.⁴⁸

Melik Ebu Kâlicâr Merzubân b. Sultânüddeve, amcası Celâlüddeve b. Bahâüddeve'nin ölüm haberi üzerine askerlere ve kumandanlara haber göndererek kendilerine mal vaad etmiş ve onların desteğini almıştır. Halîfe Kâim Biemrillâh'a da 10.000 dinar ile birlikte birçok hediye göndermiştir. Bunun neticesinde 1046 (438) yılı Eylül ayında Bağdat'ta hutbe Ebu Kâlicâr

⁴² Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb*, 26:235; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 11:519; Gümüş, "er-Ruzrâverî'nin "Zeylû Tecâribü'l-Ümem" Adlı Eserinin Çevirisi ve Değerlendirilmesi (29-207. Sayfalar)", 154; Siddiqi, *Caliphate and Kingship in Medieval Persian*, 40.

⁴³ Hilâl b. Muhassin es-Sâbî, *Rüsum*, 131-133; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 11:519; Ebu Reyhan el-Birûnî, *Maziden Kalanlar (el-Âsâr el-Bâkiye)*, 167-168.

⁴⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 9:146.

⁴⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 9:246-47.

⁴⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 11:548; Ahmet Güner, "Mecdüddeve," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2003) 28:229; Gerdîzî (Ebu Saîd Abdülhay b. ed-Dahhâk b. Mahmûd), *Zeynu'l Ahbâr*. Neşreden Abdülhay Habîbî, Tahran, 1363, 417; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târîhi'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 15:8-9; Ali Asgar Fakîhî, *Âl-i Büveyh ve Ovsâ-yi Zamân-i İşân bâ Numûdârî ez Zindegî-yi Merdom-i der an Asr*. İntişârat-i Sebâ, 1357, 296; Ebu Reyhan el-Birûnî, *Maziden Kalanlar (el-Âsâr el-Bâkiye)*, 167-168; Cihan Gençtürk, *İran Büveyhîleri (Siyaset, İdari Teşkilat ve Sosyo-Kültürel Hayat)*. (Ankara: Fenomen Yayınları, 2021); Gençtürk, *Büveyhîler'in İran Hâkimiyeti*, 279.

⁴⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12:130-132; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 9:351; Mneymneh, *Târîhu ed-Devleti'l-Büveyhiyye es-Siyâsi ve'l-İctimâî ve es-Sekâfi - Büveyhîler Devleti Tarihi*, 160-161.

⁴⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târîhi'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 15:226; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12:130-132; Siddiqi, *Caliphate and Kingship in Medieval Persian*, 39-40; Güner, *Büveyhîlerin Şîh-Sünnî Siyâseti*, 70-71; Cengiz Kallek, "Mâverdî," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2003) 28:180; Madelung, "The Assumption of the Title Shahanshah by the Buyids and "The Reign of the Daylam (Dawlat al-Daylam)", 180-181; Mıynat, "Ortaçağ İslam Dünyasında Ünvan-Lakap Kullanımları Hakkında Bir İnceleme: Ünvan ve Lakap Kapıları Açılırken", 649-650.

adına okunmuş ve ona *Muhyiddîn* (Dini Yaşatan) lakabı verilmiştir. Ebu Kâlicâr'ın beş lakabından geri kalanları şunlardır: *Gıyasü İbadullah* (Allah Kullarının İmdadına Yetişen), *Kasım Halîfetullah* (Allah'ın Halifesinin Ortağı), *Sultânüddeve* (Devletin Sultanı) ve *Muizz Emîrü'l-Mü'minîn* (Müminlerin Emîrini Şerefliendiren).⁴⁹

Ebu Kâlicâr 1032 (423) yılında *Sultân-ı a'zam* ve *Mâlikülümem* (Halkların Sahibi/Hükümdarı) lakaplarını almak istemiştir. Ancak bu talep Halîfe Kaim-Biemrillâh tarafından gönderilen diplomatik heyette yer alan Mâverdî tarafından söz konusu lakapların hilâfet makamına lâyük olduğu gerekçesiyle reddedilmiştir. İbn Kesîr, bunun ardından ona *Meliküddeve* lakabının verilmesine karar verildiğini kaydetmiştir. Bu lakabın alınması üzerine Ebu Kâlicâr, halîfeye içinde 1.000.000 Sabûrî dinarı da bulunan pek çok hediye göndermiştir.⁵⁰

1048 (440) yılında Ebu Kâlicâr'ın ölüm haberinin Bağdat'a varması üzerine burada bulunan oğlu Ebu Nasr Hüsrev Fîrûz askerleri toplayıp kendisini destekleyeceklerine dair yemin istemiştir. Ardından Halîfe el-Kâim Biemrillâh'a da elçi gönderip hutbeyi kendi adına okutmasını ve *el-Melikü'r-Rahîm* (Çok Merhametli Kral/Ziyadesiyle Merhametli Kral) lakabını talep etmiştir. Halîfenin "Yalnızca Allah'a mahsus olan sıfatların lakab olarak verilmesi caiz değildir" şeklindeki çekincesine rağmen emîr el-Melikü'r-Rahîm lakabını almış ve Irak, Hûzistan ve Basra'da hükümdarlığını kabul ettirmiştir.⁵¹

3. Diğer Devlet Ricâlinin Kullandığı Lakap ve Ünvanlar

Büveyhî bürokrasisinde görev alan ilk devlet ricâlinin kullandıkları lakaplar oldukça mütevazı idi. Rüküddevle'nin vezîri İbnü'l-Amîd'in lakabı -oğlu Adudüddeve'nin de ona hitap ettiği üzere- *Reis* veya *Üstad er-Reis* şeklindeydi. Muizzüddeve'nin vezirleri Saymerî ve Mühellebî'ye de *Üstad* denilerek hitap edildiği bilinmektedir. Muizzüddeve ve Adudüddeve'nin vezirlerinin bundan başka bilinen bir lakabı bulunmuyordu. Emîr Bahtiyâr'ın son veziri ve Bahâüddeve'nin çoğu vezirinin sadece bir lakabı vardı. Bahâüddeve'nin halefleri zamanında ise vezirlerin lakap ve ünvanları ölçsüzce artış göstermiştir.⁵²

Büveyhî emîrlerinin lakap edinme arzusu vezirlerine de geçmiştir. Hatta lakap edinme âdeti zamanla vezâretin bir geleneği haline gelmiştir. Lakapları genellikle – emîrlerde de olduğu gibi- *-devet*, *-din* ve *-ümme* kelimeleriyle birleştiriliyordu. 974-975 (364) senesinde Tâi'-Lillâh tarafından Vezir İbn Bakıyye'ye *en-Nâsîh* (Nasihatçi) lakabına ek olarak *Nasîruddevle* (Devletin Yardımcısı) verilmiştir. Halîfenin bu lakabı İbn Bakıyye'nin Emîri, Bahtiyâr'ın talimatı ile verdiği söylenmektedir. Emîr Adudüddeve'nin vezîri Ebu'l-Feth İbnü'l-Amîd'e ise Abbâsî vezirlerinde adet olduğu üzere *zû-* edatı içeren *Zulkifâyeteyn*⁵³ (Kifayet Sahibi/Yeterli) lakabı verilmişti. Bu lakaplardan bir diğeri de Emîr Bahâüddeve'nin, 999 (389)

⁴⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 9:393-394, 399-400; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12:144; Mneymneh, *Târîhu ed-Devleti'l-Büveyhiyye es-Siyâsî ve'l-İctimâî ve es-Sekâfî - Büveyhiler Devleti Tarihi*, 159; Şebânkârê, *Mecma'u'l-Ensâb (Hânedanlar Tarihi)*. Çeviren Fahri Unan, (Ankara: TTK Yayınları, 2021) 70.

⁵⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12:115; Kallek, "Mâverdî", 180; Mneymneh, *Târîhu ed-Devleti'l-Büveyhiyye es-Siyâsî ve'l-İctimâî ve es-Sekâfî - Büveyhiler Devleti Tarihi*, 159-160.

⁵¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12:153; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 9:416.

⁵² Güner, *Büveyhilerin Şîh-Sünnî Siyâseti*, 73-74; Mneymneh, *Târîhu ed-Devleti'l-Büveyhiyye es-Siyâsî ve'l-İctimâî ve es-Sekâfî - Büveyhiler Devleti Tarihi*, 198; Sevgi Kübra Bilgin, "Büveyhoğulları Vezirlerinden Mühellebî: Hayatı ve Faaliyetleri", *DEÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi* 10, no. 2 (2023): 509.

⁵³ Bu dönemde halîfenin vezirleri "Zu'l-yemineyn", "Zu'r-riaseteyn", "Zu'l-kifayeteyn", "Zues-seyfeyn", "Zu'l-kalemeyn" vs. gibi "zû" (sahib-li/li) edatı içeren ünvanlar alıyorlardı. Ebu Reyhan el-Birûnî, *Maziden Kalanlar (el-Âsâr el-Bâkiye)*, 168.

yılında veziri Ebu Ali b. İsmail'e verdiği *Muvaffak* lakabının yanında *Umdetüddeve* (Devletin Direği) lakabını da tevcih etmesidir.⁵⁴

Tıpkı emîrler gibi vezirler de ikili, üçlü ve hatta dörtlü lakaplar almaya başlamışlardır. Birden fazla lakap sahibi vezirlere şu örnekler verilebilir: Ebu Kâlicâr'ın vezîri Muhammed b. Başaz'a *Muizzüddin* (Dini Şereflendiren), *Feleküddeve* (Devletin Talihi), *Seyyidülümme* (Dinin Efendisi), *Vezirülvüzerâ*, *İmâdülmülk* (Devletin Direği) lakaplarını; Sultânüddeve vezîri Ebu Gâlib el-Hasan b. Mansur'a *Züssa'âdeteyn* (İki Cihanda Saadet Sahibi), *Vezirülvüzerâ* ve *Necahülmülük* (Hükümdarların Başarısı) ile diğer vezîri İbn Sehlân'a *Felekülmülk* (Devletin Talihi), *Amîdüddeve* (Devletin Direği), *Za'îmülümme* ve *Şemsüddîn* (Dinin Güneşi) lakaplarını; Celalüddeve 1025 (416) yılında vezîri Ebu Ali b. Makula'ya *İlmüddin* (Dinin İlmi) / *Alemüddin* (Alemin Sancağı), *Sa'düddeve* (Devletin Mutluluğu), *Emînülmille* (Dinin Güvendiği Dağı), *Şerefülmülk* (Mülkün Şerefi) lakapları ile diğer vezirine verdiği *Yemînüddeve* (Devletin Sağ Kolu) ve *Vezîrülvüzerâ* lakaplarını vermiştir. Bîrûnî'nin kaydına göre Büveyhîler iktidar ellerine geçtiği dönemde halîfeliği taklit etmişlerdir. Hatta daha da ileri gidip vezirlerine *Kafi'ul-kufat* (Mükemmeller Mükemmeli), *el-Kafi'ul-evhad* (Yegâne Mükemmel), *Evhad'ul-kufat* (Mükemmellerin Yegânesi) gibi hiçbir şey ifade etmeyen sahte lakaplar da vermişlerdir.⁵⁵

Lakap ve ünvanlarını halîfe yerine emîrden almaya başlayan vezirler de halîfenin yetkilerini ihlâl etmekten çekinmemişlerdir. Bu ihlâller özellikle halîfe ile emîrin vezirleri arasındaki yazışmalarda görülmektedir. Önceleri halîfeden gönderilen mektuplarda muhatabı belirten lakap, künye veya isimden ibaret tek bir hitaba yer verilmekte, mektuplar, "*Emîrül-Mü'minîn'den filan kişiye*" şeklinde formüle edilmekteydi. Ancak Büveyhîler devrinde -özellikle lakap furçasının yaşandığı dönemde- yazışmalarda da bir takım değişiklikler meydana gelmiş ve halîfe, vezire karşı *Mevlâna* gibi iddialı bir sıfatı kullanmak mecburiyetinde bırakılmıştır. Halîfe Kâdir Bi-emrillâh'ın bu uygulamayı kaldırması ve hiçbir kişi için *Mevlâna* ifadesinin kullanılmaması talimatını vermesi tepkiye sebep olmuştur. Emîr Bahâüddeve'ye ve ondan sonra da Sultânüddeve'ye vezirlik yapmış olan Ebu Muhammed b. Sehlân, halîfeden gelen mektupta *Mevlana'nın* yerini *Seyyidüna* hitabı görünce sinirlenmiş ve mektubu yere atarak eski uygulamada ısrar etmiştir. Bir müddet geçtikten sonra halîfe vezire hitabında tekrar değişiklik yaparak, "*el-Hazretü'l-Alîyyetü'l-Vezîriyye*" kalıbını kullanmıştır. Vezir Ebu Muhammed b. Sehlân, *Mevlana'yı* kullanmamak için bu yola gidildiğini söyleyerek itiraz etmek istemiş fakat sonra ikna edilmiştir. Bununla beraber emîrlerin vezirlere hitaplarında da benzer bir değişimin bulunduğu kaydedilmektedir. Sâbî, onların vezirlerine hitap ederken *Mevlâye-Ecel* şeklinde bir kalıbı kullandıklarını belirtmektedir.⁵⁶

Büveyhî vezirlerinin de halîfeden aldıkları lakap karşılığında birtakım hediyeler sunduğuna dair örnekler görülmektedir. Bunlardan biri Emîr Sultanüddeve'nin vezirlerinden Muhammed b. Ali b. Halef'tir. Vezir, halîfe tarafından kendisine *Fahrülmülk*

⁵⁴ Hilâl b. Muhassin es-Sâbî, *Rüsûm*, 121; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümm*, 736; Antâkî, *Târîhu Antâkî*, 161; Ebu Reyhan el-Birûnî, *Maziden Kalanlar (el-Âsâr el-Bâkiye)*, 167-168; Mneymneh, *Târîhu ed-Devleti'l-Büveyhiyye es-Siyâsi ve'l-İctimâi ve es-Sekâfi - Büveyhiler Devleti Tarihi*, 198.

⁵⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 11:553, 12:81, 92, 102; Hilâl b. Muhassin es-Sâbî, *Rüsûm*, 132-133; Güner, *Büveyhîlerin Şîî-Sünnî Siyâseti*, 73-74; Kabir, *The Buwayhid Dynasty*, 130; Ebu Reyhan el-Birûnî, *Maziden Kalanlar (el-Âsâr el-Bâkiye)*, 167-168; Mneymneh, *Târîhu ed-Devleti'l-Büveyhiyye es-Siyâsi ve'l-İctimâi ve es-Sekâfi - Büveyhiler Devleti Tarihi*, 198; Sevgi Kübra Bilgin, "Büveyhoğullarında Vezâret ve Vezir", *Vezâret ve Vezir*, Editör Erkan Göksu ve Coşkun Erdoğan (Ankara: Berikan Yayınevi, 2024) 57.

⁵⁶ Güner, *Büveyhîlerin Şîî-Sünnî Siyâseti*, 74-75.

lakabının verilmesi üzerine halîfeye 10.000 bedriyye dinarı,⁵⁷ 1000 humâsiyye dirhemi⁵⁸ ve 2 sandık kumaş göndermiştir.⁵⁹

Emîr ve vezirlerin yanında Büveyhî bürokrasisinde görev almış, devlet ricâlinden kimselerin de lakap aldıkları bilinmektedir. Muizzüddeve ve ardından da Bahtiyâr'ın ordu komutanı olan Hâcib Sebük Tegin, Tâi'-Lillâh'ın 974 (364) yılında hilâfet makamına oturmasının ertesi günü *Nâsiruddeve* (Devletin Yardımcısı) lakabını almıştır. Ruzrâverî, Halîfe Tâi''nin, 989-990 yılında Bahâüddeve'nin inşa divanı başkanı Ebu'l-Hasan Alî b. Muhammed el-Kevkebî el-Muallim'e hil'at ve koşumlu bir at ile beraber *el-Kâfi* lakabını verdiğinden söz etmektedir.⁶⁰

Büveyhîlerde lakaplar sadece emîr ve devlet ricâli tarafından değil saray eşrafından kadınlar tarafından da kullanılıyordu. Bu dönemde kadınlar arasında itibar gören lakaplardan biri *Seyyide'*dir. Söz konusu lakap sarayda saygınlık ifade etmesinin yanında siyasî olarak nüfuz sahibi olan kadınlara verildiği tahmin edilmektedir. Lakap alan kadınlardan biri Emîr Bahtiyâr b. Muizzüddeve'nin annesidir. Halîfe Tâi'-Lillâh döneminde yazılan resmî bir mektupta kendisine *es-Seyyide el-Kebire* lakabı ile hitap edilmektedir. Bağdat ve Fars bölgesinin yönetimindeki oğlu üzerinde söz sahibi olan ve Gazneli Sultânı Mahmud karşısındaki güçlü duruşu ile bilinen Mecdüddeve b. Fahrüddeve'nin annesi Ümmü'l-Mülûk Şîrîn de aynı lakap ile anılmıştır.⁶¹

Sonuç

Büveyhîler Deylemlî fakir bir aileden gelmekte olup geçimlerini paralı askerlik ile sağlamaktaydılar. Büyük kardeşleri İmâdüddeve lakaplı Ali b. Büveyh'in stratejik zekâsı sayesinde diğer Deylemlîler arasından temayüz ederek kendi devletlerini kurmuşlardır. Küçük kardeşleri Ahmed b. Büveyh de ağabeylerinin işareti ile 945 (334) yılında Bağdat'a yönelerek Abbâsî Halîfesi Müstekfî-Billâh'ın emîrülümerâsı olmuş ve böylece devletin Irak kolunu kurmuştur. Ahmed b. Büveyh'in devrin gereği olarak halîfeden teslim aldığı saltanat alametleri arasında lakap da bulunmaktaydı. Büveyhî emîrleri soylu bir aileden gelmedikleri için aldıkları bu lakaplara oldukça önem vermekteydiler.

Büveyhî emîrleri Şîi olmalarına rağmen Sünnî Abbâsî hilâfetini ilga etmemişlerdir. Bunun yerine tahakkümleri altındaki hilâfetin gücünü kullanarak Sünnî halkı ve askerleri kontrol altında tutmayı hedeflemişlerdir. Halîfeden aldıkları lakapları da bu amaçla bir prestij ve meşruiyet aracı olarak kullanmışlardır. Halîfeler nispeten güçlü oldukları dönemlerde

⁵⁷ Emîr Bedr b. Hasaneviyye adına basılmış olan dinardır. Hilâl b. Muhassin es-Sâbî, *Rûsûm*, 103.

⁵⁸ 5 kîrat ağırlığında bir çeşit dirhemdir. Hilâl b. Muhassin es-Sâbî, *Rûsûm*, 103.

⁵⁹ Hilâl b. Muhassin es-Sâbî, *Rûsûm*, 103.

⁶⁰ Suyûtî, *Halîfeler Tarihi (Târîhu'l-Hulefâ)*, 483; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târîhi'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 14:225; Güner, *Büveyhîlerin Şîi-Sünnî Siyâseti*, 71-73; Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad*, 71; Gümüş, "er-Ruzrâverî'nin "Zeylû Tecâribü'l-Ümem" Adlı Eserinin Çevirisi ve Değerlendirilmesi (29-207. Sayfalar)", 155; Köse, "Abbasiler Döneminde Halifelere ve Sultanlara Verilen Ünvanların Siyasi Hayata Yansımaları", 302.

⁶¹ AlRudainy, *The Role of Women in Buyid and Saljuq Periods of the Abbasid Caliphate (339-447/950-1055 & 447-547/1055-1152): The Case of Iraq*, 152; Köse, "Abbasiler Döneminde Halifelere ve Sultanlara Verilen Ünvanların Siyasi Hayata Yansımaları", 312; Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*. Çeviren Necati Lugal, Hazırlayan Hicabi Kırılangoç, (Ankara: TTK Yayınları, 2019) 20; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 9:287; Şebânkârî, *Mecma'u'l-Ensâb (Hânedanlar Tarihi)*, 69; Mneymneh, *Târîhu ed-Devleti'l-Büveyhiyye es-Siyâsî ve'l-İctimâî ve es-Sekâfî - Büveyhîler Devleti Tarihi*, 194; Cihan Gençtürk, "Büveyhîler'in İran Hâkimiyeti", 283.

lakapların dağıtımında söz sahibiyken, maddî ve idarî güçlerini kaybettikleri süreçte lakaplar gelişigüzel dağıtılmaya başlanmıştır.

Büveyhî hükümdarları genel itibarıyla emîr ünvanını kullanmışlardır. Bunun yanında Sünnî Abbâsî halifesinden aldıkları 21 emîre ait 40 lakap bilinmektedir. Kimi emîrler tek lakap kullanırken Adudüdevle ve Bahâüdevle örneğinde olduğu gibi bazılarının da birden fazla sayıda lakap aldıkları görülmektedir. Lakapların sayıca artması ile, *-devle* ekinin yanında *-ümme*, *-din* ve *-mille* gibi iddialı eklerle türetilen lakaplar da kullanılmıştır. Bu durum sayıca artan lakapların değerlerinin azalmasına yol açmıştır.

Büveyhî emîrleri, bu lakapların haricinde halîfelerin izni olmadan Şâhanşâh gibi Sâsânî kökenli birtakım ünvanlar da kullanmışlardır. Eski Sâsânî krallarının kullandıkları Şâhanşâh gibi ünvanlar, hanedanına etkin bir kimlik yaratma çabası içinde olan Büveyhî emîrleri için ayrı bir öneme sahipti. Kullandıkları bu ünvanlar bir yandan da emîrlerin Sâsânî modelinde bir devlet kurma idealini de yansıtmaktaydı. Emîrler artık isimleşen bu lakap ve ünvanlarını çeşitli yazışmalarda ve darp ettirdikleri paralarda kullanmışlardır.

Emîrlerin yanında devlet ricâlinin de birtakım lakaplar kullandıkları görülmektedir. Çalışma kapsamında çeşitli devlet ricâline verilen 30 lakap hakkında bilgi verilmiştir. Bu lakapların emîrlerin kullanabileceği görkemde ve benzerlikte olması dikkat çekicidir. Nitekim onların da zamanla tıpkı emîrleri gibi birden fazla lakap kullanmaya başladıkları ve bunun için hediyeler sundukları görülmektedir.

Netice itibarıyla 122 yıllık bir süreçte İran ve Irak topraklarında hüküm süren Şii Büveyhîler, Orta çağ İslâm dünyasında mezhepsel ayrılıkları bir kenara bırakarak Sünnî Abbâsîler ile menfaat esasına dayalı iyi ilişkiler kurmuş ve onların egemenlik sahasını kendi çıkarları için kullanmışlardır. Söz konusu sürecin izlenebildiği önemli alanlardan biri lakap ve ünvanların araçsallaştırılmasıdır.

Kaynakça

1. Ana Kaynaklar

Antâkî (Ebu'l-Ferec Yahya b. Said). *Târîhu Antâkî*. Neşreden Ömer Abdüsselam Tedmurî, Lübnan, 1990.

Ebu İshak es-Sâbî (İbrahim b. Hilâl b. İbrahim el-Harrânî). *el-Muhtâr min Resâil Ebu İshak İbrahim es-Sâbî*. Neşreden Şekîb Arslan, Beyrut.

Ebu İshak es-Sâbî (İbrahim b. Hilâl b. İbrahim el-Harrânî). *Kitâbu'l-Müntezâ Mine'l Cüzi'l-evvel Mine'l Kitâbu'l-Ma'rûf bi't-Tâcî fî Ahbâri'd Deoleti'd Deylemiyye, (Ahbâru E'immeti'z-Zeydiyye fî Taberistân ve Deylemân ve Cîlân içinde)*. Neşreden Wilferd Madelung, Beyrut 1987.

Ebu Reyhan el-Birûnî. *Maziden Kalanlar (el-Âsâr el-Bâkiye)*. Çeviren Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2011.

Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhakî. *Târîh-i Beyhakî*. Çeviren Necati Lugal, Hazırlayan Hicabi Kırilangıç, Ankara: TTK Yayınları, 2019.

Gerdîzî (Ebu Saîd Abdülhay b. Dahhâk). *Zeynu'l Ahbâr*. Neşreden Abdulhay Habîbî, Tahran.

Gümüş, Tayfun. "er-Ruzrâverî'nin "Zeylü Tecâribü'l-Ümem" Adlı Eserinin Çevirisi ve Değerlendirilmesi (29-207. Sayfalar)." Yüksek lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2019.

- Hamdullah Müstevfî-yi Kazvinî. *Târîh-i Güzide*. Çeviren Mürsel Öztürk, Ankara: TTK Yayınları, 2018.
- Hasan İbrahim Hasan. *en-Nüzûmu'l-İslâmiyye*. Kahire: Mektebetü'n-Nahdetü'l-Mısriyye.
- Hemedânî (Muhammed b. Abdülmelik). *Tekmiletü Târihi't-Taberî (Taberî-Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk, C. 11 İçinde)*. Dâru'l-Fikr, 1407/1987.
- Hilâl es-Sâbî (Ebu'l-Hasan (Ebu'l-Hüseyin) Hilâl b. Muhassin b. İbrahim es-Sâbî el-Harrânî). *Rüsûmu Dâri'l-hilâfe*. Neşreden Mîhâil Avvâd, Beyrut 1406/1986.
- Hilâl es-Sâbî (Ebu'l-Hasan (Ebu'l-Hüseyin) Hilâl b. Muhassin b. İbrahim es-Sâbî el-Harrânî). *el-Vüzerâ ev tuhfetü'l-ümerâ fi târihi'l-vüzerâ*. Beyrut 1990.
- Hudûdü'l-Alem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*. Çeviren Abdullah Duman ve Murat Ağarı, İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2018.
- İbn Haldûn. *Kitâbü'l-iber Dîvânü'l-Mübtede ve'l-haber fi Eyyâmî'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men-Âsarahüm min-Zevî's-Sultânî'l-Ekber*. Cilt 3. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992/1413.
- İbn Hallikân. *Vefayâtü'l-A'yân ve Enbâi Ebnâi'z-Zamân*. Cilt 1-4. Tahkik İhsan Abbâs, Beyrut: Dâru Sâdır, 1900.
- İbn Havkal. *Sûrat el-Arz - 10. Asırda İslâm Coğrafyası*. Çeviren Ramazan Şeşen, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2017.
- İbn İsfendiyar. *Tarih-i Taberistan*. Cilt 1. Tashih Abbas İkbâl, Taberistan, 1386/2007.
- İbn Kesîr. *el-Bidâye ve'n-Nihâye - Büyük İslam Tarihi*. Cilt 11-12. Çeviren Mehmet Keskin, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1995.
- İbn Miskeveyh (Ebu Ali Ahmed b. Muhammed). *Tecâribü'l-Ümem*. Çeviren Kıvameddin Burslan, Hazırlayan Mehmet Şeker vd., Ankara: TTK Yayınları, 2016.
- İbn Tagriberdî. *en-Nücümü'z-Zâhire fi Mulûki Mısır ve'l-Kâhire*. Cilt 4. Neşreden Muhammed Hüseyin Şemseddin, Beyrut 1992.
- İbnü'l-Cevzî (Ebu'l-Ferec Cemâleddin Abdurrahman b. Ali). *el-Muntazam fi Târîhi'l-Ümem ve'l-Mülûk*. Cilt 14-15. Neşreden Muhammed-Mustafa Abdülkâdir Atâ, Beyrut, 1412/1992.
- İbnü'l-Esîr. *el Kâmil fi't-Tarih*. Cilt 8-9. Çeviren Ahmet Ağırakça, İstanbul: Bahar Yayınları, 1986.
- İbnü'l-Verdî. *Târîhu İbnü'l-Verdî*. Cilt 1. Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1996/1417.
- İstahrî. *Ülkelerin Yolları (Değerlendirme-Metin)*. Çeviren Murat Ağarı, İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2015.
- Kalkaşendî (Ebu'l-Abbas Sihabüddin Ahmed b. Ali). *Meâsirü'l-İnâfe fi Meâlimi'l-Hilâfe - Halifelik Kurumu Tarihi*. Çeviren Ramazan Şeşen, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2019.
- Kitâbu'l-uyûn ve'l-hadâik fi ahbâri'l-hakâik*. Cilt 4/2. Neşreden Ömer es-Saîdî, Dîmaşk, 1972.
- Mîrhând (Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd). *Ravzatu's-Safâ fi Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçukiyye)*. Çeviren Erkan Göksoy, Ankara: TTK Yayınları, 2015.
- Muhammed b. Ali b. Muhammed-i Şebânkârî. *Mecma'u'l-Ensâb (Hânedanlar Tarihi)*. Çeviren Fahri Unan, Ankara: TTK Yayınları, 2021.

- Mukaddesî (Muhammed b. Ahmed). *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsîm)*. Çeviren Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2015.
- Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah. *Camiu'd-düvel - Hamdânîler Musul ve Halep Emîrlikleri (905-1004)*. Çeviren Ömer Tellioglu, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2018.
- Nüveyrî (Ebu'l-Abbas Şihâbüddin Ahmed b. Abdilvehhab b. Muhammed). *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb*. Cilt 24, 26. Neşreden Ali M. el-Bicâvî-Hüseyin Nassar, Kahire, 1395-1405/1975-1985.
- Ömerî (Şihabeddin b. Fazlullah). *Mesâlikü'l-Ebsâr – Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*. Çeviren Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2014.
- Reşîdüddîn Fazlullâh. *Câmi'ü't-Tevârih (Zikr-i Târîh-i Âl-i Selçûk)*. Çeviren Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2014.
- Serahsî (Ebu Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed). *Şerhu's-Siyeri'l-Kebîr*. Çeviren M. Sait Şimşek-İbrahim Sarmış, Ankara Ankara Okulu Yayınları, 2021.
- Suyûtî. *Halifeler Tarihi (Tarihu'l-Hulefa)*. Çeviren Abdullah Gündüz, İstanbul: Asalet Yayınları, 2018.
- Tenûhî (Ebu Alî Muhassin b. Ali b. Muhammed). *el-Ferec Bade's-Şidde*. C. 2, Neşreden Abbûd eş-Şâlecî, Beyrut 1975.
- Zehebî (Ebu Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman). *el-İber fi Haberî men Gaber*. Cilt 2, Tahkik Ebu Hacer Muhammed Saîd b. Besyûnî Zağlûl, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1405/1985.
- Zehebî (Ebu Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman). *Târîhu'l-İslâm*. Cilt 25. Neşreden Ömer Abdusselâm Tedmurî vd., Beyrut, 1987.

2. Araştırma, İnceleme ve Telif Eserler

- Abbas Perviz. *ez Arab ta Deyâlîme*. Tahran, 1338.
- AlRudainy, Reem Saud. "The Role of Women in Buyid and Saljuq Periods of the Abbasid Caliphate (339-447/950-1055 & 447-547/1055-1152): The Case of Iraq". Thesis of PhD, University of Exeter, 2014.
- Amedroz, Henry Frederick. "The Assumption of The Title Shahanshah By Buwayhid Rulers", *The Numismatic Chronicle and Journal of The Royal Numismatic Society* 5, (1905): 393-399.
- Ateş, Ahmet. "Deylem," *İslam Ansiklopedisi* Cilt 3. 567-568.
- Baker, Christine D. "The Lost Origins of the Daylamites The Construction of a New Ethnic Legacy for the Buyids." *The Routledge Handbook of Identity and the Environment in the Classical and Early Medieval Worlds*, Editor Rebecca Futo Kennedy and Molly Jones-Lewis. London: Routledge, 2016.
- Bianquis, Thierry. "Sayf al-Dawla," *EP (İng.)* Cilt 9. 103-110.
- Bilgin, Sevgi Kübra. "Büveyhoğulları Vizirlerinden Mühellebî: Hayatı ve Faaliyetleri", *Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 10, no. 2 (2023): 506-532.
- Bilgin, Sevgi Kübra. "Büveyhoğullarında Vizâret ve Vizir." *Vizâret ve Vizir*, Editör Erkan Göksu-Coşkun Erdoğan, 45-60. Ankara: Berikan Yayınevi, 2024.

- Blair, Sheila S. *The Monumental Inscriptions from early Islamic Iran and Transoxiana*, 32-33. Leiden: Brill, 1992.
- Bosworth, Clifford Edmund. "Lakab," *EP (İng.)* Cilt 5. 618-631.
- Bowen, Harold. "Nâsirüddeve," *İslâm Ansiklopedisi* Cilt 9. 97-98.
- Bozkurt, Nebi. "Lakap," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* Cilt 27. İstanbul, 2003, 65-67.
- Donohue, John J. *The Buwayhid Dynasty in Iraq 334 h. /945 to 403 h. /1012: Shaping Institutions for the Future*, Editor Wadad Kadi, Rotraud Wielandt. Leiden: Brill, 2003.
- Dündar, Abdulhamit ve Bakır, Abdulhalik. "Büveyhî Hânedânı'nın Menkıbevî Kuruluşu ve Tarihi Arka Planı," *History Studies* 11, no. 1 (2019): 10-44.
- Fakîhî, Ali Asgar. *Âl-i Büveyh ve Ovvâ-yi Zamân-i İşân bâ Numûdârî ez Zindegî-yi Merdom-i der an Asr. İntişarat-i Sebâ*, 1357.
- Gençtürk, Cihan. "Büveyhîler'in İran Hâkimiyeti." Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2020.
- Gençtürk, Cihan. *İran Büveyhîleri (Siyaset, İdari Teşkilat ve Sosyo-Kültürel Hayat)*. Ankara: Fenomen Yayınları, 2021.
- Güner, Ahmet. "Büveyhîler'den Adudu'd-devle ve Dönemi (338-372/949-983)". Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 1992.
- Güner, Ahmet. "Hamza el-İsfahanî ve Büveyhîler II." *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21, (2005): 65-67.
- Güner, Ahmet. "Kabûs b. Veşmgîr," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* Cilt 24. İstanbul, 2002, 43-44.
- Güner, Ahmet. "Mecdüddeve," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* Cilt 28. İstanbul, 2003, 229-230.
- Güner, Ahmet. "Muizzüddeve," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* Cilt 31. İstanbul, 2020, 99-100.
- Güner, Ahmet. "Müttakî-Lillâh," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* Cilt 32. İstanbul, 2006, 223-224.
- Güner, Ahmet. "Nâsirüddeve," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* Cilt 32. İstanbul, 2006, 402-403.
- Güner, Ahmet. *Büveyhîler'in Şîî-Sünnî Siyaseti*. İzmir: Tibyan Yayıncılık, 1999.
- Hacıyev, Khanoglan. "Irak Büveyhîleri'nin Kuruluşu ve Muizzüddeve Dönemi (334-356/945-967)." Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2012.
- Hacıyev, Khanoglan. "Samsâmüddeve," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* Cilt 2, İstanbul, 2019, 467-468.
- İbrahim Selman el-Kurevî. *el-Büveyhîyyûn ve'l-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*. Mısır, 2008.
- Işıltan, Fikret. "Seyfüddeve," *İslâm Ansiklopedisi* Cilt 10. 536-539.
- Kabir, Mafizullah. *The Buwayhid Dynasty of Baghdad*. Calcutta, 1964.
- Kallek, Cengiz. "Mâverdî," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* Cilt 28. İstanbul, 2003, 180-186.

- Köse, Nuri. "Abbasiler Döneminde Halifelere ve Sultanlara Verilen Unvanların Siyasi Hayata Yansımaları." Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 2021.
- Lane-Poole, Stanley. *İslam Devletleri Tarihi – Başlangıçtan 1927 Yılına Kadar*. Editör Samet Alıç, Çeviren Halil Edhem Eldem, İstanbul: Selenge Yayınları, 2020.
- Madelung, Wilferd. "The Assumption of the Title Shahanshah by the Buyids and "The Reign of the Daylam (Dawlat al-Daylam)." *Journal of Near Eastern Studies* 28, no. 1 (1969): 84-108.
- Merçil, Erdoğan. "Büveyhîler," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* Cilt 6, İstanbul, 1992, 496-500.
- Miles, George C. "Numismatics". *The Cambridge History of Iran* Cilt 4. Cambridge: Cambridge University Press, 2007, 364-377.
- Minorsky, Vladimir. "Daylam," *EP (İng.)* Cilt 2. Leiden: Brill, 1991, 190-200.
- Mıynat, Ali. "Ortaçağ İslam Dünyasında Unvan-Lakap Kullanımları Hakkında Bir İnceleme: Unvan ve Lakap Kapıları Açılırken." *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 23, no. 2 (2021): 641-660.
- Mneymneh, Hassan. *Târîhu ed-Devleti'l-Büveyhiyye es-Siyâsî ve'l-İctimâî ve es-Sekâfî - Büveyhiler Devleti Tarihi*. Çeviren Tarık Akarsu, İstanbul: Selenge Yayınları, 2021.
- Özaydın, Abdülkerim. "Fahrüddeve," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* Cilt 12, İstanbul, 1995, 98-99.
- Özaydın, Abdülkerim. "Gazanfer," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* Cilt 13. İstanbul, 1996, 431-432.
- Özaydın, Abdülkerim. "Müstekfî-Billâh," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* Cilt 32. İstanbul, 2006, 139-140.
- Özaydın, Abdülkerim. "Seyfüddeve el-Hamdânî," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* Cilt 37. İstanbul, 2009, 35-36.
- Özaydın, Abdülkerim. "Unvan," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* Cilt 42. İstanbul, 2012, 163-166.
- Richter-Bernburg, Lutz. "Amîr-Malik-Shâhânsâh: 'Aḡud ad-Daula's Titulature Re-Examined", *Iran* 18, (1980): 83-102.
- Sâdık Seccâdî, "Âl-i Bûye", *Dâiretü'l-Meârif Büzürgi İslâmî* Cilt 1. 1377, 629.
- Siddiqi, Amir Hasan. "Caliphate and Kingship in Medieval Persian." Thesis of PhD, London University, 1934.
- Turan, Nurullah. *Selçuklu Başkenti Rey (Kuruluşundan 1157'ye Kadar)*. Ankara: TTK Yayınları, 2019.
- Ünal, Gülistan. "Büveyhîler Hilafeti Abbâsîlerden Neden Almadılar?". *Pesa Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 4, no. 3 (2018): 405-416.
- Vefa Muhammed Ali. *el-Hilâfetu'l-Abbâsiyye fî ahdi Tasalluti'l-Büveyhiyyîn*. İskenderiye: Mektebu'l-Câmi el-Hadîs, 1990.

Waines, David. "The Pre-Buyid Amirate: Two Views From The Past", *International Journal of Middle East Studies* 8, no. 3 (1977): 339-348.

Yazıcı, Tahsin. "Deylem," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* Cilt 9, İstanbul, 1994, 263-264.

Zetterstéen, K. V. "Muizz-üd-Devle," *İslâm Ansiklopedisi* Cilt 8. 561-562.

Zetterstéen, K. V. ve Busse, Heribert. "Mu'izz al-Dawla," *EI²* Cilt 7. 484-485.

<https://www.acsearch.info/search.html?id=10848109> (Erişim Tarihi 27.3.2024)

<https://www.acsearch.info/search.html?id=1243632> (Erişim Tarihi 27.3.2024)

<https://www.almaany.com/ar/dict/ar-ar/%D8%A8%D8%B1%D8%A7%D8%B0%D9%8A%D9%86/> (Erişim Tarihi 9.07.2024)

Summary

The 10th-11th century Buwayhid dynasty, founded in Iran and Iraq, originated from three Daylamite brothers of humble origins. They were the sons of a poor father who made his living by fishing. Distinguished by their martial prowess, they rose to prominence. The eldest, Ali ibn Buwayh, strategically separated from Mardavij ibn Ziyar and established a state in Fars. Here he recognised the Abbasid caliph as a natural ruler and asked for the signs of sultanate. The youngest, Ahmad ibn Buwayh, with his brothers' support, conquered Baghdad and secured the position of amir al-umara from the Abbasid Caliph al-Mustakfi bi-llah in 945. This ceremony also bestowed upon him the sultanate's insignia – banner, robe of honor, and horse – signifying the establishment of the Buwayhid dynasty's Iraqi branch. Notably, the Caliph awarded laqabs (honorific titles) to all three brothers. These laqabs were created by adding a pretentious word to the suffix "al-dawla" (of the State/Dynasty). Ali became Imad al-Dawla (Fortifier of the State), Hasan received Rukn al-Dawla (Pillar of the State), and Ahmad was titled Mu'izz al-Dawla (Fortifier of the Dynasty). Previously, the Hamdānid emirs had also received epithets from the caliph ending in al-Dawla.

The laqabs were not merely titles; they were prominently displayed on minted dinars and dirhams, serving as a constant visual reminder of the Buwayhid claim to authority. This strategy was particularly relevant given the Daylamite mercenaries' focus on financial gain. Lacking a noble lineage, the Buwayhids relied heavily on financial incentives to maintain their military force. They knew that if they could not distribute money, their soldiers' loyalty would change to whoever gave them more money. Beyond financial considerations, these laqabs functioned as a tool for bolstering the dynasty's legitimacy and reputation among its own troops, the populace, and rival powers. The Buwayhids employed these honorific titles internally, leveraging them within family rivalries – sometimes it was seen that they prevented each other from taking laqabs, while also utilizing them to establish their preeminence over other regional dynasties. This led to reactions, such as the Sāmānids commemorated the dead former caliph in their khutbahs instead of the caliph under the Buwayhid domination. Furthermore, laqabs could be strategically employed in official correspondence, potentially serving as veiled messages or subtle assertions of power. The Buwayhids further leveraged their position by acting as intermediaries for other local dynasties seeking laqabs from the caliph. For instance, during the conflict with Hamdanid Emir Abu Taghlib, they secured a caliphal laqab for him as a condition for peace negotiations.

The Buwayhid emirs further bolstered their legitimacy by incorporating Sasanian titles like Shāhanshāh (King of Kings) and Malik al-Adil alongside their laqabs. This strategy can be interpreted as a twofold initiative: fostering a sense of shared ethnic identity and establishing an Iranian state that mirrored the Sasanian model, echoing prior ambitions of some Daylamite commanders.

The Buwayhid emirs' financial dominance over the Abbasid caliphate is well documented. The caliphs relied on a monthly stipend from the Buyihids, highlighting their compromised position. However, the caliphs also saw laqabs as a potential source of revenue. A tradition emerged where laqab recipients presented the caliph with valuable gifts like money, textiles, and goods. While the sheer number of laqabs distributed likely concerned the caliphs, their financial dependence limited their ability to resist. This also meant that there were no privileged laqabs for those who were truly worthy. Initially, the caliph held sole discretion over laqab attribution. However, the Buwayhids gradually eroded this authority, pressuring the caliphs to bestow specific titles and even employing unauthorized laqabs. Notably, the Buwayhid emir controlling Baghdad wielded significant influence over the caliph's laqab decisions.

The application of laqabs extended beyond the Buwayhid emirs. Powerful women within the dynasty, viziers, and military commanders also received these honorific titles. This proliferation led to a significant increase in the number of laqabs, potentially doubling, tripling, or even quadrupling. Furthermore, new suffixes like "al-umma", "al-din" and "al-milla" emerged alongside the traditional "al-dawla". This dilution of the laqab system arguably diminished their prestige during the Buwayhid era. Consequently, some laqab holders faced ridicule from the public. The devaluation of these titles even led ordinary citizens to adopt ostentatious laqabs, further contributing to the erosion of their significance.

This analysis will focus on the evolution of laqabs (honorific epithets) within the Buwayhid sphere of influence. It will explore their initial purpose near the Abbasid caliphs, before examining how Buwayhid emirs transformed these symbols of sovereignty into instruments of prestige and competition, shaping their political landscape. Specific examples will be employed to illustrate this dynamic.

Osmanlı Devleti'nde Merkez ve Yerel Güçler Arasında Taşrada Bir Yapı; Kule Evler

Alper Fatih Ekinci*

Araştırma Makalesi

* Sorumlu Yazar,
Doktora Öğrencisi,
Ordu Üniversitesi,
Ordu/TÜRKİYE
alperekinci045@gmail.com
ORCID: 0000-0002-1497-4741

Geliş: 3 Mayıs 2024
Kabul: 9 Eylül 2024
Yayın: 10 Kasım 2024

Bu çalışma ön inceleme sürecinde
ve yayımlanmadan önce
iThenticate ile taranmıştır.

ÖZ

Güvenlik ve barınma insanlık için her zaman önemli bir konu olmuştur. Başlangıçta doğal unsurlarla ihtiyacını gideren insanoğlu zaman içerisinde coğrafyaya bağlı olarak bilgi birikimi ve inşa tekniklerinin gelişmesiyle yeni yapı türleri ortaya koymuştur. Bu yapılardan biri de kule evlerdir. Farklı medeniyetlerde ve zamanlarda kule ev tipi yapılar görüldüğü gibi bir mimarî unsur olarak Osmanlı coğrafyasında da örneklerine hayli rastlanmaktadır. Kule evler güvenli barınma amacıyla inşa edildiği gibi gözetleme, depolama, güç ve nüfuzun temsil edilebildiği yapılar olarak da ortaya çıkmışlardır. Kule evler temsil ettikleri sosyal, ekonomik, askerî değerlerinin bir sonucu olarak, tarafların değişiklik gösterdiği çatışmalara sahne olmuştur. Bu taraflardan biri kule ev sahibi ve merkezî otorite güçleri olurken bir diğeri ise kule ev sahibi ve çevredeki yerel halkın yaşamış olduğu çatışmaların merkezini oluşturmuştur. Merkezî otoritenin kule evlere yaklaşımı şartlara ve döneme göre farklılıklar göstermiştir. Bu çalışmada özellikle Batı Anadolu ve Balkan coğrafyasında örneklerine rastlanılan kule evler, 19. yüzyılda merkezî ve yerel güç ilişkileri çerçevesinde devlet, ayan, eşkıya unsurları üzerinden değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ayan, Çiftlik, Güvenlik, Komitacı, Kule Evler

A Structure in the Provinces Between the Central and Local Powers in the Ottoman Empire; Tower Houses

Research Article

* Responsible Author,
PhD. Candidate,
Ordu University,
Ordu/TURKIYE
alperekinci045@gmail.com
ORCID: 0000-0002-1497-4741

Received: 3 May 2024
Accepted: 9 September 2024
Published: 10 November 2024

This paper was checked for
plagiarism using iThenticate
during the preview process and
before publication.

Copyright

This work is licensed under
Creative Commons Attribution
4.0 (CC BY-NC 4.0)
International License

ABSTRACT

Security and shelter have always been an important issue for humanity. Human beings, who initially met their needs with natural elements, have created new building types over time with the development of knowledge and construction techniques depending on geography. One of these structures is tower houses. Tower house type structures are seen in different civilizations and times, and as an architectural element, many examples are also found in the Ottoman geography. While tower houses were built for safe shelter, they also emerged as structures where surveillance, storage, power and influence could be represented. As a result of the social, economic and military values they represent, tower houses have been the scene of conflicts in which the sides vary. While one of these parties was the tower house owner and the central authority forces, the other was the center of the conflicts between the tower house owner and the surrounding local people. The central authority's approach to tower houses varied according to conditions and period. In this study, tower houses, examples of which are found especially in Western Anatolia and the Balkan geography, were tried to be evaluated through the elements of state, notables and bandits within the framework of central and local power relations in the nineteenth century.

Keywords: Ayan, Farm, Security, Komitacı, Tower Houses

Funding: The author has reported that this study received no financial support.

Conflicts of interest: The author declares that there are no potential conflicts of interest.

Peer Review: External, double-blind

Finansman: Herhangi fon veya maddi destek kullanılmamıştır.

Çıkar Çatışması: Herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Bağımsız, çift-kör hakemlik.

Atf - Cite: Ekinci, A. F. Osmanlı Devleti'nde Merkez ve Yerel Güçler Arasında Taşrada Bir Yapı; Kule Evler. *History Studies* 16, no. 4 (2024): 513-536.

Giriş

Barınma, insanoğlunun en temel ihtiyaçlarından olup konutlar yerel kültürün, etnisitenin, coğrafyanın ve tarihsel sürecin, çevre kültür ve coğrafyayla etkileşim süreçlerinin izlerini taşır. Bunları incelemek insan mekân ilişkisini anlamaya yardımcı olacağı gibi tarihsel değerlendirmeleri de güçlendirecektir. Bu noktada tarihsel boyutuyla karakteristik bir yapı olarak ortaya çıkmış kule evlerin Osmanlı ve Balkanlardaki gelişim ve değişimini takip ederek tarihsel bir yaklaşımla ele alma gereği vardır.

Kule evlerin tarihi Antik Çağlara kadar uzanmakla birlikte gelişim çizgileri, süregelen bir şekilde Orta-Yeni ve Yakın Çağlardan itibaren takip edilebilmektedir. Bu ev tipi; Balkanlar, Batı Anadolu, Gürcistan gibi çok geniş bir coğrafyada görülmektedir. Bu kadar farklı coğrafyalarda görülmesi yapısal olarak da farklılıklar oluşmasına sebep olmuştur. Buna rağmen yapıma ve kullanım amacı bakımından benzer özelliklere sahiptirler. Bunlar güvenlik ve savunma amaçlı taş yapılardır.¹ Bu yapıların günümüze kadar ulaşan örnekleri hayli fazladır. Gürcistan'daki Svan kuleleri ya da bir diğer adıyla Mestia kuleleri buna dahil edilebilir. Bu evler ve kuleler 9. ve 12. yüzyıllar arasında inşa edilmiştir. Dışardan gelebilecek saldırılardan korunmak için yani savunma amacıyla oluşturulan yapılardır.²

Kule evlerin tarihsel süreçte Osmanlı coğrafyasındaki şekli ve görünümü daha ziyade merkezîyetçiliğin zayıflaması, yerel güç ve nüfuz sahiplerinin yükselişiyle ilişkilendirilmektedir. Taşrada ayan konaklarının inşasında coğrafyanın yanında merkez-taşra ilişkilerinin şekli de önemli rol oynamıştır. Çoğu silahlı kapı halkı besleyen yerel güç odakları kırsal alanlarda haraç ve fidye toplayan eşkıyalara karşı kendilerini savunma düşüncesi yanında, birbirleriyle olan mücadeleleri sebebiyle de savunma amaçlı kullanılabilen kuleler inşa etmeye veya konakların etrafını çevirmeye meyilli idiler.³ Kule evlerin çoğu kez ileri sürüldüğü gibi gerçek bir savunma yapısı olup olmadığı tartışılmıştır. Bunların bir savunma yapısı olmadığını ileri sürenler yapıların hükümet güçlerine direnmesinin hiçbir dönemde mümkün olmadığı görüşünü dile getirmişlerdir. Ayrıca merkezî yönetimin bu kuleleri bir tehdit unsuru olarak gördüğüne ilişkin bir kanıt olmadığı belirtilmiştir. Keza kulenin ayanlar arası rekabete hesaba katılır bir yeri olduğunu düşündürten bir kanıt da olmadığı belirtilir. Ayanların birbirleriyle yapmış oldukları mücadelelerde bile ele geçirilip yakılan örneklerinin hayli çok olduğu vurgulanır. Şüphesiz bu evler büyükçe bir ordu tarafından kuşatılmaya dayanabilecek donanımdan yoksundurlar, ancak kudret gösterisi bakımından amaçlarına tümüyle ulaşmış görünürler. Dolayısıyla bu evlerin inşa gerekçesi savunma değil kendisini üreten toplumsal grubun yeni bir mimarî imgelem kurma çabasında aranması gerektiği ileri

¹ N. Ebru Karabağ Aydeniz, Gülnur Ballice, "Kuzey Ege'de Kule Ev Mimarisi: Kozbeyli (Foça) Üzerinden Bir Değerlendirme", *Yerel Ölçekte Geleneksel Mimarinin Korunması* içinde., (İstanbul: Beykent Üniversitesi, 2018), 57; Bilge Yıldırım, "Foça Kule Evleri", *Mimarlık*, no.2 (1999): 32; Bilge Yıldırım, "The Tower Houses In Foça", (Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 1997), 17.

² Cengiz Tavşan, Serkan Sipahi, Betül İrem Temiz, "Gürcistan Geleneksel Mestia Evlerinin Mimari Özelliklerinin İncelenmesi", *İDİL*, no.83, (2021): 1034, 1041-1042, <https://doi.org/10.7816/idil-10-83-04>; Cihan Salman, "Gürcistan Geleneksel Mestia Evlerinin Genel Mimari Özelliklerinin İncelenmesi" (Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi 2017), VII, 9-10.

³ Abdullah Bay, "Taşra Elitleri, Haneleri ve Yaşamları: Canik Çevresinde Ayan Konaklarının Ortaya Çıkışı, Gelişimi ve Konak Hayatı", *Geçmişten Günümüze Şehir ve Çocuk I* içinde., Editör Osman Köse (Samsun: Canik Belediyesi Kültür Yay., 2016), 346.

sürülmüştür.⁴ Ancak genel kanı yeni bir mimarî tarz da olsa bu yapıların ortaya çıkmasında savunma ve güvenlik endişelerinin önemli rol oynadığı yönündedir.

Kule evlerin ilk defa ortaya çıkışları ve ilk kimler tarafından yapıldığına dair kesin veriler bulmak mümkün olmayabilir. Ancak bunların Osmanlı coğrafyasında yaygınlaşmasının devletin merkezî otoritesinin sarsılması ve yerel güç odaklarının ortaya çıkması ile doğrudan ilgili olduğu açıktır. Devletin merkezî otoritesinin zayıflaması yerel kişi ve gruplara hareket alanı açmıştır. Bu gruplar oluşan kaos durumundan faydalanarak reyanın arazilerine el koymuş ve kendilerini ekonomik-siyasî yönden güçlendirmişlerdi. Belirli kazanımlar elde eden bu kimselerin onları koruması gerekliydi. Bunlar çıkarları doğrultusunda birbirleriyle iş birliği yaptıkları gibi tam tersi durumlarda da çatışmaktan geri durmamışlardır. İşte bu çatışma ortamı içinde kendilerini savunabilmek, çiftliklerini koruyabilmek maksadıyla bu tür savunma ve güvenliği yüksek yapılar inşa etmişlerdir. Bu yapılar çiftlik beylerinin oturdukları konaklarına bitişik, onlarla bağlantılı olabildiği gibi konak olmaksızın müstakil bir bina şeklinde de görülebilmekteydi ve olası bir tehlike durumunda çiftlik beyleri ve ailelerine bir dizi avantaj sağlıyordu.⁵ Birçok defa merkezî yönetim bu tür yapıları kendi otoritesine bir tehdit olarak algılamış ve bunların yıkılmaları için emirler göndermiştir.⁶ Merkez her ne kadar emirler ve fermanlar göndermişse de bu tür taştan kule evler yapılmaya devam edilmişti.

Osmanlı coğrafyasında görülen kule evler, tarihsel olarak Ege ve Akdeniz mimarisinin bir parçası olarak kabul edilmektedir. Bu sebeple görüldüğü yerlerden birisi de Türkiye'nin Batı kıyılarıdır. Foça, Bodrum ve Aydın bu yapıların bulunduğu yerlere örnek verilebilir.⁷ Nitekim Aydın'daki Kule evler (Bey evleri) nüfuzlu ailelerin savunma kaygıları, tahılları depolamak, güç ve prestij sağlamak için inşa ettikleri yapılarıdır.⁸

Kuleler yerel farklılıklara bağlı olarak kırsal alanlarda bağımsız ev tipini oluşturabildikleri gibi çiftliklerde ise ana konut kulelerini oluşturabilmekteydi. Osmanlı'da konut olarak kullanılan bu kulelere 18. yüzyıldan sonra rastlanabildiği⁹ fikri ileri sürülmüşse de çok daha erken dönemde görüldükleri, kendi otoritesini tehdit ettiğini düşünen devletin bu kulelerin yıkılması için taşraya emirler gönderdiği belgelerden anlaşılmaktadır.

Osmanlı'da kule evler Anadolu ile sınırlı kalmamış hatta asıl alan olarak Balkanlar'da kendisine yer bulmuştur. Hemen tüm Balkanlar'da görülen ve 14. yüzyıldan bu yana Arnavutluk'un da tipik ev örneklerinden olan kule evlere güneyden kuzeye doğru İşkodra,

⁴ Osman Tural, "Balkan Coğrafyasında Osmanlı Konut Kültürü", *Balkanlar'da İslam Medeniyeti II. Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri* içinde., Editör Ali Çaksu (İstanbul: Birmat Matbaacılık, 2006), 208.

⁵ Yıldırım, "The Tower Houses In Foça", 3; Aydeniz-Ballice, "Kuzey Ege'de Kule Ev Mimarisi: Kozbeyli (Foça) Üzerinden Bir Değerlendirme", 60.

⁶ Bay, "Taşra Elitleri", 346-347.

⁷ Martin E. Weaver Foça ve civarını incelediği makalesinde kule ev geleneğinin Eski Çağlara kadar uzandığını belirtmektedir. Yine Foça ile ilgili bir başka çalışmada W. Müller-Wiener ise bu yapıları "Herrenhauser/Bey Evleri" olarak adlandırmış ve Ceneviz kökenli yapılar olabileceği üzerinde durmuştur; Martin E. Weaver, "A Tower House At Yeni Foça İzmir", *Balkan Studies* no.1 (1971): 266; Ayda Arel, "Foça Bağ Evleri ve Kule-Ev Geleneği", *VII. Araştırma Sonuçları Toplantısı* içinde., (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1990), 45-46.

⁸ Aydeniz-Ballice, "Kuzey Ege'de Kule Ev Mimarisi: Kozbeyli (Foça) Üzerinden Bir Değerlendirme", 60; erişim tarihi: 27 Mart 2024, <https://www.festtravel.com/aydin-beylerinin-kule-evleri>; erişim tarihi: 27 Mart 2024, <https://www.sosyalhizmetuzmani.org/aydininkuleleri.htm>; erişim tarihi: 27 Mart 2024, <https://www.aydindenge.com.tr/kultur-sanat/19/06/2014/aydinin-farkli-koseleri-tarihin-izleri-kule-evleri>; İlker Gümüş, "Aydın'da Cihanzade İbrahim Ağa Kulesi", *ANASAY*, no.13 (2020): 167, 173.

⁹ Yıldırım, "The Tower Houses In Foça", 3; Aydeniz-Ballice, "Kuzey Ege'de Kule Ev Mimarisi: Kozbeyli (Foça) Üzerinden Bir Değerlendirme", 60.

Akçahisar (Kroya), Berat ve Ergiri’de yaygın olarak rastlanılır. Bu evlerin ağırlık merkezini ülkenin kuzey kesiminde görmek mümkündür. Kuzey kısmındaki kule evlerin ilk örnekleri 17. yüzyıla kadar uzanabilmekle birlikte bu tip evlerin çoğu 18. ve 19. yüzyıllarda inşa edilmiştir. Balkanların farklı bölgelerinde kendisine has özel tipler üretilmiştir. Orta çağ şatolarını taklit edercesine inşa edilen ve daha çok savunma amaçlı yapılmış gibi görünen kule evlerin örneklerine Anadolu’da karşılaşılmaktadır. Özellikle kırsal alanlarda “*Bey Evi*” tanımlamasıyla karşımıza çıkar ve kendisini inşa ettiren toplumsal grubun bir statü göstergesidir.¹⁰

Karadağ kule ev örneklerinin görüldüğü yerlerden biridir. Büyük çoğunluğu ülkenin doğusunda inşa edilmiştir. Karadağ’da kule evler önceleri zenginler tarafından inşa edilmiştir. Daha sonra burada görülen yoğun kan davaları sebebiyle köylü ve sade kimseler de kule ev inşa etme ihtiyacı duymuşlardır. Kuleler 17.-18. yüzyıllarda inşa edilenler ve 19.-20. yüzyıllarda inşa edilenler olarak iki grupta incelenebilir. Bu iki gruptaki kuleler mimari bakımdan eski ve yeni yapım teknikleri olarak ikiye ayrılabilirlerse de temelde savunma esaslı yapılardır.¹¹ İkinci grupta inşa edilen kulelerin ortaya çıkmasında 19. yüzyılda Balkanlarda ortaya çıkan isyanlar ve komitacılık faaliyetlerinin etkili olduğu anlaşılmaktadır. Arnavutluk’taki kule evlerin de tıpkı Karadağ’dakilerde olduğu gibi inşa edilmelerinin arkasındaki sebeplerden birisinin toplumda yoğun biçimde görülen kan davaları olduğu ifade edilmektedir.¹² Her iki örnekte de coğrafyanın dağlık ve zorlu koşulları dikkati çekmektedir. Kule evlerin zorlu coğrafi şartlarda, merkezi otoritenin ulaşamadığı veya az ulaştığı coğrafyada daha fazla rağbet gördüğü ve yapıldıkları değerlendirilebilir.

Kule evler, dışardan gelebilecek saldırıları bertaraf etmek için yapılmış savunma amaçlı yapılardır. Bu yapıların giriş kapısı yerden yüksektedir. Olası bir tehdit durumunda tahta bir merdiven kullanılır. Eve güvenli bir şekilde yerleşen hane halkı daha sonra bu tahta merdiveni parçalayarak saldırganların peşlerinden gelmelerini engellemektedir. Özü itibariyle bu yapıların dışı kapalı ve kolay kolay ulaşılamayacak bir yapısı vardır. Yapıların küçük pencereleri hane halkına dışarıda olup bitenleri gözetleyebilme imkânı vermektedir. Ayrıca yine bu binaların saldırganları bertaraf etmesi için yağ mazgalları ve tüfeklikleri de bulunur. Bu özellikleri onun küçük bir kale olarak görülmesini sağlamaktadır.¹³ Bunun yanında etrafı derin hendekle kazılmış su dolu ve yalnızca bir köprü ile geçiş sağlanan gelişmiş örnekleri de vardır.¹⁴

20. yüzyılda inşa edilen kule evlerde belirgin değişiklikler olmuştur. Bunun başlıca sebeplerinin siyasî ve ekonomik olduğu anlaşılmaktadır. Başta ayanlar olmak üzere tüm sosyal gruplar ekonomik krizden paylarına düşeni almışlardır. Nesiller boyu kazandıkları ekonomik ve siyasî kuvvetlerini kaybetmeye başlamışlardır. Onların bu kayıplarını güç ve prestij için inşa ettikleri kule evlerde de görmek mümkündür. Siyasî ve ekonomik güçlerinin

¹⁰ Tatal, “Balkan Coğrafyasında Osmanlı Konut Kültürü”, 208.

¹¹ Armend Kanacı, Deniz Demiraslan, Emine Begüm Savçın, “Karadağ Geleneksel Konut Mimarisine Genel Bir Bakış”, *Mimarlık ve Yaşam Dergisi*, no.2, (2022), 479, <https://doi.org/10.26835/my.1098280>; Enes Nurković, “Investigation Of Tower-Houses In Montenegro For Their Preservation: Restoration Proposal For Ganić Family House In Rožaje Town” (Yüksek Lisans Tezi, İzmir Yüksek Teknoloji Enstitüsü, 2015), 5.

¹² Nurković, “Investigation Of Tower-Houses In Montenegro For Their Preservation: Restoration Proposal For Ganić Family House In Rožaje Town”, 2; Bkz. Tatal, “Balkan Coğrafyasında Osmanlı Konut Kültürü”.

¹³ Berk Sümersoy, “Günümüzde Yazlık Olarak Yeniden İşlevlendirilen Geleneksel Bodrum Konutları” (Yüksek Lisans Tezi, Maltepe Üniversitesi, 2016), 33.

¹⁴ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Cevdet-i Dahiliye (C.DH)*, 293/14625, (19 Za 1211, (16 Mayıs 1797).

en kuvvetli olduğu dönemlerde üç veya dört katlı kule evleri varken zamanla bunların yerini iki katlı olanları almıştır.¹⁵

Kule evlerin özellikle Foça'da, Bodrum Yarımadası'nda, Ege kıyılarında ve adalarının birçoğunda olanların korsan saldırıları ve onlardan korunabilmek için inşa edildiği fikri yaygındır.¹⁶ 1832 yılında Türkiye'ye gelen Arundell İzmir civarında gördüğü Süleyman Paşa'nın çiftlik evini kule olarak tanımlamıştır. "Türklerin villalarıyla yazlık evlerine kule dendiğini" ifade etmiştir.¹⁷

Sahillerin dışında iç kısımlarda kırsal alanlarda da kule evler kendine yer bulmuştur.¹⁸ Hatta yukarıda ifade edildiği üzere genellikle dağlık alanlarda görülmesine karşın ovaların, düzlüklerin ortasında veya kenarındaki yerleşimlerde kule evlerin yaygın bir biçimde görüldüğü bilinmektedir. Bu noktada Osmanlı Devleti'nde değişen toprak düzeni ve çiftlikleşme sürecinin bir parçası olarak köylerde kulelerin inşa edildiği ileri sürülebilir. Toprak mülkiyetinin değişmesi ve çiftlikleşme sonucu artan ticarî tarım, kule evlerin güvenlik dışında ambar gibi farklı fonksiyonlar üstlenip çiftlik sisteminin bütünleyici bir parçası olması, onların dağlık olmayan alanlarda yapılımlarında ve yayılımlarında etkili olmuş olmalıdır. Dahası çiftlikleşme ile yerel nüfuz sahipleri arasındaki paralellik bu nüfuz sahiplerinin sembolü, güç ve saygınlıklarının bir uzantısı haline gelen evler ve kuleler yaptırımlarıyla devam etmiştir. Keza toprak meselesindeki ortak geçmişleri ve tarihsel süreç sebebiyle kule evler Balkanlarda özellikle Makedonya'da ortaya çıkan komitacılık faaliyetlerinin bir hedefi haline gelmesi konusunda da benzerlik gösterir.

1. Konu ve Kavramlar

Konu, günümüze kadar gelen maddi kalıntıları sebebiyle genellikle sanat tarihçileri ve mimarlar tarafından çalışılmıştır. Tarihçiler konuyu müstakil bir çalışmada ele almamışlar, ayanlar, merkezîyetçi kaygılar ve güvenlik noktasında belgelere mevzu olduğu oranda bazı yönlerine değinmekle yetinmişlerdir.

Osmanlı Arşivi'nde "kule" ile ilgili birçok belge bulunmaktadır. Ancak asayişin ve güvenliğin sağlanması için ordu personeli tarafından kullanılan askerî kuleler, devletin sınırlarında konuşlandırılmış yine güvenlik kaygıları gözetilerek hayata geçirilmiş sınır gözlem kuleleri, liman gümrük kontrol kuleleri¹⁹, sahil güvenlik ve kurtarma için yapılan tahlisiye kuleleri²⁰, kilise veya saat kuleleri gibi yapılar hem konu hem de inceleme alanımızın dışındadır. Kaldı ki kule ile kale arasında da bazen belgeler kesin sınırlar çizmemektedirler. Yani aynı yapı bazı belgelerde kale, bazılarında ise kule olarak geçebilmektedir. Bu çalışmanın

¹⁵ Gümüş, "Aydın'da Cihanzade İbrahim Ağa Kulesi", 178.

¹⁶ Akdeniz çevresinde korsanlara karşı inşa edilmiş gözetleme kuleleri için bkz. Fernand Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, (İstanbul: Eren Yay., 1989), 90.

¹⁷ Arel, "Foça Bağ Evleri ve Kule-Ev Geleneği", 48. Batı Anadolu'daki kule evler çiftlik kuleleri olarak sınıflandırılmaktadır. Yıldırım, "The Tower Houses In Foça", V.

¹⁸ Nezh R. Aysel, "Bodrum-Ortakent (Müşgebi)'de Geleneksel Ev Tipleri Üzerine Bir İnceleme", *Tasarım Kuram*, no.3, (2003): 24-25, <https://doi.org/10.23835/tasarimkuram.240846>; Aydeniz-Ballice, "Kuzey Ege'de Kule Ev Mimarisi: Kozbeyli (Foça) Üzerinden Bir Değerlendirme", 59; Aslı Niğdelioğlu Çamkaya, Eti Akyüz Levi, "Plomari Evleri'nin Akdeniz Mimarisi İçindeki Yeri", *Journal of Humanities and Tourism Research*, no.3, (2023), 452, <https://doi.org/10.14230/johut1501>.

¹⁹ BOA, *Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT)*, 677/14 20 Şaban 1322, (30 Ekim 1904); *Babiali Evrak Odası Evrakı (BEO)*, 2408/180548, 29 Cemaziyelahir 1322 (10 Eylül 1904).

²⁰ BOA, *İrade Rüşumat (İ.RSM)*, 9/32, 5 Recep 1316 (19 Kasım 1898). Osmanlı Devleti'nin sahil güvenlik, kontrol-denetim ve yaşanan kazalarda kayıpları en aza indirmek için kuleler inşa ettiği görülmektedir. Daha fazla bilgi için bkz. Aydın Bayarlan, "Osmanlı'da Karadeniz Tahlisiye İdaresi" (Doktora Tezi, Ordu Üniversitesi, 2023).

ana konusunu özellikle Balkanlar ve Makedonya'daki çiftlik veya köylerdeki sivil mimarî içerisinde değerlendirilebilecek kule evleri oluşturmaktadır. Tarih aralığı ağırlıklı olarak on dokuzuncu yüzyıldır. Bu yüzyılın özellikle son çeyreği Balkanlar için kaos ve anarşi dönemidir. Bu dönemde komitacılar, Osmanlı kurumlarını ve bir parçası olarak gördükleri çiftlik beylerinin kule evlerini de hedef almışlardı. Konu; kule evlerin çiftlik sistemi ve sahipleri, merkezî yönetim, komitacılar çerçevesinde irdelenmeye çalışılacaktır.

Bu noktada karşılaşılan hususlardan birisi ise “kule” isimli Anadolu ve Balkanlarda birçok yerleşim yerinin olmasıdır. İsminde kule geçen çok sayıda köy ve çiftlik söz konusudur. Bu çiftlik ve köylere neden kule ismi verildiği kesin olmamakla birlikte yerleşim alanında çok sayıda kule (kule ev) olması veya bir kule ev etrafında gelişen iskandan dolayı bu adı aldıkları zamanla toplum hafızasında yer edinerek böyle bir isimlendirmenin gelişmiş olması muhtemeldir. Keza beyin kule evinin diğer evlere nazaran daha iyi, prestijli ve saygın konumda olması yani bölgesinde belirgin bir fark oluşturması nedeniyle çiftliğin ismine etki etmiş olabileceği fikri de akla gelmektedir.²¹

Konunun merkezini çiftlik/köy kuleleri oluştursa da sınırlarda kalan köylerdeki kulelerin askerî amaçla kullanımlarına değinmek gerekir. Kuleler, Balkan coğrafyasının güvenlik açısından öylesine bir parçası olmuştu ki devlet sınırları için mutlaka lüzumlu görülen bir yapı haline gelmişlerdi. Tamamen sivil amaçlı yapılmış bir kule içine asker konularak askerî bir vasıf kazandığı gibi, askerî araziler ve çiftlikler içinde kalmış sivil kulelerin kullanımına dair örnekler de vardır. Bunlar sınır bölgesinde bulunan halkın, birbirlerine karşı sınır ötesi yapmış oldukları müdahaleler ve geçişlerde birer gözetleme-savunma fonksiyonu görebilmekteydi. Bu durumu fark eden hükümetler sınır bölgelerindeki yerleşimlerde kule yapmak veya yaptırmak yoluna gitmekteydiler. Özellikle sınır bölgelerindeki köylerde inşa edilen kuleler aynı zamanda içine asker konularak birer sınır gözetleme kulesi haline getirildikleri ve kullanıldıkları anlaşılmaktadır. Hatta tarafların anlaşmazlıklarını körüklediği için sınır noktalarında köylülerin yaptırmış olduğu sivil kulelerin yıktırılması meselelerinin görüşmelere konu olduğu da görülmektedir.²² Hatta bazen her iki hükümet (halkın yaptırmış olduğu) köy kulelerinin yıkılması konusunda anlaşmış olmalarına rağmen halk karşı çıkmakta ve kulenin yıkılmasına engel olmahtaydılar. Devlet bunların ileri gelenlerine ve reislerine bir miktar para vererek kuleleri yıkmalarını sağlamaya çalışmaktaydı.²³

Güvenlik gerekçesiyle kule yapımı ve bu kuleler etrafında ortaya çıkan yerleşimlerle ilgili olarak ise Suriye coğrafyasından bir örnek verilebilir. Tanzimat Devri'nde Suriye'de Cebel-i Dürüz'de askerî harekât bittikten ve bölgeden asayiş sağlandıktan sonra tarassud kuleleri inşa

²¹ Askerî Kule, Merkez Kule, Sınır Kulesi Kule Çiftliği gibi kavram ve yer adları için.... BOA, *Dahiliye Emniyet-i Umumiye Asayiş Kalemi Evrakı (DH.EUM.AYŞ)*, 3/44, 5 Nisan 1335 (5 Nisan 1919); *Rumeli Müfettişliği Kosova Evrakı (TFR.I.KV)*, 16/1592, 12 Mayıs 1319 (25 Mayıs 1903); *TFR.I.KV*, 192/19128, 5 Mart 1324 (18 Mart 1908); *TFR.I.KV*, 194/19351, 28 Mart 1324 (10 Nisan 1908); *Ali Emiri Abdülhamid I (AE.SABH.I)*, 341/23774 8 Rebiülevvel 1203 (7 Aralık 1788); *AE.SABH.I*, 350/24520, 28 Rebiülahir 1203 (26 Ocak 1789); *Hatt-ı Hümayun (HAT)*, 397/20916, 9 Rebiülevvel 1235 (26 Aralık 1819)...

²² BOA, *Taşra Evrakı Bosna Müfettişliği Evrakı (TŞRBNM)*, 9/52, 24 Cemaziyelevvel 1280 (6 Kasım 1863); *Rumeli Müfettişliği Sadaret Evrakı (T.FR.I.A)*, 35/3466, 27 Ağustos 1323 (9 Eylül 1907); *Dahiliye Nezareti Şifre Evrakı (DH.ŞFR)*, 265/105, 15 Eylül 1317, (28 Eylül 1901). Arnavutluk, Karadağ sınırlarında yaşanan olaylarla ilgili kulelerin önemine ve inşasına dair bkz. Abidin Temizer, “Osmanlı-Karadağ Sınır Anlaşmazlıkları Ve Çözümü (1878-1912)” (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 2007); Abidin Temizer, “Karadağ'ın Sosyal Ve Ekonomik Yapısı (1853-1913)” (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 2013).

²³ BOA, *BEO*, 3259/244417, 25 Muharrem 1326 (28 Şubat 1908).

edilmesi teklif edilmişti. Böylece asayiş ve güvenliğin sürdürülmesi öngörülmüştü. Dikkati çeken hususlardan birisi bu kulelerin devriye görevi yapacak askerler için inşa edilmesiydi. Ancak subay aileleri bu kulelerin yakınında ikamet edebilecekti. Hatta kuleler yakınında bakkal, elbise, eşya satan hane ve dükkanlar inşa edilecekti.²⁴ Bu yapılarıyla kuleler bir anlamda Tanzimat Dönemi'nin merkezîleşme ve güvenlik kaygıları merkezli yeni bir yapılaşma ve iskana aracılık etmekteydiler. Ancak burada asıl dikkati çeken husus kulelerin çöl ile mamure (köy, kent) arasında bir muhafaza (hudut) hattına işaret etmesiydi. Devlet bu kuleleri sanki başka bir devlet sınırymış gibi düşünmekte ve bu sınır hattı üzerinde kuleler yapmayı planlamaktaydı. Suriye'de vilayet sınırları içinde yaptırmak istediği kulelere askerî amaçlar yanında başka anlamlar yüklediği de anlaşılmaktadır. Bu noktada kule yerleşikle-göçer, bedeviyle-medeni, devlete bağlı olanla-olmayan arasındaki sınırın belirleyicisi ve ayırım noktasında yer almaktadır. Kuleler sosyal sınır ve ayrımların da birer sembolü gibiydiler. Devlet, sınırları içerisinde sosyal, siyasi, ekonomik olarak ayırdığı bir gruba karşı diğer grubu kuleler yaparak korumaya çalışmaktaydı.

2. Tanzimat'a Kadar Kule Evler ve Merkezî Otorite

Osmanlı mimarisi ve tarzının oluşumunda merkezin etkisi ve bunun oranı her zaman tartışılan bir konu olmuştur. Kule evlerin yaygınlaşması veya azalması konusunda merkezin etkisi tartışılabilir. Bu tartışmaların çerçevesi büyük oranda merkeziyetçilik veya adem-i merkeziyetçilik, ayanlar, mütegalibe ve eşkıyalık, güvenlik gibi olgular üzerinde toplanmaktadır. Genel eğilim güvenliğin azaldığı, yerel iktidar ve nüfuz sahiplerinin yükseldiği, merkeziyetçiliğin zayıfladığı dönemlerde kule evlerin yaygınlaştığıdır. Kule evlerle ilgili arşiv belgelerinin yoğunlaştığı dönemin bu fikri desteklediği görülür. Ayanların güçlü olduğu dönemlerde kule ev inşasının yaygınlaştığı görülmektedir. Dahası eşkıyalığın arttığı dönemlerde bu yapıların ele geçirilmesi ve genelde yıktırılması emirleri de çoğalmıştır. Ancak bunun tam tersi örnekleri de mevcuttur. Yani devletin eşkıyayı ortadan kaldırdıktan sonra onun kule ev, toprak ve gelirlerinin kendilerine tahsis edilmesini isteyen yeni taliplerin ortaya çıkması, devletin kendi miri çiftliklerinde veya hazine-i hassa çiftliklerinde kule evler yaptırtması veya mevcutların tamir ettirilmesi gibi örneklere de rastlanılmaktadır. Buradaki anahtar kelimenin hakimiyet olduğu anlaşılmaktadır. Kule evler devletin egemenliğini pekiştiriyorsa, kendi kontrol ve denetimindeki kişi veya grupların elindeyse kalması ve tamir ettirilerek devam etmesi, egemenliğine zarar veriyorsa onların yıktırılması şeklinde bir yol takip ettiği söylenebilir.

Ayan, eşkıya, mütegalibe olarak tanımlanan kimselerin ya da grupların kuleler (kule ev) ile ilişkilerinin oldukça fazla olduğu görülmektedir. Buna karşın kule yapımına genelde ilk karşı çıkanlar ise çiftlik veya köy halkı olmaktadır. Çünkü kule yaptırmak mütegalibe olmanın ilk görüntülerinden biri olarak görülmekteydi. Merkeze gönderilen şikayetlerde bölgelerinde eşkıyalık ve mütegalibelik iddiasında bulunanlarla ilgili olarak onları kule yaptırmakla itham etmeleri manidardır. Örneğin Ergiri kazasına tabi Günşi köyü halkı gönderdikleri arzuhalde; Hüseyin adlı bir köy sakininden şikâyet etmekteydiler. Bu şahsın köy halkına zulmettiğinden ve çeşitli mükellefiyetler yüklediğinden yakınılıyordu. Hüseyin, özellikle bazılarının evlerini yıkıp buradan çıkan keresteyi kendisi için kule yapımında kullanmaktaydı. Köylülerin, kişinin özellikle kule yaptırdığı konusuna dikkat çekmesi manidardır. Yerel güçlerin yükselirken kendi güvenlik ve hakimiyetleri için öncelikle kule yapmaları veya yaptırmaları dikkate değerdir. Buna karşın Hüseyin'i şikâyet eden köylülerin,

²⁴ BOA, BEO, 3817/286263, 25 Şevval 1328 (30 Ekim 1910).

merkezî hükümetin mütegalibelik sembolü haline gelmiş kule ev hassasiyetinden haberdar oldukları anlaşılmaktadır. Çünkü merkez kendi otoritesine tehdit olarak gördüğü kişilerin, yaptırmış olduğu bu tip kulelerin derhal yıkılmasını veya yıktırılmasını istemekteydi. Nitekim bu olayda da durumun araştırılması ve mahkemece sabit görüldüğü takdirde Hüseyin'in yaptırmış olduğu bu kulenin hemen yıktırılması istemişti.²⁵

Kulelere sadece eşkıyaların ya da yerel ileri gelenlerin kullandığı sade yapılar olarak bakmamak gerekmektedir. Bu yapılar ayanların birbirleriyle mücadelelerinde de önemli bir rol oynamaktaydı. Menteşe Sancağı'nda Haliloğlu İbrahim dört beş yıldan beri eşkıyalık yapıyor olmasına karşın bölgedeki yetkililer bunun önüne geçememişti. Ancak olaylar komşu coğrafyadaki ayanların çıkarlarına zarar vermeye başladığında işin şeklinin değiştiği anlaşılmaktadır. Çünkü Haliloğlu İbrahim, Aydın Muhassılı Cihanzade Hüseyin Bey'in kontrol sahasına ve gelir sağladığı (çiftlik mahsulatı, mukataa vs.) alanlara müdahale etmeye başlamıştı. Bu durum merkeze bildirilmiş, İbrahim hakkında üç defa emir çıkmasına rağmen yakalanamamıştı. Belli ki komşu bölgelerin ağa ve ayanları bölgede bir nüfuz mücadelesi içindeydiler. Devlet eşkıyalık hareketinin aynı zamanda kendi gelirlerinden olan mukataaya da zarar vermesi üzerine daha fazla hassasiyet göstererek eşkıyanın ortadan kaldırılması emirlerini göndermişti. Merkeze gönderilen bilgilendirme ve eşkıyanın ortadan kaldırılması için yetki istenilen yazıda; eşkıya Haliloğlu İbrahim'in Sığla Sancağı mütesellimi ile ittifak ettiği ve onun tarafından desteklendiği ifadeleri dikkat çekicidir. Burada belki asıl dikkati çeken husus kulelerin ya da kule evlerin bu olayda oynadığı roldür. Çünkü daha önce ortadan kaldırılmasıyla ilgili olarak üç defa emir çıkmış ve üzerine harekât yapıldığı halde Haliloğlu İbrahim, Kocarlı ve Haydarlı çiftliklerinde inşa ettirdiği sağlam kulelerine sığınarak saklanarak kendisine karşı yapılan harekattan kurtulmayı başarmıştı. Belli ki bünyesinde top bulunmayan düşük düzeyli askerî hareketler karşısında bu evler ve kuleler bir dereceye kadar güçlü bir savunma avantajı oluşturmaktaydı. Ancak eşkıyalık hareketleri sonucunda oluşan ekonomik kayıp büyüktü. Bölgede yapılan araştırma ve hazırlanan deftere göre ekonomik zarar 700 keseyi bulmaktaydı. Yetkililer bu noktada eşkıyalık hareketinin önlenmesi için kulelerin yıkılarak Haliloğlu İbrahim'in mutlaka cezalandırılması gerektiğini belirtmişlerdi.²⁶

Balkanlar'da yerel güçlerin yükselişinin tipik örneklerinden birisi Tepedelenli Ali Paşa'dır. Paşa'ya yazılan bir hükümde kulelerin oynadığı rol hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır. Merkezî hükümet, Paşa'nın askerleriyle orduya katılmasını istemiş ancak o çeşitli mazeretler özellikle yükselen yerel tehdidi öne sürerek katılmaktan kaçınmıştı. Tehditlere örnek olarak isyanlarıyla bilinen Delvine Sancağı Soloz dağı gayrimüslimlerinin hareketi gösterilmişti. Bölgede Rusların tahrikiyle eşkıyalıklarının gittikçe arttığını, yirmiden fazla Müslümanı öldürdüklerini ve bölgeyi kapatarak savaş konumuna geçtiklerini belirtmişti. Paşa, Rumların bu duruma gelmeleri karşısında bölgedeki Arnavut ve Bulgarların da fırsat kolladığı uyarısında bulunmuştu. Görice'den Kesriye ve Eğriboz'a kadar ortaya çıkan bu eşkıyanın bastırılmadığı takdirde reayaya büyük hasar vereceği görüşündeydi. Onun ifadeleriyle "köyleri içinde kale misali ihdas ettikleri kulelerde" haydut kaptanları pervasızca ikamet etmekteydiler. Daha sonra buralardan hareket eden eşkıya bu köylerin etrafında Yanya ve

²⁵ BOA, Bab-1 Asaflı Divan-1 Hümayun Sicilleri Mühimme Defterleri (A.DVNS.MHM.d), 91/58, 10 Safer 1053 (30 Nisan 1643).

²⁶ BOA, Ali Emiri Selim III (AE.SSLM.III), 2/85, 14 Cemaziyelevvel 1204 (30 Ocak 1790). İlerleyen yıllarda da kulelerin zapt edilmesinde topların hala önemli bir rol oynadığı görülmektedir. BOA, TFR.I.KV, 227/22604 14 Ağustos 1315 (26 Ağustos 1899).

Narda kazalarına kadar olan yerlerdeki çiftlikleri zapt etmişti. Ayrıca köylerden ağalık adıyla büyük miktarda para toplamaktaydılar.²⁷

Kuleler eşkıyalar için hiç şüphesiz önemli yapılarıydı. Bunları kendi imkanları ile yaptırdıkları gibi sahipsiz kuleleri sahiplenerek kullandıkları örnekler de vardı. Fevzi, Ebubekir ve Osman Divan-ı Hümayun'a arzuhal vermişlerdi. Arzuhalde; Mora'da malikane usulü olarak kendilerine ait olan Benefşe mukataasında bulunan Taralıçe ve Mizistre yolu üzerindeki, Virtaram adlı köyün kendilerine verilmesini talep etmişlerdi. Köyde iki adet kule, çeşitli ağaçlar ve bir çiftlik vardı. Bu çiftliğe daha önce Baronya eşkıyasından Hacı Murtaza adlı birisi hâkim olmuştu. Adamlarıyla beraber çevresinde eşkıyalık yapan Hacı Murtaza zor durumda kaldığında kulelerine çekilmekte ve saklanmaktaydı. Bu şahsın idamı için daha önce defalarca emir verilmiş ancak ele geçirilmesi mümkün olmamıştı. Burada kulelerin savunma özelliği ön plana çıkmaktadır. Çünkü Hacı Murtaza adlı şahsın bertaraf edilmesi yönünde emir çıkmasına rağmen kendisi kuleye saklandığı için bu emir gerçekleştirilememiştir. Bu da kulelerin savunma için ne kadar kullanışlı olduğuna işaret etmektedir. Ancak Hacı Murtaza eceliyle ölüp geride de bir varis bırakmayınca çiftlik boş kalmış ve gelirine müdahale etme imkânı bulunabilmişti. Çiftliğe kuleleriyle beraber talip olanlara karşın Mora valisi kulelere başka bir eşkıya saklanmaması ve derebeylik iddiasında bulunmaması için bunları yıktırmıştı. Kuleler yıkılmış olmasına karşın yukarıda ismi geçen üç kişi çiftliğe talip olmuştu. Çünkü bunlara göre köy, yerlilerden birisine verildiği takdirde yeniden isyan edebilirlerdi.²⁸

Kuleler veya kule evler savunmaya elverişli sağlam yapılar olduğu için ele geçirilmesi zordu. Bu yüzden de ateş gücü yüksek müfrezeler gerekmekteydi. Özellikle toplar kulelerin zapt edilmesinde büyük rol oynamaktaydı. Lakin top kullanılmadan ele geçirilen kulelere de rastlamak mümkündür. Ayan mücadelelerinin ve zaman zaman isyanların yaşandığı III. Selim devrinde İskeçe'yle ilgili belgelere yansımış bir olayda bunu görmek mümkündür. Sinab adlı eşkıyanın İskeçe ve çevresine hâkim olması üzerine asker gönderilmişti. Sinab üzerine yapılan askerî harekât ve sonucu adeta bir fetihname üslubuyla, edebi bir biçimde kahramanlıklar vurgulanarak merkeze gönderilmişti. Sinab'ın üzerine giden kuvvetler önce konağının girişinde "*semaya kadar çıkmış bir kaya üzerinde*" Karakule adlı kulesini hedef almışlardı. Askerî kuvvetlerin önce kuleyi hedef seçmeleri eşkıyanın kule merkezli savunma avantajına işaret etmektedir. Burada dikkati çeken bir başka husus kulenin topsuz ve bombasız bir şekilde ele geçirilmiş olmasının vurgulanmış olmasıdır. Bu vurgu, zor bir görevi yerine getiren yetkilinin taltif beklentisinin bir yansıması olarak da okunabilir. Bu noktadan sonra konağına ve evlerine çekilen asilerin kuşatılması ve ele geçirilmesi süreci devam etmiştir. İskeçe Ayanı Mustafa Ağa'nın takviye kuvvetlerinin gelmesiyle büyük oranda Sinab'ın kuvvetleri saf dışı bırakılmıştı.²⁹

Kuleler kendi bölgelerinde derebeylik iddiasında bulunanlar için vazgeçilmez bir yapıydı. Hem olası bir saldırı durumunda savunma işlevi gören bu yapılar aynı zamanda hakimiyet sembolünün de birer nişanesiydi. Karaağaç kazasından Kızılhisarlı Mahmud bunlardan sadece birisiydi. Bu şahıs kendi bölgesinde derebeylik iddiasında bulunmaktaydı. Kendi kazasında ahaliye zulmetmekte, korku ve baskıyla hâkim olmaya çalışmaktaydı. Belgenin ifadesiyle sanki onun adına niyet okurcasına "*başım sıkıldıkda tahassun eder, korkumdan kurtulurum ve herkese galebe çalarım mülhaza-i batılasıyla çiftliğinde mukaddema kule bina etmiş*"

²⁷ BOA, AE.SSLM.III, 358/20528, 3 Rebiülahir 1206 (30 Kasım 1791).

²⁸ BOA, AE.SSLM.III, 350/20110, 28 Rebiülevvel 1210 (12 Ekim 1795).

²⁹ BOA, HAT, 64/2811, 19 Zilhicce 1210 (25 Haziran 1796).

ifadeleriyle anlatılmıştı. Kızılhisarlı Mahmud kule inşasıyla kalmamış adeta bir Orta çağ derebeyi kalesi gibi, etrafına derin ve geniş bir hendek kazarak içini suyla doldurmuş, kulesinin ele geçirilmesini zorlaştırmıştı. Ayanlık veya mütegalibelik iddiasında bulunan herkesin ilk önce sağlam ve korunaklı bir kule yaptırttığı veya kule yaptıranların mütegalibelik iddiasında bulunacaklarına dair bilgi ve ithamlar hayli çoktur. Kızılhisarlı Mahmud'u şikâyet edenler merkezin hassas olduğu bu noktayı ona karşı kullanmışlardı. Kızılhisarlı Mahmud Tirkeş mukataası voyvodasıyla karşı karşıya gelmiş, yenilmiş ve başı kesilip öldürülmüştü. Zorla ele geçirilen mütegalibenin kulelerine yapılan işlem buna da yapılmıştı. Yapmış olduğu kulenin halen ayakta durduğu, bunun mutlaka yıkılması ve tahrip edilmesi gerektiği ifade edilmişti. Çünkü ahaliye zulmedecek, başka derebeylik iddiasında bulunanlar çıkabileceği ve burayı kullanabileceği tehlikesine dikkat çekilmişti. Karaağaç kadısına ve voyvodasına gönderilen emirle bundan sonra yapılmamak üzere binanın yıkılması emredilmişti.³⁰ Kulelerin başka amaç ve şekillerde kullanması yerine genellikle yıktırılması akılda soru işaretleri bırakmaktadır. Toplumun yatıştırılması adına yıkılması yönünde bir karar alınmış olabileceği gibi bölgenin kontrolünün çok zor olması, güvenilir kimselerin bulunmaması sebebiyle böylesi tahkim edilmiş bir kule kimseye bırakılamayacak kadar tehlikeli olduğu düşünülmüş olabilir. Nitekim geç tarihli bazı belgelerde bu kulelerin, kule özelliği yok edilerek hanelere dönüştürülmesi yönünde emirler verildiği görülmektedir.

Merkeze gönderilen şikayetlerde bölgelerinde eşkıyalık ve mütegalibelik iddiasıyla şikayet edilenleri, kule yaptırmakla itham etmeleri de manidardır. Kule ev yaptırmak eşkıyalık ve mütegalibeliğin adeta bir sembolü olarak görülmüştür. Belli ki şikâyet edenler merkezin kuleler konusundaki hassasiyetinden haberdardılar. Ortada bir kule yapımı söz konusu olmasa bile bu hassasiyeti kendi lehlerine kullanmak isteyen ve kule yapıyor şeklinde şikâyet edilenler olduğu da görülmekteydi. Birbirleriyle rekabet ya da mücadele halinde olan yerel nüfuz sahipleri merkezin dikkatini çekebilmek ya da karşı tarafı itham etmek için yeni kule yaptırdıkları şeklinde mazeretler ileri sürebilmekteydiler. Nikolaki Kaptan'ın Kalamatya'ya tabi Yaniçe köyü hududunda kule inşa ettiği, Mizistre kazasına tabi Kastanye köyü reayalarından koyun ve keçi aldığı konusunda merkeze şikayetler ulaşmıştı. Bu haber Mayna başbuğuna ulaşınca konuyu araştırmaya başlamıştı. Kendisinin ulaştığı bilgiye göre Nikolaki, Yaniçe'de yeni kule inşa etmemişti. Koyun ve keçi aldığına dair bir bilgiye de rastlanılmamıştı. Bunların iftira olduğu dile getirilmişti.³¹

Çiftlik sahipleri, kiracıların kule inşa etmelerine şiddetle karşı çıkmışlardı. Bu sadece çiftliğin kendi tasarruflarında olmasıyla ilgili değildi. Kule yapmak ve yaptırmak demek bölgede mütegalibe olmak hakimiyet iddiasında bulunmak anlamlarına da geldiği için bu karşı çıkışta egemenlik ve hakimiyet kaygılarının da etkili olduğu anlaşılmaktadır.³²

II. Mahmud döneminde merkezî otorite kurma çabaları sebebiyle kule evlerin toplu imha örneklerine rastlanmaktadır. 1815 yılında Manya kazasında eşkıyaya karşı yapılan askerî hareketin sonucunda bunlara ait 14 kule ev, 99 ev tespit edilmiş ve yıkılmıştı. Manya kazası ve köylerinde merkezîyetçiliği sağlama adına yapılan harekatta, 14 tane kulenin yıkılmış olması bunların kaza ölçeğinde ne derece yaygın bir yapı çeşidi olduğuna işaret etmektedir.

³⁰ BOA, C.DH, 293/14625, 19 Zilkade 1211 (16 Mayıs 1797).

³¹ BOA, HAT, 638/3143-J, 29 Zilhicce 1231, (20 Kasım 1816).

³² BOA, Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayat Evrakı (A.MKT.UM), 530/43, Tarihsiz.

Kaldı ki eşkıyanın elinde olmadığı için hedef alınmamış çok daha fazla kulenin olduğu tahmin edilebilir.³³

3. Tanzimat Sonrasında Kule Evler

Ayanlığın yükseldiği, merkezî otoritenin zayıfladığı dönemlerde genellikle bu kuleler eşkıya, mütegalibe tarafından yaptırılmaktaydı. Devlet, yerelleşme ile ilgili olarak güçlenen ayanların kendilerine sağlam evler, kuleler, savunma binaları inşa etmeleri karşısında bu yapıları kendi egemenliğine karşı tehdit olarak görmekte ve genelde hemen yıktırılmasını istemekteydi.³⁴ Ancak 19. yüzyılın ikinci yarısında yaşanan değişim ve dönüşüm devletin uygulamalarını da değiştirmiştir. Balkanlar ve özellikle Makedonya'da artan kaos ve terör karşısında tam tersi bir yaklaşım gelişmişti. Komitacılar, Müslüman-gayrimüslim çiftlik sahipleri ve köylüleri hedef almışlardı. Bu gruplar komitacıların saldırılarından korunmak için kulelere sığınmayı denemişlerdi. Devlet de bu durum karşısında önceki yüzyıllarda olan tutumunu değiştirmek zorunda kalmıştır. Çiftlik sahipleri ile özdeşleşen kuleler bir anlamda devlet egemenliğini sembolize eden yapılar haline dönüştü ve yıktırılmasını istemek bir yana komitacı saldırılarında zarar görenleri tamir ve tanzim etmeye -hatta belki yenilerinin yapılmasını teşvik etmeye- başlamıştı. Hatta miri çiftlikler ve çiftlik-i hümayunlardaki kulelerin tamir edilmesi veya yeniden yapılmasına dair hayli bilgi vardır. Merkezî hükümetin kule evlere kendi egemenliği çerçevesinde yaklaştığı düşünülebilir. Yüz yıl içerisinde yaşanan değişim-dönüşüm kulelerin devlet indindeki konum ve durumunu değiştirmiş, onları potansiyel tehdit olarak görmekten kendi egemenliğini temsil eden yapılar haline dönüşmesine sebep olmuştu. Bu dönüşümde devletin Tanzimat sonrası merkezîyetçi yaklaşımlarındaki anlayış değişiminin de etkili olduğu ifade edilebilir. Çünkü aynı devlet, kuleleri kullanan komitacılara karşı askerî yetkililerin birliklerde mutlaka bir iki top bulundurulması isteklerini dikkate almak durumunda kalmıştır.

Kule yapılmasıyla ilgili şikayetler on dokuzuncu yüzyılda da devam etmiştir. Devletin, kendi egemenliğini tehdit etmeyen veya şikâyete konu olmayan kule evlerle ilgili herhangi bir işlem yapmadığı anlaşılmaktadır. Ancak Balkanlar'da gayrimüslim ahali özellikle Müslüman nüfuz sahiplerinin yaptırdıkları kule evleri merkeze şikâyet etmekteydiler. Daha önce eşkıyalık yapmış ve sonrasında affedildiği belgelerde vurgulanmış olan Derenovalı Musa adlı kişi Garbakça ismindeki Bulgar nüfusunun çok olduğu bir köyde kule inşa ettiriyordu. Ancak bu inşa ve diğer faaliyetleri dönemin hassasiyetlerinden de etkilenerek şikâyete konu olmuştu. Kulenin kerestelerini Kesendire ve Garbakça köylerinin ahalisi vasıtasıyla temin etmekteydi. Buradaki ormanlardan keresteleri ücretsiz bir şekilde kestiriyor ve naklettiriyordu. Ayrıca kulenin inşaatında kullanılmak üzere Garbakça köyündeki her bir haneden ikişer mecdiye toplamıştı. Kulenin sağlam ve mazgallı bir biçimde inşa edilmiş olmasına dikkat çekilmişti. Böylelikle kulenin ikamet veya depo gibi fonksiyonlarından ziyade askerî yönü ön plana çıkarılmaktaydı. Bu yönüyle birçok eşkıyayı barındırabileceği vurgulanmıştı. Şikâyet edenlerin kulenin vasıflarını ön plana çıkarmasının sebebi merkezi hükümetinin dikkatini çekmek ve bu konudaki hassasiyetlerini arttırmak isteği olmalıdır. Yine köylülerin şikâyet dilekçesinde yazdıkları gibi Derenovalı Musa kulenin etrafındaki toprakları bir çiftlik gibi

³³ BOA, HAT, 906/39735, 29 Zilhicce 1230 (2 Aralık 1815).

³⁴ Keza, Canik ve çevresinde yaşanan ayan mücadelelerinden sonra bu kale ve kulelerin savunma merkezi olarak kullanılması üzerine isyan bastırıldıktan sonra "bundan böyle o makûle derebeyleri ve eşkıya makûlesi hod be hod kule ve kal'â ihdas etmemek üzere kavî nizama rabt.. ve muhdes olan kâffe-i kulla ve bukka' hedm ve tahrîb kılınacağı" bildirilmişti. Bay, "Taşra Elitleri, Haneleri ve Yaşamları: Canik Çevresinde Ayan Konaklarının Ortaya Çıkışı, Gelişimi ve Konak Hayatı", 346-347.

idaresine alma arzusundaydı. Bu ifadeler hem Rumeli topraklarındaki çiftlikleşme sürecinin tarihî arka planına işaret etmekte hem de bu süreçte kulelerin ne derece önemli olduğuna dikkat çekmekteydi. Ayrıca köylüler Musa'nın, araziyi sahte bir senetle ele geçirmeye çalıştığından şikâyet etmekteydiler. Keza köylü, Musa'yı mütegalibe olarak nitelendirmiş ve bu sebeple hiç kimsenin kendisi aleyhinde dava açmadığı veya korkularından mahkemeye gidip şahitlik edemediklerini belirtmekteydiler.³⁵ Halk üzerinde otorite kurmaya çalışan yerel askerî grupların da kule evler inşa ettirdikleri görülmektedir. Prizren Sancağı'nda köylüler Jandarma mülazımı Hüseyin'in arazi ve ormanlarını haksız yere ele geçirdiğinden şikâyet etmişlerdir. Dahası köylüler, Hüseyin'in köye inşa ettirdiği kulelerin parasını da fukara köylüden talep ettiğini belirtmişlerdi.³⁶

Kuleleri yalnız çiftlik sahipleri ve devletin güvenlik güçleri açısından değerlendirmemek gerekir. Komitacılar da bu kulelere son derece önem vermekteydiler. Pirlepe kazasının Kadı köyündeki kulede Bulgar eşkiyasının saklandığı haberi gelmişti. Müfreze saklandıkları kuleye gelince teslim olmaları konusunda duyuru yapmıştı. Ancak teslim olmayan komitacılarla gündüz saat on civarında başlayan çatışma akşam ezanından sonraya kadar devam etmişti. Yedi kişilik Bulgar komita çetesi, kalabalık bir müfrezeyle saatlerce süren çatışmayla ancak bertaraf edilebilmişlerdi. Bu noktada kulelerin savunma açısından ne derece önemli olduğunu göstermesi bakımından manidardır.³⁷ Komitacılar kendilerine göre güvenli köyler üzerinden güzergahlar tayin etmişlerdi ve kuleleri olan köyleri kullanmaktaydılar. Yakalanan bir çete üyesi ifadesinde sınırın hemen ötesindeki kuleler ve bunların hareketlerindeki önemlerinden de bahsetmiştir.³⁸

Çiftliklerdeki kule evler köylüler ve çiftlik sahipleri arasında yaşanan anlaşmazlıkların hedefi haline dönüşebilmekteydi. Bu durumlarda zaman zaman köy halkı tarafından kulelere saldırılar düzenlenebilmekteydi. Pirlepe'nin Belçe-i Zir köyünde Kaim Ağa'nın çiftlik kulesi köylüler ile yaşamış oldukları arazi anlaşmazlığı sebebiyle yakılmıştı.³⁹ Köylülerin Kaim Ağa'nın konağı ya da diğer binaları değil de kuleyi ateşe vermeleri dikkati çekmektedir. Muhtemelen kule çiftlik sahibinin egemenlik ve hakimiyet sembolü olarak görülmekteydi. Çiftlik kuleleri sadece güvenlik amacıyla değil aynı zamanda çiftliklerde üretilen zahirenin saklanması için de kullanılmaktaydı. Kırçova kazasında Hızır Baba Tekkesi'nin tasarrufu altında olan Pirlepe kazasının Derbeşte köyü çiftliği kulesindeki zahire çalınmıştı. Köy ve kule yerel ağaların bir rekabet alanı haline gelmişti.⁴⁰ Kuleler de bazen silah depolandığı da

³⁵ BOA, *DH.MKT*, 2522/135, 23 Temmuz 1317 (5 Ağustos 1901).

³⁶ BOA, *Rumeli Müfettişliği Jandarma Müşiriyet Ve Kumandanlık Evrakı (TFR.I.AS)*, 11/1022, 28 Kanunuevvel 1319 (10 Ocak 1904).

³⁷ BOA, *A.MTZ.(04)*, 76/19, 1 Muharrem 1320 (10 Nisan 1902). Osmanlı askeri de komitacılar karşı kuleleri kullanmayı amaçlamıştır. Askerî ve sivil yetkililer Bakanlar'da komitacılığın yükseldiği dönemlerde köylerde ve çiftliklerde güvenliğin sağlanabilmesi için kule yapılmasını teklif etmekteydiler. Müfreze zabiti Binbaşı Zeynel Ağa'dan gelen tahriratta; içinde 30'dan fazla köyü olan Manastır ovasındaki çiftlikleri ve halkı Bulgar eşkiyasından koruyabilmek için köylerde kule inşası ve içine kâfi miktarda jandarma veya asker koyulmasını teklif etmişti. Ancak askerî yetkililer merkezî bir kuvvetin tamamen parçalara bölünüp dağıtılacağı ve direnç gösteremeyecek küçük birimlere bölünmesini doğru bulmamışlardı; BOA, *TFR.I.AS*, 7/657, 9 Eylül 1319 (22 Eylül 1903).

³⁸ BOA, *DH.MKT*, 2377/93, 22 Haziran 1316 (5 Temmuz 1900).

³⁹ BOA, *Rumeli Müfettişliği Manastır Evrakı (TFR.I.MN)*, 197/19601, 26 Ağustos 1325 (8 Eylül 1909).

⁴⁰ Hüseyinzade Eşref Ağa yanındaki adamlarıyla silahlı bir biçimde buraya gelmiş ve çiftliğin sahibi olduğu iddiasında bulunmuştu. Dergâh postnişini Hüseyin Baba imzasıyla durum merkeze iletilerek şikâyetçi olunmuştu. BOA, *Yabancı Arşiv Gürcistan Arşivindeki Türkiye İle İlgili Belgeler (YB.(21))*, 101/71 13 Eylül 1309 (25 Eylül 1893).

belgelerden anlaşılmaktadır.⁴¹ Kulelerden mal ve eşya çalınmakla birlikte çiftlik beyi veya onun aile üyeleri, kâhya ve nazırlar, çiftçiler de kaçırılmaktaydı. Şeker Süleyman Ağa'nın Çarvik köyündeki kulesiyle ambar ve çiftlik haneleri Bulgar eşkıyası tarafından yakılmıştı.⁴² Bulgar eşkıyasının kuleleri hedef alması sadece askerî değil kendisine tehdit olarak gördüğü çiftlik beyleri yüzündendi. Bu olayda belli ki Süleyman Ağa çiftlik kulesinde kalmıyordu. Artan asayiş sorunları sebebiyle çiftlik beyleri topraklarının başında durmuyor, kendilerini daha güvende hissettikleri merkezî yerlerde ikamet ediyorlardı.

Komitacıların çiftlik sahiplerinin dolayısıyla devletin egemenliğini temsil ettiğini düşündükleri kuleleri doğrudan hedeflerine almaları pek tabii bir durumdu. Komitacılar dışında kuleler ile ilgili olan bir diğer grup da köylülerdir. Komitacılara destek veren köylüler kuleleri hedef alabilmekteydi. Bestiriçe köyünün kuleleri kimliği meçhul kişilerce yakılmıştı. Ancak Bestiriçe köyü halkının komitelerle beraber hareket edip köyün kulesini yakmış oldukları iddia edilmişti. Bu itham üzerine köy halkından dokuz kişi tutuklanmıştı. Kendilerinin masum olduğu iddiasında bulunmuşlarsa da yapılan tahkikat sonrasında bu kişilerin mahkemeye sevk edilmeleri kararlaştırılmıştı.⁴³ Bu noktada köylülerin kuleleri yakmalarının arkasında iki sebep akla gelmektedir. Bunlardan birisi komitacı baskısıyla kuleleri yakmış olmaları ihtimalidir. Diğer ise komitacılarla beraber hareket eden köy halkının da kuleleri Müslüman çiftlik sahipleri üzerinden devletin egemen bir aracı, kendilerine karşı yapılan zulmün, toplaksızlığın sembolü olarak görmeleridir.

Devlet kulelere, hakimiyetini elinde tutanların kendisiyle olan ilişkisine göre tavır almaktaydı. Yani kuleler devletin yanında olan çiftlik sahipleri veya Müslüman ahalinin hakimiyetinde bulunduğu takdirde bunu kendisi için bir güvenlik argümanı olarak görmekteydi. Eğer kuleler eşkıyanın-komitacının veya kendisine bağlı olduğu şüpheli grupların elindeyse bunların yıkılmasını istemekteydi. Mitroviçe kasabası ve köylerindeki kulelerin yıkılmasını istemişti. Çünkü bu kuleler her türlü kötülüğün yapılmasına veya yapıldıktan sonra saklanılmasına sebep olarak görülmüşlerdi. Ancak hepsinin yıkılması konusunda tereddütler oluşmuştu. Çünkü bunların sayıları giderek artmakta ve yapılmaya devam etmekteydi. Bu durumda hepsinin yıkılmasının mümkün olmadığı ifade edilmişti. Bunun üzerine bazılarının yıkılmayıp hane tarzına dönüştürülmesine izin verilmişti. Hangilerinin hane haline dönüştürüleceği ve evlerde nasıl bir mimarî dönüşüme gidileceği belgelerde yazmamaktadır. Ancak eşkıyanın sığındıkları yer olarak görülen bu kulelerin erbab-ı namus tarafından hanelere dönüştürülmesi istenmişti. Kuleler eşkıyalık ile erbab-ı namus arasındaki ince sosyal ayrımı da belirlemekteydi. Kule olarak kullanılırsa eşkıyalığa veya mütegalibeliğe yakinken ev, ikametgâh olarak kullanılırsa erbab-ı namus ve itaatkâr ahalinin mekanları olarak değerlendirilmişti.⁴⁴

⁴¹ BOA, *TFR.I.KV*, 38/3799, 21 Eylül 1319 (4 Ekim 1903). Bazen amaç kulelere depolanan zahire veya silahlara zarar vermekte olabilmekteydi. Virbakçalı Tefik ve Pireselli Adem ağaların köylerinde kuleleri saldırıya maruz kalmış ve yakılmıştı. Kulelerin içinde depoladıkları zahireleri de bulunmaktaydı. Ağalar bunların tazmin edilmesini devlet yetkililerinden istemekteydi; BOA, *DH.MKT* 2247/24, 2 Eylül 1315, (14 Eylül 1899). Köylülerin zahire depolamak için kullandığı kuleler başka türlü sorunlara da sebep olmaktadır. Örneğin Osmanlı Yunan sınırı oluştuktan sonra sınıra yakın yerlerde yaşayan halkın yaşam tarzı bölünmüştü. Bazılarının çiftlik arazisi Osmanlı tarafında kalırken başta zahire depolamak üzere çeşitli şekillerde kullandıkları kuleleri Yunanistan dahilinde kalmıştı. Çiftlik halkı bunları almak istediğinde Yunanlı memurlar engel olmuşlardı; BOA, *Hariciye Nezareti Tahrirat (HR.TH)*, 190/93, 12 Şubat 1312 (24 Şubat 1897).

⁴² BOA, *DH.ŞFR*, 311/82, 20 Ağustos 1319 (2 Eylül 1903).

⁴³ BOA, *Rumeli Müfettişliği Arzuhaller (TFR.I.ŞKT)*, 21/2057, 13 Teşrinievvel 1319 (26 Ekim 1903).

⁴⁴ BOA, *TFR.I.KV*, 24/2307, 1 Haziran 1319 (14 Haziran 1903).

Kulelerin halk nazarındaki durumlarının çok da iyi olmadığı anlaşılmaktadır. Bir bölgede kule inşa edilmeye başlandığında müslim, gayrimüslim halk açıktan karşı çıkmakta, şu veya bu gerekçelerle şikâyet etmekteydi. Bazen bu şikayetler malî sebeplere dayanabilmekteydi. Ancak genelde şikâyetin temel gerekçesi eşkıyalıktı. Çünkü geçmiş yüzyıllara bakıldığında kuleler merkezî otoritenin zayıflaması ve yerel güçlerin yükselişiyle doğrudan ilgiliydi. Uzun asırlar boyunca yaşanan tarihî arka plan kulelere bu anlamı yüklemiş olmalıdır. Böylece bir yerde kule inşa edilmeye başlandığında çevre halkı tarihsel geçmiş sebebiyle hemen karşı çıkmaya ve hemen tepki göstermeye başlamaktaydı. Örneğin Firzovik'te bulunan Kirmene köyünde Arslan, Eyüp, Yunus, Ali ve Recep adlı şahısların hanelerinde gayet sağlam kargir kuleler inşasına başladıklarından şikâyet edilmişti. Eşirra olarak nitelendirilmiş bu kişilerin işledikleri suçlara dair herhangi bir belge veya delil sunulmamıştı. Hatta belgede amaçlarının güvenlik güçlerine mukabele etmek olduğu ve bu kulelerin tüfek ile ele geçirilmesinin mümkün olmadığı ancak top ile yıkılabilecekleri ifade edilmişti. Yani henüz ortada hiçbir suç unsuru yokken kuleler bir niyet okumayla tehdit unsuru olarak görülmüş, tehlikeli olarak nitelendirilmiş, inşaatına engel olunmasını istemişlerdi. Hatta olmadığı takdirde kulelerin hükümet tarafından müsadere edilerek ilgili şahısların elinden alınması istenmişti. Yani kuleler devletin elinde bulunduğu bir tehdit veya tehlike olarak algılanmazken, özel şahısların elinde bulunmasını olumsuz bir durum olarak görmüşlerdi. Şikâyet üzerine Firzovik müdüründen durumun araştırılması istenmişti. Yapılan araştırmada kulelerin yapımında Hristiyan bazı dülgelerinin ve çevre köylerdeki bazı Hristiyan halkın zorla çalıştırdıkları, bazı eşyalarının gasp edildikleri belirtilmişti. Müslümanların kule inşa etmesine Hristiyanlar karşı çıkmış ve şikâyet etmişlerdi. Müdür, Müslümanlardan yana tavır alarak bu kulelerin güvenlik güçlerine karşı kullanmaya cesaret edemeyeceklerini ifade etmişti. Dolayısıyla kuleler konusundaki nihai karar yetkililere bırakılmıştı. Kulelerin yıkılması ve içindekilerin müsadere edilmesine karar verilmiş, bunu yapabilmek için kuvvetli bir müfrezenin Firzovik'e sevki gerektiği belirtilmişti.⁴⁵

Balkanlar'da çiftlik sahipliği ve kule ev inşa ettirilmesi sadece Müslümanlara ait bir gelişme olarak görülmemelidir. Bu durumu daha ziyade bir sosyal grubun uygun şartlar altında kule evleri inşa ettiği şeklinde anlamak daha doğrudur. Çünkü Hristiyan çiftlik sahipleri ve onların kuleleri olduğu gibi Balkanlar'daki nüfus ve coğrafi duruma göre Hristiyan kaptanlar ve haydutların da kule evler yaptırdıkları ve kullandıkları görülmektedir. Üstelik bu grupların hareket tarz ve yaklaşımları temelde büyük benzerlikler içermektedir. Ancak Balkanlar'da toprak sahipliğinde Müslüman sınıfların ağırlıklı olduğu düşünülürse kule ev ve dinî mensubiyet ilişkisinin sadece nicel bir eğilim olduğu söylenebilir. Bu eğilim kule evlerin Müslüman toprak sahipleriyle özdeş görülmesine ve onlara karşı yapılan her türlü eylemde kulelerin de sembolik bir hedef haline gelmesine sebep olmuş olmalıdır.

Yerel Müslüman ileri gelenlerle Hristiyan ahali arasında yaşanan arazi merkezli gerginlikler Balkan coğrafyasında 19. yüzyılda görülen en klasik manzaralarından birisiydi. Bu durumda devlet de meseleye taraf olmakta ve çatışmalar yaşanmaktaydı. Bu tartışmalarda kuleler zaman zaman etkili roller oynamakta idi. Zaman zaman çiftlik sahiplerinin karşısındaki güç devlet olabileceği gibi başka bir çiftlik sahibi ya da eşkıya-komitacı gruplar da olabilmekteydi. Rıza Bey olayı çiftlik sahipleri ve devlet güçlerinin çatışmasına bir örnek olarak verilebilir.

⁴⁵ BOA, TFR.I.KV, 203/20258, 2 Rebiülahir 1326 (4 Mayıs 1908).

Prizrenli Dervişbeyzade Rıza Bey'in babası zamanında bir Hristiyan'a satılmış olan çiftliği yeniden ele geçirmek için yapmış olduğu hareket bölgede gerginliğe sebep olmuştu. Çevresine topladığı kişilerle toprağı zorla geri almaya çalışmıştı. Prizren jandarma komutanı olayı önlemek için kuvvet göndermiş ancak kuvvetlerin az olması sebebiyle bastırılmamıştı. Bunun üzerine Rıza Bey'e katılanlar daha da artmıştı. Bunun üzerine iki bölük piyade ve süvari gönderilmiş fakat bu sefer de Rıza Bey kulelerine çekilmiş ve savunmaya geçmişti. Devlet yetkilileri Hristiyan köylüler ve mevcut şartların hassasiyeti sebebiyle olayların bir an önce bastırılmasını istemişti. Ancak askerî yetkililer duruma hakim olunabilmesi için beraberlerinde iki topun da yer aldığı bir müfrezenin gönderilmesi gerektiğini belirtmişlerdi. Çatışma sonucunda zaptiyelerden dört ve ahaliden bir kişi ölmüş, üç kişi de yaralanmıştır. Askerler, Rıza Bey ve ekibini yakalayabilmek için top kullanmaya teşebbüs etmişlerdi. Rıza Bey ve ekibi kuleden firar etmiş ve çiftliğine gitmiştir. Bu sırada ahali de galeyana gelmiş ve kulelerden ikisini yakmıştı.⁴⁶ Bu noktada sadece komitacılar ve eşkıyalar değil devlete veya bölge halkına karşı bir konum ve durum alan Müslüman toprak sahiplerinin de kuleleri bir sığınma ve savunma alanı olarak kullandıkları görülmektedir. Bunun dışında halkın da burada kuleleri yakması önemlidir. Kule, çiftlik beyinin otoritesini temsil etmektedir. Kulelerin yakılması bu otoritenin tanınmaması ve bir başkaldırının ifadesi olarak değerlendirilebilir.

Kulelere kimliği belirsiz kişiler tarafından saldırılar yapıldığı da görülmektedir. Örneğin Cuma-i Bala kazasında Tahsin Bey'in çiftliği kulesine meçhul şahıslar tarafından bomba atılmış, kule ateş almışsa da bekçilere herhangi bir zarar gelmemişti.⁴⁷ Kulelerin bu anlamda korunmak için hayli güvenli şartlar sağladığı söylenebilir. Çiftlikteki kuleler güvenlik açısından hayli yüksek hizmetlerde bulunabiliyordu. Kulelere yapılan saldırılardan bir başkası Celnik köyünde yaşanmıştı. Toprak sahibi olan Latif Bey kulesinin bir odasında otururken silahlı saldırıya uğramıştır. Kimliği belirlenemeyen şahıslar tarafından Latif Bey'in bulunduğu odaya 60 elin üzerinde ateş açılmıştır. Olayın yetkililer tarafından haber alınması üzerine jandarma sevk edilmişse de saldırganlar yakalanamamıştır. Latif Bey'e saldıran kişinin komitacılarla bir bağlantısı olduğu fikri akla gelmektedir. Hatta komitacılar toprak beylerini ortadan kaldırmak için her köyde fedailer olarak adlandırılan örgütlenmelere gidiyorlardı.⁴⁸ Kule evlerin son derece güvenilir ve sağlam yapılar olması komitacıların saldırı metotlarını değiştirmeye itmiştir. Ele geçirilemeyen kuleleri Truva atı gibi içeriden çökertme yoluna gitmişlerdir. Bu duruma bir örnek olarak Pirlepe kazasındaki Çiçve çiftliği verilebilir. Çiçve çiftliği kahyası Şerif öldürülmüştü. Tahkikat sonucunda ulaşılan bilgiye göre Şerif'in öldürülmesinde çiftlik sahibi ortakçılarında İstoyko'nun parmağı vardı. Şerif ve İstoyko gece vakti kulede kalmaktaydılar. Bu dönemin ruhuna uygun bir harekettir. Çünkü artan kaos ve anarşi ortamında kuleler çiftlik sahipleri ve kahyalar ya da köy halkı için önem arz ediyordu. Gece vakti bu yapılara nöbetçi konularak yaklaşan bir tehlike önceden fark edilmekte ve ona göre önlem alınabilmekteydi. Şerif uyuduğu sırada İstoyko kule kapısını açarak Bulgar komitacılarını içeri almıştı. Kurşucalı Tola reisliğinde 32 kişilik bir eşkıya grubu Şerif'e saldırarak onu boğarak öldürmüşlerdi.⁴⁹

⁴⁶ BOA, *DH.ŞFR*, 217/101, 7 Teşrinisani 1313 (19 Kasım 1897); BOA, *BEO*, 1825/136856, 27 Mart 1318 (9 Nisan 1902).

⁴⁷ BOA, *Y.MTV*, 256/43, 9 Şubat 1319 (22 Şubat 1904).

⁴⁸ BOA, *TFR.I.KV*, 193/19242, 16 Mart 1324 (29 Mart 1908).

⁴⁹ BOA, *HR.TH*, 284/98, 20 Mayıs 1319 (2 Haziran 1903); *TFR.I.MN*, 10/996, 18 Mayıs 1319 (31 Mayıs 1903); *BEO*, 2082/156117, 20 Mayıs 1319 (2 Haziran 1903); *HR.TH*, 284/88 20 Mayıs 1319 (2 Haziran 1903); Tula ve refiki Daskal Atanaş'ın otuz kişilik çeteleriyle yine çevre köylerde çiftlik hanelerini yakmaya ve Hristiyan ve Müslümanları

4. Kulelerin Tamir Ettirilmesi ve Farklı Kullanım Şekilleri

Kule evler, insan yaşamındaki diğer yapılar gibi belirli bir ömre sahipti. Kuleler şahısların, mirinin, hazine-i hassanın veya askeriyenin tasarrufunda olabilmekteydi. Hangisine ait olursa olsun bu yapıların hepsinin belirli bir zaman içerisinde tamire ihtiyaç duyduğu görülmektedir. Tamir edilmeleri konusundaki hassasiyete bakıldığında kule evlerin önem ve değerlerini devam ettirdiğini söyleyebiliriz. Örneğin Florina nahiyesindeki Emlak-ı Hümayun'a ait Gorincova çiftliğindeki haneler ile kule, ambar ve çeşmenin tamir edilmesi istenmişti.⁵⁰ Kuleler çiftliklerin fonksiyonlarına değer katmaktaydı. Bu sebeple çiftlik-i hümayunlarda da kulelerin yapılması ve tamir edilmesi konusuna dikkat edilmekteydi. Örneğin Silivri kazası dahilinde Bosna çiftlik-i hümayununun hasar gören kulesinin acil olarak tamir edilmesi istenmişti.⁵¹ Sivillere ait köy ve çiftliklerdeki kulelerin dışında askerî birliklerin içinde yer alan çiftliklerin kulelerinin tamir ettirildiği de görülmektedir. Yani doğrudan askerî amaçlı yapılmamış ancak askerî sınırlar içerisinde kalmış kulelerin tamir ve devamı konusunda hassasiyet gösterilmişti.⁵²

Miri çiftliklerdeki kulelerin inşa edilmelerindeki en önemli sebeplerden biri çiftliğin değerini arttırmaya yönelik olması muhtemeldir. Çünkü kuleler çiftliğin bir parçasıydı. Bunların harap olması halinde ihalelerde düşük bedeller ortaya çıkmaktaydı. Manastır Vilayeti'nde Grenebe kazasında bulunan Bakroviçe ve Radošta miri çiftliklerinin yıkılmak üzere olan kule ve zahire ambarının mutlaka tamir edilmesi gerektiği belirtilmekteydi. Tamir edilmediği takdirde yıkılacakları ve bu durumun daha sonra hazineye yük olacağı ifade edilmişti.⁵³ Buradan anlaşılmaktadır ki kulesi ve ambarı olan çiftlikler güvenli oldukları gibi daha kullanışlıydılar ve kulesi olan çiftliklerin daha hızlı ve yüksek fiyata ihale edilebildikleri anlaşılmaktadır. Bu sebeple ihale bedeline göre çok daha cüzi miktarda kalan kule ve ambarın tamir edilmesinin hazine gelirlerini ilerde daha büyük kayıplardan koruyacağı belirtilmişti.

Kule evler de tıpkı diğer evler gibi mülkiyete konu olmaktadır. Zaman zaman ortak mülkiyetten birisinin diğeri veya başkaları adına hissesini satarak devretmesi söz konusu olabiliyordu. Saraybosna kazasına tabi Koşova cemaatinden Kubilağlava köyünde kardeşiyle müşterek sahip oldukları kulenin kendi adına olan hissesini Mehmet Ağa 4.000 kuruş bedelle Süleyman Bey'e satmıştı.⁵⁴ Kuleler sadece ortak mülkiyete konu olmak kalmıyor ayrıca çiftlik sahipleri yapmış oldukları ticarete, almış oldukları iltizamlarda ve kredilerde teminat karşılığı olarak gösterebilmekteydiler.⁵⁵ Bu da Osmanlı ekonomik hayatında kulelerin maddi bir karşılığının olduğuna işaret etmektedir.

Kulelerin temel amacı savunma olmasına karşın bazı özel durumlarda farklı amaçlar içinde kullanıldığına rastlanmaktadır. Emlak-ı hakani idaresine bağlı Alibey çiftliği buna bir örnektir.

katletmeye devam ettiği...BOA, *Rumeli Müfettişliği Sadaret Evrakı (TFR.I.A)*, 7/668, 19 Mayıs 1319, (1 Haziran 1903); BOA, *Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS)*, 449/80, 24 Mayıs 1319 (6 Haziran 1903).

⁵⁰ BOA, *İrade Meclis-i Vala (İ.MVL)*, 585/26323, 16 Zilkade 1284 (10 Mart 1868). Başka bir örnek Teponhor çiftliğindeki kulenin tamiriyle ilgili, BOA, *Maliye Nezareti Emlak-i Emiriyye Müdüriyeti (ML.EEM)* 731/26, 2 Şubat 1324 (15 Şubat 1909).

⁵¹ BOA, *Hazine-i Hassa İradeler (HH.İ)*, 92/37, Gurre-i Zilhicce 1311 (5 Haziran 1894).

⁵² BOA, *İrade Tophane-i Amire (İ.TPH)* 7/23, 4 Ağustos 1314 (16 Ağustos 1898).

⁵³ Çiftlikler 5 yıllık bir süre için 42.000 kuruş bedelle İslambey uhdesine ihale olunurken kule ve ambarların tamir masraflarının 6.000 kuruşa yapılabileceği belirtilmişti. BOA, *(İ.MVL)*, 14/25, 3 Zilkade 1312, (28 Nisan 1895); *BEO*, 614/46045, 4 Zilkade 1312, (29 Nisan 1895); *Şura-yı Devlet Evrakı (ŞD)*, 1958/24, 5 Ramazan 1312 (2 Mart 1895).

⁵⁴ BOA, *Hariciye Nezareti Umur-ı Hukuk-ı Muhtalita Müdüriyeti (HR.UHM)*, 241/34, 20 Recep 1296 (10 Temmuz 1879).

⁵⁵ BOA, *YB.(21)*, 93/154, 27 Temmuz 1327 (9 Ağustos 1911).

1912 yılında Balkan savaşları esnasında yaralanan Osmanlı askerleri için çiftlikteki kule hastaneye dönüştürülmüştü.⁵⁶ 6 yıl sonra ise aynı kulenin bu sefer tamir ettirilerek memur ikametine uygun bir hale getirilmesi istenmişti.⁵⁷

Kulelerin tamirleri veya inşa edilmeleri gelişigüzel bir şekilde yapılmamaktaydı. Önceden belirlenen standartlar çerçevesinde inşa edilmekteydi. Aydın Vilayeti'ndeki Subaşı ve Tepeköy çiftliklerinde kule inşa edilmesine karar verilmişti. Bu kulelerin inşaları hakkında 12 maddeden oluşan bir mukavelename hazırlanmıştı. Mukavelenamede çiftliklerin ebatları temel, taban döşemeleri, duvarlarının kalınlıkları ve kullanılacak tüm malzemelerin çeşitleri ayrıntılarıyla belirtilmişti. Mukavelenamedeki sağlam kapılar, kalın ve taş duvarlar, güçlü kilitler, demir parmaklıklı pencereler gibi ayrıntılar güvenlik kaygısının ne derece önemli olduğunu göstermektedir. Bu üç kulenin yapım işinin 39.600 kuruş bedelle Kerpe adalı Vasil kalfaya verildiği anlaşılmaktadır.⁵⁸ Batı Anadolu'daki kulelerin yapımında da Rodos'tan ustalar getirilerek yapıldığına dair bazı bilgiler vardır. Kule yapımında ada halklarının ya da Rum halkının belirli bir uzmanlığı olduğu düşünülebilir. Bunun dışında kulelerin kullanışlılık özelliği sebebiyle çiftliklere değer kattığı açıktır.

Çiftlik sahiplerinin kullandıkları kulelere zaman zaman askerî amaçla el konulduğu ve kullanıldığı görülmektedir. Örneğin Üsküplü Latifle beraber Nabirkan köyünde sahibi oldukları arazide bulunan kulenin askerî müfreze tarafından işgal edilerek çiftçilerinin perişan olmasına sebebiyet verildiği konusunda Mehmed şikayetçi olmuştu. Bunun üzerine yapılan araştırmada köyde bir cinayet işlendiği bunun üzerine bir askerî müfrezenin orada ikamesine lüzum görüldüğü, köy muhtar ve ihtiyar heyetinin onayıyla bu kulede askerî ikame edilmesine karar verilmişti. Mehmed, cinayetin Latif tarafından işlendiğini, katilin bir kulübesi olduğunu, askerlerin buraya yerleştirilmesi gerektiği iddiasında bulunmuştu. Yapılan araştırmada Mehmed Efendi'nin iki kulesi daha olduğu ve asker ikamesine uygun başka uygun bir yer olmadığı için onun kulesine yerleştirildiği belirtilmişti.⁵⁹ Olağanüstü durumlarda kulelere el koyma işini sadece Osmanlı yetkilileri yapmamaktaydı. Bulgar yetkililer de gerekli gördükleri durumda bu yapılara el koyabilmekte ve zapt edebilmekteydiler. Bu durum yukarıda Osmanlı örneğinde olduğu gibi şikayetlere konu olabilmekteydi. Ruşen Hanım bunlardan birisidir. Drin Sancağı'nda Virece kasabasında bulunan ev ve bir kulesi Bulgar hükümeti tarafından ele geçirilmişti. Mülkiyeti kendisine ait olan kulenin Bulgar yetkililer tarafından kullanılması sebebiyle kira talebinde bulunmuştu.⁶⁰ Kulelerin tarımsal amaçlarının dışında hemen her şartta kullanılabilme özelliklerine sahip olduğu anlaşılmaktadır. Kaybedilen topraklarda kalan kulelerin sahip oldukları yerel hükümet tarafından kullanılmaya devam edildiği görülmektedir. Bulgaristan sınırlarında kalmış olan kulesinin Bulgar hükümeti tarafından kullanılmaya devam edilmesi üzerine

⁵⁶ BOA, *Mabeyn-i Hümayun Evrakı İradeleri* (MB.İ) 164/45, 15 Teşrinisani 1328 (28 Kasım 1912).

⁵⁷ BOA, (HH.İ) 247/114, 16 Kanunuevvel 1334 (16 Aralık 1918).

⁵⁸ BOA, Y.MTV, 82/80, 28 Temmuz 1309 (9 Ağustos 1893).

⁵⁹ BOA, TFR.I.KV, 88/8742, 12 Nisan 1321 (25 Nisan 1905). Çiftlikteki kuleye askerlerin olağanüstü durumlarda el koyduğu gibi çiftlikteki arazinin üzerine askerî amaçlarla kule yapıldığına dair örnekler de mevcuttur. Selanik'te Kara Hüseyin çiftliği üzerine bir kule ambarı, üç cephaneye ve bir karakol inşa ettirilmesi kararlaştırılmıştı. Bu kulenin bir çiftlikte tamamen askerî amaçlarla inşa ettirildiği anlaşılmaktadır. ŞD, 2018/20, 16 Haziran 1307 (28 Haziran 1891).

⁶⁰ BOA, HR.SFR.(04), 333/40, 15 Kanunusani 1305 (27 Ocak 1890); 17 Mart 1306, (29 Mart 1890). (İki farklı tarihte iki dilekçe vermiş); HR.SFR.(04) 333/26, 14 Teşrinisani 1305 (26 Kasım 1889).

kendisine kiralama ücretinin ödenmesini isteyen Anglo-levanten Bankası Veznedarı Nesim Balol da bunlardan bir tanesiydi.⁶¹

Kuleler ile ilgili sorunlar sadece bu kadarla sınırlı değildi. Mülkiyet, kullanım, zararın tazmini gibi sorunların dışında zaman zaman vergilendirme ile ilgili de problemler yaşanabilmekteydi. Devlet, çiftliklerin içerisinde yer alan meskenler için binde dört oranında hane vergisi almaktaydı. Buna karşılık Selanik Vilayet Defterdarlığı'ndan gelen soruda çiftlik sahipleriyle nazırlarının ikametine ait konak ve kule gibi binalardan alınan verginin hangi oranda alınması gerektiği sorulmuştu. Ayrıca çiftliklerde bulunan ve araziye tabi olan ahır, samanlık, ambar gibi binaların da bu vergiye tabi olup olmadığı öğrenilmek istenmişti. Merkezden gönderilen emirde kulelerden de diğer müstemilattan olduğu gibi binde beş oranında vergi alınması emredilmişti. Belgede kulelerin ayan konaklarıyla eş değer tutulduğu, çiftlik sahiplerine ait bir bina olarak değerlendirildiği görülmektedir. Bunları vergiden istisna kılmayıp eskiden beri binde beş oranında alınan verginin devamına karar verilmişti.⁶²

Sonuç

Kule evler geçmişi Antik Döneme kadar uzanan bir geleneğin devamı olması bakımından önemlidir. Başta güvenlik olmak üzere farklı kaygılarla inşa edilen kuleler geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Kafkasya'dan Akdeniz'e oradan Balkanlara kadar yayılmış ve hatta bugün bile yıllara meydan okuyan bazılarını görebilmek mümkündür. Yukarıda sayılan coğrafyalarda yaşayan topluluklar tarafından nesiller boyu kullanılmış olup birden çok bölgede örneklerine rastlandığı için mimarî ve şekilsel bakımdan farklılıklar da bulunmaktadır. Antik Dönemden Yakın Çağ'a kadar birçok devlet sınırı içerisinde bu yapıları görebilmek mümkündür.

Osmanlı Devleti'nde kulelerin inşa edilmesindeki sebep başta güvenlik olmakla birlikte hem merkezî hem de yerel otoriteyi tesis etmekle doğrudan ilgilidir. Merkezî otoritenin temsili için sınır kuleleri, gözlem kuleleri, askerî kuleler yapılmıştır. Bu sayede merkezî otoritenin güçlendirilmesi amaçlanmıştır. Tam aksi durumlarda devletin merkezî otoritesinin zayıfladığı dönemlerde bu sefer eşkıya, ayan, mütegalibe gibi grupların kuleler inşa ettirdiği görülmektedir. Her iki taraf da kendi otoritesini sağlamlaştırmak ve saygınlığını artırmak amacıyla bu sağlam yapıları inşa ettirmişti. Klasik dönemde yani merkezî otoritenin güçlü olduğu dönemlerde inşa edilen kuleler eşkıya ve mütegalibe eseri olarak görülüp sık sık bunların yıkılması yönünde talimatlar giderken 19. yüzyılda devletin bu kulelere yaklaşımı değişmişti. Devlet kendi egemenliğini pekiştiren kuleleri ve kule sahiplerini himaye ederken hakimiyetini sarsan güçlerin elindeki kuleleri yıkma yoluna gitmiştir. Geçmişte önemli roller oynayan kuleler bugün tarihi eser, depolama alanı, şanslı olanları ise restorasyon geçirecek modern hayata uyarlanmış olarak varlıklarını devam ettirmektedir.

⁶¹ BOA, HR.SFR.(04), 871/95, 10 Şubat 1914. Sınır ötesinde kalan kulelerin mülkiyet hakkı başka problemleri de bir araya getiriyordu. Bulgaristan'da ikamet eden iki kişi Osmanlı yetkililerine arzuhal vermişti. Arzuhal vermelerindeki sebep Pyo mahallesinde bulunan haneleri ile Oraşic bayırında üç kıta çayır ve bir adet kule ile ilgilidir. Bunlar ellerinde olan tapu kayıtlarını kaybettikleri için yenisini istemektedirler; HR.SFR.(04), 586/152, 25 Şubat 1310 (9 Mart 1895).

⁶² BOA, TFR.I.MN, 158/15736, 28 Kanunusani 1323 (10 Şubat 1908).

Kaynakça

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

A.DVNS.MHM.d. (Bab-1 Asafı Divan-ı Hümayun Sicilleri Mühimme Defterleri).

AE.SABH.I. (Ali Emiri Abdülhamid I).

AE.SSLM.III. (Ali Emiri Selim III).

A.MKT.UM. (Sadaret Mektubi Kalemî Umum Vilayat Evrakı).

A.MTZ.(04), (Sadaret Eyalet-i Mümtaze Bulgaristan Evrakı).

BEO. (Babıali Evrak Odası Evrakı).

C.DH. (Cevdet-i Dahiliye).

DH.EUM.AYŞ. (Dahiliye Emniyet-i Umumiye Asayiş Kalemî Evrakı).

DH.MKT. (Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî).

DH.ŞFR. (Dahiliye Nezareti Şifre Evrakı).

HAT. (Hatt-ı Hümayun).

HH.İ. (Hazine-i Hassa İradeler).

HR.SFR.(04) (Hariciye Nezareti Paris Sefareti).

HR.TH. (Hariciye Nezareti Tahrirat).

HR.UHM. (Hariciye Nezareti Umur-ı Hukuk-ı Muhtalita Müdüriyeti).

İ.MVL. (İrade Meclis-i Vala).

İ.RSM. (İrade Rüsumat).

İ.TPH. (İrade Tophane-i Amire).

MB.İ. (Mabeyn-i Hümayun Evrakı İradeleri).

ML.EEM. (Maliye Nezareti Emlak-i Emiriyye Müdüriyeti).

ŞD. (Şura-yı Devlet Evrakı).

T.FR.I.A. (Rumeli Müfettişliği Sadaret Evrakı).

TFR.I.AS. (Rumeli Müfettişliği Jandarma Müşiriyet Ve Kumandanlık Evrakı).

TFR.I.KV. (Rumeli Müfettişliği Kosova Evrakı).

TFR.I.MN. (Rumeli Müfettişliği Manastır Evrakı).

FR.I.ŞKT. (Rumeli Müfettişliği Arzuhaller).

TŞRBNM. (Taşra Evrakı Bosna Müfettişliği Evrakı).

Y.A.HUS. (Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı).

Y.MTV. (Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı).

YB.(21). (Yabancı Arşiv Gürcistan Arşivindeki Türkiye İle İlgili Belgeler).

Araştırma Eserler

- Arel, Ayda. "Foça Bağ Evleri ve Kule-Ev Geleneği". VII. Araştırma Sonuçları Toplantısı içinde, 43-71. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1990.
- Aydeniz N. Ebru Karabağ, Ballice Gülnur. "Kuzey Ege'de Kule Ev Mimarisi: Kozbeyli (Foça) Üzerinden Bir Değerlendirme". *Yerel Ölçekte Geleneksel Mimarinin Korunması içinde*, 57-76. İstanbul: Beykent Üniversitesi, 2018.
- Aysel, Nezh R. "Bodrum-Ortakent (Müşgebi)'de Geleneksel Ev Tipleri Üzerine Bir İnceleme", *Tasarım Kuram*, no.3, (2003): 16-26, <https://doi.org/10.23835/tasarimkuram.240846>.
- Bay, Abdullah. "Taşra Elitleri, Haneleri ve Yaşamları: Canik Çevresinde Ayan Konaklarının Ortaya Çıkışı, Gelişimi ve Konak Hayatı", *Geçmişten Günümüze Şehir Ve Çocuk I*, Editör Osman Köse, 345-358. Samsun: Canik Belediyesi Kültür Yay., 2016.
- Bayarslan, Aydın. "Osmanlı'da Karadeniz Tahlisiye İdaresi." Doktora Tezi, Ordu Üniversitesi, 2023.
- Braudel, Fernand. *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*. İstanbul: Eren Yay., 1989.
- Çamkaya Aslı Niğdelioğlu, Levi Eti Akyüz. "Plomari Evleri'nin Akdeniz Mimarisi İçindeki Yeri", *Journal of Humanities and Tourism Research*, no.3, (2023), 442-471, <https://doi.org/10.14230/johut1501>.
- Gümüş, İlker. "Aydın'da Cihanzade İbrahim Ağa Kulesi", *ANASAY*, no.13 (2020): 167- 190.
- Kanacı Armend, Demiraslan Deniz, Savçın Emine Begüm. "Karadağ Geleneksel Konut Mimarisine Genel Bir Bakış", *Mimarlık ve Yaşam Dergisi*, no.2, (2022), 467-502, <https://doi.org/10.26835/my.1098280>.
- Nurković, Enes. "Investigation Of Tower-Houses In Montenegro For Their Preservation: Restoration Proposal For Ganić Family House In Rožaje Town." Yüksek Lisans Tezi, İzmir Yüksek Teknoloji Enstitüsü, 2015.
- Salman, Cihan. "Gürcistan Geleneksel Mestia Evlerinin Genel Mimari Özelliklerinin İncelenmesi." Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, 2017.
- Sümersoy Berk, "Günümüzde Yazlık Olarak Yeniden İşlevlendirilen Geleneksel Bodrum Konutları." Yüksek Lisans Tezi, Maltepe Üniversitesi, 2016.
- Tavşan Cengiz, Sipahi Serkan, Temiz Betül İrem. "Gürcistan Geleneksel Mestia Evlerinin Mimari Özelliklerinin İncelenmesi" *İDİL*, no. 83, (2021): 1033-1047, <https://doi.org/10.7816/idil-10-83-04>.
- Temizer, Abidin, "Osmanlı-Karadağ Sınır Anlaşmazlıkları ve Çözümü (1878-1912)" Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 2007.
- Temizer, Abidin, "Karadağ'ın Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1853-1913)" Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 2013.
- Tutal, Osman. "Balkan Coğrafyasında Osmanlı Konut Kültürü". *Balkanlar'da İslam Medeniyeti II. Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri*, Editör Ali Çaksu, 191-217. İstanbul: Birmat Matbaacılık, 2006.
- Weaver, Martin E. "A Tower House At Yeni Foça Izmir", *Balkan Studies*, no.1 (1971): 253-279.

Yıldırım Bilge, "Foça Kule Evleri", *MİMARLIK*, no. 2 (1999): 32-37.

Yıldırım Bilge, "The Tower Houses In Foça", Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 1997.

İnternet Kaynakları

<https://www.festtravel.com/aydin-beylerinin-kule-evleri>

<https://www.sosyalhizmetuzmani.org/aydininkuleleri.htm>

<https://www.aydindenge.com.tr/kultur-sanat/19/06/2014/aydinin-farkli-koseleri-tarihin-izleri-kule-evleri>

<https://www.linehaber.com.tr/arpaz-kulesinin-yikilmasini-mi-bekleyecegiz/>

https://military-history.fandom.com/wiki/Tower_houses_in_the_Balkans

<https://pixabay.com/tr/photos/kule-ev-mimari-geleneksel-bina-4156921/>

Ekler

Ek-1 Aydın'ın Nazilli ilçesinde bulunan Arpaz Kulesi.

Ek-2 Bulgaristan'da bulunan bir kule ev.

Ek-3 Sırbistan'da bulunan bir kule ev.

Ek 4 Balkanlar'da kule ev örneği.

Summary

Since ancient times, shelter has always been a problem for humanity. People first dealt with this problem by using natural elements. Over time, the development of human needs and the inadequacy of natural structures have led human beings to develop new structures. Although these structures are many in number and have more than one name, one of them attracts more attention. These are tower houses. The history of tower houses dates back to Ancient Times. When examined geographically, traces of these structures can be found in a wide geography such as the Caucasus, the Mediterranean, Anatolia and the Balkans. Various opinions have been put forward regarding the emergence of these structures. According to one view, the structures are seen as symbols and indicators of authority and influence of a social group or class, while according to the other view, they were built for defense and security purposes. When looking at the functions of the buildings, although security concerns come to the fore, it is seen that they also have areas such as surveillance, communication and storage.

The study focuses mostly on the Ottoman period. There are many tower houses in the regions where the Ottoman Empire ruled. These tower houses were built mainly by local influential individuals and groups. Although in small quantities, there are also those made by people representing the central authority. Influential local notables symbolized their prestige and power in their regions with these structures. The central authority's approach to tower houses has varied depending on the circumstances. First of all, in the periods when he thought that they were harming his authority and dominance, he either ordered the demolition of these structures or turned a blind eye to their continued activities, depending on the tower owner's attitude towards the state. Tower houses have also been the scene of conflicts between local powers. Violent clashes took place around these structures. Apart from the local power and central authority regarding the ownership of the towers, bandit groups were also closely interested in these structures. These structures, which have advantages for defense, allowed the bandits to gain partial, albeit weak, superiority over the central powers. So much so that, in order to capture these structures, soldiers frequently requested advanced weapons and cannons from the center, as it was difficult to capture them without the use of cannons. The fate of these structures, identified with the local authority, after they were taken from the bandits has caused controversy. Generally, the center sent orders to demolish these structures. In the 19th century, komita or komitaclar, groups fighting for their independence, were added to the bandit phenomenon. Committee members also tried to make great use of the towers. While the state did not favor tower houses during the years when it was at the peak of its power in the classical period, it is seen that it changed its attitude in favor of farm owners in the 19th century in the face of threats from the committees. While the committee members were the ones who wanted the order to change, the state and the farm owners took a stance in favor of the continuation of the current order. The state tried to support the farm owners, whom it thought represented its authority, by preserving the tower houses they owned. In the face of increasing events and decreasing state sovereignty, tower houses began to lose their importance from the beginning of the 20th century. One of the reasons for this is the development of firearms power and the inability of tower houses to keep up with this change. Another reason must be that the authority of the state over the farm owners has suffered a great blow. All these reasons caused these structures, whose most important feature was defense, to lose their former importance. From now on, it seems to have taken a symbolic form, where rich families showed their influence and carried out the function of storing grain products in rural areas. Ultimately, some of these structures have managed to survive until today. These buildings are not only restored according to current conditions, but also used for tourism purposes.

Hititlerin Suriye Krallıkları ile Yaptıkları Vassal Antlaşmalar

Mehtap Dinçer*

Araştırma Makalesi

* Sorumlu Yazar,
Dr. Öğr. Üyesi,
Burdur Mehmet Akif Ersoy
Üniversitesi, Eğitim Fakültesi,
Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi
Bölümü,
Burdur/TÜRKİYE
mdincer@mehmetakif.edu.tr
ORCID: 0000-0002-6334-9184

Geliş: 31 Mayıs 2024
Kabul: 7 Ekim 2024
Yayın: 10 Kasım 2024

Bu çalışma ön inceleme sürecinde
ve yayımlanmadan önce
iThenticate ile taranmıştır.

ÖZ

Yazılı belgelerin mevcut olmadığı, tarih öncesi dönemlerde, insanların çeşitli konularda uzlaşma sağlamaya yönelik yöntemler geliştirdikleri muhtemeldir. Ancak tarihi çağlar başladıktan sonra, uzlaşma ve antlaşmalar yazılı metinlere aktarılmıştır. Dolayısıyla tarih öncesi dönemlerde, konu hakkında çok fazla bilgi sahibi değiliz ancak tarihi dönemlerden kalan metinler bize uzlaşma sağlanan konular, antlaşmanın tarafları ve koşulları hakkında bilgi sağlamaktadır. Antlaşmalar ve antlaşma metinleri dendiğinde Eski Çağ tarihinde ilk akla gelen Hitit Devleti olmaktadır. Devletlerarası siyasetini ağırlıklı olarak bu çerçevede yürüten Hitit Devleti çağdaşı olan büyük devletlerle olan ilişkilerini genellikle vassal devletlerle yapılan bağlayıcı antlaşmalar üstünden yürütmüştür. Vassal antlaşmalar içerisinde ise günümüz Suriye'sinin topraklarında konumlanmış, dönemin nispeten küçük devletleri ile yapılan antlaşmalar geniş yer tutmaktadır. Suriye o dönemde, sahip olduğu yer altı ve yer üstü zenginlikleri ve stratejik konumu nedeniyle Mısır, Mitanni ve Hitit gibi büyük devletlerin hâkimiyet altına almak istedikleri bir konumda olmuştur. Bu nedenle mücadele alanı haline gelen Suriye'deki devletler bu mücadeleden paylarına düşeni almışlar, varlıklarını devam ettirebilmek adına büyük devletler arasında denge politikası yürütmüşlerdir. Bu makale, bahse konu devletlerle Hitit Devleti arasında düzenlenen vassal antlaşmalarını geleneksel tipoloji ve içerik bakımından inceleyerek, dönemin uluslararası politikalarının belirlenmesindeki etkilerini ortaya koymak amacıyla hazırlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hitit, Halep, Ugarit, Amurru, Nuḫḫašše.

Vassal Treaties of the Hittites with the Syrian Kingdoms

Research Article

* Responsible Author,
Assist. Prof. Dr.,
Burdur Mehmet Akif Ersoy
University, Faculty of Education,
Department of Turkish and Social
Sciences Education,
Burdur/TURKIYE
mdincer@mehmetakif.edu.tr
ORCID: 0000-0002-6334-9184

Received: 31 May 2024
Accepted: 7 October 2024
Published: 10 November 2024

This paper was checked for
plagiarism using iThenticate
during the preview process and
before publication.

Copyright

This work is licensed under
Creative Commons Attribution
4.0 (CC BY-NC 4.0)
International License

ABSTRACT

In periods preceding the advent of written records, it is likely that people developed various methods for reaching consensus on various issues. However, with the onset of historical eras, consensus and agreements were recorded in written texts. Consequently, while our knowledge of prehistorical periods is limited, texts from historical periods provide us with information on the issues addressed, the parties involved, and the conditions of these agreements. When discussing treaties and treaty texts in the context of Ancient History, the Hittite Empire prominently comes to mind. The Hittite Empire, which conducted its interstate diplomacy predominantly through such agreements, managed its relations with contemporary major states through binding treaties with vassal states. Among these vassal treaties, agreements with relatively smaller states located in what is now modern-day Syria are particularly significant. Due to its underground and surface resources and strategic location, Syria was a coveted region for major powers such as Egypt, Mitanni, and the Hittites. Consequently, the states within Syria, which became a battleground, engaged in a balance-of-power strategy among major states to maintain their existence. This article aims to examine the vassal treaties between the Hittite Empire and these states in terms of traditional typology and content, and to highlight their impact on the international politics of the period.

Keywords: Hittite, Aleppo, Ugarit, Amurru, Nuḫḫašše

Funding: The author has reported that this study received no financial support.

Conflicts of interest: The author declares that there are no potential conflicts of interest.

Peer Review: External, double-blind

Finansman: Herhangi fon veya maddi destek kullanılmamıştır.

Çıkar Çatışması: Herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Bağımsız, çift-kör hakemlik.

Atıf - Cite: Dinçer, M. Hititlerin Suriye Krallıkları ile Yaptıkları Vassal Antlaşmalar. *History Studies* 16, no. 4 (2024): 537-553.

Giriş

Tarihsel süreçte gerek ilkel topluluklarda gerekse devletler düzeyinde ilişkilerin genellikle savaş ve barış üzerinden yürütüldüğü bilinmektedir. Uluslararası yaşamın temel unsurlarından olan savaş, önce ittifak ilişkilerini kurmuş, ittifakların taktiksel doğasını belirlemiştir¹. Her topluluğun stratejisi aynıdır: “özerk benliklerinde ısrar etmek”². Gerek ilkel topluluklarda gerekse devletler düzeyinde, diğer gruplar ya dost ya düşman olarak görülmektedir. İlk grupla çeşitli ittifaklar kurulmaya çalışılırken, ikinci grupla savaş riski kabul edilmiştir. Yalnız başına askerî harekâta kalkışmak çok tehlikeli olacağından, topluluklar ittifaklar kurmaya mecbur kalmışlardır³. Fakat iki ya da daha fazla insan grubu arasındaki ilişkileri düzenlemek üzere belirlenen ilk ittifak kurallarının ne zaman ve hangi koşullar altında oluşturulduğunu bilmiyoruz.

Yazı ilk olarak MÖ 4. binyılın sonlarında, antik Uruk bölgesinde ortaya çıkmıştır. Siyasi olayları bildiren ilk kraliyet yazıtları yaklaşık olarak MÖ 2500'lere tarihlendirilmektedir⁴. Bu döneme ait, mevcut belgeler Güney Mezopotamya'da, yarım düzine şehir devletinin aralarındaki mücadelelerini aktarmaktadır. Belgelerde, üçüncü bir tarafın verdiği tahkim kararlarına, iki rakip şehir devleti arasında imzalanan saldırmazlık anlaşmalarına ve bu anlaşmaların defalarca ihlal edildiğine dair veriler bulunmaktadır⁵. Devletlerarası bir anlaşmanın mevcut en eski kaydı, Lagaş Kralı Eanatum'un döneminde “Akbabalar Steli” üzerine yazılmış olandır. Aslında bu tam olarak bir antlaşma metni değildir, Umma şehir devletinden, tartışmalı toprakların geri alınması vesilesiyle yazılmış anıtsal bir kraliyet binası yazıtıdır⁶.

Eski Yakın Doğu halkları “antlaşma” için tek bir teknik terime sahip değildir. Hem bir kavram hem de bir nesne olarak antlaşmayı ifade etmek için çoğunlukla metonimik ya da sinekdoşik temsiller olmak üzere sayısız ifade kullanmışlardır. Bu ifadeler bölgeye ve döneme göre değişmekle birlikte, genellikle çağdaş anlaşmaların temel bileşenlerini temsil etmektedir. Akadça'da, “tuppi lipit napiştım” (boğaza dokunma tableti)⁷, “tuppi nış ilim/tuppu şa nış

¹ Pierre Ciastres, *Archeology Of Violence*. Çeviren Jeanine Herman, (Semiotext(e), 2010) 275.

² Ciastres, *Archeology Of Violence*, 266.

³ Ciastres, *Archeology Of Violence*, 266.

⁴ Amnon Altman, *Tracing the Earliest Recorded Concepts of International Law*. Editör Randall Lesaffer, (Boston: Martinus Nijhoff, 2012) 1.

⁵ Altman, *Tracing the Earliest Recorded Concepts of International Law*, 3.

⁶ Altman, *Tracing the Earliest Recorded Concepts of International Law*, 20.

⁷ “tuppi lipit napiştım” (boğaza dokunma tableti), bu bir antlaşmanın muhatapları tarafından edilen yeminlere bağlı sembolizmin daha grafik bir anlatımıdır. Boğaza dokunmak, yeminin ciddiyetini göstermenin canlı bir yoludur ve kral sözünü tutmazsa kendi boğazını keseceğini ifade etmektedir. Bir hayvan kurban edildiğinde de benzer bir durum sembolize ediliyor gibi görünmektedir. Hammurabi, bir antlaşmanın şartlarına uyulduğunu göstermek için bu özel yemin etme yöntemini kaydeden ilk Mezopotamya hükümdarlarından biridir. Kayıtlara göre; Yarım-Addu bir mektubunda Hammurabi'nin sarayında gözlemlediği prosedürü şöyle anlatmaktadır: “Hammurabi Borsipa'ya gittiğinde, Eşnunna'nın efendisinin habercileri de ona katıldı. Ellerine küçük tableti aldılar. Eşnunna'nın efendisine tabletin yanında yemin ettirecekler [kelimenin tam anlamıyla 'boğazına dokunacaklar'] ... ve burada Hammurabi yemin edecek ['boğazına dokunacak'].” Bir başka anlatıda Hammurabi'nin antlaşma metnini içeren “tanrıların yaşam tabletine” dokunduğu ve sonra bir buzağı kesilirken “boğazına dokunduğu” aktarılmaktadır. Geniş bilgi için bkz; Larry May, “Ancient Peace Treaties and International Law”, *International Law and Peace Settlements* içinde., Editör Marc Weller, Mark Retter, Andrea Varga (Cambridge University Press, 2021), 39; Dominique Charpin, “Chroniques Bibliographiques 18. Les Débuts Des Relations Diplomatiques Au Proche-Orient Ancien,” *Revue d'assyriologie et d'archéologie orientale* 110, (2016): 180-181.

ilāni" (tanrı[ların] hayatı üzerine [yemin] tableti)⁸ veya "şimdatum" (kararname, düzenleme, antlaşma) ifadeleri kullanılmıştır. MÖ 2. binyılın ilk yarısında "rikiltu" (bağ, antlaşma), "riksu/rikistu/rikiltu u māmītu" (bağ ve yemin), MÖ 2. binyılın ikinci yarısında ise "tuppi riksi/tuppu (ša) rikilti" (bağ tableti) veya "tuppu ša rikilti u ša māmīti" (bağ ve yemin tableti), ve "adê" (antlaşma, sözleşme, sadakat yemini), "adê (u) māmītu/tāmītu" (~yeminli antlaşma) veya "tuppi adê" (antlaşma tableti) ifadeleri kullanılmıştır. Diğer dillerde aynı bağlamda kullanılan ifadeler arasında Aramice'de "cdn/c dy" (antlaşma, anlaşma), Mısır dilinde "nt-c" (düzenleme, emirname, reçete), İbranice'de "b^erīt" (antlaşma) ve "ʿālāh" (yemin, lanet), Hititçe'de "išhiul-" (bağ) ve "lingai-" (yemin) ve Ugaritçe'de "mšmt" (antlaşma, anlaşma) yer almaktadır⁹. Şunu da eklemek gerekir ki, bu terimlerin bazılarında kelimelerin anlam ve kapsamı tartışmalıdır.

Eski Çağ tarihinde, ittifak ve barış antlaşmalarını bir devlet politikası haline getiren Hitit Devleti için ayrı bir sayfa açmak gerekmektedir. Çalışmamızda, Hitit Devleti'nin çağdaşı olan, dönem dönem siyasi ilişkilerinin boyutunun farklılaştığı devletlerle yaptığı, boyun eğdirme antlaşmaları konu edilmiştir. Fakat çalışmanın kapsamı gereği, Hitit Krallarının, Suriye vassalları için düzenledikleri belgelerle sınırlandırılmıştır. Çalışmamızın ikinci bölümünde genellikle boyun eğdirme antlaşmaları olarak kabul edilen antlaşma metinlerine odaklanılacaktır.

Bu çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizine başvurulmuştur. Yakın Doğu'da bilinen antlaşmaların yarısından fazlasının Hitit arşivlerinden olması gerekçesiyle büyük oranda Hitit metinleri külliyatından faydalanılmıştır. Bu metinler, Catalogue of Hittite Text (CTH)'deki numaralarına göre alıntılanmıştır. Ayrıca bu çalışmada içerik analiz yöntemi kullanılmıştır. Çalışma, söz konusu kataloğun CTH 49 CTH 62, CTH 92, CTH 105, CTH 51-52, CTH 53, CTH 66, CTH 75 sayılı bölümleri ile sınırlandırılmıştır. Bahse konu kataloğun dışında arşiv belgelerinin çevirileri için başvurulan kaynaklar arasında J. B. Pritchard (1969), G. Beckman (1996), E. F. Weidner (1923), J. Nougayrol (1956), M. Dietrich ve O. Loretz (1968), vd. yer yerilmiştir.

1. Suriye Vassal Antlaşmalarının Geleneksel Tipolojisi

Charles Texier Orta Anadolu'da, Boğazköy yakınlarındaki antik kalıntıları bulduğunda yıl 1834'tür¹⁰. 1870'te, J. Johnson ve S. Jessup, Suriye'nin kuzeyindeki Hama'da "figür ve işaret" yazılı dört taş bulmuştur¹¹. Zamanla hiyeroglif semboller sadece Kuzey Suriye'de değil, Anadolu'nun da her yerinde ortaya çıkmaya başlamış ve Texier ile diğerlerinin Yazılıkaya'da karşılaştıkları yazıtların da aynı yazı geleneğinin bir parçası olduğu anlaşılmıştır¹². 1887 yılında Mısır'daki Tel el-Amarna'da büyük bir diplomatik arşiv keşfedilmiştir. 1902'de, J. Knudtzon Amarna arşivi üzerinde yaptığı çalışmanın sonucunda, dilin muhtemelen Hint-

⁸ İlahi Katılım, Eski Çağ toplumları, tanrıların antlaşmalar önerme ve sonuçlandırma kapasitesine sahip olduklarına inanmaktadır. Tanrılar diğer tanrılarla ve dünyevi hükümdarlarla, halklarla ve bireylerle antlaşma ilişkilerine girebilmektedirler. Antlaşmalara tanık olarak çağrılan tanrılar aynı zamanda antlaşmalara eşlik eden yeminlerin uygulayıcıları ve antlaşma hükümlerinin garantörleridir. Buna ek olarak, büyük güçlerin yöneticileri, astlarının itaatini sağlamak için daha doğrudan önlemlerden de yararlanmaktadır. Geniş bilgi için bkz; May, "Ancient Ancient Peace Treaties and International Law", 40.

⁹ Gábor Sulyok, "Treaties, Origin", *Max Planck Encyclopedia of Public International Law* içinde., Editör Wolfrum Rüdiger (Oxford University Press, Oxford: 2015), 1.

¹⁰ Billie Jean Collins, *The Hittites And Their World*. Editör Andrew G. Vaughn, (Society of Biblical Literature, 2007) 1.

¹¹ Archibald Henry Sayce, *The Hittites*. (The Religious Tract Society, 1890) 57-59.

¹² William Wright, *The Empire of the Hittites*. (James Nisbet & Company, 1886) 54.

Avrupa dil ailesine ait olduğu sonucuna varmıştır¹³. Boğazköy’de 1906 yılında H. Winckler’in başkanlığında kazılar başlamıştır. Dönemin diplomatik dilinde bu kadar çok metnin bulunması, Winckler’i Hitit Uygarlığı’nın başkentinin Karkamış değil Boğazköy olduğu yönünde doğru sonuca götürmüştür¹⁴. Mevcut antlaşma metnlerinin çoğu Hitit yönetim merkezindeki arşivlerde ve Hitit kontrolündeki yönetim merkezlerinde ele geçmiştir.

Hitit Devleti’nin kurucularının Anadolu’ya ne zaman ve nereden geldikleri henüz netleşmemiştir ancak kurdukları devletin tarihi, Anadolu’da Geç Tunç Çağı’nın tamamını kapsar. Bu dönemin başlangıcında Hitit Devleti, Orta Tunç Çağı boyunca bölgeyi işgal eden kanton yönetimler mozaiğinden, Kuzey-Orta Anadolu’da, Kızılırmak’ın kıvrımında ortaya çıkmıştır. Hitit tarihinin “Eski Krallık” olarak adlandırılan ilk evresinde, Hitit hükümdarları Anadolu’da kademeli olarak üstünlük kazanmışlardır. İmparatorluk dönemi olarak adlandırılan bir sonraki aşamada Hititler, Batı Anadolu, Kuzey Levant ve Yukarı Mezopotamya’nın büyük bir bölümünde egemenliklerini genişleterek jeopolitik üstünlük kazanırken, Mısır, Mitanni ve Asur gibi dönemin büyük güçleriyle, eşit şartlarda temaslarda bulunmuşlardır¹⁵. MÖ 14. yüzyılın ortalarında Hitit İmparatorluğu’nun bir tür “bölgesel hegemonik süreklilik” politikası uyguladığı görülmektedir¹⁶. 14. ve 13. yüzyıllarda Hitit İmparatorluğu dört temel bileşenden oluşmaktadır: Hitit başkenti Hatti ve çeşitli bölgesel idari noktaların yer aldığı merkez bölge, kralın ya da memurlarının doğrudan yönetiminde olan, merkezin çevresindeki alanlar, krala bağlı ancak yerel liderlerin otoritesi altında bulunan vassal devletler¹⁷. Bahse konu politikanın en önemli unsuru siyasi antlaşmalar olmuştur. Antlaşma metnlerinin geleneksel tipolojisi, sözleşme taraflarının siyasi statüsüne dayanmakta ve iki ana kategoriye içermektedir: eşit ve eşit olmayan antlaşmalar. İkincisi daha çok “vassal anlaşmaları”, “hükümdarlık anlaşmaları” veya “tabiiyet anlaşmaları” olarak bilinmektedir¹⁸. Bu antlaşmalar bir hükümdarın kendisinden daha aşağı statüdeki bir hükümdara ya da siyasi ve sosyal olarak örgütlenmemiş halklara yönelik hazırladığı boyun eğdirici antlaşmalardır. Bu antlaşmalar, tampon bölgeler oluşturulması ve komşu halkları pasifize etmek için uygun bir araç sunmuştur¹⁹. Antlaşmalar, alternatif veya çelişkili yorumların önüne geçmek için ciddi bir titizlik ve karmaşıklıkla formüle edilmiştir. Hükümler tipik olarak kazıistik tarzı takip etmiş ve hem antlaşmaların hem de hukuk kodlarının karakteristik bir özelliği olan “eğer” (šumma) bağlacı ile sunulmuştur. Aynı döneme ait Hitit-parite antlaşmaları ise bir giriş, tarihi bir ön söz, taahhüt bölümü, bir tablet maddesi, ilahi tanıkların listesi, bir lanet ve kutsama bölümü içermektedir. Tarihsel ön söz, tabiiyetin gerekçesini sunmaktadır, tablet maddesi ise antlaşmanın saklanması ve periyodik olarak okunmasını sağlamaktadır. Antlaşmalar Akadça, Aramice, Mısırca, Elamca, Hititçe ve Ugaritçe gibi çeşitli dillerde yapılmıştır. Fakat antlaşmaların büyük bir kısmı, Akadça ile yazılmıştır²⁰. MÖ 2. binyılda diplomasi dili Akadça’dır ve devletler düzeyindeki yazışmaların çoğu bu dilde düzenlenmiştir.

¹³ Gary Beckman, “The Hittite Language and its Decipherment”, *Bulletin of the Canadian Society for Mesopotamian Studies* 31, (1996): 26.

¹⁴ Collins, *The Hittites And Their World*, 1-3-5.

¹⁵ Alvisse Matessi, “The Making of Hittite Imperial Landscapes: Territoriality and Balance of Power in South-Central Anatolia during the Late Bronze Age”, *Journal of Ancient Near Eastern History* 3, no.2 (2016): 117-118-119.

¹⁶ Matessi, “The Making of Hittite Imperial Landscapes”, 119.

¹⁷ Trevor Bryce, *The Kingdom Of The Hittites*. (Oxford University Press, 2005) 44.

¹⁸ Sulyok, “Treaties Origin”, 2.

¹⁹ Sulyok, “Treaties Origin”, 2.

²⁰ Sulyok, “Treaties Origin”, 2.

Hitit Kralları, Mezopotamya, Mısır ve Ege arasındaki kavşak noktasının aktif ticaretinden gelecek haraç ve vergi zenginliğinin sürekli akışını sağlayacak olan Suriye'nin hâkimiyetini devlet politikası haline getirmiştir²¹. Bu politika gereği düzenlenen boyun eğdirme antlaşmalarının bileşenleri genellikle aynıdır. Metinler Hitit büyük kralının ismini, unvanlarını ve soyağacını içeren giriş bölümüyle başlamaktadır ve bu bölümde vassaldan bahsedilmemektedir. Ardından gelen tarihsel girişte ise Hatti ile vassal devlet arasındaki ilişkilerin önceki seyri ortaya koyulmakta ve söz konusu kişinin neden Hatti'ye sadık olması gerektiğinin altı çizilmektedir. Üçüncü bölüm, tüm vassallara yüklenen; haraç, askeri yardım, kaçakların iadesi ve büyük kralın tayin ettiği varisin Hitit tahtına geçmesini garanti etmek gibi hüküm ve sorumlulukları içermektedir. Hitit vassallarının kendi aralarında savaşmaları yasaklanmıştır, aralarındaki anlaşmazlıkları Hitit kralının hakemliğine sunmaları gerekmektedir. Nadiren, tâbi hükümdarın her yıl Hitit sarayını ziyaret ederek majestelerine bizzat saygı göstermesi istenmiştir. Birçok antlaşma belgesi vassalın ülkesinin sınırlarını da belirlemektedir. Dördüncü bölümde, antlaşmanın üzerine yazıldığı metal tabletin, vassalın baş tanrısının tapınağında saklanması ve burada tanrıların gözetimi altında tutulması ile ilgili hükümler bulunur. Ayrıca tabletin belirli aralıklarla tebaanın önünde okunması da bu hükme bağlanmıştır. Beşinci bölümde ilahi tanıkların listesi sunulmuştur. Her iki tarafın tanrıları, hükümlere ve yeminlere tanıklık etmeleri için çağrılmaktadır. Altıncı ve son bölümde ise lanetler ve kutsamalar bulunmaktadır. Burada vassal, antlaşmayı garanti eden tanrıların önünde çeşitli dualar okumaktadır ve büyük kral yükümlülüklerini yerine getirmesi koşuluyla vassalın üzerine bir dizi kutsama telaffuz etmektedir. Vassal, antlaşma hükümlerine uyacağına dair çok sayıda tanrının huzurunda yemin etmek zorundadır²².

2. Hitit Devleti'nin Suriyeli Vassalları ile Yaptıkları Antlaşmalar

Hitit Devleti'nin Suriye Devletleri ile yapmış olduğu vassal antlaşmalar CTH numaraları ve iki muhatabın isimleriyle listelenerek aşağıda verilmiştir:

“CTH 49” I.Şuppiluliuma – Amurrulu Aziru

“CTH 62” II. Murşili – Amurrulu Tuppi-Teşşup

“CTH 92” III. Hattuşili – Amurrulu Bentešina

“CTH 105” IV. Tuthaliya – Amurrulu Şauşgamuwa

“CTH 51–52” I. Şuppiluliuma – Mitannili Şattiwaza

“CTH 53” I. Şuppiluliuma – Nuhhaşşeli Tette

“CTH 66” II. Murşili – Ugaritli Niqmepa

“CTH” 75 II. Murşili – Halepli Talmi-Şarruma (Muwattalli'nin resmi kopyası II)²³

Yukarıda CT numaraları ile verilen antlaşma metinleriyle ilgili ayrıntılar aşağıdaki başlıklar altında, eldeki veriler doğrultusunda, mekânsal sıralama ile sunulmuştur.

²¹ Ross Burns, *ALEPPO A History*. (Roudledge, 2017) 11-12.

²² Gary Beckman, *Hittite Diplomatic Text*. Editör Harry A. Hoffner, (Scholar Press, 1996) 3-4.

²³ Elena Devecchi, “Treaties and Edicts in the Hittite World”, *Organization, Representation, and Symbols of Power in the Ancient Near East* içinde., Editör Gernot Wilhelm, (Eisenbrauns 2012), 637.

2.1. “CTH 49” I.Šuppiluliuma – Amurrulu Aziru Antlaşması

MÖ 14. yüzyılın ortalarında, bugünkü Lübnan’ın kuzey kıyı bölgesinde Amurru olarak bilinen siyasi bir oluşum ortaya çıkmıştır. Bu devletin kurucuları Abdi-Aširta ve aralarında Aziru’nun da bulunduğu oğullarıdır²⁴. Amurru’nun ilhakına ilişkin Hitit anlatılarında, genellikle iki değişken öne çıkmaktadır; Amurru’nun Hitit vassalı olmadan önce ait olduğu büyük gücün kimliği ve Aziru’nun kendi iradesiyle mi yoksa Šuppiluliuma’nın zoruyla mı boyun eğdiği. Bu iki değişken farklı şekillerde birleştirilmiştir, ancak iki model belirgindir. Suriye Krallığı ya Šuppiluliuma tarafından Hurrilerden alınmıştır ya da Aziru firavuna ihanet edip Šuppiluliuma’ya boyun eğmeye karar vermiştir. Buna göre; Hititlerin temel kaygısı, Mısırlıların Amurru’yu kaybetmesinden doğrudan sorumlu olmadıklarını göstermektir ve bu mevcut tüm kaynaklar tarafından nihai olarak iletilen mesajdır²⁵. Büyük olasılıkla Amurru aslen Mısır Firavunu’nun küçük vassalıdır, ancak Hitit yayılmasıyla ortaya çıkan huzursuz durumdan yararlanarak komşuları üzerindeki hâkimiyetlerini genişletmişler ve topraklarının çoğunu Amurru’ya dâhil etmişlerdir. Başlangıçta Amurru idaresi, Mısır ve Hitit Devletlerini birbirine düşürmeye çalışmış ancak Aziru sonunda Šuppiluliuma’dan gelen bu vassal antlaşmasını kabul ederek Hitit İmparatorluk sistemine girmiştir²⁶.

Hitit Devleti’nin diğer Suriyeli vassallarıyla yapılan anlaşmalarla, özellikle de CTH 53, CTH 62, CTH 66 ve CTH 92’deki antlaşma metinleri ile birçok benzerlik gösteren bu belgenin başlıca ilgi alanları ittifak ve kaçaklara yapılacak muameledir²⁷. Bununla birlikte Aziru’nun yıllık vergi olarak Hititli tüccarların tartı sistemine göre tartılmış, birinci sınıf kalitede işlenmiş 300 šekel altın ödemesi ve yılda bir defa olmak kaydıyla büyük kralı ziyaret etmesi şartı eklenmiştir²⁸. Bunun dışında, bu antlaşmalardaki hükümler, ilahi şahitler, lanetler ve kutsamalar içeren paragraflar büyük ölçüde aynı temel metin bloklarından oluşturulduğundan ve her örnekte bağlama uyacak şekilde sadece biraz değiştirildiğinden, karşılaştırma yoluyla birçok kırık pasaj onarılmıştır. Bu metnin Akadça versiyonu bize en az üç nüsha halinde ulaşmıştır, ancak Hititçe kompozisyonun sadece tek bir el yazması bulunmuştur. Mevcut çeviri esas olarak Hititçe metne dayanmaktadır, ancak birçok restorasyon Akadça’dan alınmıştır²⁹.

2.2. “CTH 62” II. Muršili – Amurrulu Tuppi-Teššup Antlaşması

Aziru’nun ölümünden sonra Amurru kısa bir süre için oğlu Ari-Teššup tarafından yönetilmiş ve onun yerine kendi oğlu Tuppi-Teššup geçmiştir. Muršili, babasının açık arzusu üzerine, sağlık durumunun kötü olmasına rağmen Tuppi-Teššup’un görevde kalmasını onaylamıştır. 19. hanedanın ilk firavunları döneminde Suriye ve Filistin’de Mısır etkisinin yeniden canlanmasını yansıtan bu antlaşmada, Amurru yöneticileri, Mısır’a yeniden haraç ödememeleri konusunda ikaz edilmiş, Nil ülkesiyle diplomatik ilişkileri konusunda uyarılmışlardır. Antlaşma bu açıdan Suriye vassal antlaşmalarının standart hükümlerinden

²⁴ James B. Pritchard, *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*. (Princeton University Press, 1969) 529.

²⁵ Elena Devecchi, “Aziru, Servant of Three Masters?” *Altorientalische Forschungen* 39, no.1 (2012): 47.

²⁶ Pritchard, *Ancient Near Eastern Texts Relating*, 529.

²⁷ Pritchard, *Ancient Near Eastern Texts Relating*, 530.

²⁸ Beckman, *Hittite Diplomatic Text*, 33.

²⁹ CTH 49. Akadça, A.KUB 3.7+122+KUB 4.94. B. KUB3.19 + KUB48.71. C. KBo 28.140. D. Bo 28.118. F.Bo 9201; Hititçe: KBo 10.12 (+) 13 (+) 12a; Albrecht Goetze, “Hittite Treaty: Treaty Of Suppiluliumas And Aziras Of Amurru”, *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament* içinde., Editör James Pritchard, (Princeton University Press, 1969), 529-30; Beckman, *Hittite Diplomatic Text*, 32.

önemli farklılıklar içermektedir³⁰. Bununla birlikte, Tuppi-Teššup'un Hititli efendilerine ihanet ettiğine dair hiçbir kanıt yoktur. Tuppi-Teššup'un, dedesi ve babasında olduğu gibi, ödemekle yükümlü olduğu meblağ dikte edilirken askeri yükümlülükleri de kayıt altına alınmıştır³¹. Bu metin Hititçe ve Akadça versiyonlarda korunmuştur.

Antlaşma metninin tarihsel ön sözünde Amurru'nun Hititlere boyun eğmeden önceki siyasi durumu hakkında bilgi yoktur, ancak antlaşmanın normatif bölümünde Amurru'nun bir zamanlar Mısır vassalı olduğuna dair tek açık iddiayı içerir. Burada Muršili II, Tuppi-Teššup'u Mısır'a haraç ödeyen ataları gibi davranmaması konusunda uyarmaktadır. Bununla birlikte, Aziru'nun taraf değiştirmesi ile ilgili beyanda antlaşmanın Akadça ve Hititçe versiyonlarında farklılıklar mevcuttur. Akad versiyonuna göre Šuppiluliuma'nın Aziru'ya boyun eğdirdiği, Hitit versiyonunda ise Hitit Kralı'na boyun eğenin Aziru olduğu belirtilmektedir. Mevcut diğer belgeler Hitit versiyonunu kabul etme eğilimindedir, ancak KUB 19.15+'de Šuppiluliuma'nın Amurru Kralı'nı yendiği de söylenmektedir. Amurru'nun ilhakını Šuppiluliuma'nın bir eylemi olarak tanımlayan iki kaynağın da Muršili II dönemine tarihlendirilmesi tesadüf olmayabilir³². Yukarıda da değindiğimiz üzere Tuppi-Teššub'un Hititli efendilerine ihanet ettiğine dair hiçbir kanıt yoktur ancak dönemin diğer kaynakları bölgedeki rahatsızlıklardan bahsetmektedir. Bu kaynaklardan biri yakın zamanda genişletilmiş olan CTH 63.A (KBo 3.3++) olarak temsil edilen Hitit tabletidir. Bu tablette Muršili'nin, Tuppi-Teššub'un Suriyeli muhaliflerine verdiği bir ferman metni yer almaktadır. Metinde Hitit Kralı, Mısır ile bir barış antlaşması yapma olasılığında bahsetmektedir. Tuppi-Teššub'un, Karkamiš Kralı, Tuḫaliya ve Ḫalpaḫi ile mülteciler konusunda yaşadığı sıkıntıları tarihi kayıtlara yansımıştır. Bahse konu kişileri, mültecileri geri vermeye ikna etme çabaları sonuç vermeyince, Muršili'nin muhtemelen aynı üç kişiye yönelik ilk fermanını yayınladığı düşünülmektedir. Antlaşma metninde atıfta bulunulan bu ilk fermana Muršili, Mısır'la bir barış antlaşması yapmayı başarması halinde esirlerin Mısır'a iade edilmesini şart koşturmaktadır. Metnin bundan sonraki bölümlerinde Muršili, Tuppi-Teššub'un hasımlarıyla ilgili rahatsızlığının devam ettiğini aktarmaktadır. Bu durum muhtemelen Muršili'nin elimizdeki metni formüle etmesine yol açmıştır³³.

Fermanın sonunda tabletin henüz mühürlenmediği, anlaşmazlığa dahil olan diğer tarafların (Karkamiš Kralı, Tuḫaliya ve Ḫalpaḫi) henüz Muršili'nin huzuruna çıkmadığı belirtilmektedir (KBo 3.3++iv 2'-13'). Bu durum, Tuppi-Teššup ile Muršili arasındaki görüşmenin Suriye'de gerçekleşmiş olma ihtimalini ortadan kaldırmakta, ikilinin Anadolu'da bir araya gelmiş olma ihtimalini güçlendirmektedir. Tuppi-Teššup'un Ḫattuša'yı ziyaret ettiğine dair herhangi bir kanıt bulunmamaktadır. Söz konusu metinde Arzawa'daki Hitit Kralı'nı görmeye gittiği belirtildiğinden, Tuppi-Teššup'un, Muršili'nin 12 ya da 13. yılında, babası Ari-Teššup'un ölümü üzerine derebeyiyle yeni bir antlaşma yapmak için Arzawa'ya

³⁰ CTH 62: Akadça: KUB 3.14; Hititçe: A. KBo 5.9. B. KUB. 3.119 (+) KUB 14.5 (+) KUB 19.48 + KUB 23.6 (+) KBo 22.39. C. KUB 21.49; Albrecht Goetze, "Hittite Treaty: Treaty Between Mursilis And Duppi-Tessub Of Amurru", *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament* içinde., Editör James Pritchard (Princeton University Press, 1969), 203-205; Renè Lebrun, "Les traites hittites", *Traites et serments dans le proche-orient ancien, Supplement au Chier Evangile 81* içinde., Editör Jacques Briend, Renè Lebrun, and Emile Puech (Paris: Impression Dumas, 1992), 15-59; Beckman, *Hittite Diplomatic Text*, 54.

³¹ Pritchard, *Ancient Near Eastern Texts Relating*, 203.

³² Devecchi, "Aziru, Servant of Three Masters", 46.

³³ Elena Devecchi, Jared L. Miller, "Hittite-Egyptian Synchronisms and their Consequences for Ancient Near Eastern Chronology", *Egypt and the Near East – the Crossroads* içinde., Editör Jana Mynářová, (Charles University in Prague 2011), 140-141.

gittiği ve bu vesileyle Murşili'ye, CTH 63'te korunan, mülteci sorunundan bahsettiği düşünülmektedir. Dolayısıyla bu ferman kabaca Tuppi-Teššup'un vassal antlaşmasıyla eşzamanlı olarak yayınlanmış olmalıdır. Buna göre Murşili'nin 12 ya da 13. yılları aynı zamanda Hitit Kralı'nın Kinahha mültecileri konusunda Mısır'la bir anlaşmaya varma olasılığını değerlendirdiği zaman dilimi olarak düşünülmektedir. Sonuç olarak Mısır hâlâ bir düşman ve Suriye'deki Hitit toprakları için potansiyel tehdit olarak görülmektedir. Bu durum Tuppi-Teššup'un boyun eğdirme antlaşmasında Mısır'la gizli temaslar kurmasının ya da Mısır tarafına geçmek için Hitit kampından ayrılmasının yasaklandığı maddede dikte edilmiştir³⁴.

2.3. "CTH 92" III. Hattuşili – Amurrulu Bentešina Antlaşması

I. Seti ve II. Ramses yönetiminde Mısır'ın Batı Asya'da yeniden güçlenmesiyle birlikte Amurru, Hitit İmparatorluğu'na olan sadakatini yeniden gözden geçirebilmiş, hatta belki de buna zorlanmıştır. Antlaşma metnine göre "Amurru'nun adamları" Mısırlıların tarafına geçmeye karar vermişlerdir. Amurru'nun hiçbir yöneticisi bu politika değişikliğiyle ilişkilendirilmese de, bu dönemde ülkenin kralı aslında Bentešina'dır ve Kinza/Kadeş Savaşı'nın ardından bölgenin kontrolünü yeniden ele geçiren II. Mutavalli tarafından görevden alınmıştır. Bentešina'nın yerine, Amurru'nun eski kraliyet hanedanıyla ilişkisi belirsizliğini koruyan, Şapili geçmiştir. Bentešina'nın kendisi Hattu'ye götürülmüş, sürgündeyken Orta Anadolu'daki soydaşı Hapkiş'in başkentine yerleştirilmiş, III. Hattuşili'nin koruması altına alınmış ve onun kızı Gassulawiya ile evlendirilmiştir. Bentešina burada, Muvattalli'nin oğlu Urhi-Teššup'u (III. Murşili) tahttan indirip kendisini büyük kral ilan eden Hattuşili'yi destekleyen grubun bir parçası olmuştur. Bunun karşılığında Bentešina kendi tahtına yeniden oturtulmuştur. Bu düzenleme mevcut antlaşmayla kalmamış, iki kraliyet hanedanı arasında karşılıklı evlilik anlaşmalarıyla mühürlenmiştir³⁵.

Antlaşma metninde ima edilen evlilik Ugarit Kralı Ammistamru'nun Amurru Kralı Bentešina'nın kızı ile yaptığı evliliğdir. Prenses görünüşe göre kocasına karşı ciddi bir suç işlemiş ve bir boşanma gerçekleşmiştir. Metinde, bu nedenle Ammistamru'nun, Bentešina ve Hititli Prenses Gassulawiya'nın kızlarını sonsuza dek reddettiği yazmaktadır. Kayıtlara bakılırsa Amurrulu prenses utanç içinde ülkesine dönmüştür³⁶. Fakat Ammistamru, prensesin cezalandırılmak üzere Ugarit'e iade edilmesini talep etmiştir. Şauşgamuwa'nın, idamla karşı karşıya olduğunu bildiği kız kardeşinin iade edilmesi yönündeki girişimlere direndiği anlaşılmaktadır. Olay büyük bir krize dönüşecek gibi görüldüğünden, Hitit müdahalesi zorunlu hale gelmiştir. Güney siyasetlerinin önemli unsuru olan iki vassalın arasında çatışma çıkması Tuthaliya IV'nün isteyebileceği son şey olmalıdır. Anlaşmazlıkta bir vassalın diğerine karşı taraf tutmasının tehlikeleri ortadadır. Hitit hükümdarı, vassalları arasında en azından bir noktaya kadar iyi ilişkilerin varlığında çıkar sahibidir ve aralarındaki şiddetli anlaşmazlıkları önlemek için çaba göstermiştir³⁷. Bu amaçla Şauşgamuwa'ya hatırı sayılır bir baskı uygulanmıştır. Şauşgamuwa'nın kız kardeşini Ugarit'e, kesin ölüme göndermekten başka seçeneği kalmamıştır. Ancak kederli kardeşin acısını hafifletmek için, Ugarit kralı

³⁴ Devecchi ve Miller, "Hittite-Egyptian Synchronisms", 140-142.

³⁵ CTH 92: KBo 1.8+KUB 3.8+ KBo28.116 +KBo 28.117; Lebrun, "Les traites hittites", 26-31; Beckman, *Hittite Diplomatic Text*, 95.

³⁶ Bryce, *The Kingdom Of The Hittites*, 311.

³⁷ R. Yaron, "A Royal Divorce at Ugarit," *Orientalia Nova Series* 32, no.1 (1963): 23.

tarafından kendisine 1.400 Őkel altın tazminatı ödenmesini öngören bir antlaşma yapılmıştır³⁸.

2.4. "CTH 105" IV. Tutħaliya – Amurrulu Şauşgamuwa Antlaşması

Bu antlaşma Ėatti ve Amurru arasındaki diplomatik anlaşmalar dizisinin bilinen son belgesidir. Tarihsel girişi, Ėatti ve Mısır arasındaki Kinza/Kadeş Savaşı'yla sonuçlanan süreçten kısaca bahsetmektedir. Amurru kralı Şauşgamuwa, hem yukarıda değindiğimiz hanedan evlilikleri dolayısıyla hem de ĖattuŐili'nin kızlarından biriyle evli olması hasebiyle, aynı zamanda bir Hitit prensidir. Efendisi Tutħaliya IV'nin hem kayınbiraderi hem yeğenidir. Bu nedenle anlaşmanın Akadça'ya çevrilmesine gerek duyulmadığı anlaşılmaktadır. Her halükârda, bize ulaşan her iki nüshada Hititçedir. Çok sayıda silinti ve eklemeye kaba bir taslak olduğu anlaşılan A metni ve son derece parçalı olan B metni muhafaza edilmiştir.

Amurru üzerindeki Hitit hükümdarlığının kökenleri, dört kuŐak öncesine kadar uzanmaktadır. Antlaşmanın ön sözü, Şauşgamuwa'nın babası BenteŐina'nın isyanından önce Amurru'nun hiçbir zaman zorla fethedilmediğinin vurgulu beyanıyla başlamaktadır. Bunu, Şauşgamuwa'nın büyük-büyük-büyükbabası Aziru'nun, Tutħaliya'nın büyük-büyükbabası Şuppiluliuma'ya gönüllü teslimiyetine gönderme yapan satırlar takip etmektedir. Metindeki ifadeler ne Amurru'nun ne de Aziru'nun teslim olmaya zorlanmadığı iddiasını desteklemektedir. Metinde ayrıca Aziru'nun Şuppiluliuma'ya teslim olduğunda Amurru'nun zaten tabî bir ülke olduğu ve dolayısıyla Aziru'nun bir derebeyinden diğerine sığınan "kaçak bir köle" olduğu yönünde bir ifade de mevcuttur. Son olarak, Aziru'nun Şuppiluliuma'ya teslim olmasının ardından, kendisine, oğlu Murşili'ye ve Ėatti'ye sadık kaldığı belirtilmektedir. Bu iddianın amacı, Aziru'nun Ėatti'ye teslimiyetinden memnun olduğunu açıklığa kavuŐturmaktır. Bir sonraki paragraf Aziru'nun büyük torunu BenteŐina'ya atlamaktadır. BenteŐina günlerindeki isyana kadar Amurru kendi kendine boyun eğdiren bir ülke statüsündeyken; zorla yeniden zapt edildikten sonra fethedilmiş bir ülke olarak kabul edilmiŐtir³⁹. Asi kralın yerine kimliği belirsiz Şapili'nin geçtiğine ilişkin ifade, fethin ardından fatihin Amurru'da serbest bırakıldığını açıkça göstermektedir.

Amurru tarihindeki bu iki statünün ortaya çıkışı nedeni Şüphesiz aynıdır ve bu iki farklı boyun eğdirme biçiminin Amurru için farklı bir hukuki statüyle sonuçlandığı varsayılabilir. İlk aşama büyük ihtimalle Amurru'nun isyandan önce sahip olduğu daha elverişli koşulları açıklarken, isyan ve Amurru'nun fethi, ya başlangıçtaki tabiiyet koşullarının gerçekten kötüleŐmesini haklı çıkarmak ya da Şauşgamuwa ve soyunun Ėatti ile olan anlaşmayı bir kez daha ihlal etmesi durumunda gelecekte köklü değişikliklerin yolunu açmak için vurgulanmış olmalıdır. Aziru'nun "kaçak köle" olarak nitelendirilmesi, büyük olasılıkla, en başından beri Aziru'nun, kendi kendine boyun eğdiren bir hükümdarın efendisinden beklediğinden daha az ayrıcalığa sahip olduğunu teyit için kullanılmış olmalıdır⁴⁰. Belgenin muhafaza edilen diğer hükümlerinde Tutħaliya'nın uzun süredir devam eden endiŐesi öne çıkmaktadır. Bu endiŐenin en belirgin olduğu hüküm "Masturi gibi davranmayın!" ifadesiyle sona erendir. Seha Nehri Ülkesi'nin kralı olarak tanınan Masturi Muwattalli'nin kız kardeşiyle evlenerek Muwattalli'nin kayınbiraderi olmuş ve Seha Nehri Ülkesi'ne kral olarak atamıŐtır. Muwattalli ölünce oğlu Urhi-TeşŞup kral olmuştur. Ancak ĖattuŐili bir komployla krallığı Urhi-TeşŞup'un

³⁸ Bryce, *The Kingdom Of The Hittites*, 312.

³⁹ Amnon Altman, "Rethinking the Hittite System of Subordinate Countries from the Legal Point of View," *Journal of the American Oriental Society* 123, no:4 (2003): 742-743.

⁴⁰ Altman, "Rethinking the Hittite System of Subordinate" 742-743.

elinden almıştır. Bu süreçte Masturi'de Hattuşili'nin tarafında yer almış, Urhi-Teššup'u korumadığı gibi Hattuşili ile birlikte komploya katılmıştır. Tutḫaliya, Masturi'yi hatırlatarak, Šaušgamuwa'yı yani kendisinin kayınbiraderini uyarmıştır⁴¹.

Šaušgamuwa ile yapılan antlaşmada, Amurru ile Asur arasındaki her türlü ticaretin tamamen yasaklanması antlaşmanın dikkat çeken diğer unsurudur. Tutḫaliya döneminde endişe yaratan Asur'a karşı uygulanan ticari ambargoda Asur'un ekonomisini ve uluslararası arenadaki prestijini hedef alan bir politika izlendiği açıktır⁴². Vassallardan da bu noktada üstlerine düşeni yapılmaları hususunda garanti alınmıştır.

2.5. "CTH 51" I. Šuppiluliuma – Mitannili Šattiwaza Antlaşması & "CTH 52" I. Šuppiluliuma -Mitannili Šattiwaza Antlaşması

"Šattiwaza Antlaşmaları" olarak adlandırılan iki belge CTH 51 ve CTH 52, Mittani kralı Šattiwaza'nın Hatti kralı I. Šuppiluliuma'ya boyun eğdirilmesini anlatan ve MÖ 14. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen belgelerdir. Šattiwaza, Mittani kralı Tušratta'nın oğludur. Tušratta'nın bir saray darbesinde hayatını kaybetmesi ve Mittani tahtının III. Šuttarna tarafından gasp edilmesinden sonra Šattiwaza Hatti'ye kaçmış ve Šuppiluliuma'dan yardım istemiştir. Bu sırada Kuzeybatı Suriye'de daha önce Mittani tarafından kontrol edilen toprakları ele geçirmiş olan Hitit kralı, Šattiwaza'nın taht iddialarını destekleyerek Mittani üzerindeki etkisini genişletme fırsatını kullanmıştır. Šattiwaza'yı Hitit sarayında karşılamış, ona bir kız vermiş ve Karkamiş kralı olan oğlu Piyaššili'yi Šattiwaza'ya yardımcı olması için görevlendirmiştir. Sefer başarılı olmuş ve Šattiwaza Mittani tahtına çıkmıştır. Ancak Šattiwaza bağımsız bir kral olarak değil, bir Hitit vassalı olarak tahta oturmuştur⁴³. O zamana kadar Yakın Doğu'da çağının büyük devletlerinden biri olan Mittani bağımsızlığını kaybetmiş ve Hitit İmparatorluğu'nun bir parçası olmuştur.

CTH 51 ve CTH 52 adlı belgeler birbirini tamamlar niteliktedir. CTH 51, Hitit kralı Šuppiluliuma'nın konuşması olarak formüle edilmiştir. Giriş bölümünü istisnai olarak atlanmıştır. Hitit kralının Kuzeybatı Suriye'de Mittani tarafından kontrol edilen toprakları fethetmesine neden olan olaylar, Tušratta'nın hayatını kaybettiği saray darbesi, Šattiwaza'nın Hatti'ye kaçışı ve Šuppiluliuma'nın cömert karşılamasının anlatıldığı tarihsel ön sözle başlar. Bunu, Mittani'deki veraset ve Hatti ile Mittani arasındaki ittifakla ilgili konuların tartışıldığı normatif bölüm takip etmektedir. Normatif bölüm, kaçaklar, sınırlar ve Mittani-Karkamiş arasındaki karşılıklı ilişkiler hakkında başka hükümlerle devam eder. Belge, bir yemin maddesi, Hatti ve Mittani tanrılarının ilahi tanıklar olarak çağrılması ve antlaşmanın şartlarını ihlal etmeleri ya da bunlara uymamaları durumunda onlara yöneltilen lanet ve kutsamalardan oluşan bir bölümle sona ermektedir⁴⁴. CTH 52 bunun yerine Šattiwaza'nın bir eylemi olarak

⁴¹ Bryce, *The Kingdom Of The Hittites*, 300.

⁴² CTH 105: A. 93/w (+) KUB 23.1+ KUB 31.43(+)+KUB 23.37(+)+720/v(+)+670/v. B. 1198/u+69/821+ KUB 8.82; Beckman, *Hittite Diplomatic Text*, 98.

⁴³ CTH 51: Akadça, A KBo 1.1. B. KBo 1.2. C. KUB 3.1 a-d + KBo 28.111 +112 +114 (+) KUB 26.34; Ernst F Weidner, *Politische Dokumente aus Kleinasien, Die Staatsverträge in akkadischer Sprache aus dem Archiv von Boghazköi*. (J.C. Hinrichs'sche Buchhandlung Leipzig: 1923) 2-27; Emmanuel Laroche, "Fragments hittites du traite mitannien de Šuppiluliuma Ier," *Ugaritica* 6, no.3 (1969): 69-73; (Hititçe); CTH 52: Akadça; KBo 1.3 (+) KUB 23.50 + 219/w+1472/u + HT 21+ KUB 8.80; Albrecht Goetze, "God List, Blessings And Curses Of Tile Treaty Between Suppiluliumas And Kurtiwaza", *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament* içinde., Editör James Pritchard, (Princeton University Press, 1969), 205-206; Elena Devecchi, "Details that Make the Difference: the Akkadian Manuscripts of the "Šattiwaza Treaties," *Die Welt des Orients Bd. 48*, no. 1 (2018): 72.

⁴⁴ Pritchard, *Ancient Near Eastern Texts Relating*, 206; Devecchi, "Details that Make the Difference" 73.

sunulur. Metin, Şattiwaza'nın Mittani'nin yakın tarihindeki olayları anlattığı tarihsel bir ön sözle başlayıp; III. Şuttarna'nın darbesi ve Asur'la ittifakı, Şattiwaza'nın Hattı'ye kaçışı, Şuppiluliuma'nın yardım teklifi ve Şattiwaza ile Piyaşşili'nin Mittani'yi yeniden fethetmek için düzenledikleri seferle devam etmektedir. Burada metin kesilmektedir ve belgenin en az yarısı eksiktir. Metin, teslim cümlesi, Hattı tanrılarına yakarış, ardından CTH 51'deki aynı lanet ve kutsamalar dizisi, sonra Mittani tanrılarına yakarış, lanet ve kutsamalar dizisi ile devam etmektedir⁴⁵.

CTH 52'nin varlığı, genellikle boyun eğdirilen tarafa kendi belgesini düzenleme hakkı vermeyen Hitit diplomatik geleneklerinde bir istisnayı teşkil etmektedir. Sadece bağımsız krallıklar arasındaki eşitlik anlaşmalarında her bir tarafın kendi belgesini sunması öngörülmüştür. Aslında, CTH 52'nin formülasyonu Hitit belgelerinde iyi bilinen bir metin türü olan devlet yetkilileri tarafından alınan yeminleri kaydeden iç yönetim belgeleriyle de karşılaştırılabilir⁴⁶. Bu açıdan bakıldığında, CTH 52'nin varlığı bir ayrıcalık göstergesi olmaktan ziyade, istisnai siyasi durumun gerektirdiği istisnai bir önlem olarak görülebilir.

2.6. "CTH 53" I. Şuppiluliuma – Nuḫḫaşşeli Tette Antlaşması

MÖ 14. yüzyılda Nuḫḫaşşe, Halep şehrinin kontrol ettiği bölgenin güneyinde ve Ugarit'e ait bölgenin güneydoğusunda yer alan küçük devletlerden oluşan bir komplekstir. Nuḫḫaşşe ülkeleri, II. Hattuşili, I. Şuppiluliuma ve II. Murşili'ye karşı savaştıkları için çoğunlukla Hattı'nin muhaliflerinin tarafında anılmıştır. Nuḫḫaşşe daha önce Mittani'ye olan bağlılığından vazgeçmeye ve Hattı'ye vassallığı kabul etmeye teşvik edilen, ya da zorlanan, Şarrupşe tarafından yönetilmektedir. Ancak bir şekilde Nuḫḫaşşe topraklarında yönetim, Şuppiluliuma'nın bu antlaşmayı imzaladığı Şarrupşe'nin torunu Tette'ye geçmiştir⁴⁷.

Şuppiluliuma ile Nuḫḫaşşe kralı Tette arasındaki antlaşma metninin tarihsel giriş bölümünün büyük kısmının kaybolması, gelişmeleri ayrıntılı olarak takip etmemizi engelliyor, ancak antlaşma metninin tarihsel ön sözünde; Mittani'nin Nuḫḫaşşe'yi işgal edip kralı Şarrupşe'yi öldürmek istediği, bunun üzerine Hitit kralından koruma talep edildiği, Şuppiluliuma'nın da asker göndererek Mittani'yi Nuḫḫaşşe'den sürdüğü iddia edilmektedir. Metin haraç ve her yıl Hattuşa'da büyük kralı ziyaret etme yükümlülüğü ile devam etmektedir. Tette; Hurri, Mısır, Babil, Aštata ve Alşi olarak sıralanan potansiyel düşmanlara karşı ya da Nuḫḫaşşe'ye sınır olan, şu anda barış içinde olunan, ancak düşmana dönüşebilecek Mukiş, Halep ve Kinza'ya karşı Hitit kralını desteklemekle yükümlü tutulmuştur⁴⁸. Tette, Niya'dan, Mukiş ve belki de Kadeş'i de içeren diğer dört merkezden kendisine sığınabilecek sivil esirleri Hattı'ye iade edecektir ve bu, Niya da dahil olmak üzere bu şehirlerin bir noktada Nuḫḫaşşe'nin bir parçası olmaktan ziyade özerk kabul edildiği noktasında bir bakış açısı oluşturmaktadır⁴⁹. Fakat Nuḫḫaşşe'li Tette'nin Şuppiluliuma ile ittifakı pek uzun süreli olmamış gibi görünmektedir.

Abiradda, Barga ülkesinin kralıdır. Barga topraklarının sınırında bulunan Yaruwatta şehri, bir Mitanni kralı (muhtemelen II. Şuttarna) tarafından Abiradda'nın büyükbabasından zorla

⁴⁵ Devecchi, "Details that Make the Difference" 73.

⁴⁶ Devecchi, "Details that Make the Difference" 74.

⁴⁷ Weidner, *Politische Dokumente aus Kleinasien*, 12.

⁴⁸ CTH 53: A. KBo 1.4 + KUB 3.10(+?) 9. B. KUB 3.2. C. KBo 1.16. D. KUB 3.3. E. KBo 28.98; Beckman, *Hittite Diplomatic Text*, 50.

⁴⁹ Jared L. Miller, "The Contribution of the Hittite Documentation to the Historical Geography of the Middle Orontes Region," *Syria, Supplément IV*, (2016): 115.

alınmış ve Tette'nin büyükbabası Šarrupše'ye teslim edilmiştir. Abiradda'nın hükümdarlığı sırasında Nuhašše kralı Tette, EN-urta ile birlikte Muršili'ye karşı isyan etmiştir. Muršili, Tette'ye karşı askerî harekât ihtiyacını ortadan kaldırma umuduyla, Tette'nin ailesinden bir kişiyi Tette'yi iktidardan indirmeye ikna etmeye çalışmıştır. Muršili'nin önerisinin sonucu net olarak bilinmemektedir, çünkü metin bu noktada parçalı hale gelip, kopmaktadır. Metin kaldığı yerden devam ettiğinde, “kardeşi” olarak adlandırılan birinden bahsedilmektedir. Eğer söz konusu kardeş Tette'nin kardeşi ise, o zaman Muršili'nin Tette'nin devrilmesi ile ilgili önerisinin bu kişi tarafından kabul edildiğini varsayabiliriz. Buradan, Tette'nin kardeşi tarafından iktidardan indirildiği, Muršili'ye teslim edilene kadar da öldürüldüğü sonucu çıkmaktadır. Yaruwatta'ya daha fazla atıfta bulunulmaması, Tette'nin krallığına bağlı kaldığını gösterir ki bu krallık artık Hitit yanlısı bir rejimin elinde olsaydı beklediğimiz şey de bu olurdu. Bu anlaşmanın Muršili'nin Tette ve Abiradda krallıklarıyla olan ilişkilerinin kayıtlarıyla aynı bağlamda kaydedildiğini göz önünde bulundurursak, Šummittara'nın Tette'yi tahttan indiren ve onun tahtını işgal eden kardeş olduğunu varsayabiliriz⁵⁰.

2.7. “CTH 66” II. Muršili – Ugaritli Niqmepa Antlaşması

Ugarit, Minet el-Beida olarak bilinen bölgede, Lazkiye'ye yakın, Akdeniz kıyısında antik bir liman kentidir⁵¹. Ugarit yönetiminin ilk açık görünümü Mari metinlerinde bulunur⁵². Amarna arşivinin başlangıcından önce Ugarit'in tarihi hakkında çok az şey bilinmektedir. Aslında arşivdeki mektuplardan biri olan EA 45, Ugarit'te elimize geçen en eski belgedir. Bu mektupta Ugarit Kralı I. Ammistamru, hükümdarlığının ilk yıllarında firavun III. Amenhotep'e ya da Akhenaten'e bağlılığını bildirmektedir. Ammistamru'dan gelen diğer mektuplar büyük olasılıkla firavuna sadakatini bildirmek içindir. Hatti ve Ugarit arasındaki ilişkiler, Hatti'nin büyük kralı I. Šuppiluliuma'nın MÖ 1340 civarında Suriye'ye karşı düzenlediği ve Ugarit, Amurru ve Kadeş'in Hitit egemenliği altına girdiği seferden sonra kurulmuştur⁵³.

Ammistamru kısa bir süre sonra ölmüş olmalı ki, Šuppiluliuma yeni Kral Niqmaddu ile ittifak yapmak için bir mektup yazmıştır. Mektup, Hitit'in potansiyel bir müttefiki kendi tarafına çekmek için kullandığı diplomatik becerilerinin bir örneğidir. Mektupta Šuppiluliuma, Niqmaddu'ya, topraklarına bir saldırı olması durumunda koruma ve düşman krallıklarla çatışma sırasında fethettiği toprağı elinde tutma garantisi sunmaktadır. Ancak mektup aynı zamanda Hitit Kralıyla ittifakı reddetmenin sonuçlarına dair ince bir tehdit de içermektedir. Niqmaddu sonunda diğer Suriye Krallıklarının ittifaklarına katılma tekliflerini reddederek, Šuppiluliuma ile birlikte hareket etmeye karar vermiştir⁵⁴. Niqmaddu'nun kararı, tekliflerini reddettiği yerel krallıklar koalisyonu tarafından derhal misillemeyle karşılanmıştır. Krallığı istila edilmiş ve yağmalanmıştır. Ancak Niqmaddu, Hititli efendisine başvurduğunda, ittifak şartları yerine getirilmiş, düşman Niqmaddu'nun krallığından çıkarılmıştır. Niqmaddu bu yeni ittifaktan birçok yarar sağlanmıştır. Šuppiluliuma, Mukiş ve Niya'yı fethettikten sonra, onların topraklarını Ugarit Krallığı'na devretmiş, bu da Ugarit topraklarının dört kat artmasına yol açmıştır⁵⁵.

⁵⁰ T. R. Bryce, “Tette and the Rebellions in Nuhasi,” *Anatolian Studies* 38, (1988): 24-25-26.

⁵¹ Mary E. Buck, *The Amorite Dynasty of Ugarit*, Editör Michael D. Coogan, (Brill, 2020) 1.

⁵² Buck, *The Amorite Dynasty of Ugarit*, 69.

⁵³ Issam K. H. Halayqa, “The Demise of Ugarit in the Light of its Connections with Hatti,” *Ugarit-Forschungen* 42, (2010): 298.

⁵⁴ Bryce, *The Kingdom Of The Hittites*, 164-165.

⁵⁵ Bryce, *The Kingdom Of The Hittites*, 164-165.

Ḫatti ile çatışmayı tetikleyen olaylardan biri, Murşili'nin, Niqmaddu'nun oğlu Ugaritli Arhalba'yı, sadece iki yıl hüküm sürdükten sonra, tahttan indirmesi ve yerine kardeşi Niqmepa'yı getirmesidir. Tahttaki bu değişiklik muhtemelen Suriyeli isyancı şehirlerin yenilgiye uğratılması sırasında veya sonrasında gerçekleşmiştir. Hitit derebeyine kardeşinden daha sadık olan Niqmepa, Murşili ile bir antlaşma imzalamıştır (CTH 66)⁵⁶. Bu antlaşmaya göre Ugarit Kralı ve ailesi, Ḫatti Kralına sadakatle bağlıdır ve Niqmepa'ya çeşitli askeri yükümlülükler getirilmiştir; Ḫatti'ye, Suriyeli isyancılara karşı askeri yardım sağlamak, haraç vermek, hediyeler göndermek, Hititli diplomat ve memurları vergiden muaf tutmak, belirlenen sınırları tanımak, diğer vassallarla barış içinde yaşamak, Ḫatti'ye saygı göstermek, kaçakları iade etmek ve herhangi bir komploda yer almamayı kabul etmek. Antlaşma ayrıca karşılıklı bir saldırı ve savunma ittifakı kurulmasını da içermektedir⁵⁷.

Ugarit'le yapılan antlaşmalar grubuna, CTH 46, CTH 47 ve CTH 65⁵⁸ koduyla anılan belgeleri eklemek gerekmektedir. CTH 46'nın Ḫatti ile Ugarit arasındaki ilk vassal antlaşma olduğu konusunda genel bir mutabakat vardır, ancak Nougayrol⁵⁹ ve Altman⁶⁰ gibi bazıları bunu bir ferman olarak görmektedir. CTH 47, Dietrich ve Loretz⁶¹ tarafından bir antlaşma olarak görülse de, genellikle bir ferman olarak kabul edilmektedir. Aynı durum, genellikle ferman olarak kabul edilen, ancak örneğin Zaccagnini'nin⁶² alternatif olarak antlaşma-ferman olarak tanımladığı CTH 65 için de geçerlidir. Ancak bu üç metnin tamamen aynı yapı ve terminolojiyi paylaştığının altını çizmek önemlidir ve bu nedenle onları aynı belgesel tipolojiye atamak makul görünmektedir⁶³. Ugaritli Niqmaddu için düzenlenen, CTH 46 (RS 17.340) ve kopyaları CTH 47 (RS 17. 227) Ḫatti ile Ugarit arasındaki ilişkinin belgelenmiş en erken evresine dair mevcut kaynaklardır. Belgeler, "Nuḫḫašše Kralları ve Mukiš Kralı" (CTH 45 ve CTH 47) olarak anılan bir grup Suriyeli kralın düşmanlığıyla ilgilidir. Mukiš Kralı Itūr-Addu, Nuḫḫašše Kralı Addu-Nīrārī ve Niya Kralı Aki-Teššup (CTH 46) Šuppiluliuma'ya karşı silahlanmış ve Ugarit'i işgal ederek Niqmaddu'yu da çatışmaya dahil etmeye çalışmışlardır. Fakat Niqmaddu Hitit karşıtı bu cepheye katılmayı reddetmiştir⁶⁴. Mektupta Šuppiluliuma, Nuḫḫašše ve Mukiš Krallarının Ḫatti ile yaptıkları barış antlaşmalarına saygı göstermediklerinden bahsetmekte ve Niqmaddu'ya ataları ile Ḫatti arasındaki iyi ilişkileri hatırlatarak onu Ugarit ile Ḫatti arasında var olan barış antlaşmasına saygı göstermeye çağırılmaktadır. Tüm hukuki belgelerde Šuppiluliuma, Niqmaddu'nun sadakatini kabul ettiğini vurgulamakta ve CTH 46'da Niqmaddu'nun Ḫatti ülkesiyle yapılan barış antlaşmasına saygı duyduğunu hatırlatmaktadır⁶⁵. Belgelerin, Suriye grubu antlaşmalarına has özellikleri,

⁵⁶ A. RS 17.338+RS 17.349B+RS 17.407+RS 17.342+RS 17.351A+RS 17.39+RS 17.374. B. RS 17.353+ RS 17.04+ RS 19. 101+RS 17.450. C.RS 21.53; Lebrun, "Les traites hittites", 43-47; Beckman, *Hittite Diplomatic Text*, 59.

⁵⁷ Bryce, *The Kingdom Of The Hittites*, 164-165.

⁵⁸ Devecchi, "Treaties and Edicts in the Hittite World", 637.

⁵⁹ Geniş bilgi için bkz; J. Nougayrol, *Textes accadiens des archives sud (Archives internationales)*. Editör C.F.A. Schaeffer, (Imprimerie Nationale / Klincksieck, Paris:1956).

⁶⁰ Geniş bilgi için bkz; Amnon Altman, *The Historical Prologue of the Hittite Vassal Treaties, An Inquiry into the Concepts of Hittite Interstate Law*. (Bar Ilan University Press, 2004).

⁶¹ Geniş bilgi için bkz; Geniş bilgi için bkz; M. Dietrich, ve O. Loretz, "Der Vertrag zwischen Suppiluliuma und Niqmadu," *Die Welt des Orients* 3, (1968): 206-245.

⁶² Geniş bilgi için bkz; Carlo Zaccagnini, "The Forms of Alliance and Subjugation in the Near East of the Late Bronze Age", *I trattati nel mondo antico. Forma ideologia funzione* içinde., Editör L. Canfora, M. Liverani & C. Zaccagnini (L'Erma» di Bretschneider, Roma: 1990), 37-79.

⁶³ Elena Devecchi, "Treaties and Edicts in the Hittite World", 638.

⁶⁴ Elena Devecchi, "Suppiluliuma's Syrian Campaigns in Light Of The Documents From Ugarit", *New Results And New Questions On The Reign Of Suppiluliuma I* içinde., Editör Stefano de Martino - Jared L. Miller (LoGisma 2013), 81.

⁶⁵ Devecchi, "Suppiluliuma's Syrian Campaigns", 81-82.

Šuppiluliuma'nın hükümdarlığı sırasında nispeten geç fethedilen Karkamiş'in siyasi ve idari merkezinde yazıldıklarının düşünülmesine sebep olmuştur⁶⁶.

İlk bakışta ferman kalıbına uymuyor gibi görünen tek belge CTH 47'dir. Bu belge Ugarit'in derebeyine ödemek zorunda olduğu haracı tanımlamaktadır ve haraç dayatmasının sadık bir vassal için bir ödül gibi lanse edildiği metinde, bu durum ancak CTH 47 tarafından kaydedilen haracın, Ugarit'in Hititlere ödemek zorunda olduğu daha önceden belirlenmiş bir haracın azaltılmasını temsil ettiği varsayılırsa açıklanabilmektedir. Akad tabletleri RS 11.732[B] (CTH 48) tarafından kaydedilen haraç daha önceki ve daha yüksek bir haraçla özdeşleştirilmektedir⁶⁷. Özetlemek gerekirse, Šuppiluliuma Niqmaddu dosyasındaki tüm hukuki belgeler, Mukiş-Nuhhašše-Niya isyanı vesilesiyle Niqmaddu'nun sadık davranışının bir ödülü olarak çıkarılan fermanlar olarak açıklanabilir.

2.8. "CTH 75" II. Murşili – Halepli Talmi-Šarruma (Muvattalli'nin resmi kopyası II)

Dünyanın sürekli yerleşim gören, en eski şehirlerinden biri olan Halep, Kuzey Suriye'nin başlıca kentidir ve günümüz Türkiye sınırının yaklaşık 50 km güneyinde yer almaktadır. Halep büyük ticaret yollarının kavşağında yer almaktadır. İlk olarak MÖ 3. binyılın sonlarında Ebla antik kenti arşivlerinde önemli bir tapınağın bulunduğu yer olarak geçmektedir. MÖ 18. yüzyılda Halep, Yamhad Krallığı'nın başkentidir⁶⁸. Yamhad'ın bölgedeki üstünlüğü, Hititlerin yükselişiyle son bulmuştur. Hititler tarafından Halep olarak bilinen şehir, Hattuşili'nin halefi I. Murşili tarafından alınmıştır. Halep'in alınması Yamhad Krallığı'nın sonu olmuştur. Bu durum Hititlerin sadece Suriye'ye değil Mezopotamya'ya yönelik daha geniş tasarımlarının başlangıcı olmuştur. Halep, MÖ 1327'den sonra Šuppiluliuma'nın oğlu Telipinu'nun ikametgâhı olarak seçilmiştir. Hititlerin atadığı bir sonraki kral olan Talmi-Šarruma, Tunç Çağı kayıtlarına geçen son kraldır. Hitit kayıtlarından Talmi-Šarruma'nın güçlü bir hükümdar olmadığı ve II. Murşili döneminden itibaren Karkamiş'in bölgedeki baskın Hitit merkezi olarak kabul edildiği anlaşılmaktadır⁶⁹.

Eski Hitit Krallığı'nın altın çağı, II. Muvattalli'nin Halepli Talmi-Šarruma ile yaptığı antlaşmanın tarihsel girişinde de anımsatılmaktadır⁷⁰. Antlaşma, Muvattalli'nin babası II. Murşili tarafından, Halep Kralı olarak atandığında, Talmi-Šarruma'ya yazılan ve o sırada çalınmış olan daha eski bir antlaşmanın kopyasıdır. Tarihsel giriş, Eski Babil Krallığı Yamhad'ın başkenti olan Halep'in büyük tarihini kabul ederek ve Hattuşa ile Halep arasındaki ilişkilerin tarihini en başından Hattuşili ve Murşili'nin hükümdarlıklarına kadar izleyerek başlamıştır. Devamında Halep'in Hititlerle karşılaşması, Hititlerle daha önce yapılan bir antlaşmanın ihlali, ardından şehrin Kral Tutḫaliya tarafından tahrip edilmesini anlatmaktadır. I. Šuppiluliuma'nın kenti fethiyle de sona ermektedir. I. Šuppiluliuma şehri ele geçirdikten sonra oğlu Telipinu'yu Halep'i yönetmekle görevlendirmiştir. Telipinu'nun yerine antlaşmanın muhatabı olan oğlu Talmi-Šarruma geçmiştir. Metnin ilerleyen bölümlerinde, Talmi-Šarruma, antlaşmasının karşılıklı sadakat maddesinde, her iki tarafın gelecekteki torunlarını tanımayı ve korumayı kabul etmektedir. Burada, Hitit kraliyet ailesinin bir üyesi ve Šuppiluliuma'nın torunu olan Talmi-Šarruma'ya amcası tarafından ortak ataları

⁶⁶ Devecchi, "Suppiluliuma's Syrian Campaigns", 309.

⁶⁷ Devecchi, "Suppiluliuma's Syrian Campaigns", 81.

⁶⁸ Burns, *ALEPPO*, 1-2.

⁶⁹ Burns, *ALEPPO*, 11-22.

⁷⁰ CTH 75: A. KBo 1.6. B. KUB 3.6. C. KUB 3.5. D. KBo 28.120. E. KUB 48.72; D. D. Luckenbill, "Hittite Treaties and Letters", *AJSL* 37, (1921):188-90; Beckman, *Hittite Diplomatic Text*, 88.

hatırlatılmaktadır⁷¹. Talmi-Şarruma, “gelecek günlerde Halep Kralı, Hattuşa Kralını geçmeyecektir” şeklinde uyarılmaktadır. Tarihsel girişin başında Halep’in görkemli geçmişinin kabul edilmesini yansıtan bu uyarı, görünüşe göre Murşili’nin, Talmi-Şarruma’nın Halep’i eski ihtişamına kavuşturmak isteyebileceği korkusunu yansıtmaktadır.

Kaynakça

Araştırma İnceleme Telif Eserler

- Altman, Amnon. “Rethinking the Hittite System of Subordinate Countries from the Legal Point of View.” *Journal of the American Oriental Society* 123, no. 4 (2003): 741-756.
- Altman, Amnon. *The Historical Prologue of the Hittite Vassal Treaties, An Inquiry into the Concepts of Hittite Interstate Law*. Ramat-Gan: Bar Ilan University Press, 2004.
- Altman, Amnon. *Tracing the Earliest Recorded Concepts of International Law*. Editör Randall Lesaffer, Boston: Martinus Nijhoff, 2012.
- Beckman, Gary. “The Hittite Language and its Decipherment.” *Bulletin of the Canadian Society for Mesopotamian Studies* 31, (1996): 23-30.
- Beckman, Gary. *Hittite Diplomatic Text*. Editör Harry A. Hoffner, Scholar Press, 1996.
- Bryce, Trevor R. “Tette and the Rebellions in Nuhassi.” *Anatolian Studies* 38, (1988): 21-28.
- Bryce, Trevor R. *The Kingdom Of The Hittites*. Oxford University Press, 2005.
- Buck, Mary E. *The Amorite Dynasty of Ugarit*. Editör Michael D. Coogan, Brill, 2020.
- Burns, Ross. *ALEPPO A History*. Roudledge, 2017.
- Charpin, Dominique. “Chroniques Bibliographiques 18. Les Débuts Des Relations Diplomatiques Au Proche-Orient Ancien.” *Dans Revue d’assyriologie et d’archéologie orientale* 110, (2016): 127-186.
- Ciastres, Pierre. *Archeology Of Violence*. Çeviren Jeanine Herman, Semiotext(e), 2010.
- Collins, Billie Jean. *The Hittites And Their World*. Editör Andrew G. Vaughn, Society of Biblical Literature, 2007.
- Devecchi, Elena ve Miller, Jared L. “Hittite-Egyptian Synchronisms and their Consequences for Ancient Near Eastern Chronology.” *Egypt and the Near East-the Crossroads*, Editör Jana Mynářová, 139-176. Charles University in Prague, 2010.
- Devecchi, Elena. “Aziru, Servant of Three Masters?” *Akademie Verlag* 39, no. 1 (2012): 38-48.
- Devecchi, Elena. “Details that Make the Difference: the Akkadian Manuscripts of the “Šattiwaza Treaties.” *Die Welt des Orients Bd. 48*, no. 1 (2018): 72-95.
- Devecchi, Elena. “Suppiluliuma’s Syrian Campaigns in Light Of The Documents From Ugarit.” *New Results And New Questions On The Reign Of Suppiluliuma I*, Editör Stefano de Martino - Jared L. Miller, 81-97. LoGisma, 2013.

⁷¹ A. Gilan, “In Search Of A Distant Past: Forms Of Historical Consciousness In Hittite Anatolia,” *Anatolia* 44, (2018): 4.

- Devecchi, Elena. "Treaties and Edicts in the Hittite World." *Organization, Representation, and Symbols of Power in the Ancient Near East*, Editör Gernot Wilhelm, 637-645. Penn State University Press, 2012.
- Dietrich, M., Loretz, O., "Der Vertrag zwischen Suppiluliuma und Niqmadu Eine philologische und kulturhistorische Studie." *Die Welt des Orients* 3, (1968): 206-245.
- Gilan, Amir. "In Search Of A Distant Past: Forms Of Historical Consciousness In Hittite Anatolia." *Anatolia* 44, (2018): 1-23.
- Halayqa, Issam K. H. "The Demise of Ugarit in the Light of its Connections with Ḫatti." *Ugarit-Forschungen* 42, (2010): 297-326.
- Laroche, Emmanuel. "Fragments hittites du traite mitannien de Suppiluliuma Ier^{er}." *Ugaritica* 6, no. 3 (1969): 69-73.
- Lebrun, René, "Les traites hittites." *Traites et serments dans le proche-orient ancien, Supplement au Chier Evangile* 81. Editör Jacques Briand, René Lebrun, and Emile Puech, 15-59. Paris: Impression Dumas, 1992.
- Luckenbill, D. D. "Hittite Treaties and Letters." *AJSL* 37, (1921): 61-211.
- Matessi, Alvise. "The Making of Hittite Imperial Landscapes: Territoriality and Balance of Power in South-Central Anatolia during the Late Bronze Age." *Journal of Ancient Near Eastern History* 3, no. 2 (2016): 117-162.
- May, Larry. "Ancient Peace Treaties and International Law." *International Law and Peace Settlements*, Editör Marc Weller, Mark Retter, Andrea Varga, 31-45. Cambridge University Press, 2021.
- Miller, Jared L. "The Contribution of the Hittite Documentation to the Historical Geography of the Middle Orontes Region." *Syria Supplément IV*, (2016): 107-118.
- Nougayrol, Jean. *Textes accadiens des archives sud (Archives internationales)*. Editör C.F.A. Schaeffer, Paris: Imprimerie Nationale / Klincksieck, 1956.
- Pritchard, James B. *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*. Princeton University Press, 1969.
- Sayce, Archibald Henry. *The Hittites*. The Religious Tract Society, 1980.
- Sulyok, Gabor. "Treaties, Origin." *Max Planck Encyclopedia of Public International Law*. Editör Wolfrum Rüdiger, 1-12. Oxford University Press, 2015.
- Weidner, Ernst F. *Politische Dokumente aus Kleinasien, Die Staatsverträge in akkadischer Sprache aus dem Archiv von Boghazköi*. Leipzig: J.C. Hinrichs'sche Buchhandlung, 1923.
- Wright, William. *The Empire of the Hittites*. James Nisbet & Company, 1886.
- Yaron, R. A. "Royal Divorce at Ugarit." *Orientalia Nova Series* 32, no. 1 (1963): 21-31.
- Zaccagnini, C. "The Forms of Alliance and Subjugation in the Near East of the Late Bronze Age." *I trattati nel mondo antico. Forma ideologia funzione*, Editör L. Canfora, M. Liverani & C. Zaccagnini, 37-79. Roma: L'Erma di Bretschneider, 1990.

Summary

The vassal relationships and Syrian policies of the Hittite Empire are the product of a broad and strategic vision. These policies were designed to consolidate the Hittites' military power, utilize their diplomatic skills, and protect their economic resources. At the same time, they took into account the Hittites' relationships with other major powers such as Egypt, Mitanni, and others, in order to maintain the balance in the region.

The Hittite system of vassal states is the most comprehensive among similar systems in the ancient Near East and is the best-documented system. Thanks to the relatively rich corpus of Hittite vassal treaties and related documents, we have a general understanding of the rights and obligations of vassal kings towards their Hittite overlords. The existing data also reveal significant differences in terms of rights and obligations among these vassal kings, indicating varying levels of dominance.

As understood from the treaty texts, the Hittite vassal treaties initially categorize the vassal states into two main categories: self-subjugated states and conquered states. Conquered states are further evaluated into three subgroups: countries that were annexed and transformed into provinces managed by royal officials as part of the Hittite homeland, countries that were allocated and granted, and rebellious countries that were forcibly brought back under control.

Differences in the conditions of subjugation of self-subjugated states and the way these conditions are presented in the preambles of the treaties prepared for them indicate another differentiation within this group. The Hittites appear to have distinguished between countries that were fully sovereign before subjugation and those that were previously subject to another overlord. According to what is written in the Treaty of Tuḫaliya IV with Šaušgamuwa of Amurru (CTH 105), Amurru was considered to be in the status of a self-subjugated state until the rebellion in the days of Bentešina, after which it began to be evaluated under the status of conquered states. One of the exceptional practices in the treaty texts is the existence of the Treaty of Šuppiluliuma I with Šattiwaza of Mitanni (CTH 52), where, contrary to the usual Hittite diplomatic traditions that did not allow the subjugated party to draft their own document, the vassal state was permitted to present its own document.

As seen in the case of Bentešina, vassal treaties could be violated despite the wrath of the gods and the might of the Hittite armies. For this reason, it is observed that the Hittites tried to bind their subjects to Hatti through other means. The most important of these methods was attempting to establish personal bonds between the vassal and the overlord through diplomatic marriages. The diplomatic marriages of the rulers of Amurru and Ugarit should be evaluated in this context.

The treaties made with Amurru were part of the competition between the Hittites and the Egyptians and turned Amurru into a loyal vassal of the Hittites. The Kingdom of Mitanni was both a rival and a strategic target for the Hittites. Šuppiluliuma I used the internal turmoil in Mitanni to forge an alliance with Šattiwaza and brought Mitanni territories under his control. This treaty increased the Hittites' influence in northern Syria, and the weakening of Mitanni consolidated the Hittites' dominance in the region. Treaties with city-states like Nuḫḫašše and Ugarit helped the Hittites control trade routes in the region and secure their economic resources. These treaties, made during the reigns of Muṣili II and Ḫattušili III, reinforced the Hittites strategic positions in the region.

In conclusion, the vassal relationships and Syrian policies of the Hittite Empire were fundamental elements that ensured the empire's regional dominance and long-term stability. By optimizing their military, diplomatic, and economic strengths, these policies reinforced the Hittites long-term presence in the region. The Hittites relationships with Egypt, Mitanni, and other major powers demonstrate how the empire maintained balance in the region and achieved its strategic objectives. This strategic approach contributed to the Hittite Empire being one of the most powerful states of the Bronze Age.

Osmanlı Uç Toplumu: Kuruluş Döneminde Osmanlı'da Sınırlara Sosyolojik Bir Bakış

Kerem Özbey*

Araştırma Makalesi

* Sorumlu Yazar,
Doç. Dr., Artvin Çoruh
Üniversitesi, Fen-Edebiyat
Fakültesi, Sosyoloji Bölümü,
Artvin/TÜRKİYE
ozbey-kerem@hotmail.com
ORCID: 0000-0001-8824-359X

Geliş: 4 Haziran 2024
Kabul: 26 Ekim 2024
Yayın: 10 Kasım 2024

Bu çalışma ön inceleme sürecinde
ve yayımlanmadan önce
iThenticate ile taranmıştır.

ÖZ

Sınırlar, tarihsel-toplumsal bir inşa sürecinin ürünüdür. Bu çalışma, sınırlara tarihsel bir perspektiften odaklanarak Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde sınırları anlamayı amaçlamaktadır. Söz konusu dönemde sınırların hangi kavramlarla ifade edildiği, Osmanlı uç toplumunun oluşumunda sınırların nasıl bir rol ve işleve sahip olduğu, Osmanlı sınırlarında toplumsal yapı ve örgütlenmenin ne şekilde gerçekleştiği, Osmanlı sınır kültürünün nasıl üretildiği ve Osmanlı'nın sınırları üzerinde güç ilişkilerinin nasıl şekillendiği, bu çalışmanın temel sorunsalını oluşturmaktadır. Bu çerçevede, Osmanlı'nın geleneksel sınır anlayışının uç, serhat ve hudut gibi kavramlarla belirli bir coğrafi bölgeyi ifade ettiği görülmüştür. Osmanlı'nın Selçuklu-Bizans uç bölgesinde ortaya çıkması, uçlarda kendi toplumsal yapı ve örgütlenmesini oluşturması ve uçlara özgü değerler sistemlerini üretmesi, Osmanlı uç toplumunu oluşturan dinamikler olmuştur. Merkezdekilerden farklı ama uçtakilerle benzer olma hali, Osmanlı sınır kültürünün temelini oluşturmuştur. Merkezi iktidar karşısında uç beyliği, uçları hem düşmana karşı korumak hem de düşmana karşı akınlar düzenlemek amacıyla uçlarda dini-toplumsal gruplar üzerinden teşkilatlanarak Osmanlı sınırlarında bir güce dönüşmüştür.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Sınırlar, Uçlar, Uç Beyliği, Uç Toplumu

Ottoman Frontier Society: A Sociological View of the Borders in the Ottoman Empire in the Founding Period

Research Article

* Responsible Author,
Assoc. Prof. Dr., Artvin Çoruh
University, Faculty of Arts and
Sciences, Department of
Sociology,
Artvin/TURKIYE
ozbey-kerem@hotmail.com
ORCID: 0000-0001-8824-359X

Received: 4 June 2024
Accepted: 26 October 2024
Published: 10 November 2024

This paper was checked for
plagiarism using iThenticate
during the preview process and
before publication.

Copyright

This work is licensed under
Creative Commons Attribution
4.0 (CC BY-NC 4.0)
International License

ABSTRACT

Borders are the product of a historical-social construction process. This study aims to understand the borders in the foundation period of the Ottoman Empire by focusing on borders from a historical perspective. The main problematic of this study is to examine how borders were defined in this period, what role and function borders played in the formation of the Ottoman frontier society, how social structure and organisation took place on the Ottoman borders, how the Ottoman border culture was produced and how power relations were shaped on the Ottoman borders. In this framework, it has been observed that the Ottoman traditional understanding of borders refers to a specific geographical region with concepts such as frontier, serhad and border. The emergence of the Ottoman Empire in the Seljuk-Byzantine frontier region, the formation of its own social structure and organisation in the frontiers and the production of value systems specific to the frontiers were the dynamics that constituted the Ottoman frontier society. The state of being different from those at the centre but similar to those at the fringes formed the basis of the Ottoman border culture. In the face of the central power, the frontier principality became a power on the Ottoman borders by organising itself through religious-social groups in the tips in order to both protect the frontiers against the enemy and to organise raids against the enemy.

Keywords: Ottoman Empire, Borders, Frontiers, Frontier Principality, Frontier Society

Funding: The author has reported that this study received no financial support.

Conflicts of interest: The author declares that there are no potential conflicts of interest.

Peer Review: External, double-blind

Finansman: Herhangi fon veya maddi destek kullanılmamıştır.

Çıkar Çatışması: Herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Bağımsız, çift-kör hakemlik.

Atıf - Cite: Özbey, K. Osmanlı Uç Toplumu: Kuruluş Döneminde Osmanlı'da Sınırlara Sosyolojik Bir Bakış. *History Studies* 16, no. 4 (2024): 555-569.

Giriş

Sınırlar, geçmişten günümüze dek toplumsal yaşam ve örgütlenmelerin ayrılmaz bir parçası olmuştur. Devletlerin kuruluşundan toplumlararası ilişkilere, kültürel farklılıklardan siyasal topluluklara ve ekonomik sistemlere varıncaya kadar hemen her alanda sınırların tamamlayıcı ve tanımlayıcı bir işleve sahip olduğu görülür. Sınırlarla doğrudan irtibatlı devlet, ulus, kültür, vatan duygusu ve kimlik bilinci gibi kavramların nasıl inşa edildiğini anlamak için sınırlara tarihsel bir perspektiften odaklanmak gerekir. Tarihsel anlamda sınır kavramı her ne kadar modern bir kavram ve modern toplumlara has bir tanımlama olsa da geleneksel dönemde de sınırları temsil eden kavramların, anlayışların ve yapıların olduğu görülmektedir. Modern toplumların ve aynı zamanda modern Türkiye'nin inşasında başat bir role sahip olan sınırları ve sınırlarla ilişkili olguları anlamak için sınırların tarihsel kökenlerine odaklanmak yerinde olacaktır.

Sınırlar, genellikle ve çoğunlukla devletlerin yıkılıp yeniden doğdukları, milletlerin yok olup yeniden dirildikleri, vatan topraklarının bölünüp parçalanıp yeniden çizildikleri ve toplumların çöküp yeniden kuruldukları sancılı dönemlerde ortaya çıkar ve etkisini gösterir. Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemi de böyle bir sancılı sürecin yaşandığı, Selçuklu Devleti'nin çöküp yerine Osmanlı Devleti'nin kurulduğu bir dönemdir. Osmanlı'nın Selçuklu-Bizans uçlarında dört yüz çadırdan oluşan bir aşiretten küçük bir beyliğe ve sonrasında bir cihan devletine dönüşmesi ve altı yüzyıl süren bir imparatorluk olarak gücünün geniş coğrafyalara kadar yayılması, çok çeşitli açılardan, özellikle sınırları anlamak açısından ayırt edici özelliklere sahiptir. Bu dönem, Osmanlı'nın bir devlet, Anadolu'nun yeni bir vatan toprağı ve Anadolu coğrafyasında yaşayanların da yeni bir milleti ve toplumu oluşturdukları bir dönem olmuştur. Bu dönemde sınırlar merkezi bir konum elde ettiğinden sınırları tarihsel bir perspektiften özellikle de Türkiye'de sınırların tarihini anlamak amacıyla bu döneme odaklanmak gerekir.

Osmanlı'nın kuruluş döneminde sınırları konu edinen bu çalışma, sınırları tarihsel-sosyolojik bir perspektiften anlamayı amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda çalışmanın temel argümanı, Selçuklu-Bizans sınırında kurulan Osmanlı'nın sadece bir imparatorluk olarak değil, aynı zamanda bir uç toplumu olarak kurulduğudur. Sınırların hangi kavramlarla ifade edildikleri, hangi toplumsal içerimlere sahip olduğu, Osmanlı uç toplumunun oluşumunda sınırların nasıl bir role sahip olduğu, Osmanlı sınırlarında toplumsal yapı ve örgütlenmenin ne şekilde gerçekleştiği, Osmanlı sınır kültürünün nasıl üretildiği ve Osmanlı'nın sınırları üzerinde güç ilişkilerinin nasıl şekillendiği, çalışmanın ana sorunsalını oluşturur. Çalışmada, sınırların tarihsel olarak nasıl bir yerde konumlandırıldığı dönemin tarihsel-toplumsal şartları bağlamında analiz edilmektedir.

1. Uçlar, Hududlar ve Serhadler: Osmanlı'nın Geleneksel Sınır Anlayışı

Sınırlar, devletlerin ulaştığı en uç yeri,¹ egemenlik sahalarını² ve nüfusu yönettiği sahanın kapsamını³ gösteren yapılardır. Devletlerin ve toplumların yaşadıkları coğrafi mekânı sembolize eden sınırlar, her ne kadar modern toplumların bir ürünü olsa da geleneksel devletlerin ve toplumların örgütlenmesinde sınırlar merkezi bir yer tutmaktadır. Anthony

¹ Hastings Donnan ve Thomas W. Wilson. *Sınırlar: Kimlik, Ulus ve Devletin Uçları*. Çeviren Zeki Yaş, (Ankara: Ütopya Yayınları, 2002), 86.

² Malcolm Anderson. *Frontiers: Territory and State Formation in the Modern World*. (Oxford: Polity Press, 1996), 1.

³ Reşat Kasaba. *Bir Konargöçer İmparatorluk: Osmanlı'da Göçebeler, Göçmenler ve Sığınmacılar*. Çeviren Ayla Ortaç, (İstanbul Kitap Yayınevi Yayınları, 2012), 48.

Giddens'a göre, geleneksel devletlerde surlarla çevrili sınırlar, merkezi otoritelerin düzenli denetiminin çok dışında kalan sınır boylarıdır; devlet büyüdükçe, bu durum daha da belirginlik kazanır.⁴ Geleneksel devletlerden biri olan Osmanlı'da sınırlardan ziyade sınır boylarından bahsedilebilir. Sınırlar modern anlamda kesin çizgilerle çizilmiş bir hat değil, daha ziyade bir saha, bölge, arazi anlamında sınır boyları olarak görülmektedir. Bir diğer ifadeyle, sınırlar, modern toplumlarda bir çizgi işlevi görürken, geleneksel toplumlarda bir bölge, arazi veya alan olarak tanımlanır. Paul Wittek'in ifadesiyle, bahsi geçen sınır; bir sınır hattı olmaktan ziyade daha çok bir sınır sahasıydı, yani hiçbir tarafa ait olmayan genişçe bir araziydi.⁵ Bu çerçevede sınır, belirlenmesi güç bir bölgedir. Sınır boyunun nerede başlayıp nerede bittiğine ilişkin açık kurallar yoktur.⁶ Osmanlı'nın kuruluş döneminde sınırlar, geleneksel dönemin sınır anlayışının hâkim olduğu, sınırlardan ziyade sınır boylarının öne çıktığı bir özelliktedir.

Osmanlı'da sınırlardan ziyade sınır boylarından bahsedilirken sınır boyları da uc/uç/ucacat, hudut ve serhat kavramlarıyla tanımlanmaktaydı. Temelde bu kavramlar Osmanlı'nın geleneksel sınır anlayışını tanımlamaya dönük kavramlardır. Wittek'e göre, uç kelimesi son, sınır ve sınır beyliği anlamına gelir.⁷ Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'ne göre, sınır anlamına sahip olan uç kavramı, genellikle Hıristiyan devletlerle olan sınırları ifade etmek için kullanılmıştır.⁸ Osmanlı Beyliği, Taner Timur'un da belirttiği gibi, XIII. yüzyıl sonlarında Bizans sınırlarında kurulmuş bir "Türkmen Uç'u" idi.⁹ Vladimir Aleksandroviç Gordlevskiy'e göre, Selçuklu'nun son dönemlerinde Türkmen önderlerinden birinin adı "Muhammed al-Uci"dir, yani uçta, sınırda duran anlamına gelmektedir. Sınırdaki yaşayan Oğuzlar "etraki uç" olarak tanımlanmıştır.¹⁰ Feridun M. Emecen, XIII. yüzyıl Anadolu'sunun siyasî ve sosyal şartlarının bir sonucu olarak kurulan Osmanlı Devleti'nin XIV. ve XV. yüzyıllarda Anadolu'daki beyliklerin büyük kısmını kendi idaresi altında birleştirmeyi başararak büyük bir ilerleme sağladığını, devrin kaynaklarında uç olarak adlandırılan Batı Anadolu bölgesinde bulunan Türkmen beyliklerini ortaya çıkaran tarihî şartların Osmanlıların da kurulup gelişmesine zemin hazırladığını vurgular.¹¹ Halil İnalçık, 1300'lü yıllarda Osmanlı Devleti, Selçuklu-Bizans sınır boylarında gaza ideolojisine sahip bir uç beyliği olarak meydana geldiğini belirtir.¹² Bu anlamda, uçlardaki askeri, siyasi, idari otoriteyi uç beyi temsil ediyordu. Osmanlı'nın uç beyliği olarak ortaya çıkmasında birer uç beyi olan Ertuğrul ve oğlu Osman'ın doğrudan belirleyici bir rolü olmuştur.

Osmanlı'da sınırları tanımlamak için kullanılan kavramlardan biri de "Serhat"tir. Serhadler, savaşların yapıldığı, toprakların sürekli genişleyip daraldığı, belirli bir coğrafi bölgeyi temsil eden sahalardır. Mehmet Ali Ünal'a göre, sınır bölgelerinde ve kalelerde hizmet gören mahalli halktan toplanmış askerlere "Serhadli", bunların bir adına da "Serhad Kulu"

⁴ Anthony Giddens, *Ulus-Devlet ve Şiddet*. Çeviren Cumhur Atay, (İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2008), 74.

⁵ Paul Wittek, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*. Çeviren Hilmi Haseki, (Ankara: Dorlion Yayınları, 2022), 37.

⁶ Osman Gümüşçü, "Siyasi Coğrafya Açısından Sınırlar ve Tarihi Süreç İçinde Türkiye'de Sınır Kavramı", *Bilgi Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, no. 52, (2010): 80.

⁷ Wittek, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, 38.

⁸ TDV İslam Ansiklopedisi, "Uç Beyi", <https://islamansiklopedisi.org.tr/uc-beyi>, (Erişim 27 Şubat 2024).

⁹ Taner Timur, *Osmanlı Toplumsal Düzeni*. (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2010), 101.

¹⁰ Vladimir Aleksandroviç Gordlevskiy, *Anadolu Selçuklu Devleti*. Çeviren Azer Yaran. (Ankara: Onur Yayınları, 1988), 68, 215-216.

¹¹ Feridun M. Emecen, *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası*. (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2010), 37.

¹² Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1300-1600)*. Çeviren Halil Berktaş. (İstanbul: Eren Yayıncılık, 2004), 47.

denilirdi.¹³ İncalcık'a göre, Osmanlı Devleti, Selçuklu-Bizans serhadinde Osman Gazi liderliğinde ortaya çıkmıştır.¹⁴ Serhadlar, sadece askeri ve idari teşkilatlanmaların olduğu sahalardan değil, aynı zamanda etkileşime açık, sosyal, kültürel ve ekonomik ilişkilerin kurulduğu sahalardır.

Osmanlı'nın geleneksel sınır anlayışını anlamada uç ve serhat kavramlarının yanı sıra hudut kavramı da yer almaktadır. Mehmet Fuad Köprülü'ye göre, XIII. asır sonlarında Ertuğrul ve sonra Osman, Kayı boyuna bağlı bir aşiretin reisi olarak Türk-Bizans hudut sahalarında örgütlenmişlerdir.¹⁵ Onun için bunlara "Turkman al-ûc" yani "hudut Türkmenleri" denir.¹⁶ Bu bağlamda, hududlar, Osmanlı'nın dinsel-geleneksel içerikli sınır anlayışını oluşturmaktadır. Öyle ki, Osmanlı'da sınırları tanımlamada kullanılan uç, serhat ve hudut kavramları, Osmanlı'nın geleneksel sınır anlayışını oluşturmaktadır. Bu şekilde bir tanımlamanın temel sebebi, Osmanlı Devleti'nin uçlarda ortaya çıkmış olmasıdır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşunda sınırların ne denli önemli olduğu Köprülü'nün Osmanlı Devleti'nin inkişafındaki amilleri 11 maddede ifade ederken bu maddelerin ilk 4 maddesinin doğrudan doğruya sınırlarla ilişkili olmasında görülmektedir:¹⁷

1. Osmanlı Devleti'nin Türk-Bizans sınırlarında bulunmasından kaynaklı coğrafi vaziyeti.
2. Türk-Bizans hudutlarındaki Türk beyliklerin Osmanlı Devleti'nin ortaya çıkmasına düşmanca bir girişime sahip olmamaları.
3. Kendisiyle aynı hududu paylaşan Bizans'a ait toprakları alan Osmanlıların Avrupa'ya geçmesi ve Balkan coğrafyasına yerleşmesini sağlayan etkenler.
4. Batı serhadlerindeki diğer beylikler gibi Osmanlı'nın başlangıçtaki hükümdarları da Bizans topraklarına hâkim olmak ve yerleşmek için gerekli maddi ve manevi koşulları, Batı hudutlarına göç edip yerleşen göçebelerden, köylü ve şehirli Türk nüfustan karşılamaları.

Söz konusu maddelerin her biri, Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda sınırların hayati bir role sahip olduğunu göstermektedir. Sınırların devletlerin ortaya çıkışındaki rolü ve önemini kavramak açısından Osmanlı Devleti'nin ortaya çıkış biçimi önemli bir örneği teşkil etmektedir. Çünkü sınırların örgütlenmesi, güvenliği, sınır ötesi topraklara akınların düzenlenmesi gibi süreçler, temelde Türk-İslam toplumlarının vatanlaşma süreçlerini göstermesi açısından önemlidir. Sınırlar, Türk ve Müslümanların yeni coğrafyaları vatana dönüştürmelerinde temel bir motivasyon kaynağı oluşturmuş, beylikten devlete uzanan yolda kilit bir öneme sahip olmuştur. Bu sebeple, sınırların, sınırları ifade eden uçların daha kapsamlı bir şekilde irdelenmesi gerekir.

2. Osmanlı Uç Toplumunun Temel Karakteristiği

Osmanlı Devleti'nin uçlarda ortaya çıkması, örgütlenmesi ve yerleşik hale gelmesi, Osmanlı'yı bir uç toplumuna dönüştürmüştür. Osmanlı uç toplumunun temel karakteristiği, toplumsal yaşam ve örgütlenmelerin uçlarda gerçekleşmesi, uca özgü toplumsal, ekonomik, siyasal ve kültürel yapı ve süreçlerin meydana gelmesidir. İncalcık'ın vurguladığı gibi, uç

¹³ Mehmet Ali Ünal, "Evliya Çelebi'ye Göre Serhadler ve Serhadliler", *International New Tendencies Congress in Ottoman Researches*. 7-9 Ekim, Sarajevo / Saraybosna, (2016), 357.

¹⁴ Halil İncalcık, *Osmanlılar: Fütühat, İmparatorluk, Avrupa ile İlişkiler*. (İstanbul: Timaş Yayınları, 2020), 98.

¹⁵ Mehmet Fuad Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*. (İstanbul: Alfa Yayınları, 2022), 123.

¹⁶ Paul Wittek, *Menteşe Beyliği: 13-15. Asırda Garbi Küçük Asya Tarihine Ait Tetkik*. Çeviren Orhan Şaik Gökyay. (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1944), 4.

¹⁷ Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, 157-158.

bölgelerde çeşitli sosyal kökenlerden garib ve yoldaşların İslam'ın gaza anlayışı ve ganimete dayalı ideolojisi temelinde bir liderin etrafında örgütlenmeleri, bunun gaziyanları meydana getirmeleri, Anadolu'nun uçlarında beyliklerin oluşumundaki temeli ortaya koymuştur. Anadolu'nun uzak bölgelerinden geçim sağlamak ve yeni bir yaşamı isteyerek uçlara gelenler, maceracılar, din ve tarikat adamları, misafirler, Osmanlı uç toplumunu oluşturan bileşenlerdir.¹⁸ Osmanlı uç toplumu Anadolu coğrafyasının farklı bölgelerden yapılan göçler neticesinde ortaya çıkmış, uca özgü bir yaşam tarzı oluşturmuş ve uçtakilere bir aidiyet duygusu kazandırmıştır.

Osmanlı uç toplumu, toplumun muhtelif kesimlerinin iç içe geçtiği bir yapıydı. Uçlarda farklı sınıflardan, kimliklerden, mesleklerden, kültür ve medeniyetlerden insanlar yer almaktaydı. Anadolu'nun farklı coğrafyalarından insanların bulunması, uçların toplumsal görünürlüğünü oluşturuyordu. Ömer Lütfi Barkan'ın altını çizdiği gibi, Anadolu'da yer alan uç beylikleri, Müslüman Türklere oluşan çeşitli meslek sahibi kimseler çok sayıdaydı. İran'dan Mısır'a ve Kırım'a kadarki medrese hocaları, orta ve doğu Anadolu bölgelerinden gelen bürokrat kimliğine sahip kişiler ve İslam'ı şahsiyetlerden dervişler yer alıyordu. Özellikle Âşık Paşazade tarihinde Gaziyan-ı Rum, diğer tarihlerde Alp ve İslamiyet'ten önce Türk dünyasında yer alan Türk şövalyeleri vardı. Bu dönemde Türkler arasında İslam'ın gaza ve cihad anlayışı yayıldıktan sonra Müslüman Türk kahraman anlamına gelen Alp-Gazi unvanına sahip olmuşlar, tasavvuf anlayışı ve tasavvuf tarikatlarının nüfuz etmesiyle savaşçı dervişler anlamına gelen Alp-Erenler unvanına sahip olmuşlardır. Bunlar özellikle Hırityanlarla bitişik hudutlarda ortaya çıkmıştır.¹⁹ Uçtaki akınlar, ucu savunma pratikleri, dini-toplumsal kesimlerin örgütlenişi gibi gelişmeler Osmanlı uç toplumunun kimliğini oluşturmuştur.

Osmanlı uç toplumunu anlamada Wittek'in Garbi Küçük Asya'nın hudutları için belirttiği genel karakteristik esaslar önemli bir yer tutmaktadır:²⁰

1. Merkezî idare karşısında etnik farklılıklar. Bizans tarafında hudut hizmeti bulunan Ermeniler, İslavlar, Franklar ve gittikçe çoğalan Türkler; Müslümanlar tarafında aynı şekilde yerli, İslamlaştırılmış sekene ve bütün Müslüman cemaatinin muharip unsurlarından buraya koşup gelenler görülüyordu. Bizans tarafındaki Rum unsuru gibi Müslüman tarafta da Arap unsuru ikinci derecede bir vazife ifa ediyordu.

2. Daimî mücadele vakaları lider şahsiyetlerin ve savaşçı boyların meydana çıkmasını icap ettiriyordu. Hudutlardaki reisler merkezi idareye karşı hudutlardakilerin menfaatlerini kuvvetle ve büyük bir benlik idrakiyle temsil ediyorlar, imkanlar dahilinde özerkliğe eğilim gösteriyorlardı.

3. Hudutlardaki etnik bileşim, yerel taşra kültürü, merkezi kültürden uzaklık ve düşman komşuların kültürüyle sıkı temas, hudutlarda düşman komşuların hudut savaşçılarına kuvvetli bir kültür benzerliğini sonlandırıyor.

4. Merkezi idareye daha az tabi olan gruplar, hudutların daha az kontrolü nedeniyle hudutları birer sığınak olarak görüyorlar, hudutların etnik çeşitliliği ve kültürel ayrılıkları nedeniyle kendilerini kabul ettirebilecek bir zemin bulabiliyorlardı.

¹⁸ İnalcık, *Osmanlılar: Fütühat, İmparatorluk, Avrupa ile İlişkiler*, 108.

¹⁹ Ömer Lütfi Barkan, "Tarih, Felsefe, İçtimaiyat: Osmanlı İmparatorluğu'nun Teşekkülü Meselesi", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 1, no. 2, (1943): 352.

²⁰ Wittek, *Menteşe Beyliği*, 5-6.

5. Hudut savaşçılığının ekonomisi, öncelikle ganimet getiren harp ve düşman arazisine yapılan akınlara dayanır. Burada, hudutta harp daimî bir haldir. Çünkü harb burada en mühim gelir kaynağıdır. Bu suretle hükümetten faal bir yardıma ve ganimetin kendilerine terkine intizar edilir.

6. Hudut bölgelerinde maneviyat ve dünya görüşü, merkezi iktidarın anlayışına bütünüyle karşıt bir şekilde kahramanlık, şövaleresk, romantik ve bütünüyle iptidai özelliklere sahiptir.

Sözü edilen hususlar, Osmanlı uç toplumunun siyasal, ekonomik, toplumsal ve kültürel açılarından önde gelen karakteristik özelliklerini içermektedir. Bu özellikler, uçlardaki toplumsal yaşam ve örgütlenmenin benzersiz yanlarını göstermekte ve uca özgü bir toplumsal kimliğin oluşumunu ortaya koymaktadır. Bu açıdan Osmanlı uç toplumunu anlamada göç, iskân ve imar süreçleri merkezi bir öneme sahiptir.

3. Göç, İskân ve İmar: Osmanlı Sınırlarında Toplumsal Yapı ve Örgütlenme

Osmanlı uç toplumunda uçların savaşlarla statüsünün, konumunun değişmesi, bu bölgelere yapılan göçlere ve bu nedenle de uçlardaki toplumsal yapının değişmesine de sebep olmuştur. Uçlarda kimlerin yaşadığı sorusu, uçlardaki toplumsal yapıyı anlamada işlevseldir. Uçlarda kimler yaşıyor sorusuna yanıt olarak, Timur'un da belirttiği gibi, askeri şeflerin yoldaşları yani gaziler, müderrisler, devlet yöneticileri, kolonizatör dervişler, tüccarlar ve zanaatkarlar bulunuyordu.²¹ Bununla birlikte uçlarda Anadolu'nun farklı coğrafyalarından göç eden kimseler yaşıyordu.

Osmanlı uç toplumunun yapısı, büyük ölçüde göçlerle şekillenmiştir. Köprülü'ye göre, buralarda artık tamamen ziraat hayatına geçmiş Türklerden başka, Türk-İslam aleminin her tarafından geçinmek amacıyla gelmiş birtakım serseriler, Moğol baskısı ile Orta Anadolu'dan inerek aileleri ve sürüleriyle beraber yerleşecek bir toprak veya mera arayan Türkler vardı.²² Cemal Kafadar, Osmanlı uç toplumunu aşiretlerin, savaşçıların, dervişlerin, göçmenlerin, alimlerin, bürokratların oluşturduğu çeşitli toplumsal güçlerden meydana gelmiş bir yapı olarak görmüştür.²³ Wittek'e göre, Moğollardan kaçmak zorunda kalanların hepsi sınır beyliklerine akın etmişlerdi. Bunlar arasında Moğol beylerinin gözünden düşmüş olan Selçuklu Devleti'ne mensup birçok önemli şahsiyet, ağır vergilerden kaçan köylü ve şehirliler, hayvan sürülerinin çalınmasından korkan göçebeler de bulunuyordu. Bunların hepsi sınır beyliklerine sığındılar.²⁴ Uçlar, farklı kimliklere sahip insanların hayat alanı bulduğu bir bölge haline dönüşmüş, uçların toplumsal yapısı da farklı kimliklere sahip olanların göçlerinin bir sonucu olarak şekillenmiştir. Göç etmek, aynı zamanda iskân etmek, akın etmek, kaçıp kurtulmak, sığınmak, yerleşmek olarak anlam kazanmıştır.

Uçlara yapılan göçlerin başta gelen özelliği, göç edenlerin iskân edilmesi ve bu sayede uçların imarının yapılmasıdır. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın da belirttiği gibi, uç aşiret beyleri Selçukîlerin garp hudutlarına yerleştirilmiş ve bir kısım Kayı boyu aşireti Bitinya hududunda iskân edilmiştir.²⁵ Uçlara yapılan göçler, Anadolu Selçuklu Devleti'nin uyguladığı iskân metoduna göre yapılmış, bu metotla uçların teşkilatlanması sağlanmıştır. Buna göre, Moğolların ortaya çıkmasından önce ve sonra Anadolu'ya gelen birçok Türk aşireti, Anadolu

²¹ Timur, *Osmanlı Toplumsal Düzeni*, 93.

²² Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, 128.

²³ Cemal Kafadar, *İki Cihan Aresinde: Osmanlı Devletinin Kuruluşu*. Çeviren Ceren Çıkmın. (Ankara: Birleşik Yayınları, 2010), 57.

²⁴ Wittek, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, 47.

²⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi I*. (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988), 51.

Selçuklu Devleti'nin uyguladığı iskân metodu ile sınırlara yerleştirilmişlerdir. Anadolu Selçuklu Devleti'nin bu metodu uygulamasının temel sebebi, düşmana karşı uçlarda bir tampon mekanizma meydana getirmektir. Bu mekanizma, bir taraftan devletin sınırlarını koruyacak, diğer taraftan da düşmana saldırılar düzenleyip toprak ve ganimet elde ederek geçimi sağlayacaktır. Bu sayede Selçuklu'nun toprakları genişleyeceği gibi sınırları da korunur hale gelecektir.²⁶ Bu bağlamda, sınırları genişletmek ve genişleyen sınırları korumak, sınır boylarına yapılan göçlerde göçmenlerin belirli metotlara göre iskân edilmesiyle gerçekleştiriliyordu. Göçebelerin sınır boylarında iskân edilmesi, sınır boylarının imarını da beraberinde getirmiştir. Sınır boyları Türk-İslam dünyasının farklı bölgelerinden göç edenlerin iskân ve imarıyla düzenlenmiştir. Bu süreç aynı zamanda Osmanlı uç toplumunun yapı ve örgütlenmesini göstermesi bakımından önem taşır. Osmanlı uç toplumunun yapısı, toplumun sınıflardan, tabakalarından, statülerinden ve kimliklerinden oluşmuştur. Uçlarda yaşayanların sahip olduğu toplumsal özelliklerin çeşitliliği, toplumsal yapının da farklılıkları içerdiğine işaret etmektedir.

Osmanlı uç toplumunun örgütlenme biçimlerini anlamak amacıyla Köprülü'nün Aşıkpaşazade'ye referansla belirttiği dört önemli teşkilat bulunmaktadır. Birincisi, Gaziler ve Alplar'dır. Aşıkpaşazade'nin Gazian-ı Rum, başka menbaların Alplar, Alp-erenler gibi unvanlar altında zikrettikleri bu zümre, Anadolu'nun fütuhâtı esnasında mevcut bir içtimai teşekküldü. Türkler kahraman, cengâver manasına gelen Alp unvanının yanı sıra İslamiyeti kabul ettikten sonra dini mahiyetteki Gazi lakabı kullanılmaya başlanmıştır. İkincisi, Ahiler'dir. Anadolu'daki ikinci zümre Ahıyan-ı Rum, yani Anadolu Ahileridir. I. İzzeddin Keykavus döneminde bu teşkilat Anadolu'da güçlenmiştir. 13. Asrın ortalarından 14. Asra değin Anadolu'da devlet büyüklerinin, kadınların, müderrislerin, şeyhlerin, tacirlerin bu teşkilata dahil olmaları, teşkilatın toplumsal değerini yükseltmiştir. Üçüncüsü, Bacıyan-Rum'dur. Aşıkpaşazade'nin bahsettiği üçüncü bir içtimai teşekkül, Bacıyan-ı Rum, yani kadınlar teşkilatıdır. Bu teşkilat Hacıyan-ı Rum, yani Anadolu hacıları ve Moğol devrindeki Bahşıyan-ı Rum ile karıştırılmıştır. Acaba Aşıkpaşazade, Bacıyan-ı Rum ismi altında uc beyliklerindeki Türkmen kabilelerinin silahlı ve cengaver kadınlarını mı kastediyor? Şimdilik akla en yakın gelen tevil bu görünüyor. Dördüncüsü ise, Abdalan-ı Rum'dur. Aşıkpaşazade'nin bahsettiği dördüncü zümre Abdalan-ı Rum, yani Anadolu'nun Heterodoks dervişleridir. Bazı tarihi menbalarda Horosan Erenleri namıyla zikredilmiştir.²⁷ Bu toplumsal örgütlenmeler, Anadolu'nun Türkleşme ve İslamlaşma sürecine katkı sunan dinî-tasavvufî topluluklardır.²⁸ Bu topluluklar Anadolu'nun siyasi ve toplumsal örgütlenmesinin yanı sıra Osmanlı uçlarında da kimlerin yaşadığını ve toplumsal yapısının ve örgütlenme biçimlerini göstermesi bakımından önem taşımaktadır.

4. Merkezdekilerden Farklı, Uçtakilerle Benzer: Osmanlı Sınır Kültürünün Oluşumu

Sınır bölgeleri, çeşitli dil, din ve kültürün birlikte yer aldığı bölgelerdir. Bu bölgeler, Osmanlı-Bizans ucunda iç bölgelerden farklı bir yaşam tarzını içeren sınır/uç toplumunun ortaya çıkmasında etkili olmuştur.²⁹ Osmanlı uç toplumu kendisine özgü bir toplumsal yapıya sahip olduğu gibi yine kendisine özgü bir kültürü de üretmiştir. Bu kültür, uçlardakileri

²⁶ Cafer Çiftçi, "XIV. Yüzyılda Anadolu Uc Beyliklerindeki İktisadi Hayat Üzerine Bir Araştırma", (Yüksek Lisans Tezi). *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, 1997, 12.

²⁷ Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, 128-146.

²⁸ Halil Baltacı, "Ömer Lütfi Barkan'ın Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeleri Üzerine Değerlendirmeler", *Akademiar Dergisi*, no. 6, (2019): 98.

²⁹ Tunay Karakök, "14. Yüzyılda Osmanlı-Bizans Ucunda Toplumsal Hayat". *Asia Minor Studies* 6, no.11, (2018): 66.

merkezdekilerden farklı kılarak uca özgü bir kültürel çerçeve oluşturmuştur. İnalıcık'ın ifadesiyle, uç beyliklerinden uç kültürü denilen bir hayat tarzı, onları hinterlandtan bariz çizgilerle ayırmaktadır. Uç kültürüne İslami gaza hakimdir. Allah'ın emri olan gaza, darü'l-harbe karşı itaat ettirinceye kadar daima akınlarla savaş demektir.³⁰ Köprülü'nün ifadesiyle, Osmanlı uçlarında iç sahalarda yaşayan Türklere farklı hayat şartlarına sahip çok sayıda Türk aşireti bulunmaktaydı.³¹ Bu konuda dil önemli bir örnek oluşturur. Metin Kunt'un belirttiği gibi, Selçuklu Devleti'nin başşehri olan Konya'ya akınlardan düzenleyen Karamanoğlu Mehmet Bey, Farsça ve Arapça konuşanlara tepki göstererek her yerde Türkçe konuşulması ve yazılmasını belirtmesi, Selçuklu'nun merkez kültürü ile uç boyu Türkmenlerinin nasıl farklılaştığını göstermektedir.³² Bu anlamda merkezdekilerle uçtakiler arasındaki farklılaşmayı anlamada dil önemli bir örneği teşkil etmektedir.

Osmanlı'nın sınır kültürü, merkez ile uç arasındaki kültürel farklılaşmalar temelinde şekillenmiştir. Merkez-çevre ilişkileri ekseninde meydana gelen kültürel bölünmeler, Osmanlı'daki sınır kültürünü oluşumunda doğrudan etkili olmuştur. Merkez kültürü, Selçuklu-Osmanlı geleneğinde merkezi devlet iktidarını oluşturan saray kültürünü, buna karşın çevrenin kültürü ise merkezin dışında kalan, özellikle de uçlarda görünür hale gelen ve merkezdeki kültürden farklı olarak cereyan eden bir kültürdür. Osmanlı uç toplumu, merkezi kültürden ziyade çevrenin, yani uçlarda teşekkül etmiş kültürün bir ürünüdür. Buradaki temel soru, merkez kültürü ile uç kültürü hangi dinamiklerle birbirinden farklılaşmaktadır? Bu konuda İnalıcık'ın çözümlemesi önemli bir yanıt olarak durmaktadır: hinterlandtaki teoloji, şer'i hukuk ve saray edebiyatı gibi yüksek kültürün karşısında uçlarda tarikatlar, mistik ve epik edebiyat ve örfi hukuk gibi halk kültürü bulunmaktadır. Uçlardakilerin dünya görüşü, şovaleresk ve romantik özellikler göstermektedir.³³ Bununla birlikte, Ünal'ın da belirttiği gibi, serhadlerin yaşantıları, giyimleri, kuşamları, örf ve âdetleri, silahları, dilleri, geçim kaynakları bakımından imparatorluğun diğer sahalarna göre farklılıklar olması ve karakteristik özellikler göstermesi tabiidir.³⁴ Bu bakımdan, merkez ile uçlarda farklı kültürel sahalardan oluşmuş ve Osmanlı'da uçlara özgü bir kültürden bahsetmek olanaklı hale gelmiştir.

Osmanlı sınır kültürünün oluşumunda merkez ile uç arasındaki farklılaşmaları, Şerif Mardin'in merkez-çevre ilişkileri ekseninde anlamak olanaklıdır. Mardin, merkez-çevre ilişkilerini Türk siyasasını açıklayabilecek bir anahtar olarak görmektedir. Ona göre, Batı'da modern ulus-devleti yaratan merkezileşme süreci, çevre güçleriyle uzlaşmalar sonucunu veren bir dizi karşı karşıya gelmeyi kapsamıştır. Devlet'e karşı kilise, ulus kuruculara karşı yerelciler, üretim araçlarına sahip olanlara karşı olmayanların çatışmaları, Batı Avrupa'nın modern siyasasının esnekliğine ve çeşitli siyasal kimliklerin gelişimine katkı sağlamıştır. Osmanlı'da ise, 19. yüzyıldan önce bu şekilde bir karşı karşıya gelme ve bütünleşme eksik kalmıştı, daha doğrusu merkez ile çevre arasındaki karşı karşıya gelme tek boyutluydu, bu da Türk siyasasının temelinde yatan en önemli toplumsal kopukluktu. Bu kopukluk, Anadolu'daki göçebeler arasında yer alan Türkmen aşiretlerle birlikte çeşitli beylikler ve dini tarikatlar arasında görülüyordu. Merkez-çevre ilişkilerindeki gevşek bağlar nedeniyle din kurumu merkez-çevre arasındaki sınır çizgisini temsil ediyordu. Merkezi tanımlayan modernleşme ve laiklik karşısında din kurumu çevreyle özdeş hale gelmiştir. Devletin

³⁰ İnalıcık, *Osmanlılar: Fütühat, İmparatorluk, Avrupa ile İlişkiler*, 53.

³¹ Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, 70-71.

³² Metin Kunt, "Siyasal Tarih (1300-1600)", *Türkiye Tarihi 2: Osmanlı Devleti (1300-1600)*. (Ankara: Cem Yayınevi, 1988), 20.

³³ İnalıcık, *Osmanlılar: Fütühat, İmparatorluk, Avrupa ile İlişkiler*, 54.

³⁴ Ünal, *Evlîya Çelebi'ye Göre Serhadler ve Serhadliler*, 357.

ekonomi üzerinde kurduğu denetim, seçkin resmi görevlilerin vergiden muaf olması ve servetlerinin en zengin tüccarlar düzeyinde olması, merkez ile çevre arasındaki ayrımın ekonomik temellerindedir. Merkezden farklı olarak çevre, resmî kurumlar içerisinde sadece dini eğitim veren kurumlardan faydalanabiliyordu. Kültürel açıdan çevrenin ikincil düzeyde bir statüye sahip olması, bir karşı kültür oluşumunu tetiklemiştir.³⁵ Mardin'in Osmanlı modernleşmesi üzerinden çözümlediği merkez ile çevre arasındaki ilişkileri Osmanlı'nın kuruluş dönemindeki merkez ve uç arasındaki farklılaşmalara kadar geri götürülebilir. Öyle ki, Osmanlı'nın kuruluş dönemindeki merkez-uç farklılaşmaları, 19. yüzyıl Osmanlı modernleşmesi bağlamında meydana gelen merkez-çevre ilişkilerinin tarihsel kökenleri olarak görmek mümkündür.

Osmanlı sınır kültürünün oluşumunda merkezdekilerden farklı olmanın yanı sıra uçtakilerle benzerlikler önemli bir yere sahiptir. Diğer bir ifadeyle, Osmanlı uç kültürü, merkez karşısında kendine özgü bir yapı ve görünüm arz ederken, uçların kendi içindeki benzerlik ve farklılaşmalar da bu kültürün temel dinamiklerini oluşturmuştur. Wittek'in belirttiği gibi, dünyanın çeşitli yerlerinden bir araya gelmiş savaşçı unsurların çoğalmasıyla sınırların her iki tarafında dil ve milliyet bakımından acayip ve karışık bir halk meydana gelmişti ki bu da iç bölgedeki halktan tamamen farklıydı.³⁶ Kafadar'a göre, sınırın her iki yanı, toplumsal ve kültürel etkileşimlerin birbiriyle çakıştığı ve birbirlerini daha fazla yakın buldukları bir yaşayış oluşturdu.³⁷ Köprülü'nün vurguladığı gibi, sınırın Türk tarafında Müslüman ve Hıristiyan köylerinin yanı sıra şehirlerde de Müslüman ve Hıristiyan nüfus karışık vaziyetteydi. Benzer şekilde, sınırın Bizans tarafında da yerleşik Müslüman Türk nüfusla karşılaşılıyordu.³⁸ Kunt'a göre ise, uç bölgesinde gazilerle tekfurlar birbirleriyle müşterek olarak anlaşabiliyordu. Sınırlar kesin olarak çizilmemişti. Türkmenler yaylalarda, Hıristiyan ve Müslüman köylüler ovalarda, Bizanslı komutanlar kasabalarda hakim durumdaydı. Uçlarda ortak pazarlar kuruluyor ve alışveriş karşılıklı bir biçimde yapılıyordu.³⁹ Bu açıdan Osmanlı uç kültürü, merkezden farklı ama kendi içinde farklı kimliklerin ve kültürlerin iç içe geçtiği özelliklere sahip olup, sınırların bir çizgi olmaktan ziyade kültürel iç içe geçişlerin olduğu bir saha, bölge ya da arazi olarak öne çıktığı yapılarıdır.

Osmanlı'nın sınırlarında sınırın her iki tarafında bulunanlar birbirleriyle bütünüyle ayrıksı değil, daha ziyade iç içe geçmiş özellikler taşıyordu. Osmanlı-Bizans hudutları dil, din, milliyet ve kültür bakımından bütünüyle birbirinden kopuk, ayrıksı yapılar değil, birbiriyle etkileşim halinde olan, ortak dil, kültür ve aidiyet duygularının olduğu ve iç içe geçmiş kültürün meydana geldiği bir bölge olmuştur. Kafadar'a göre, dini bağdaştırıcılık ile savaşçılık, maceraperestlik ile idealizm birlikte Anadolu'daki Müslüman uç toplumuna ait kültürü oluşturuyordu. Sınırın her iki tarafı birbirine paralel özellikte olup, sosyal ve kültürel bağlara sahip bir kültürü oluşturmuşlardır. Söz konusu kültüre ait unsurlar olmadan sınır kültüründen bahsetmenin olanaklı olmadığı öne çıkan temel iddiadır.⁴⁰ Bu anlamda, Osmanlı sınır kültürü, her ne kadar merkez kültüründen farklı olsa da uçtaki diğer kültürlerle benzer bir özelliğe sahip olmuştur. Bunun temel sebebi, uçların merkezden kopuk ve dağınık olmasının yanı sıra uç bölgelerin farklı devletlerle, toplumlarla ve kültürlerle ortak sınıra sahip

³⁵ Şerif Mardin, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), 35-45.

³⁶ Wittek, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, 29.

³⁷ Kafadar, *İki Cihan Aresinde*, 131.

³⁸ Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, 128.

³⁹ Kunt, *Siyasal Tarih*, 27.

⁴⁰ Kafadar, *İki Cihan Aresinde*, 138.

olma ve sürekli akınlar neticesinde uçların toprak, nüfus ve kültür yapısının değişmesidir. Bu sebeple, Osmanlı'nın sınır kültürü, merkezdekilerden farklı, buna karşın çevredekilerle benzer yapıdadır.

5. Merkezi İktidar ve Uç Beyliği: Osmanlı Sınırlarında Güç İlişkileri

Osmanlı'nın kuruluş döneminde merkezi iktidar ile uçlar arasındaki ilişkiler temelde güç ilişkileri temelinde şekillenmiştir. Merkezi iktidar mı ucu belirlemekte yoksa uçlar merkezi iktidara rağmen mi kendisini var etmektedir? Bu soru temelde merkez ve ucun güç mücadelesini anlamaya katkı sağlamaktadır. Merkez ile uç arasındaki güç ilişkileri, Selçuklular döneminin nasıl sona erdiğini ve Osmanlılar döneminin nasıl başladığını anlamak açısından önemli taşır. Şayet merkezi iktidar uçları belirliyorsa bu uçların merkezi iktidarın otoritesine bağlı olduğunu, uçlar merkeze rağmen kendilerini var ediyorsa bu da uçtakilerin merkezi otoriteden bağımsız bir güce dönüştüğünü yansıtmaktadır. Kuşkusuz Selçuklu-Bizans sınırlarında kurulan uç beyliği de bunun bir göstergesidir.

Uç beyliği, Osmanlı-Bizans sınırlarında sürekli akınlar düzenleyen ve uçtaki toprakların idaresinden sorumlu kişileri tanımlamaktadır. Selçuklulardan sonra Osmanlılar döneminde de sınır hattında beliren Türkmen beyleri, uç beyi unvanına sahip olmuş ve böylece uç beyliği teşkilatı meydana gelmiştir.⁴¹ Gaza şefi ve hudut komutanı olarak da tanımlanan uç beyleri, idaresinde bulunan toprakları bağımsız bir şekilde idare ediyordu. Sultanlar toprakların idaresini biçimsel düzeyde uç beylerine devretmişlerdir. Merkezi iktidardan görece bağımsız durumda olan uç beyleri, toprakların genişlemesinde sultana destek sunuyorlardı. Uç beyleri bu yükümlülükleri hoş karşılıyor, bunu bir yük olarak görmüyorlardı. Çünkü onlar için savaş demek, ganimet demektir.⁴² Bu bakımdan, merkez ve uç ilişkileri bütünüyle birbirinden kopuk değil, daha ziyade karşılıklı otoritelerin birbirini tanıması ve aralarında dayanışmaya dayalı ilişkilerin kurulması biçiminde temayüz etmiştir. Devlet ve uçlarının güç ilişkileri başlangıçta merkezi devlet iktidarının uçları yönettiği, yani kendi ucunu oluşturduğu, buna karşın daha sonraki süreçte uçların kendi iktidarlarını oluşturarak merkezi devlet iktidarı karşısında ucun iktidarını kurduğu görülmektedir. Çünkü uçlar, devlet otoritesinin dışında kalan alanlar olarak ulaşılması güç bölgelerdir.

Devlet otoritesinden mümkün olduğu kadar kaçmaya gayret eden boylar, burada, hudutlarda hareket serbestliğinin en yüksek derecesini tadıyorlardı. Merkezî idare bu uzak dağ mıntıkalarına hemen hemen yetişemiyordu.⁴³ Devletin ulaşmakta güçlük çektiği uçlar, uç beylerinin kontrolünde yönetiliyordu. Selçuklular döneminin son bulmasıyla birlikte, sınırlardaki beylikler gücü kendilerinde bulmuş ve kendi otoritelerini kurmuşlardı. Nitekim Anadolu'da kurulan beyliklerden biri de Osmanlı uç beyliği, Cemal Kafadar'ın da belirttiği gibi, bir uç bölgesi olarak İslam-Bizans uçlarında yer almıştır.⁴⁴ Selçuklu-Bizans hududunda ortaya çıkan Osmanlı uç beyliği, daha sonraki akınlarla hudutlarını genişleterek ve Anadolu'daki diğer beylikler üzerinde hakimiyet kurarak beylikten imparatorluğa dönüşmüştür. Söz konusu dönüşümü anlamak için uç beyliğinin anlaşılması gerekir.

Bizans ile İslam alemleri arasında gerçekleşen sürekli savaşlar, sınırın her iki tarafında bulunan çevrede özel bir askeri teşkilatın kurulmasına sebebiyet verdi. Sınır beylikleri ismini

⁴¹ Feridun M. Emecen, "Uç Beyi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012) 42: 38-39.

⁴² Gordlevskiy, *Anadolu Selçuklu Devleti*, 126.

⁴³ Wittek, *Menteşe Beyliği*, 4.

⁴⁴ Kafadar, *İki Cihan Aresinde*, XI.

verilen çevrelerde yaşayan halk, sürekli bir sınır savaşıyla karşı karşıyaydı. Sınır beyliklerinin savaşçıları düşman akınını durdurmaya hazırdılar, onlar da aynı şekilde akınlar yaparak sık sık düşmanlarının topraklarına girerlerdi. İslam sınır beyliklerinin savaşçılarına Gazi unvanı verilirken, Bizans sınırında bulunan sınır beyliklerinin savaşçılarına Akritoi unvanını verilmiştir.⁴⁵ Sınırlardaki mücadeleler süreklilik arz ettiği için, sınırın güvenliğini sağlayacak çeşitli askeri ve idari teşkilatlanmalar oluşturulmuştur. Selçuklu-Osmanlı uçlarında Gaziler-Alplar'ın teşkilatından oluşan uç beyliği yer alırken, Bizans tarafında ise Akritoi adındaki sınır savaşçıları yer almıştır. Sınırlardaki mücadeleler Gaziler-Alplar ile Bizans'ın sınır savaşçıları Akritoiler arasında gerçekleştirilmiştir.

Uç beyliği, Osmanlı'nın sınır bölgelerindeki askeri-idari bir teşkilatlanma olarak kurulmuş olup, bu beyliğin idaresinden sorumlu kişiler ise uç beyleridir. Türkmen aşiretlerinden oluşan uç beyleri, uçları hem düşmana karşı korumak hem de düşmana karşı akınlar düzenlemek amacıyla uçlarda teşkilatlanmışlardır. Köprülü'nün ifadesiyle, Anadolu'nun Doğu ve Batı hudutlarında meydana gelen uç teşkilatı, bir yandan serhadlerin düşman tecavüzlerinden korunmasını, diğer yandan da düşman sahasına akınlar düzenleyerek ganimete sahip olmak amacıyla ortaya çıkmıştır.⁴⁶ İnalçık'ın altını çizdiği gibi uç teşkilatının ilk görevi, gelecek istilaları karşılamak, ikincisi ise devamlı şekilde düşman tarafına akınlar yaparak düşmanı zayıflatmak ve onun lojistik imkanlarını bozmaktır. Osmanlı Devleti bir komşu ülkeye savaş açtığı zaman hudutlar ötesindeki bölge daha önceden zayıflamış haldedir. Uçların fonksiyonlarından birisi budur.⁴⁷ Bu açıdan Türkmen aşiretleri, yani Oğuz boyları olan uç beyleri, savaşçı kimlikleriyle öne çıkmışlardı, sınırlarda hazır bulunurlar, sınırları korur ve düşman komşularına akınlar yaparlardı.⁴⁸ Böylece, uç beyleri, Osmanlı sınırlarında askeri-idari teşkilatlanma oluşturarak sınırların da güvenliğini sağlıyorlardı.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde sınırların anlamını ve önemini anlamayı amaçlayan bu çalışmada, geleneksel devletlerdeki sınır anlayışının Osmanlı'da nasıl inşa edildiğine odaklanılmıştır. Osmanlı'nın kuruluş döneminde sınırlar farklı kavramlarla ifade edilmiştir. Bunların başında uç kavramı yer almaktadır. Uçlar, Osmanlı'nın devletleşme sürecinde sınır boylarını ifade etmek amacıyla ifade edilen bir kavramdır. Osmanlı sınırlarına etrak-i uç ve Türkmen uç'u, sınırdaki yöneticilere de uç beyi adı verilmiştir. Osmanlı'nın uçlarda ortaya çıkması, uç bölgelerde örgütlenmesi ve uçlara özgü toplumsal ve kültürel değerlerle iç içe olması, Osmanlı'yı bir uç toplumuna dönüştürmüştür. Osmanlı uç toplumu, uçlardaki Türkmen aşiretlerinin, gazilerin ve Alplerin Bizans'a karşı yapmış olduğu akınlar neticesinde gerçekleşmiştir. Osmanlı'nın kuruluş dönemi, önemli ölçüde Anadolu'nun Türkleşme ve İslamlaşma sürecinin hız kazandığı bir dönem olduğundan, sınırlara yüklenen anlamlar da bu çerçevede şekillenmiştir. Bu açıdan Osmanlı'nın doğuşu aynı zamanda Osmanlı uç toplumunun oluşumu olarak değerlendirilebilir. Uçlarla birlikte, Osmanlı'da sınırlar, serhat kavramıyla da nitelendirilmiş, Osmanlı'nın sınır bölgelerine serhat, bu bölgelerde yaşayanlara da serhadliler adı verilmiştir. Serhadler, Osmanlı-Bizans ucunu ifade eden, düşmana karşı savaşların yapıldığı, geniş toprakları içeren bir bölgedir. Serhadlar, bir çizginin çok ötesinde bir bölgeyi kapsamaktadır. Uçlar ve serhadlerden sonra Osmanlı'da sınırlar, sınır boylarını ifade eden hudut kavramıyla da ifade edilmiştir. Osmanlı sınırlarında

⁴⁵ Wittek, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, 29-31.

⁴⁶ Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, 124.

⁴⁷ İnalçık, *Osmanlılar: Fütühat, İmparatorluk, Avrupa ile İlişkiler*, 59.

⁴⁸ Gordlevskiy, *Anadolu Selçuklu Devleti*, 271.

yaşayanlar, hudut Türkmenleri olarak tanımlanmış, hudutlar da dinsel-geleneksel değerleri içeren yapılar olarak görülmüştür. Dinsel-geleneksel değerler, hudutlarda yaşayanların devletleşme, vatanlaşma ve dini değerlere göre buldukları hudutları sahiplenme pratiklerini içermektedir.

Geleneksel Osmanlı uç toplumu, çeşitli toplumsal kesimlerin birlikte var oldukları bir toplumdur. Bu toplumsal yapıda, Türk ve İslam medeniyetine mensup kesimlerden, sınıflardan, mesleklerden ve kimliklerden insanlar bulunuyordu. Anadolu'nun uzak bölgelerinden daha iyi hayat arayışı için göç edenler, Moğolların baskısından kaçıp gelenler, ağır vergilerden kaçanlar, tarım ve hayvancılıkla geçinenler ve yönetici konumundan düşenler Osmanlı uçlarına göç ederek Osmanlı uç toplumunu oluşturmuşlardır. Osmanlı uç toplumunun yapısını oluşturan bu gruplar, Osmanlı'nın uçlarında yer edinmiş ve uç teşkilatını meydana getirmişlerdir. Osmanlı uç teşkilatı Gaziler ve Alplerin, Ahilerin, Bacıyan-ı Rumların ve Abdalan-ı Rumların Osmanlı uçlarında fütuhât gerçekleştiren dini-toplumsal gruplardan oluştuğu görülmektedir. Bu gruplar, Osmanlı uç toplumunun örgütlenmesinde çok önemli bir yer tutmuştur.

Osmanlı uç toplumunun ortaya çıkması, gelişimi ve örgütlenmesiyle birlikte Osmanlı uçlarına özgü bir kültür de ortaya çıkmıştır. Osmanlı uç kültürü, uçlarda yaşayanlara özgü bir kültürel değerler sistemini ifade eder. Merkez-uç ilişkileri açısından bakıldığında, Osmanlı uç kültürü, uçtakileri merkezdekilerden ayıran ve yalnızca uca özgü özelliklere sahip olan bir kültürü tanımlar. Bu da Osmanlı'da sınır kültürünün oluşumu açısından önemli bir yere sahiptir. Osmanlı'da merkez kültürü ile çevrenin kültürünü birbirinden ayıran hatlar, aynı zamanda merkez karşısında sınır kültürünü de birbirinden ayırmaktadır. Osmanlı uç toplumu da merkezden ziyade çevredeki, yani uçlarda meydana gelmiş bir kültüre dayanmaktadır. Dinden edebiyata, giyim-kuşamdan müziğe, hukuktan dillere, geçimden evliliklere varıncaya dek çok farklı alanlarda merkezdeki kültür ile sınırdaki kültür birbirinden ayrı özellikler taşımaktadır. Bununla birlikte, Osmanlı sınır kültürü, her ne kadar merkezdekilerden farklı olsa da sınırdakilerle benzer özelliklere sahiptir. Sınırdakiler, iç içe geçmiş bir yaşam alanına sahip olduklarından kültürel açıdan benzer özelliklere sahiptir. Bu bakımdan uçlarda Osmanlı ile Bizans'a ait kültürel süreçler birbirine benzer özelliktedir.

Güç ilişkileri açısından bakıldığında, Osmanlı'da merkezdekilerle uçtakiler arasında bütünleşmeler kadar farklılaşmalar da bulunmaktadır. Osmanlı sınırlarındaki uç beyliği, bir taraftan devletin uçlarını savunmak, korumak ve yeniden inşa etmekle merkezi gücü temsil ederken, diğer taraftan da merkezi iktidardan bağımsız olarak uçlarda bir siyasi otoriteyi temsil etmektedir. Merkezi otoritenin uzanamadığı alanlar, yani uçlar, büyük ölçüde uç beylerinin idaresinde olmuş, uç beyleri Osmanlı sınırlarında kendi yönetiminde askeri ve idaresi teşkilatlanmalar oluşturmuştur. Bu teşkilatlanmalarla uç beyleri, uçları düşmana karşı savunmuş ve fırsat buldukça düşmana akınlar düzenlemişlerdir. Osmanlı sınırlarında kontrolü elinde bulduran uç beyleri, bu sayede merkezden farklı olarak uçlarda kendi gücünü oluşturmuş ve buna göre örgütlenmişlerdir.

Osmanlı'da sınırların nasıl inşa edildiği sorusu, Osmanlı'da sınırların hangi kavramlarla ifade edildiğini, Osmanlı uç toplumunun nasıl ortaya çıktığını, örgütlendiğini ve yerleşik hale geldiğini, Osmanlı sınırlarında nasıl bir toplumsal yapının oluştuğunu, Osmanlı sınır kültürünün nasıl üretildiğini ve Osmanlı sınırlarındaki güç ilişkilerinin yapısını anlamakla olanaklıdır. Osmanlı'da sınırlar, devletin kuruluş sürecinin gerçekleştiği merkezi alanlar olmuş, uçlardaki askeri, idari, siyasi, toplumsal, kültürel yapı ve örgütlenme biçimleri,

devletin ve toplumun kurulduğu coğrafyayı şekillendirmiştir. Uçlar, her ne kadar merkezden uzakta yer alan bölgeler olsa da yeni devletin kurulduğu bir merkez halini almıştır. Uçlarda sürekli savaşıma hazır olma hali, gazilerin, Alplerin, dervişlerin ve daha birçok dini-toplumsal kesimin örgütlenmeleri, Anadolu'nun Türk ve İslam dünyasının yeni coğrafyasına dönüşümünün hız kazanmasını sağlamıştır. Osmanlı'nın kuruluşuyla ilgili olarak, dört yüz çadırdan nasıl bir imparatorluğa dönüştüğüyle ilgili kadim meselede, her ne kadar farklı tarihsel-toplumsal dinamikler yer alsada sınırların da bu süreçte merkezi bir dinamik olduğu söylenebilir. Kuşkusuz uçlarda çok sayıda Türkmen aşiret bulunmasına rağmen Osman'ın aşiretinin devletleşmesinin çeşitli sebepleri olmakla birlikte, uçlarda var olma ve örgütlenme biçimi de bu süreçte doğrudan etkili olmuştur.

Sonuç olarak; Osmanlı'nın kuruluş döneminde sınırların toplumsal içerimlerini anlamak, sınır kavramının tarihsel-toplumsal çerçevesini ve Osmanlı'dan Cumhuriyet'e ve günümüze kadarki süreçte Türkiye'de sınırların sosyolojik açıdan nasıl inşa edildiğini anlamak açısından temel bir öneme sahiptir. Toplumsal yapının örgütlenme biçiminden merkez-çevre ilişkilerine, kültürel sahanın şekillenmesinden güç ilişkilerine varıncaya kadar günümüz toplumlarını yakından ilgilendiren meselelerin sosyotarihsel dinamiklerini anlamak için Osmanlı'nın kuruluş döneminde sınırların toplumsal içerimleri birbirinden farklı özellikler sunmaktadır.

Kaynakça

- Anderson, Malcolm. *Frontiers: Territory and State Formation in the Modern World*. Oxford: Polity Press, 1996.
- Baltacı, Halil. "Ömer Lütfi Barkan'ın Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeleri Üzerine Değerlendirmeler", *Akademiar Dergisi*, no. 6 (2019): 93-126.
- Barkan, Ömer Lütfi. "Tarih, Felsefe, İhtimaiyat: Osmanlı İmparatorluğu'nun Teşekkülü Meselesi.", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 1, no. 2 (1943): 343-356. https://doi.org/10.1501/SBFder_0000000041
- Barkan, Ömer Lütfi. *Kolonizatör Türk Dervişleri*, İstanbul: Hamle Yayınları, 1993.
- Çiftçi, Cafer. "XIV. Yüzyılda Anadolu Uc Beyliklerindeki İktisadi Hayat Üzerine Bir Araştırma", Yüksek lisans tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, 1997.
- Donnan, Hastings ve Thomas W. Wilson, *Sınırlar: Kimlik, Ulus ve Devletin Uçları*. Çeviren Zeki Yaş, Ankara: Ütopya Yayınları, 2002.
- Emecen, Feridun M. *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2010.
- Emecen, Feridun M. "Uç Beyi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 42. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012, 38-39.
- Gordlevskiy, Vladimir Aleksandroviç. *Anadolu Selçuklu Devleti*, Çeviren Azer Yaran. Ankara: Onur Yayınları, 1988.
- Gümüşçü, Osman. "Siyasi Coğrafya Açısından Sınırlar ve Tarihi Süreç İçinde Türkiye'de Sınır Kavramı", *Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, no. 52 (2010): 79-104.
- İnalçık, Halil. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1300-1600)*, Çeviren Halil Berktaş. İstanbul: Eren Yayıncılık, 2004.
- İnalçık, Halil. *Osmanlılar: Fütühat, İmparatorluk, Avrupa ile İlişkiler*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2020.
- Kafadar, Cemal. *İki Cihan Aresinde: Osmanlı Devletinin Kuruluşu*, Çeviren Ceren Çıkn. Ankara: Birleşik Yayınları, 2010.

- Karakök, Tunay. "14. Yüzyılda Osmanlı - Bizans Ucunda Toplumsal Hayat.", *Asia Minor Studies* 6, no. 11 (2018): 53-68. <https://doi.org/10.17067/asm.364247>
- Köprülü, Mehmet Fuad. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, İstanbul: Alfa Yayınları, 2022.
- Kunt, Metin. "Siyasal Tarih (1300-1600)", *Türkiye Tarihi 2: Osmanlı Devleti (1300-1600)*, Ankara: Cem Yayınevi, 1988.
- Mardin, Şerif. *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.
- Timur, Taner. *Osmanlı Toplumsal Düzeni*, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2010.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi-1*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988.
- Ünal, Mehmet Ali. "Evliya Çelebi'ye Göre Serhadler ve Serhadliler", *International New Tendencies Congress in Ottoman Researches*, 7-9 Ekim, Sarajevo / Saraybosna, (2016): 353-390.
- Witteck, Paul. *Menteşe Beyliği: 13-15. Asırda Garbi Küçük Asya Tarihine Ait Tetkik*, Çeviren Orhan Şaik Gökyay. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1944.
- Witteck, Paul. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*. Çeviren Hilmi Haseki. Ankara: Dorlion Yayınları, 2022.

Summary

This study, which aims to understand the meaning and importance of borders in the founding period of the Ottoman Empire, focuses on how the understanding of borders in traditional states was constructed in the Ottoman Empire. During the foundation period of the Ottoman Empire, borders were expressed with different concepts. Foremost among these is the concept of the frontier. Uçlar is a concept that was used to express the border lengths during the statehood process of the Ottoman Empire. Since the foundation period of the Ottoman Empire was a period in which the process of Turkification and Islamisation of Anatolia gained momentum, the meanings attributed to borders were also shaped within this framework. In this respect, the birth of the Ottoman Empire can also be considered as the formation of the Ottoman frontier society. Along with the frontiers, the borders of the Ottoman Empire were also characterised by the concept of serhad, and the border regions of the Ottoman Empire were called serhad and the people living in these regions were called serhad people. After the frontiers and serhads, borders in the Ottoman Empire were also characterised by the concept of hudut, which refers to the border lengths. The people living in the Ottoman borders were defined as hudut Turkmens, and the borders were seen as structures containing religious-traditional values. Religious-traditional values include the practices of statehood, homelandisation and ownership of the borders according to religious values. Those who migrated from distant regions of Anatolia in search of a better life, those who fled from the oppression of the Mongols, those who escaped from heavy taxes, those who lived on agriculture and animal husbandry, and those who fell from the position of rulers migrated to the Ottoman frontiers and formed the Ottoman frontier society. These groups, which formed the structure of the Ottoman frontier society, settled in the Ottoman frontiers and formed the frontier organisation.

The Ottoman fringe culture expresses a system of cultural values specific to those living at the fringes. From the point of view of centre-edge relations, Ottoman edge culture defines a culture that distinguishes those at the edge from those in the centre and has characteristics specific only to the edge. This has an important place in the formation of the frontier culture in the Ottoman Empire. The Ottoman frontier society was also based on a culture that originated in the periphery, that is, at the edges, rather than in the centre. However, the Ottoman frontier culture, although different from that of the centre, had similar characteristics to those of the frontier. The frontiers have culturally similar characteristics as they have an intertwined living space. In this respect, the Ottoman and Byzantine cultural processes at the frontiers are similar to each other. In terms of power relations, there were differentiations as well as integrations between those at the centre and those at the fringes in the Ottoman Empire. On the one hand, the end beys on the Ottoman borders represented the central power by defending, protecting and reconstructing the ends of the state, and on the other hand, they represented a political authority at the ends independent from the central power. With these organisations, the end lords defended the ends against the enemy and organised raids against the enemy whenever they had the opportunity. In this way, the end beys, who had control over the Ottoman borders, established their own power at the extremities and organised themselves accordingly. As a result, the borders of the Ottoman Empire were the central areas where the establishment of the state took place, and the military, administrative, political, social, cultural structure and forms of organisation at the fringes shaped the geography in which the state was established.

Türkiye’de Parti-Devlet Bütünleşmesi: Politik Kültüre Mirası ve Tarihsel Süreklilik

Fatih Ertugay*

Araştırma Makalesi

* Sorumlu Yazar,
Prof. Dr., Sivas Cumhuriyet
Üniversitesi, İktisadi ve İdari
Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi
ve Kamu Yönetimi Bölümü,
Sivas/TÜRKİYE
fertugay@hotmail.com
ORCID: 0000-0001-8469-4393

Geliş: 20 Haziran 2024

Kabul: 27 Ağustos 2024

Yayın: 10 Kasım 2024

Bu çalışma ön inceleme sürecinde
ve yayımlanmadan önce
iThenticate ile taranmıştır.

Party- State Integration in Türkiye (1936): Political Cultural Inheritance and Historical Continuity

Research Article

* Responsible Author,
Prof. Dr., Sivas Cumhuriyet
University, Faculty of Economics
and Administrative Sciences,
Department of Political Science
and Public Administration,
Sivas/TURKIYE
fertugay@hotmail.com
ORCID: 0000-0001-8469-4393

Received: 20 June 2024

Accepted: 27 August 2024

Published: 10 November 2024

This paper was checked for
plagiarism using iThenticate
during the preview process and
before publication.

Copyright

This work is licensed under
Creative Commons Attribution
4.0 (CC BY-NC 4.0)
International License

ÖZ

Politik kültür çalışmaları, siyasal gelişmeleri, olayları, tutum ve davranışları anlamada tarihsel sürekliliğin ve aktarımın önemine vurgu yapar. Güncel siyasal olaylarla hatta yapısal öğelerle tarihsel ve kültürel öğeler arasında kökensel bir ilişki olduğu varsayımı politik kültür çalışmalarının temel iddialarından birisidir. Türkiye’de 1936 yılında politik ve idari bir karar ile devlet-parti bütünleşmesi (CHP Genel Sekreteri’nin aynı zamanda İçişleri Bakanı ve il başkanlarının da vali olması) gerçekleşmiştir. Bu karar doğrudan kendi döneminde idari ve politik sonuçlar doğurduğu gibi politik kültür açısından sonraki süreçleri de etkileyen bir mahiyete sahip olmuştur. Çalışma bu kararın, alınış ve uygulanış aşamalarıyla birlikte, bir politik kültürü ögesi ve kaynağı olarak ne tür nitelikler taşıdığını ve nasıl bir etkiye sahip olduğunu analiz etmeyi amaçlamaktadır. Bu analizin amaçlarından birisi de güncel olanın daha iyi anlaşılması çabası olarak ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle çalışma, döneme ilişkin yaptığı analiz neticesinde ortaya çıkan bulgular doğrultusunda, çok genel hatlarıyla güncele dair de açıklamalar yapma iddiasında olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, parti, devlet, bütünleşme, politik kültür

ABSTRACT

Political culture studies emphasise the importance of historical continuity and transmission in understanding political developments, events, attitudes and behaviours. The assumption that there is a fundamental relationship between current political events, even structural elements, and historical and cultural elements is one of the basic claims of political culture studies. In 1936, a political and administrative decision led to the integration of the state and the party in Türkiye (the General Secretary of the CHP also became the Minister of Internal Affairs and the provincial chairmen became governors). This decision not only had administrative and political consequences in its own period, but also had an impact on subsequent processes in terms of political culture. The study aims to analyse what kind of qualities this decision, together with the stages of its making and implementation, has as an element and source of political culture and what kind of impact it has. One of the aims of this analysis is to better understand the contemporary. For this reason, in line with the findings of its analyses of the period, the study will also claim to make explanations about the present, but only in very general terms.

Keywords: Türkiye, party, state, integration, political culture.

Funding: The author has reported that this study received no financial support.

Conflicts of interest: The author declares that there are no potential conflicts of interest.

Peer Review: External, double-blind

Finansman: Herhangi fon veya maddi destek kullanılmamıştır.

Çıkar Çatışması: Herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Bağımsız, çift-kör hakemlik.

Atıf - Cite: Ertugay, F. Türkiye’de Parti-Devlet Bütünleşmesi: Politik Kültüre Mirası ve Tarihsel Süreklilik. *History Studies* 16, no. 4 (2024): 571-591.

Giriş

Politik kültür; politik olay, durum, gelişme ve süreklilikler ile bireysel ya da kolektif olarak beliren tutum, yaklaşım, algılar, davranışlar vb. arasında doğrudan ya da dolaylı, kimi durumlarda daha yakın ve derin, kimi durumlarda daha uzak ve yüzeysel bir ilişkinin varlığının kabulüne dayanan bir açıklama bütünüdür. Bu açıdan politik kültür, geçmişle bugün arasındaki bir ilişkiselliğin altını çizer. Mevcut siyasal sistem dâhilindeki unsurların ve aktörlerin etkilendiği ve aynı zamanda etkiledikleri, kurumları ve yapıları şekillendirdiği kadar yaklaşımları ve anlam haritalarını da biçimlendiren bir iklimi anlatır. İnfornel davranış örüntülerinden yazılı ve yazılı olmayan normlara kadar geniş bir çerçeve politik kültür öğeleri içerisinde değerlendirilir. Dolayısıyla herhangi bir siyasal sistemin işleyişini ve yapısal özelliklerini açıklamak ve anlamak bakımından politik kültür çalışmaları esasında önemli bir noktada durmaktadır. Zira bir siyasal sistem içerisinde yaşayan insanların siyasal olaylar, gelişmeler, durumlar ve değişimler karşısında gösterdikleri tutumlar ve tavırlar ile siyasal sistem içerisindeki kurumlarla geliştirdikleri ilişki biçimlerinin bütünü anlatmak için kullanılan bir kavram olarak politik kültür¹, bu tutum, tavır ve davranışların arka planında yatan geniş bir bağlamı açığa çıkarması bakımından son derece önemlidir.

Tarihsel akış içerisindeki ve güncel siyasal olayları etkilediği bütün ülke örneklerine benzer şekilde Türkiye’de de politik kültür ve tarihsel miras böylesi bir etkiye ve öneme sahiptir. Politik kültür çalışmalarının, bilhassa siyaset-kültür ilişkilerini ve tarihsel süreklilikleri ya da kopuşları ortaya çıkarabilme kapasitesi göz önüne alındığında, Türkiye’de de bahse konu sürekliliklerin belirlenmesi tarihsel olanla güncel olan arasındaki ilişkiyi açığa çıkarma açısından önemli olacaktır. Ayrıca mevcut politik ilişkiler, gelişmeler, yapılar ve kurumlar ile tutum ve davranışların neden ve nasıl gerçekleştiğini göstermesi bakımından da önemli bir analiz aracı olacaktır.

Kültürün bir tarihsel süreklilik, aktarım ve birikim olması nispetinde, politik kültür çalışmaları da geriye doğru bir okumayı gerektirmektedir. Mevcut politik ilişkiler, gelişmeler, olaylar, yapılar, kurumlar, tutum ve davranışlar söz konusu tarihsel süreklilikten ve onun içerisinde şekillenen kültürden etkilenmektedirler. Bu nedenle bunlara dair bir kavrayış geliştirebilmek açısından geçmişin tekrar tekrar inceleme masasına yatırılması gerekmektedir. Benzer şekilde bu kavrayış, geçmişin *güncel olan* üzerindeki etkisinin çok boyutlu ve çok yönlü hem yatay hem de dikey eksende ortaya çıkarılabilmesine olanak tanıyacaktır. Farklı öğeler farklı bağlamlarda, *sonrayı* farklı bir biçimde etkileyebilmektedir. Bu çalışmada söz konusu etki bağlamında oldukça spesifik bir noktadaki bir dönem ve gelişme ele alınacaktır. 1936 yılında politik bir karar ile Türkiye’de siyasal alanı tamamen kuşatmış olan tek parti/CHP² ile devletin politik ve idari anlamda bütünleşmesi, bunun politik kültür açısından yol açtığı/yol açmış olabileceği sonuçlar mercek altına alınacaktır.

¹ Bedri Gencer, “Türk Siyasi Kültürü: Analitik Bir Çerçeveye Doğru”, *Liberal Düşünce Dergisi* 8, no. 32 (2003): 98; Fatih Ertugay, “Türkiye’de Siyasetin Dinamiklerini Analizde Anahtar Bir Kavram: Politik Kültür”, *Türkiye’de Siyasal Hayat ve Kurumlar Bağlamında Siyaset Bilimi Çalışmaları*, Editör Adem Çelik ve Atıl Cem Çiçek, (İstanbul: EfeAkademi Yayınları, 2020) 10.

² Türkiye’de tek parti rejiminin kuruluşunun ayrıntılı ve yetkin bir değerlendirmesi için bkz. Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması, 1923-1931*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2005). Tunçay aynı çalışmasında şu önemli tespiti de yapmaktadır: “İkinci Dünya Savaşı sonrasında uzunca süreler için çok-partitli bir demokratik bir düzeni işletebilmişsek, bunu daha önceki tek-parti döneminin hazırlığına borçlu olduğumuz gibi; 1960, 1971 ve 1980’de bu düzen çıkmaza girmişse, bunun kimi nedenlerini de yine o dönemin kalıtında [politik kültüründe] aramız gerekir.” Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması, 1923-1931*, 342.

Siyasal sistem içerisinde başkaca bir partinin bulunmadığı, bütün siyasal süreçlerin tek bir parti tarafından üstlenildiği; siyasal süreçlerin dışında da bütün idari mekanizma ve süreçlerin de tek bir parti tarafında kontrol edildiği ve literatüre Tek Partili Dönem olarak geçen dönemde, zikredilen tüm bu durumlara rağmen, bir adım daha ileriye gidilerek temel ve en önemli/dikkate değer idari görevler parti teşkilat yapısı ve görevleri ile birleştirilmiştir. 1936 yılında Başvekil ve CHP Genel Başkan Vekili İsmet İnönü tarafından yayımlanan bir genelgeyle CHP Genel Sekreterinin aynı zamanda hükümet üyesi/İçişleri Bakanı ve valilerin de CHP il başkanı olarak görev yapacağı belirtilmiş³, böylece devlet ile partinin bütünleşme süreci resmi bir aşamaya geçmiştir.

Bu aşamayla birlikte devlet ve onun idari teşkilatlanmasındaki en önemli iki görev (içişleri bakanlığı ve valilikler) doğrudan parti ile bütünleşmekte ve böylece siyasal ve idari olarak birbirinden bağımsız olması beklenen iki ayrı yapı teke inmektedir. Daha Cumhuriyet’in ilanından hemen sonra kurulan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası’nın kapatılması ve sonraki yıllarda kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası’nın kendisini feshetmek zorunda kalması ile zaten gerçekleşen siyasal alanın tekelleşmesi, bu kararlar birlikte, herhangi bir özerk alan ya da aralığın bırakılmaması ile devam etmiştir. Sonuç itibarıyla bu iki yapının birbiri üzerindeki denetimi ortadan kalktığı gibi, bu durum doğrudan siyasal aktörlerin pozisyonlarına, aksiyonlarına ve davranışlarına da yansıyan bir mahiyet kazanmıştır. Politik kültür açısından bakıldığında, yaşanan bu gelişmeler ve süreç içerisinde ortaya çıkan uygulama ve durumlar, tarihsel süreklilik içerisinde dolaylı ya da doğrudan olacak şekilde sonraki gelişmeleri de etkilemiştir. Bu açıdan söz konusu sürecin ayrıntılı bir analizi bağlamında ne tür sürekliliklerin ve etkilerin izinin sürülebileceği sorusunun peşine düşmek, gerek tarihsel-politik gelişmeleri gerekse de hali hazırdaki politik dinamikleri ve gelişmeleri anlama bakımından önemli olacaktır. Çalışma öncelikli olarak kısaca Tek Parti olgusunu ortaya çıkaran süreci ve dinamikleri, sonrasında da 1936 yılındaki devlet-parti bütünleşmesini ve sonuçlarını ele alacaktır. Bu değerlendirmelerin akabinde ise söz konusu gelişmelerin politik kültür açısından taşıdığı olgusal içerik ve nitelik ortaya konmaya çalışılacak ve çok kısa bir değerlendirme olmak kaydı ile güncel olanlarla da ilişkisine değinilecektir.

1. Politik Kültürün Devr-i Daimî

Politik kültür⁴, tıpkı alt unsuru olduğu kültür gibi dinamiktir ve bir devinime sahiptir. Başka bir anlatımla politik kültür, durağan olmadığı gibi sırf bir aktarımdan ibaret de değildir. Değişerek, zaman ile etkileşime girerek varlığını ve etkisini sürdürür. Buna karşın temel özellikler ve nitelikler de zamanın etkisine daha az açık olarak bir aktarıma uğrar. Onu kültür dediğimiz şey yapan husus da budur aslında. Açıkça teşhis edilebilecek şekilde devam eden öğelerin varlığı söz konusudur. İşte politik kültür çalışmaları da bu açıkça devr-i daim eden hususları ve bunların güncel teori ve pratik ile ilişkisini ve etkileşimini incelemeye odaklanır.

Politik kültür nasıl zamanın etkisine açıksa, benzer şekilde bu zamansal akış içerisinde sürekliliği tespit edilebilecek öğelere sahiptir. Başka bir anlatımla zaman değişimlerine karşın süreklilik gösteren öğeler politik kültürü politik kültür yapan temel özellik olarak belirir. Bu

³ Caner Erdoğan, “Tek Parti İktidarı Dönemi’nde (1923-1950) Cumhuriyet Halk Partisi’nin İdeolojik Değişim Ve Dönüşüm Sürecinin Çözümlemesi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 10, no. 51 (2017): 274; Cemil Koçak, *Madalyonun Arka Yüzü*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2021) 115.

⁴ Politik kültürler ilgili ayrıntılı değerlendirmeler için şu kaynaklara bakılabilir: Dennis Kavanagh, *Political Culture*, (New York: The Macmillan Press, 1972); Stephen Welch, *The Concept of Political Culture*, (New York: The Macmillan Press, 1993); Stephanie Lawson, *Culture and Context in World Politics*, (New York: Palgrave Macmillan, 2006).

açından bakıldığında politik kültür bazı bileşenler tarafında şekillenir. Bunların en başında tarihsel birikim gelir. Yaşanan tarihsel olaylar, zaferler, yenilgiler, travmalar, kutlamalar, gerilimler, zorluklar ve bu zorlukların aşılması ve aşılma biçimleri politik kültüre etki eden önemli hususlardır. Tabii elbette tüm bunların nasıl anlaşıldığı, algılandığı, anlatıldığı ve aktarıldığı da bir o kadar önemli olmaktadır. Öte yandan kurumlar, aktörler, yapılar ve bunlar arasındaki ilişkiler de doğrudan politik kültüre yansıyan bir özellik taşırlar. Benzer şekilde güncel politik iç ve dış politik gelişmeler de gerek kurum ve aktörlerin politik tutum ve tavırlarına etki etmesi bakımından gerekse de toplumun tutum ve davranışlarına yansması bakımından politik kültürü şekillendirici bir niteliğe sahiptir. Bunların yanı sıra mitoloji, hikâye ve masallar ile diğer edebi türlerin içeriğini de politik kültüre etki eden öğeler olarak değerlendirmek gerekir.

Özetle yukarıda ifade edilen gelişmeler, hususlar ve öğeler bir bütün olarak tarihsel süreç içerisinde kısmen akışkanlığa ve esnekliğe kısmen de ya da büyük oranda da istikrara sahip, teşhis edilebilen bir politik kültürü var eder. Her yeni tarihsel, sosyo-politik ve iktisadi olay ve süreç bu tarihsel yekûna eklenir. Eski kurum ve aktörler ile yeni kurum ve aktörler arasındaki süreklilikler, benzerlikler, zıtlıklar, gerilimler ve değişimler politik kültürü biteviye besler. Böylece politik kültür bir devr-i daim göstererek zincirin halkalarının birbirine eklenmesi gibi dönemsel olarak bir sonraya miras kalır. Ne bütünüyle bir öncekinin aynısı ne de ondan farklı bir politik kültür canlı olarak var olan tüm politik ilişkileri etkiler. Hatta zaman zaman bir etkinin ötesine geçerek, determinist bir şekilde politik ilişkileri belirleyebilecek bir nitelik dahi gösterebilir. Dolayısıyla politik kültürü anlamak, politik kültürü oluşturan öğeleri teşhis etmek, aynı zamanda var olan politik ilişkileri, gelişmeleri, sorunları ve bunlara dönük çözüm önerilerini de daha sağlıklı bir şekilde teşhis ve teşrih edebilmek anlamına gelecektir.

Bu bağlamda Türk politik kültürünün izlerini çeşitli boyutlarıyla analiz edebilmek, onu dönemselleştirebilmek, öğeleri kategorize edebilmek önemli bir akademik çaba olacaktır. Türkiye’de siyaset-bürokrasi ilişkileri de bir başlık olarak söz konusu politik kültür devr-i daiminin önemli unsurlarından birisidir. Bu nedenle bu durumu tarihsel olarak ve politik kültür açısından ele almak, Türk politik kültürünün muhtevasını açığa çıkarma çabalarına önemli bir katkı niteliği taşıyacaktır.

2. Türkiye’de Parti-Devlet Bütünleşmesi

Demokratik siyasal sistemlerde farklı temsil usullerine göre yapılan seçimlerde çoğunluğu sağlayan parti ya da partiler hükümet kurarak siyasal iktidarın kontrolünü ele geçirirler. Bu doğrultuda iktidarlar dış politikadan eğitime, ekonomiden tarım ve yatırım programlarına kadar pek çok alanda politika üretmek ve bunları hayata geçirmek konularında yetkili ve sorumlu olurlar. Hükümetlerin siyasi sorumluluğunda olan hususlardan birisi de bürokrasi ile olan ilişki, iletişim ve yönlendirmenin sağlanması ve koordinasyonudur. Hükümetler gerek bürokrasiye politika dikte etmekte gerekse de bu politikaların yürütülmesinde hukuki ve politik olarak yetki ve inisiyatif sahibidirler. Bununla birlikte literatürde de çokça tartışıldığı üzere⁵ siyaset-bürokrasi ilişkisi bütünüyle boşlukta oluşan, gelişi güzel bir şekilde belirlenen ya da salt hükümetlerin beklenti ve baskılarına göre şekillenen bir ilişki değildir. Literatür en

⁵ Tahsin Güler, “2000’li Yıllar Türkiye’sinde Siyaset-Bürokrasi İlişkilerinin Kamu Yönetimi Reformları Üzerinden Okunması”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 19, no. 36 (2016): 347–382; Ovidiu Tiorean and Gabriel Bratucu, “The Evolution of the Concept of Bureaucracy”, *Bulletin of the Transilvania University of Braşov* 2, no. 51 (2009): 185–200.

azından sağlıklı, etkin ve demokratik bir siyaset-bürokrasi ilişkisine dair çok daha farklı hususların gerekliliğini vurgulamaktadır.

Siyaset-bürokrasi ilişkisinde iki temel çizgi öne çıkar: Bunlardan birincisi Anglo-Sakson gelenekteki bürokrasinin çok büyük oranda siyasetin belirleyiciliğine tabi olduğu çizgi, ikincisi ise kara Avrupası ülkelerindeki bürokrasinin kısmi bir özerkliğinin olduğu çizgidir. İkinci gelenekte bürokratlar yargı koruması altına da alınarak bir tür kamu yetkilisi rolündeki uzman meslek memurlarına dönüşmüşlerdir⁶. Ancak bu durumda dahi yine de politika yapımı ve icrası konusunda asıl yetkili ve sorumlu merci siyaset kurumudur. Her iki gelenekte de bürokrasinin temel işlevi devletin kurumsal ve teknik işlerinin yürütülmesi, politika yapıcılar tarafından belirlenen politikaların uygulanması, rutin işlerin yerine getirilmesi, kamu aygıtının işleyişinin sorunsuz ve aksamadan gerçekleşmesini sağlamaktır.

İkinci çizgi analiz edildiğinde bürokrasi ile siyaset kurumu arasındaki belirgin bir sınırın varlığı dikkati çekecektir. Her iki alanın sınırları net olarak belirlenmiş, görev, yetki ve sorumluluk tanımları açıkça yapılmış ve ortaya konmuştur. Bu geleneğin işleyişinde bürokrasinin herhangi bir şekilde siyasal alana girmesi onaylanmadığı ve olanaklı olmadığı gibi siyasetin de bürokratik alanı *işgal* etmesi, onun işleyişini ve etkililiğini deforme edecek müdahaleleri onaylanmaz ve uygun bulunmaz. Öte yandan bürokrasinin çok büyük oranda siyasete tabi olduğu ve siyaset kurumu tarafından belirlendiği ilk gelenekte dahi bürokratik personelin belirlenmesi/atanması ve kamu politikalarının oluşturulması konuları hariç işleyiş, mevzuat, yetki ve sorumluluklar, kimin hangi durumda nasıl hesap vereceği gibi pek çok konuda en baştan⁷ belirlenmiş teknik prosedürler söz konusudur⁸.

Bunlara ilave olarak bürokrasinin/bürokratların teknik bilgiye sahip uzmanlar olarak siyaseten tarafsız olmaları da önemli bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır. Bürokratlar, toplumun tamamına hizmet veren uzman kişiler olmaları bakımından tarafsız olmak durumundadırlar. Onların tarafsızlıkları da özellikle iş güvencelerini sağlayan hukuki düzenlemelerle sağlanmaktadır. Bu açıdan karşılaşılabilecek en önemli sorun partizanlık olgusudur. Bir yandan bürokrasiyi demokratik kontrole tabi kılmak, diğer yandan ise bürokrasiyi parti politikalarından koruma ve politize olmasını önleme önemli bir sorun olmaktadır⁹. Temel ayırt edici vasfı yasallık ve rasyonellik¹⁰ olan bürokrasinin siyasal

⁶ Emre Aydilek, “Türk Siyasal Hayatında Bürokrasi-Siyaset İlişkisi”, *Kastamonu İletişim Araştırmaları Dergisi* 3, (2019): 62.

⁷ Burada ifade edilen başlangıç prosedürleri on dokuzuncu yüzyıldan itibaren pratik ve teorinin iç içeliği ile gelişmiş ve şekillenmiştir. Fakat belirtmek gerekir ki klasik modernleşme kuramından esinlenen bürokratik modernleşme kuramı bazı eleştirilere uğramıştır. Her şeyden önce bu Weberci yasal-ussal bürokratik kuram, etkinlik ve verimlilik yönünden Batılı ülkelerde eleştirilmiştir. Bunun yanı sıra bu kuramın, Batılı ülkeler dışında bürokratik bir geleneği ve yapısı olan ülkelere uyarlanmada da yetersizlikleri olduğu dile getirilmiştir. Bu noktadan hareketle Weber sonrası kuramlara doğru bir gelişme olduğu belirtilmiştir. Metin Heper, *Modernleşme ve Bürokrasi*, (Ankara: Türk Sosyal Bilimler Derneği Yayınları, 1973): 37.

⁸ Bürokrasiye hâkim olan değerler, siyaset-bürokrasi ilişkisi, otorite-özgürlük dikotomisi bağlamında bürokrasi, bürokrasi ve demokrasi ilişkisi, kamu hizmeti olarak bürokrasi, sivil toplum ve bürokrasi gibi bürokrasiyi oldukça farklı açılardan ele alan bir çalışma için bkz. Paul du Gay, *The Values of Bureaucracy*, (New York: Oxford University Press, 2005). Ayrıca benzer tartışma ve değerlendirmeler ile eleştirel yeni bir bakış açısı için şu kaynaklara da bakılabilir. Camilla Stivers, *Democracy, Bureaucracy, and The Study of Administration*, (New York: Westview Press, 2000); Max Travers, *The New Bureaucracy*, (Bristol: Cromwell Press, 2007).

⁹ Fatih Demir, “Bürokrasi-Demokrasi İlişkisi ve Bürokratların Seçilmişlerce Kontrolü Sorunu”, *Yönetim ve Ekonomi Dergisi* 18, no. 2 (2011): 63.

¹⁰ Françoise Dreyfus, *Bürokrasinin İcadı: Fransa, Büyük Britanya ve ABD’de Devlete Hizmet Etmek*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007) 18.

özelliklerinden ve politize olmaktan ziyade teknik özellikleri ile ön plana çıkması, işleyişte daha etkili ve verimli kamu yönetimini ortaya çıkaracaktır.

Türkiye açısından değerlendirildiğinde ise literatür genel hatları ile siyaset-bürokrasi ilişkisinde dönemsel olarak artan ya da azalan şekilde ama bir süreklilik arz edecek biçimde kayda değer sorunların varlığını tespit eder¹¹. Çalışma bu sorunları ayrıntılı bir şekilde ele almayı planlamadığı için bunlara kısaca birkaç cümle ile temas edilecektir. Cumhuriyetle birlikte bürokrasi uzunca bir süre devleti asıl yöneten sınıf olmuştur. Parti-devlet bütünleşmesi ile de bu durum had safhaya çıkmıştır. Bu dönem boyunca siyaset ve bürokrasi arasında nispeten büyük bir uyumun var olduğu söylenebilir. Ancak çok partili siyasal hayata geçiş, siyaset ile bürokrasi arasında çatışmalı ilişkilerin başladığı yıllar olmuştur. Bu çatışma uzun dönemler boyunca kimi zaman keskin ve sert kimi zamanda örtülü bir şekilde varlığını devam ettirmiştir.

Türkiye’de siyaset-bürokrasi ilişkileri açısından gerek yapısal özellikleri ve gerekse de sonuçları açısından en dikkate değer gelişmelerden birisi ise Tek Parti yıllarında (1936) gerçekleşen parti-devlet bütünleşmesidir. Ancak bu tarihin öncesinde Tek Parti’li dönemde bürokratların aynı zamanda parti üyeliği olan kişiler olduğunun altını çizmek gerekir¹². Başka bir ifadeyle bu dönem, tam olarak bürokrasi-siyaset ikiliği şeklinde bir ayrımın olmadığı, bürokratların da siyasal kimliklerinin olduğu bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda hem sivil hem de askeri bürokrasi dönemin tek partisi olan Cumhuriyet Halk partisi ile *organik* bir bağ tesis etmiş durumdadırlar¹³.

¹¹ Murat Akçakaya ve İlhan, Kübra, “Bürokrasi-Siyaset İlişkisi Bağlamında Başkanlık ve Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemlerinin İncelenmesi”, *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 23, 2021: 589 - 624; Aydılek, “Türk Siyasal Hayatında Bürokrasi-Siyaset İlişkisi”: 57-72; Gülise Gökçe, Ali Şahin ve Erhan Örselli, “Türkiye’de Siyasetin Bürokrasi Üzerindeki Etkisi: Siyasallaşma,” *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi* 2, no. 4 (2002): 45-58.

¹² Ferit İzci ve Selim Bozdoğan, “Türk Kamu Yönetiminde Bir Problem Alanı Olarak Bürokrasi-Siyaset İlişkisi”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 34, (2016): 38: Hatta 1930’ların hemen başında başta Ankara ve İstanbul olmak üzere bazı şehirlerde valiler yasal düzenleme ile aynı zamanda belediye başkanlığı görevini de üstlenmişlerdir. Böylece hükümetin ve partinin temel önceliklerinden birisi olan kuvvetler birliği ilkesi her düzeyde hayata geçirilmeye çalışılmıştır. Bu konuda ayrıntılı değerlendirmeler için bkz. Engin Yetkin, “Türkiye’de Otoriteriyenizm: Parti Devleti İktidarlarının Kurulması (1908-1960)”, (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2018): 204 vd.; Bu açıdan yaşanan gelişmeler bu sürecin bir devamı olarak değerlendirilmelidir. Nitekim ilgili kararın alındığı 1935 CHP Dördüncü Büyük Kurultayı’nda “parti, kendi bağrından doğan hükümet örgütü ile kendi örgütünü birbirine tamamlayan bir birlik tanır” ibaresine yer vermek suretiyle fiili bir durumu bir anlamda belgelemiş ve resmileştirmiş olmaktadır.

¹³ Heper bu durumun daha ileri bir aşaması olarak partinin zaman zaman doğrudan bürokratik aygıtın nihai kontrol edicisi olarak hareket ettiğine değinmektedir. 1927 Parti Kongresi’nde köy muhtarından sosyal, kültürel ve ekonomik işlevleri olan bürokratlara kadar her türlü atamaların parti müfettişlerinin onayından sonra yapılmasına karar verilmiştir. Metin Heper, *Bürokratik Yönetim Geleneği*, (Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi İdari İlimler Yayınları, Yayın No: 23, 1974): 114: Burada bir noktaya işaret etmek gerekir. İlgili tarihlerde bir yandan parti-devlet bütünleşmesi sağlanırken ve sosyo-politik yaşam sıkı bir denetim altına alınırken, taşrada bir nevi kontrol dışı bir politik-idari yaşam akmakta, kimi durumlarda merkezin gözetimine takılmadan ekonomik ve politik bir gerçeklik ortaya çıkmaktadır. Parti umumi müfettişlerinin raporlarına yansıdığı kadarı ile parti teşkilatlarında, idari görevlerde ve belediyelerde nüfuzlu aileler çeşitli çıkar ilişkileri tesis edebilmiş ve bunları sürdürebilmişlerdir. Bu konuda parti umumi müfettişlerinin raporlarına dayanan ayrıntılı ve yetkin bir çalışma olarak bkz. Murat Metinsoy, “Kemalizmin Taşrası: Erken Cumhuriyet Taşrasında Parti, Devlet ve Toplum”, *Toplum ve Bilim Dergisi* 117, (2010).

Bu durumun pratikteki sonuçları açık ve somut bir şekilde kendisini göstermiştir. Öncelikli olarak bürokratlar aynı zamanda siyasi bir karaktere sahip olduklarından¹⁴ geniş yetkilerle donatılmış ve bu yetkileri kullanırken yetkin bir kurumsal ve hukuki denetim ve sınırlandırmaya tabi olmamışlardır. Bunun doğal sonucu olarak da geniş bir takdir yetkisine sahip olmuşlardır. Öte yandan önemli ve çarpıcı sonuçlardan birisi de Durgun’un ifadesiyle¹⁵ yasamanın çok büyük oranda yürütmenin-bürokrasinin kontrolüne ve güdümüne girmesidir. Bu yönüyle meclis, partinin kontrolünde salt bir danışma meclisi olarak işlev görmüştür¹⁶. Sonuç itibariyle Cumhuriyet’in kuruluş yıllarından çok partili siyasal yaşama kadar ülkenin tek partisi konumunda olan CHP’nin büyük oranda devlet ile bütünleştiği söylenebilir. Tek Parti döneminde CHP bir söylem olarak halkı temsil etme iddiasının yanına fiili olarak meclisi, hükümeti ve devleti temsil etme durumuna gelmiştir¹⁷. Bu durum pratikte partinin meclise, hükümete ve devlete hâkim olmasına yol açmıştır.

Siyaset ve bürokrasinin bu iç içe geçmiş durumu, nihayetinde 1936’da partinin Genel Yönetim Kurulu kararı ve Genel Başkan Vekili İsmet İnönü’nün genelgesiyle Dâhiliye Vekili’nin (İçişleri Bakanı) partinin genel sekreteri olması ve illerde de valilerin parti il başkanları olmasıyla¹⁸ daha ileri bir aşamaya taşınmıştır. Böylece Dâhiliye Vekili aynı zamanda parti genel sekreteri olarak partinin tüm işlerinden sorumlu hale gelirken, valiler de aynı şekilde il başkanı sıfatıyla partinin ildeki bütün işlerinden sorumlu ve yetkili hale gelmişlerdir.

Buna ilave olarak umumi müfettişler de bölgeleri içinde, bütün devlet işlerinin yanında parti çalışmalarının ve örgütlerinin de denetimlerinden ve teftişlerinden sorumlu kılınmışlardır. Tekrar belirtmek gerekirse Cumhuriyet’in ilan ve yeni devletin kuruluşundan itibaren devlet ile parti birlikte hareket etmiştir. Söz konusu birliktelik pratikte kendisini açık ve sürekli olarak göstermiştir. Başka bir anlatımla söz konusu iç içe geçme birden bire ve aniden ortaya çıkan bir durum değildir. Bununla birlikte bu husus ancak 1936 yılında resmi/hukuki bir nitelik kazanmış ve dikkatleri çekmiştir¹⁹.s

¹⁴ “Atatürk, bürokrasinin üst kademelerine atama yaparken büyük ölçüde siyasi kriterlerden hareket etmiş ve saptadığı siyasa'lara yatkın kişileri işbaşına getirmiştir.” Metin Heper, *Türk Kamu Bürokrasisinde Gelenekçilik ve Modernleşme, Siyaset Sosyolojisi Açısından Bir İnceleme*, (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1977): 70.

¹⁵ Şenol Durgun, “Türk Kamu Yönetiminde Bürokratik Siyaset”, *Gazi Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi* 4, no: 2, (2002): 90.

¹⁶ 1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nun 4. Maddesi uyarınca kayıtsız şartsız millete ait olan egemenliği kullanma hakkı TBMM’ye aittir. Metinden çıkarılacak sonuç TBMM’nin bu konuda tekel olduğu ve bu hakkı tek başına kullanacağıdır. Bununla birlikte bu dönemde TBMM tamamen Cumhuriyet Halk Partisi’nin kontrolünde, meşruluk zemini oluşturma işlevi gören bir araç konumundadır. Parti idarecilerinin belirlediği adaylar, yine partinin belirlediği yöntemlere göre seçilmişlerdir. Sonraki dönemlerde de karşımıza çıkacağı üzere meclis partinin hegemonyasında bir onama faaliyeti yürütmüştür. Sabri Çiftçi ve Yusuf Tekin, *1877’den Günümüze Türkiye’de Parlamento*, (Ankara: Siyasal Kitabevi, 2007): 71, 72: “Kurulan Cumhuriyet Halk Fırkası Partisi (CHP) ile özellikle yasam ve yürütme arasındaki ilişkiler sıkılaştırılarak, yasam çoğunluğuna egemen olan yürütme uygulamasına geçilmiştir.” Ersin Kalaycıoğlu, “Türkiye’de Politik Rejimin Evrimi ve Yasama Sistemi”, *Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme*, Editör: Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay, (İstanbul: Alfa-Aktüel Yayınları, 2007): 333: “Bürokratik elitler halkın temsilciliğini halktan destek alarak değil, tek-parti bünyesinde hâkim oldukları Büyük Millet Meclisi’nde yapmaktadırlar.” İlkay Sunar, *Demokrasi Türkiye Serüveni*, (İstanbul: Doruk Yayınları, 2010): 49; Bu konuda ilave açıklamalar ilerleyen sayfalarda yine yapılmıştır.

¹⁷ Sevda Mutlu, “Tek Parti Döneminde Parti Devlet Bütünleşmesine Bir Örnek: ‘Dilek Sistemi’”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 29, no. 86 (2013): 57.

¹⁸ Koçak, *Madalyonun Arka Yüzü*, 115.

¹⁹ Ozan Zengin, “Parti İle Devletin Bütünleşmesi”, *Açıklamalı Yönetim Zamandizim 1929-1939*, Editör Birgül Ayman Güler, (Ankara: AÜ SBF KAYAUM, 2007): 709: Çalışmanın ilerleyen kısımlarında ayrıntılı bir şekilde ele alınacak olan parti-devlet bütünleşmesi, başka bir anlatımla siyasal kadrolarla bürokrasinin bütünleşmesi olgusuna aynı

İsmet İnönü'nün, 18 Haziran 1936 tarihinde parti örgütünde yayınlanan bir bildiriye, "Cumhuriyet Halk Partisinin memleketin siyasî ve içtimaî hayatında güttüğü yüksek maksatların tahakkukunu kolaylaştırmak ve Partinin inkişafını arttırmak ve hızlandırmak için bundan sonra Parti faaliyeti ve Hükümet idaresi arasında daha sıkı bir yakınlık ve daha ameli bir beraberlik temin edilmesine Genbaşkurca [Genel Başkanlık Kurulu] karar verilmiştir" ifadeleri parti-hükümet bütünleşmesinde geline nokta açıklık getirmektedir. Bu bütünleşmede devletin mi, hükümetin mi yoksa partinin mi öne çıktığı sorusuna net bir cevap getirilememektedir²⁰. Ancak her halükârda beyannamede belirtildiği üzere uygulamanın gerekçesi siyasi ve sosyal şartlar nedeniyle partinin, ülke yaşamında güttüğü yüksek amaçları gerçekleştirmek amacıyla parti faaliyetleri ile hükümet idaresi arasında daha sıkı bir ilişki tesis edilmesi gerekliliğine vurgu yapıyordu²¹.

Bu özdeşlik 1939 yılına kadar üç yıla yakın bir süre devam ettirilmiştir. Gerek yeni cumhurbaşkanı seçimi gerek parti içerisindeki güç dengelerindeki değişim bu karardan geri adım atılmasına neden olmuştur. Ancak alınan kararlar ile valilerin il başkanlığından ayrılması sonucunda bürokrasi-siyaset özdeşliğinde bir miktar gevşeme gözükse de bu esasında prosedürel bir ayrımın ötesinde bir anlam taşımamıştır. Nitekim uygulamadan vazgeçilmesine doğru giden adımlardan birisi olarak 1939 yılında hazırlanan bir raporda uygulamanın hayata geçirilmesinden o güne kadar olan süreç değerlendirilmekte ve nihai olarak doğurduğu çeşitli sakıncalardan ötürü uygulamadan vazgeçilmesi gerektiği belirtilmektedir. Rapor en sonda bir dizi öneri ile son bulmaktadır. Burada en dikkat çekici hususlardan birisi raporun önerilerinden sonuncusudur. Buna göre "valiler parti başkanlığından ayrılmakla beraber partinin valileri olma kimliklerini sürdürürler. Bu sıfatla, parti ve Halkevi işlerinde, genel sekreterle parti düzeni içinde temaslarını korurlar. İdare amirlerinin (vali, kaymakam), mahallerinde parti ile temasları ve işbirlikleri milli şefin onayından geçen esaslara göre düzenlenir" denmektedir²². Burada en dikkat çeken husus, valilerin *partinin valileri* olma kimliklerini sürmelerine yapılan vurgudur ki bu ilişki 1936 düzenlemesi öncesinde var olduğu gibi 1936 düzenlemesinin lağvedilmesinden sonra da olduğu gibi devam etmiştir. Nitekim beyanname de bunu vurgulamaktadır.

Sonuç itibarıyla her ne kadar yasal olarak valiliklerle il başkanlıkları birbirinden ayrılrsa da gerek beyannamenin son önerisinde valiler yine partinin valisi olarak nitelendiriliyor gerekse de diğer uygulamalarla siyaset-bürokrasi, parti-devlet bütünlüğü korunmaya devam ediyordu. Dolayısıyla "parti-devlet birlikteliğinin belirli görevleri kapsayan fiili

dönemlerde ve belirli ölçülerde Avrupa'daki otoriter rejimlerde de rastlanmaktadır. Buradan hareketle ortaya çıkan durum iç politik gelişmeler, yapısal özellikler, sosyo-politik birikim ve politik kültürden ziyade bu koşulların belirleyiciliğine atfedilebilmektedir. Örneğin Kalaycıoğlu bu durumu "Westminister modeli demokrasi uygulamasına dönüşebilecek olan bu yapı... iki dünya savaşı arası dönemin esprisine uyararak bir tek parti yönetimi olarak sürmüştür" şeklindeki değerlendirmesi ile desteklemektedir. Bkz. Kalaycıoğlu, "Türkiye'de Politik Rejimin Evrimi ve Yasama Sistemi", 334: Bununla birlikte iki savaş arası dönemde dünyada rekabet halinde iki farklı model söz konusudur. Bunlardan birisi otoriter ve bütünleşmeci rejimler diğeri ise liberal demokrasilerdir. Dolayısıyla bu iki modelden hangisinin tercih edileceği bir zorunluluktan ziyade sosyo-politik özellikler, politik kültür ve yapısal nitelikler kadar politik elitlerin tercihleriyle de ilgilidir. Kaldı ki bu dönemde gerek dış politika tercihlerinde gerekse kısmen iç politik gelişmelerde bu iki seçenek arasında salınan bir siyasal pratik söz konusudur. Bu yöndeki değerlendirmeler için bkz. Cemil Koçak, Türkiye'de Milli Şef Dönemi I, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015); Hakkı Uyar, *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*, (İstanbul: Boyut Yayınları, 2012); Ergun Özbudun ve Ömer Faruk Gençkaya, *Democratization and the Politics of Constitution-Making in Turkey*, (New York: CEU Press, 2009).

²⁰ Mutlu, "Tek Parti Döneminde Parti Devlet Bütünleşmesine Bir Örnek: 'Dilek Sistemi.'", 58.

²¹ Yetkin, "Türkiye'de Otoriteryanizm: Parti Devleti İktidarlarının Kurulması (1908-1960)", 205.

²² İlgili rapor için bkz. Yetkin, "Türkiye'de Otoriteryanizm: Parti Devleti İktidarlarının Kurulması (1908-1960)", 211.

uygulanmasının sona ermesi demokratikleşme yönünde bir gelişme sayılamazdı. Ülkede hâlâ tek-parti yönetimi vardı; siyasal yaşamın ana hatları anayasaya değil CHP tüzüklerine göre çiziliyordu; herhangi bir sivil toplum hareketine bile izin verilmiyordu, partinin ülke yönetiminde ve toplumun modernleşmesinde tek yetkili olduğu varsayımı hâlâ tek egemen görüştü”²³.

3. Parti-Devlet Bütünleşmesinin Politik Analizi

Demokrasi bağlamında değerlendirildiğinde bürokrasi, genellikle kendi dışında alınmış siyasal kararları uygulayan uzmanlaşmış bir kurumlar ve prosedürler bütünü olarak değerlendirilir. Dolayısıyla bürokrasi ve bürokratlar, siyaset kurumun denetiminde, demokratik siyasal işleyişe uygun ve kendine özgü rasyonel-yasal bir model çerçevesinde faaliyet gösterir. Teorik olarak tarafsız olduğundan ve sosyal hareketlerin öncüsü olmadığından, farklı niteliklerdeki siyasal sistemlerle görece olarak uyumlu olabilmektedir. Yönetimsel görevler büyük oranda yeterliliğe ve başarıya göre belirlenmektedir. Gayrişahsi hukuk sisteminin geçerliliği ve gücü bürokrasiyi daha etkili ve siyasetle ilişkilerinde daha dengeli kılmaktadır. Öte yandan siyasi iktidarla meşruluk arasında yüksek bir korelasyon bulunmaktadır. Siyasi iktidar ve meşruluk, yaygın bir toplumsal tabana dayanmaktadır. Sosyo-politik sistem, iktidarla meşruluk arasında bir ayrılığı neredeyse olanaksız hale getirmektedir. Sonuç itibarıyla söz konusu bağlam bürokrasi-siyaset ilişkilerini istikrarlı bir hale getirmektedir. Bu ilişkiler, kurumsallaşmış ve belirli bir düzen içinde yürütülmesi nedeniyle, önemli bir sorun olma özelliğini genel olarak kaybetmiştir²⁴.

Bu açıklamalar bir kerteriz, bir kıyas noktası olarak alındığında Türkiye’deki siyaset-bürokrasi ilişkisinin bu çerçevenin dikkate değer oranda dışında kaldığını söylemek yanlış olmayacaktır. Tek Parti dönemini analizin başlangıç aşaması olarak aldığımızda öncelikli olarak bu dönemde bir siyaset-bürokrasi ayırımından bahsetmenin neredeyse olanaksız olduğunu belirtmek mümkündür. Bürokratların aynı zamanda birer siyasal kimliğe sahip oldukları açıktır. Nitekim Heper bu noktada “burada bürokratik ve siyasal elit ayrımı, işlevsel olmayıp yapısal bir ayırmadır; bir idare-siyaset karşıtlığı varsayımından hareket edilmemektedir” demek suretiyle buna işaret etmektedir²⁵. Bu nedenle bu dönemin temel özelliklerinden birisinin bürokrasi-siyaset ayırımının ve doğal olarak çatışmasının yaşanmamış olması olduğu söylenebilir. Tam tersine bürokrasi ve siyaset özdeş-“birbirini tamamlayan bir birlik” olarak görülmüştür. Dolayısıyla parti-devlet bütünleşmesinin yaşandığı bu dönem, demokratik sistemlerdeki örneğin tarafsız, rasyonel, misyoner olmayan, yasal prosedürlere bağlı olma gibi bürokrasinin temel niteliklerinin çokça aşındırıldığı bir dönem olmuştur. Bu ilkelerin ve niteliklerin aksine yoğun bir misyon inancıyla hareket edildiği²⁶, yönetimin tarafsızlığının askıya alındığı, partiye sadakatın ve siyasal önceliklerin

²³ Yetkin, “Türkiye’de Otoriteryanizm: Parti Devleti İktidarlarının Kurulması (1908-1960)”, 212.

²⁴ Muhammed Sami Belet, “Türk Kamu Yönetiminde Siyaset ve Bürokrasi İlişkisi: Üst Kurullar Bürokrasisi”, (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2008).

²⁵ Heper, *Bürokratik Yönetim Geleneği*, 111.

²⁶ Frederick T. Bent, “The Turkish Bureaucracy as an Agent of Change,” *Administration & Society* 1, no. 1 (1969): 60; Heper, bu duruma işaret ederek gerek Osmanlı yönetim modelinde gerekse de Cumhuriyet dönemi yönetim modeli ve aygıtı açısından modern bürokrasi teorisindeki yapısal-işlevsel farklılaşmanın esnek bir normatif çerçevede gelişmemesinin dengesiz bürokratik bir gelişmeye yol açtığını belirtir. Ona göre etik dışı bir alanda bürokrasinin sınıfsal bir karakter kazanması, onu siyasal değerler benimsemiş bir aygıtla dönüştürmüştür. Bu nedenle verim ve benzeri idari ilkeler, ikinci planda kalmıştır. Cumhuriyet dönemine geçiş ile birlikte sivil bürokrasi, milliyetçilik, halkçılık ve devletçilik gibi ilkelerle somutlaşan laik ve emredici bir siyasal değerler bütününe sahip olmuştur. Heper, *Bürokratik Yönetim Geleneği*, 161.

öne çıktığı bu dönemde bürokrasi, teknik ve rasyonel bir yapı olmaktan ziyade politik ve ideolojik bir görev ve rol üstlenmiştir.

Durgun, bu durumu Osmanlı kamu görevlileri ile bir karşılaştırma yaparak açıklamaya çalışır. Buna göre Osmanlı kamu görevlileri geleneksel olarak kamu düzenini korumak ve vergileri toplamak gibi temel kamusal işlerle ilgilenirken, Tek Parti Dönemi bürokratları ise bu görevlere ilave olarak ekonomik ve kültürel kalkınma, sosyal meseleler, toplumun dönüştürülmesi ve modernleşme gibi meselelerle de ilgilenmişlerdir²⁷. Dolayısıyla da Tek Parti döneminde bürokrasi geleneksel görevlerini bir hayli aşan, oldukça geniş bir görev tanımı çerçevesinde hareket etmiştir. Bu çerçeve de onları aynı zamanda siyasal bir aktöre dönüştürmüş, siyasetin ve partinin organik bir uzantısı haline getirmiştir.

Hal böyle olunca bürokrasi-siyaset özdeşliği ya da bütünleşmesi kaçınılmaz olarak Weberyen anlamdaki rasyonelite ve yasallık ilkelerinin²⁸ çoğu durumda askıya alınması ya da görmezden gelinmesi gibi bir sonuç doğurur. Bunun da negatif bir yan etkisi olarak Tutum'un ifadesiyle denetim askıya alınır. Görevini kötüye kullanan ya da görevinde başarısız olan bir bürokratin iktidar yanlısı olması durumunda cezasız bırakılması bunun bir örneği olarak kabul edilebilir²⁹. Bu askıya alma hem yasama denetimi ve idari denetim anlamında hem de yargısal denetim anlamında ortaya çıkar. Zira birbirini denetlemesi beklenen bütün kurumlar ve yapılar, ortak bir misyon doğrultusunda hareket eden³⁰ tek bir organik yapının parçası durumundadırlar. Buradaki denetim en iyi ihtimalle liderin ilgili kişinin (siyasetçi bürokrat) *affını*³¹ istemesi şeklinde işleyebilmektedir.

Söz konusu durumun en bariz yansıması ise kendisini liyakat ve yeterlilik konusunda gösterir. Partiye, örgüte, lidere ve misyona sadakat, görev tanımının gerektirdiği niteliklere sahip olmaktan çok daha önemli hale gelir. Sadakat liyakate öncelenir. Sadakat aynı zamanda hem kamu görevine girmenin hem de görevde yükselmenin en önemli kriterlerinden birisi haline gelir. Bunun kaçınılmaz bir sonucu olarak da yine atama ve yükselmenin en kısa yolu liyakat ve ehliyetten ziyade, siyasal aidiyet ve parti bağlılığından geçtiğinin düşünülmesi kamu görevlilerini ya da kamu görevlisi olmak isteyenleri çeşitli nevi partililik faaliyetlerine yöneltir. Bunun olumsuz bir yanı da söz konusu yolun/yöntemin işlediğini gören gençler, yeterliliklerini arttırmak yerine partililik yaparak, kendilerinden büyüklere sadakat ve başka tür ilişkiler geliştirerek yükselmenin yollarını arayacaklardır³². Sonuç itibarıyla liyakat

²⁷ Bent, "The Turkish Bureaucracy as an Agent of Change", 54; Durgun, "Türk Kamu Yönetiminde Bürokratik Siyaset", 90.

²⁸ Buna işaret etmek amacıyla Weber, devletin yasal düzeninin yürütülmesiyle ilgili olmayan özel çıkarların hizmetindeki eylemlerin böylesi bir duruma yol açabileceğini de belirtmektedir. Bu konudaki değerlendirmeler için bkz. Max Weber, *Bürokrasi ve Otorite*, (Ankara: Adres Yayınları, Çev. H. Bahadır Akın, 2005): 23; Çalışmamızın kapsamı elvermediği için ayrıntılı olarak ele alınmamakla birlikte, bürokrasi kuramının öncülerinden olması hasebiyle Weber'le ilgili olarak şu kaynaklara bakılabilir: Kieran Allen, *Max Weber: A Critical Introduction*, (Londra: Pluto Press, 2004); Anthony Giddens, *Politics and Sociology in the Thought of Max Weber*, (London: Macmillian Education, 1972). Burada bir not olarak şu hususa da değinmek gerekir. Heper, "Weber'in kavramsal çerçevesini aynen kullanarak Türk sivil bürokrasisi üzerine yapılacak bir araştırma ile anlamlı sonuçlar elde etmek güçtür" şeklinde bir değerlendirme yapmaktadır. Heper, *Bürokratik Yönetim Geleneği*, 163. Bu açıdan doğrudan Weber'den hareketle Türk kamu bürokrasisini ele almanın yetersizliğini göz önünde bulundurmak yararlı olacaktır.

²⁹ Cahit Tutum, "Yönetimin Siyasallaşması ve Partizanlık", *Amme İdaresi Dergisi* 9, no. 4 (1976): 12.

³⁰ Bent, "The Turkish Bureaucracy as an Agent of Change", 60.

³¹ "Her işte en doğruyu ve en iyiyi yapan Büyük Şefimiz Atatürk, beni parti Genel Sekreterliği ödevinden affettiler." CHP Genel Sekreteri olan Recep Peker'in 15 Haziran 1936 tarihinde kaleme aldığı ve CHP ile Halkevi Başkanlıkları'na ilettiği görevden ayrılma yazısından. Ayrıntılı bilgi için bkz. Koçak, *Madalyonun Arka Yüzü*, 114.

³² Tutum, "Yönetimin Siyasallaşması ve Partizanlık", 30.

anlamını ve değerini yitirmekte, atama, terfi vb. görev tanımlarında başka öncelikler devreye girmektedir. Bu da gerek kamusal görevlerin yerine getirilmesinde verimliliği ve etkililiği zaafa uğratmakta gerekse de kamusal işleyişte ve devlet yönetiminde eleştiri ve kendini yenilemenin önemini kaybetmesine neden olmaktadır.

Bu durumda yerleşik, nesnel ve bazı kriterlere göre nispeten bağımsız bir bürokrasinin işlenmesi olanaksız hale gelir. Çok partili-demokratik siyasal sistem işleyişine uygun olan yansız ve siyasetten görece bağımsız bir bürokratik işleyiş anlamını yitirir. Dahası iktidardaki siyasal parti kendi politikasını ve çıkarını genelin isteği ve çıkarı gibi sunmaya çalışır³³. Kamu hizmetlerinin tarafsızlık ilkesinin zedelenmesi, isabetsiz yatırımlar ve kısa vadeli, iyi planlanmamış politikalar için zaman, emek ve para harcanması; hukuk düzeni, adalet ve hakkaniyetin yara alması; hızlı yönetici devri; kısa soluklu ve temelsiz kamu siyasalarının oluşması, parti menfaatlerinin pek çok şeyin önüne geçmesi, kariyer ilkesinin yara alması negatif sonuçlar söz konusu parti-devlet, siyaset-bürokrasi özdeşliğinin sonuçları arasında değerlendirilebilir³⁴.

Olası ve çoğu durumda pratikte de karşılaşılan iki sonuca da işaret etmek yerinde olacaktır. Bunlardan ilki parti-devlet bütünleşmesinin bir yönüyle siyasal alanı da daraltıcı bir etkiye sahip oluşudur. Başka bir anlatımla bürokrasiyle siyasetin özdeşliğinde, özellikle Tek Parti dönemi nazarı dikkate alındığında siyasetin ve siyasal süreçlerin anlamını yitirdiği bir mekanizma işler olabilmektedir. Durgun’un değerlendirmesiyle söz konusu dönemde siyasete aday olacaklar parti örgütünün ve yöneticilerinin onayını almak durumunda olduklarından, mülki yöneticiler aynı zamanda parti başkanı da olduklarından hem idari açıdan hem de siyasal açıdan muazzam bir etki ve güce kavuşmuşlardır³⁵. Bu da özellikle hem il başkanı hem de vali olan kamu görevlilerinin görev tanımı içerisine giren yerlerde siyaseti ve bürokrasiyi bir bütün olarak kontrol edebilmeleri gibi bir sonuç doğurmuştur. Dolayısıyla bu örnekte siyaset bürokrasiye tabi olmuştur³⁶.

Bu boyutun bir yansıması da meclisin işlevsizleşmesi, anlam ve değerini yitirmesidir. Meclis görünüşte var olan, temsilcilerinin atama ile belirlendiği bir onay ve sembolik temsil makamı olmanın ötesine geçememiştir³⁷. Zira meclise ve hükümete egemen tek bir parti, güçlü

³³ Tutum, “Yönetimin Siyasallaşması ve Partizanlık”, 10.

³⁴ Gülise Gökçe, Ali Şahin ve Erhan Örselli, “Türkiye’de Siyasetin Bürokrasi Üzerindeki Etkisi: Siyasallaşma”, *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi* 2, no. 4 (2002): 54.

³⁵ Durgun, “Türk Kamu Yönetiminde Bürokratik Siyaset”, 89.

³⁶ Bunun çarpıcı örneklerinden birisi elindeki yetkilerle aşırı güçlenmiş olan İstanbul Valisi Muhittin Üstündağ’ın Atatürk sonrası CHP içi iktidar mücadelesinin aktif bir tarafı olabilecek bir konuma ulaşmış olmasıdır. Bu süreçte İnönü karşıtı cephede yer alan Muhittin Üstündağ, İnönü’nün Cumhurbaşkanı seçilmesinden sonra görevinden alınmış ve çeşitli yolsuzluk davalarıyla suçlanarak yargılanmıştır. Bu konuda bkz. Yetkin, “Türkiye’de Otoriterizm: Parti Devleti İktidarlarının Kurulması (1908-1960)”, 206.

³⁷ “1924 Anayasası’na dayanan tek meclisli parlamento teorik olarak bütün gücü elinde bulundurmasına karşın, devlet yönetimine hâkim olan esas güç, iktidardaki parti aracılığıyla yürütmeydi. Yasama, yürütme ve yargının birbirlerini karşılıklı olarak denetlemeleri söz konusu değildi.” Kemal Karpat, *Osmanlı’dan Günümüze Elitler ve Din*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2009): 103; “1924’te kabul edilen yeni anayasaya göre... itina ile seçilen mebuslar, Birinci Meclis tarafından formüle edilen kalkınma ve demokrasiye yönelik sosyo-ekonomik programı savunmak yerine liderlerinin kültürel devrimini desteklemeye hazır görünüyordular.” Karpat, *Osmanlı’dan Günümüze Elitler ve Din*, 186: “Kurulan mekanizma... sonuçta yürütmeye nispeten daha bağımsız bir statü sağlıyordu. Bu statü içinde, geniş bir eylem olanağı bulan elemanlar, kişisel prestijleriyle, fiili olarak çok daha geniş bir hareket serbestliği, bu yoldan da TBMM’ni etkileme gücüne sahip olma elverişliliği bulmuşlardır. Bu güç tek parti rejiminin en etkin dayanağı olmuştur.” Tarık Zafer Tunaya, “Hâkimiyet-i Siyasiye ve Milli Egemenlik: Türkiye’de Siyasal Rejimin Meşruluğunun Dayandığı Temeller”, *Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme*, Editör: Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay, (İstanbul: Alfa-Aktüel Yayınları, 2007): 215.

liderler Atatürk ve İnönü ekseninde işleyen siyasi rejim, hükümetin yasamaya üstün çıkmasına yol açmıştır. Sbu bağlamda CHP Kongreleri, Meclis'e nazaran daha önemli ve merkezi bir karar alma organı olarak işlev görmüştür. Meclis fiilen halkın yansıması ve temsilinin gerçekleştiği bir mekanizma olmadığı gibi önemli kararların alındığı demokratik bir kurum da olmamıştır³⁸. Meclisten beklenen siyasi kararlar alma, yasal-yapısal değişikliklerin gündeme alınması ve olgunlaştırılması, siyasi ve idari kamu görevlilerinin denetlenmesi, halkın istek ve taleplerinin siyasi sisteme aktarılması gibi önemli işlevler ya da askıda kalmış ya da CHP Kongrelerinin veya merkez örgütlerinin uhdesine verilmiştir.

Diğer olası ve fiili sonuç ise halkın yönetime güveninin sarsılmasıdır³⁹. Halk kapsamlı partizan atamalar yapıldığını, yansız olmasını beklediği kamu görevlilerinin açıkça bir siyasi partiyi destekleyen tutumlar takındıklarını değerlendirdikçe yönetime ve siyasi mekanizmaya yönelik bir güvensizlik geliştirir⁴⁰. Yönetimde siyasallaşma yaygın olarak, "hizmet görevlerine/kamu görevlerine atama, yükselmelerde kariyer veya liyakat sistemi yerine yandaş/partili atamalar⁴¹, idare ilişkilerinde ayrıcalıklı işlemlerin yapılması, hizmetleri götürme ve yapmada ayrıcalık yapmak"⁴² gibi hususlarda görülmektedir. Memurların aynı zamanda parti üyesi olması zorunluluğunun bulunduğu bir kamusal işleyişte memurlar ya da memur olmak isteyenler kaçınılmaz olarak partiliğe doğru kayacaktır. Memurlar partizanlaştıkça, vatandaşları da "bizden olanlar ve olmayanlar" şeklinde kayırmaya başlarlar. Devletin bizzat partileşmesi anlamına gelen⁴³ bu durum, halkın, en azından azımsanmayacak belli bir kısmının devlete ve devlet işleyişine güven problemi yaşamasına neden olacaktır/olmuştur.

4. Parti-Devlet Bütünleşmesinin Politik Kültür Açısından Aktarımı

1946 yılında kurulan ve daha önceki siyasi parti denemelerden farklı olarak varlığını on yıl kadar sürdürebilen Demokrat Parti, kurulduğu günden itibaren toplumsal desteğini giderek arttırmış ve girdiği ikinci seçimden birinci parti çıkarak Türkiye'de ilk çok partili siyasi yaşam tecrübesini başlatmıştır. Programını liberal esaslar üzerine tesis eden ve halkın

³⁸ Yetkin, "Türkiye'de Otoriterizm: Parti Devleti İktidarlarının Kurulması (1908-1960)", 199.

³⁹ Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF) örneği (1930) incelendiğinde daha 1946'nın çok öncesinde halkın mevcut siyasi kadrolarla arasının açıldığı, bir güvensizliğin çok farklı nedenlerden ötürü (siyaset-bürokrasi özdeşliği ve bunun handikapları bu nedenlerin önemlilerinden birisidir) giderek derinleştiği görülecektir. Bu durum aynı zamanda bürokrasinin misyon yüklenme işlevi ile de ilişkili hale geldiğinde bürokrasi aynı zamanda toplumda nüvelenen politik kutuplaşmanın da aktif bir tarafı ve hatta belirleyicisi/bileşeni haline gelmektedir. Bu konudaki bir tartışma için bkz. Fatih Ertugay, "Türkiye'de Politik Kutuplaşmanın Tarihsel Kökenleri/Kolektif Hafıza," *Amme İdaresi Dergisi* 55, no. 2 (2022): 27-62.

⁴⁰ Tutum, "Yönetimin Siyasallaşması ve Partizanlık", 30.

⁴¹ Merikoski genel olarak siyasi atamaların sebeplerini şöyle sıralar: Parti üyesi ya da sempatanını ödüllendirmek; parti faaliyetlerine aktif olarak katılabilecek bir kimsenin böyle bir mevkie getirilme avantajını elde etmek; parti vasıtasıyla bir mevkie getirilen bir kimsenin duyması gereken şükran borcundan yararlanmak, böylece yalnız bir vatandaş değil aynı zamanda işgal ettiği mevkiin imkânlarını da parti için seferber etmek düşüncesi; makam ve görev vermek suretiyle genç, enerjik ve iddialı kimseleri parti saflarına çekmek ve onlardan parti çalışmalarında yararlanmak. Veli Merikoski, "The Politicization of Public Administration." *International Review of Administrative Sciences* 39, no. 3 (1973): 211-212: Bu yüzden de "yönetimin siyasileşmesinden beklenen, siyasi iktidara ve onun programına yakın ve duyarlı bir kamu yönetimi cihazı yaratmaktır. Tutum, "Yönetimin Siyasallaşması ve Partizanlık", 36: Bundan dolayı da, özellikle üst düzey yöneticiler her hükümet değişikliğinde yerlerinde edilmekte ve partiye yakın kişiler göreve getirilmektedir. Ali Acar, "Yönetim-Siyaset İlişkisinde Kamuda Personel Politikaları", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 7 (2002): 9.

⁴² Acar, "Yönetim-Siyaset İlişkisinde Kamuda Personel Politikaları", 10.

⁴³ Nurettin Aydın, "Weberyen Bürokraside Liyakat ve Türk Kamu Bürokrasisinden Bir Kesit: 'Siyasetin Bürokrasi İronisi'", *Sayıştay Dergisi*, no. 85 (Nisan-Haziran), (2012): 65.

tam anlamıyla söz sahibi olabileceği bir yönetim anlayışına vurgu yapan DP, Tek Parti yönetiminden hoşnut olmayan neredeyse tüm kesimlerin desteğini alarak iktidara gelmiştir.

Söz konusu iktidar değişikliği hem doğrudan bürokrasiyi hem de kısmen siyaset-bürokrasi ilişkilerini etkilemiştir. Ancak ikincisiyle ilgili olarak ilk elden şunu söyleyebiliriz ki, siyaset-bürokrasi ilişkisinde değişiklik sadece biçimsel bir değişiklik olarak kalmıştır. Başka bir anlatımla DP, muktedir olduğu ve olanak bulduğu ölçüde kendisinden önceki dönemin uygulamalarını tevarüs etmiştir. Bu da bir anlamda politik kültürün etkisi olarak nitelendirilebilir. Bu durum aşağıda kısmen örneklendirilip açıklanmaya çalışılacaktır. DP’li yıllarla birlikte siyaset-bürokrasi özdeşliği kısmen şekil değiştirmeye başlamış⁴⁴, bürokrasinin siyaset mekanizması ve siyasal süreçler üzerindeki etkinliği azalırken, yapısının (yeni memur atamaları vs.) değişmesiyle birlikte siyasal etkiye açık olma vasfı devam etmiştir. Tek Parti döneminde doğrudan siyasetin ve tek partinin organik bir uzantısı görünümünde olan bürokrasi, her ne kadar bu görünümünden uzaklaşsa da siyasetin bir parçası olma vasfını sürdürmüştür.

Bu dönemde bürokrasinin yönetim mekanizması içerisindeki doğrudan ağırlığını kaybettiği söylenebilir. Bürokratlar meclisteki güçlü konumlarını kaybettikleri gibi siyasal aktörlerle olan güçlü bağlarını da yitirmişlerdir⁴⁵. DP her ne kadar iktidarının ilk yıllarında bürokrasinin tarafsızlığına dair bir politika yürütse⁴⁶ de süreç içerisinde bürokrasiyi kendisini tabi kılmaya çabalamıştır. Bu durum öncelikli olarak bir nevi Tek Parti’li iktidar yıllarına öykünmenin başka bir versiyonu olarak düşünülebilir. Diğer bir ifadeyle 1936’daki parti ile bürokrasi arasındaki az da olsa var olan uyumsuzluğu ortadan kaldırmaya dönük nihai çaba parti ile devleti bütünleştirmek şeklinde hayata geçirilirken, DP ise çözümü bürokrasiyi ya tamamen kontrol ederek ya da büyük oranda pasifize ederek sağlamakta görmüştür.

DP daha iktidarın ilk yıllarında aldığı kararla çok sayıda vali ve kaymakamı görevden almış, askeri bürokraside de büyük değişiklikler ve atamalar gerçekleştirmiştir. Devamında da kısa bir süre sonra (1953) bir emeklilik kanunu ile devlet kurumlarında 25 yıl çalışmış hâkim, memur ve subaylarla diğer ücretli çalışanların kurumlarınca hiç bir neden gösterilmeksizin emekli edilmesi yoluna gidilmiştir. Emekli edilenlere idari yargı yoluna başvurma hakkı açık bırakılmamıştır⁴⁷. DP böylece kendi politikalarını hızlı, etkili ve verimli bir şekilde kısa sürede uygulayabilmek için, kendisinden sonraki siyasal hareketlerin de takip edeceği üzere siyasallaştırmayı temel çözüm yolu olarak görmüştür⁴⁸. Bu politik tutum ve izlek sonraki dönem iktidar-bürokrasi ya da siyaset-bürokrasi ilişkilerine de miras olarak kalmış; bu ilişki inişler ve çıkışlar göstererek, yüzeysel ya da çok derin krizlere sebebiyet vererek bugüne kadar ulaşmıştır.

Her yeni iktidarın önceki dönemden kalan ve *bolca* siyasallaşmış bürokrasi ile mücadele etmek durumunda kalmasının yol açtığı sorunlardan birisi de bunun için ciddi bir çaba ve enerji sarf etmek durumunda kalmalarıdır. Bu doğrultuda söz konusu amaçlarına ulaşmak için de kimi hallerde hukuku ve idari prosedürleri hiç olmadığı kadar esnetmek ve zorlamak gibi bir yola girebilmeleri de bu sorunlardan birisi olarak değerlendirilebilir. Örneğin Demokrat Parti

⁴⁴ Bunun ilk yansıması dönüşüme uğrayana kadar bürokrasinin yeni siyasal elite ve toplumdaki yeni güçlerle çatışma içine girmesidir. Heper, *Türk Kamu Bürokrasisinde Gelenekçilik*, s. 71.

⁴⁵ Mehmet Göküş, “Demokrat Parti Döneminde Türk Kamu Bürokrasinin Genel Görünümü”, *SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi* 3, no. 5 (2003): 42.

⁴⁶ Metin Heper, *Türkiye’de Devlet Gelenegi*, (İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 2010): 116.

⁴⁷ Yetkin, “Türkiye’de Otoriteryanizm: Parti Devleti İktidarlarının Kurulması (1908-1960)”, 332.

⁴⁸ İzci ve Bozdoğan, “Türk Kamu Yönetiminde Bir Problem Alanı Olarak Bürokrasi-Siyaset İlişkisi”, 42.

kendisi ile uyumlu çalışmayan bürokrasiyi tasfiye edebilmek için “bakanlık emrine alma”, “re’sen emekliye sevk etme”, “hükümet işlerine karşı Danıştay yolunu kapama” gibi yollara başvurmuştur⁴⁹. Bu uygulamaların öncelikle siyasetle uyumsuz da olsa yetkin bürokratik personelin de tasfiye anlamına gelecek olumsuz bir sonucunun olabileceğinin altını çizmek gerekir. İkinci olarak da iktidarlar ilgili bürokratları tasfiye etmek için söz konusu yöntemlere başvurarak hukuku ve idari prosedürleri esnetmek ya da zorlamakla bu prosedürlerin ve cari hukukun istikrarını, güvenilirliğini ve etkililiğini zaafa uğratmaktadırlar. Bu da tümel olarak idari mekanizmanın prosedürel ve hukuki yapısına zarar vermektedir. Beri yandan bir bütün olarak ülkenin, siyasetin, yönetim mekanizmasının enerjisinin ülke refahının arttırılmasına, kalkınmanın sağlanmasına, etkili ve verimli bir siyasal-bürokratik sürecin inşa edilmesine harcanamaması gibi son derece olumsuz bir sonuç da ortaya çıkmaktadır.

Cumhuriyet’in kuruluş yılları ve sonrasında bürokrasinin siyasetle bütünleşmesi, organik bir ilişki tesis etmesi, bir anlamda parti-devlet ya da siyaset-bürokrasi bütünleşmesi zamanla bürokrasinin kendisini tüm idari ve politik alanın yegâne gücü ve salahiyet sahibi aktörü olarak görmesine de evrilmiştir. Bürokrasi değişen iktidarlar karşısında çoğunlukla konumunu korumaya ve sürdürmeye çalışmış, bu da siyasetle çatışmalı bir ilişkinin ortaya çıkmasına ve siyasetin gücü nispetinde de bürokrasiyi dönüştürmeye ve kendi politikleşmiş bürokrasisini yaratmaya çalışmasına yol açmıştır. Özellikle bazı zaman dilimleri bürokrasinin, siyaset kurumunun da etkisi ile yoğun bir şekilde politize olduğu yıllar olarak dikkati çekmektedir. 1973 sonrası, 1983, 1990’lı yılların bir bölümü ve 2000’li yıllar sonrası böyle dönemler olarak dikkati çekmektedir. Durgun, 1973 ve devam eden yılları Tek Parti yılları sonrasında bürokrasinin partizanlaşmasının önemli dönüm noktalarından birisi olarak nitelendirir. Bu dönemde bürokrasinin sadece üst kademelerinin değil orta ve alt kademelerinin dahi aşırı derecede politikleştiğini belirtir⁵⁰.

2000’li yılların hemen başındaki iktidar değişikliği Türkiye’de uzun süre sonra koalisyonuz tek partili bir iktidarın yaşandığı dönem olarak kayıtlara geçmiştir. Bununla birlikte bu dönem DP’li yıllara benzer şekilde uzunca bir süre iktidar-bürokrasi çekişmesine ve gerilimine sahne olan yıllar olmuştur. Öyle ki iktidar seçkinleri siyasal söylemlerinde bu durumu sıkça gündeme getirmişler, bürokrasinin ayak sürümesinden, sosyo-politik gelişmelere engel olduğundan⁵¹ hareketle kendi seçmenlerine dönük yakınmacı bir siyasal dil⁵² geliştirmişlerdir. Bu süreçte iktidar ile diğer bürokratik kurumlar arasında sistem krizine yol açacak nitelikte büyük gerilimler yaşanmıştır. Başta Danıştay olmak üzere Anayasa Mahkemesi, MGK ve diğer üst, orta ve daha alt düzeydeki bürokratik kademe ve birimlerle sık sık sorunlar yaşanmıştır. Hatta zaman zaman ülke askeri darbelerin eşğine kadar

⁴⁹ Durgun, “Türk Kamu Yönetiminde Bürokratik Siyaset”, 92.

⁵⁰ Durgun, “Türk Kamu Yönetiminde Bürokratik Siyaset”, 95.

⁵¹ Abdullah Yılmaz ve Tahsin Güler, “AK Parti Hükümetleri Döneminde Siyaset ve Bürokrasi Arasındaki Güç Mücadelesinin Devlet Planlama Teşkilatı Üzerinden Okunması”, *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 14, no. 2 (2016): 301; Ayrıca benzer içerikli konuşmaların ayrıntılı bir dökümü ve değerlendirmesi için bkz. Tahsin Güler, “AK Parti İktidarları Döneminde Türkiye’de Siyaset-Bürokrasi İlişkisi (2002-2012)”, (Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2015).

⁵² Bu yakınmacı dilin dışında iktidar, özellikle dış konjonktürün de etkisi ile bir dizi yapısal reformu hayata geçirerek, “vesayet odakları” olarak nitelendirdiği sivil siyaset dışı güç merkezleri ile mücadele etmiş ve bu mücadelesini başarıya ulaştırmıştır. Bu konuda bkz. Turan Şener, “AK Parti Dönemi Siyaset Bürokrasi İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme”, *Siyaset Bürokrasi İlişkisi*, Editör Hakan Alptürker, (Konya: LiteraTürk Academia, 2021): 210.

gelmiştir⁵³. Demokratik siyaset açısından tüm bu süreçlerde özellikle bürokrasinin, sivil siyasetin hukuki-meşru pozisyonunu tanımama ya da bunu aşındırma yönündeki adımları ve pozisyonu söz konusu krizlerin ve gerilimlerin temel nedenini oluşturmuştur. Bu pozisyon ise hiç şüphesiz politik kültür ve geçmişten kalan bir mirasın yansıması olarak tezahür etmiştir.

Bununla birlikte mevcut iktidar seçmen desteğini arttırarak siyasal çoğunluğunu ve iktidar olma vasfını sürdürdükçe zamanla asker ve sivil bürokrasi üzerindeki ağırlığını ve hâkimiyetini tesis etmeye başlamıştır. İç ve dış konjonktürün de etkisiyle iktidar, çeşitli düzeylerdeki bürokratik güç mücadelesinden başarılı çıkarak siyasal alana nüfuzu nispetinde bürokratik alana da nüfuz edebilme imkânını elde etmiştir. Söz konusu zaman diliminde ülkenin hükümet sisteminin parlamenter sistemden Türk tipi cumhurbaşkanlığı sistemi şeklinde değişmesinin de siyaset-bürokrasi ilişkilerinde önemli bir kırılmaya işaret ettiğini belirtmek gerekir. Bu sistemsel-yapısal politik kırılma, politik geçmiş ve politik kültürden tevarüs edilen mirasın da etkisi ile birleşince siyasetin bürokrasi üzerindeki mutlak bir üstünlüğüne dönüşmüş; bu üstünlük tüm Cumhuriyet dönemi boyunca, özellikle bazı dönemlerde bariz bir şekilde açığa çıkan pratiği anımsatırcasına siyaset-bürokrasi özdeşliğine yaklaşmıştır. Başka bir ifadeyle daha önceki benzer süreçlerde görüldüğü üzere bu durum hızlı bir şekilde siyasetle bürokrasinin belli oranlarda iç içe geçmesi gibi bir durumun gözlenmesine neden olmuştur. İktidar bürokratik prangalardan ve ağırlıklardan kurtulduğu ve siyasal yapıyı değiştirdiği nispette, bürokrasi üzerinde denetimsiz bir güce erişmiş, bu da atamalardan terfilere pek çok hususta modern bürokrasi teorisi ve uygulamasından sapmaları beraberinde getirmiştir. Sonuç itibariyle çalışmanın bu kısmına kadarki bölümlerde işaret edilen ve benzer bir özdeşleşmenin ya da iç içe geçmenin yaşandığı her dönemde gözlenen sorunlar⁵⁴ bu dönemde de kendisini göstermeye başlamıştır.

Sonuç

Bürokrasinin genellikle kendi dışında alınmış siyasal kararları uygulayan uzmanlaşmış bir kurumlar ve prosedürler bütünü olarak değerlendirilir. Böyle değerlendirilmediğinde, dışarıdan bir misyon yüklenmesi ya da zamanla bürokrasinin bu misyonu içselleştirmesi gibi etki ve itkilerle siyasetin doğrudan ve aktif bir parçası haline gelir ki, bu da onu demokratik işleyiş ve prosedürler açısından ciddi bir sorun öbeği haline getirir. Bu durum, bürokrasi ve bürokratların, siyaset kurumun denetimi dışında veya bu denetime tabi bir şekilde, kendine özgü rasyonel-yasal bir model çerçevesinde faaliyet göstermediği bir işleyişe neden olur. Son tahlilde tarafsızlığını yitirmiş ve belirli sosyo-politik hareketlerin öncüsü olan, idealize edilen bir toplum modeli ve siyasal sistemi hayata geçirmeye çalışan bir bürokrasi ortaya çıkar. Bu durumda şayet mevcut siyasal iktidar söz konusu idealize edilen toplum modeli ve siyasal sistem anlayışı ile örtüşen bir anlayışa sahipse, arada uyumlu bir ilişki değilse çatışmalı ve gerilimli bir ilişki ortaya çıkmaktadır. Örtüşmenin olmadığı durumlarda, bürokrasi siyasal iktidarların meşruluğunu sorgulamaya açmakta, siyasal iktidarlar ise bürokrasinin yeterliliğini, becerilerinin ve kapasitesini tartışma gündemine taşımaktadır. Sonuçta her iki halde de sosyo-politik bir istikrarsızlık kendisini göstermekte, bu istikrarsızlık siyasal

⁵³ 15 Temmuz Kalkışması bir askeri darbe teşebbüsü olmakla birlikte, motivasyonu ve harekete geçirici güçleri ve etkisi daha öncekilere benzer nitelikler göstermediğinden ve Türk siyasetindeki klasik siyaset-bürokrasi gerilimine yaslanmadığından yukarıda zikredilmemiştir.

⁵⁴ Bu sorunlar daha ayrıntılı bir değerlendirmesi için şu çalışmalara bakılabilir: Bilal Eryılmaz, “Kamu Bürokrasisinin Denetlenmesinde Yeni Gelişmeler,” *Amme İdaresi Dergisi* 26, no. 4 (1993): 81–106; Faruk Ataay, “Neoliberal Reformlar, Devletin Yeniden Yapılandırılması Ve Kamu Hizmetlerinde Dönüşüm,” *Akdeniz İİBF Dergisi*, no. 30 (2015): 20–39; Şener, “AK Parti Dönemi Siyaset Bürokrasi İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme”.

iktidarların değişiyor olmasına karşı kendisini biteviye devam ettirmektedir. Başka bir anlamda *istikrarsızlıkta istikrar* sağlanmaktadır.

Bu açıdan bakıldığında Türkiye’de de politik kültürün baz etkisi nedeni ile bu ilişki, yani istikrarsızlıkta istikrar tüm politik hayata sirayet edecek şekilde kendisini göstermektedir. Her yeni iktidar ile mevcut bürokratik yapı arasında uzunca bir süre gerilimli bir ilişki açığa çıkar. İktidar kısa ömürlü olursa bürokrasi kazanır. İktidar uzun ömürlü olursa bürokrasi değişime uğrar. Bu da bir sonraki iktidar değişiminde, yeni iktidar için bir sorun alanı demektir. Bu durum-istikrarsızlık döngüsel olarak tekerrür eder.

Buradaki ironi şudur: Gerek bürokrasi gerekse de siyaset söz konusu istikrarsızlığın farkındadır. Fakat çözüm adına ortaya koydukları şey-çaba bizzat istikrarsızlığın kaynağına dönüşür. Şöyle ki, bürokrasi sorun olarak siyasetin kendisini görür. Ona göre siyaseti; yetersiz, “devlet”in temel misyonuna ters bir dünya görüşüne sahip, bilinçli olmayan halkın oyları ile iktidarı ele geçirmiş ve fakat meşruiyeti kesinlikle sorgulamaya açık bir alan olarak görür ve onunla mücadeleye girişir. Siyaset ise tersinden pek çok sorunun kaynağı olarak bürokrasiyi görür; seçmen desteği nispetinde atamalar, reformlar, doğrudan ya da dolaylı, açık ya da örtük çeşitli araçları kullanarak bürokrasiye etki ve nüfuz etmeye çalışır. Tam da bu noktada ironi açığa çıkar. Zira sorunun çözümü olarak görülen şey esasında bizzat sorunun kendisidir.

Öte yandan Türkiye örneğinin analizi başka hususları da açığa çıkarır. Bir kere en başından itibaren bürokrasi-siyaset özdeşliği bir örnek olarak değerlendirildiğinden, süreç içerisinde farklı dönemlerdeki siyasal iktidarlar ve partiler kendi bürokrasilerini yaratmaya çalışmışlardır. Tek Parti’li yıllar sonrasındaki hemen hemen tüm iktidarlar temelde iki nedenden ötürü, Tek Parti’nin yaptığına benzer şekilde bürokrasiyi siyasete/iktidara bağımlı hale getirmeye çalışmışlardır. Bunlardan birincisi Tek Parti döneminde kurumsallaşan ve resmî ideoloji halinde gelen çerçeve ideolojinin siyasal alanı daraltıcı etkisinden çıkabilmenin yollarından birisinin bürokrasiye hâkim olmaktan geçtiğini düşünmeleridir. Zira bu daraltıcı-sınırlayıcı resmî ideolojinin en yılmaz savunucuları genellikle sivil-asker bürokrasi olmuştur. Dolayısı bu çerçevenin dışına çıkmayı engelleyen bürokrasinin dönüştürülmesi ve ona hâkim olunması aynı zamanda resmî ideolojinin de esnetilebilmesinin yolu olarak görülmüştür.

İkinci olarak da Tek Parti dönemi uygulamaları, sonraki iktidarlara bürokrasiyi bütünüyle ele geçirmenin, ona hâkim olmanın, onu partinin bir uydusu haline getirmenin ne kadar pratik, etkin ve yarar sağlayıcı bir yöntem olduğunu göstermiştir. Dolayısıyla iktidarlar bürokrasinin bütüncül kontrolü ile ideolojik ve pragmatik hedeflerine daha çabuk bir şekilde ulaşabileceklerini çıkarsamaktadırlar.

Şu hususun da altını kalın bir şekilde çizmek gerekir: Tek Parti yıllarındaki parti-devlet bütünleşmesi, bürokrasiye bir misyon yüklediğinden bürokrasinin siyasallaşmasını da beraberinde getirmiştir. Bununla birlikte bu durum bürokrasinin toplumun belirli kesimleri ile bu kesimlerin siyasal temsilcileriyle arasına mesafe koymasına neden olmuştur. Hal böyle olunca çok partili yaşamla birlikte, bürokrasinin arasına mesafe koyduğu toplum kesimleri kendi siyasal temsilcilerini iktidara taşıdıkları nispette bu temsilciler ile bürokratik seçkinler arasında bir gerilim ve çatışma kendisini göstermiştir. Bu gerilim demokratik ülkelerdeki klasik siyaset-bürokrasi geriliminin bir hayli ötesinde tezahür eden bir gerilim olmuştur. Öyle ki bu gerilim genellikle iki şekilde çözüme kavuşturulmaya çalışılmıştır: Bunlardan ilki bürokrasinin kendi alanını tahkim etmeye çalışması, kendisini daha güçlü ve sivil siyasete karşı korunaklı hale getirmeye çalışmasıdır. Bunun en önemli pratik sonucu ise sivil bürokrasinin de desteğini alarak askeri bürokrasinin gerçekleştirdiği darbelerdir. Darbe

sonrası gelişmeler ise gerek hukuki olarak gerekse de kurumsal ve pratik olarak bürokrasinin alan kazanması (MGK, Anayasa Mahkemesi, DPT, YÖK, RTÜK, BDDK ve farklı yasal-hukuki düzenlemeler gibi kurumların ihdası) ile sonuçlanmıştır. Diğer çözüm ise sivil siyasetin, mevcut bürokratik direnci ve blokajı aşma yolu olarak bürokrasiyi aşırı siyasallaştırmasıdır. Üst düzeyden alt düzeylere kadar siyasal atamaların yapılması, bürokrasinin siyasetin organik bir uzantısına⁵⁵ dönüştürülmesi ve böylece onun aşırı özerkliğinin tesviyesi söz konusu pratiğin tezahürleridir.

Her iki çözüm çabası demokratik ideallerden ve teamüllerden bir hayli uzak teşebbüsler olduğu kadar, siyasal ve idari sistemi her defasında daha da fazla deforme eden uygulamalar olmuştur. Bu çabalar; sağlıklı kurumsal hafızaların ve verimli örgüt iklimlerinin oluşmaması bir kenara, enerji, zaman ve imkân kayıplarına sebebiyet veren, etkililik ve verimliliği son derece azaltan ve nihayetinde topyekûn bir refah kaybına neden olan uygulamalar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kaynakça

- Acar, Ali. “Yönetim-Siyaset İlişkisinde Kamuda Personel Politikaları”. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 7, (2002): 5–14.
- Akçakaya, Murat, ve İlhan, Kübra. “Bürokrasi-Siyaset İlişkisi Bağlamında Başkanlık ve Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemlerinin İncelenmesi”. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, no 23 (2021): 589 - 624.
- Allen, Kieran. *Max Weber: A Critical Introduction*. Londra: Pluto Press, 2004.
- Ataay, Faruk. “Neoliberal Reformlar, Devletin Yeniden Yapılandırılması Ve Kamu Hizmetlerinde Dönüşüm”. *Akdeniz İİBF Dergisi*, no. 30 (2015): 20–39.
- Aydilek, Emre. “Türk Siyasal Hayatında Bürokrasi-Siyaset İlişkisi”. *Kastamonu İletişim Araştırmaları Dergisi* 3, (2019): 57–72.
- Aydın, Nurettin. “Weberyen Bürokraside Liyakat ve Türk Kamu Bürokrasisinden Bir Kesit: ‘Siyasetin Bürokrasi İronisi’”. *Sayıştay Dergisi* (Nisan-Haziran), no. 85 (2012): 51–67.
- Belet, Muhammed Sami. “Türk Kamu Yönetiminde Siyaset ve Bürokrasi İlişkisi: Üst Kurullar Bürokrasisi”. Yüksek lisan tezi, Selçuk Üniversitesi, 2008.
- Bent, Frederick T. “The Turkish Bureaucracy as an Agent of Change”, *Administration & Society* 1, no. 1 (1969): 47–64.
- Çiftçi, Sabri ve Tekin, Yusuf. *1877’den Günümüze Türkiye’de Parlamento*. Ankara: Siyasal Kitabevi, 2007.
- Demir, Fatih. “Bürokrasi-Demokrasi İlişkisi ve Bürokratların Seçilmişlerce Kontrolü Sorunu”, *Yönetim ve Ekonomi Dergisi* 18, no. 2 (2011): 63–84.
- Dreyfus, Françoise. *Bürokrasinin İcadı: Fransa, Büyük Britanya ve ABD’de Devlete Hizmet Etmek*.

⁵⁵ Bu durum orta ve uzun vadede siyasal iktidarların kendisine de kaybettiren bir bumerang etkisi yapmaktadır. Bürokratik atamaların zamanla her düzeyde doğrudan siyasal partilerin kontrol ve etkisine açık ve tabi hale gelmesi, bürokrasinin etkililiğini ve verimliliğini kaybetmesine, kamusal işlerin ve yönetsel faaliyetlerin görülmesinde zafiyetlere, toplumdaki atamalara ilişkin hakkaniyet ve liyakat ilkelerinin zedelendiğine dair kanaatin derinleşmesine de bağlı olarak toplumsal bir hoşnutsuzluğa ve en nihayetinde oy ve seçmen desteği kaybına yol açabilmektedir.

- İstanbul: İletişim Yayınları, 2007.
- Du Gay, Paul. *The Values of Bureaucracy*. New York: Oxford University Press, 2005.
- Durgun, Şenol. "Türk Kamu Yönetiminde Bürokratik Siyaset", *Gazi Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, (2002): 83-102.
- Erdoğan, Caner. "Tek Parti İktidarı Dönemi'nde (1923-1950) Cumhuriyet Halk Partisi'nin İdeolojik Değişim Ve Dönüşüm Sürecinin Çözümlemesi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 10, no. 51 (2017): 270-79.
- Ertugay, Fatih. "Türkiye'de Politik Kutuplaşmanın Tarihsel Kökenleri/Kolektif Hafıza", *Amme İdaresi Dergisi* 55, no. 2 (2022): 27-62.
- Ertugay, Fatih. "Türkiye'de Siyasetin Dinamiklerini Analizde Anahtar Bir Kavram: Politik Kültür", *Türkiye'de Siyasal Hayat ve Kurumlar Bağlamında Siyaset Bilimi Çalışmaları*, Editör Adem Çelik ve Atıl Cem Çiçek, İstanbul: EfeAkademi Yayınları, 2020.
- Eryılmaz, Bilal. "Kamu Bürokrasisinin Denetlenmesinde Yeni Gelişmeler", *Amme İdaresi Dergisi* 26, no. 4 (1993): 81-106.
- Gencer, Bedri. "Türk Siyasi Kültürü: Analitik Bir Çerçeveye Doğru", *Liberal Düşünce Dergisi* 8, no. 32 (2003): 97-118.
- Giddens, Anthony. *Politics and Sociology in the Thought of Max Weber*. London: Macmillian Education, 1972.
- Gökçe, Gülise, Ali Şahin, and Erhan Örselli. "Türkiye'de Siyasetin Bürokrasi Üzerindeki Etkisi: Siyasallaşma", *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi* 2, no. 4 (2002): 45-58.
- Göküş, Mehmet. "Demokrat Parti Döneminde Türk Kamu Bürokrasisinin Genel Görünümü", *SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi* 3, no. 5 (2003): 41-62.
- Güler, Tahsin. "2000'li Yıllar Türkiyesinde Siyaset-Bürokrasi İlişkilerinin Kamu Yönetimi Reformları Üzerinden Okunması", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 19, no. 36 (2016): 347-382.
- Güler, Tahsin. "AK Parti İktidarları Döneminde Türkiye'de Siyaset-Bürokrasi İlişkisi (2002-2012)", Doktora tezi, Sakarya Üniversitesi, 2015.
- Heper, Metin. *Modernleşme ve Bürokrasi*. Ankara: Türk Sosyal Bilimler Derneği Yayınları, 1973.
- Heper, Metin. *Bürokratik Yönetim Geleneği*. Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi İdari İlimler Yayınları, Yayın No: 23, 1974.
- Heper, Metin. *Türk Kamu Bürokrasisinde Gelenekçilik ve Modernleşme, Siyaset Sosyolojisi Açısından Bir İnceleme*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1977.
- Heper, Metin. *Türkiye'de Devlet Geleneği*. İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 2010.
- İzci, Ferit ve Bozdoğan, Selim. "Türk KamYönetimindeBir Problem Alanı Olarak Bürokrasi-Siyaset İlişkisi", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 34 (2016): 33-46.
- Kalaycıoğlu, Ersin. "Türkiye'de Politik Rejimin Evrimi ve Yasama Sistemi", *Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*, Editör: Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay. İstanbul: Alfa-Aktüel Yayınları, 2007.
- Karpat, Kemal. *Osmanlı'dan Günümüze Elitler ve Din*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2009.

- Kavanagh, Dennis. *Political Culture*. New York: The Macmillan Press, 1972.
- Koçak, Cemil. *Türkiye’de Milli Şef Dönemi I*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.
- Koçak, Cemil. *Madalyonun Arka Yüzü*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2021.
- Lawson, Stephanie. *Culture and Context in World Politics*. New York: Palgrave Macmillan, 2006.
- Merikoski, Veli. “The Politicization of Public Administration”, *International Review of Administrative Sciences* 39, no. 3 (1973): 211–24.
- Metinsoy, Murat. “Kemalizmin Taşrası: Erken Cumhuriyet Taşrasında Parti, Devlet ve Toplum”, *Toplum ve Bilim Dergisi* 117, (2010): 1-31.
- Mutlu, Sevda. “Tek Parti Döneminde Parti Devlet Bütünleşmesine Bir Örnek: ‘Dilek Sistemi’”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 29, no. 86 (2013): 53–102.
- Özbudun, Ergun ve Gençkaya, Ömer Faruk. *Democratization and the Politics of Constitution-Making in Turkey*. New York: CEU Press, 2009.
- Stivers, Camilla. *Democracy, Bureaucracy, and The Study of Administration*. New York: Westview Press, 2000.
- Sunar, İlkey. *Demokrasi Türkiye Serüveni*. İstanbul: Doruk Yayınları, 2010.
- Şener, Turan. “AK Parti Dönemi Siyaset Bürokrasi İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme”, *Siyaset Bürokrasi İlişkisi*, Editör Hakan Alptürker, Konya: LiteraTürk Academia, 2021.
- Tierean, Ovidiu ve Bratucu, Gabriel. “The Evolution of the Concept of Bureaucracy”, *Bulletin of the Transilvania University of Braşov* 2, no. 51 (2009): 185–200.
- Travers, Max. *The New Bureaucracy*. Bristol: Cromwell Press, 2007.
- Tunaya, Tarık Zafer. “Hâkimiyet-i Siyasiye ve Milli Egemenlik: Türkiye’de Siyasal Rejimin Meşruluğunun Dayandığı Temeller”, *Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme*, Editör: Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay. İstanbul: Alfa-Aktüel Yayınları, 2007.
- Tunçay, Mete. *Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması, 1923-1931*. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2005.
- Tutum, Cahit. “Yönetimin Siyasallaşması ve Partizanlık”, *Amme İdaresi Dergisi* 9, no. 4 (1976): 9–32.
- Uyar, Hakkı. *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*. İstanbul: Boyut Yayınları, 2012.
- Weber, Max. *Bürokrasi ve Otorite*. Ankara: Adres Yayınları, Çev. H. Bahadır Akın, 2005.
- Welch, Stephen. *The Concept of Political Culture*. New York: The Macmillan Press, 1993.
- Yetkin, Engin. “Türkiye’de Otoriteryanizm: Parti Devleti İktidarlarının Kurulması (1908-1960)”, Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2018.
- Yılmaz, Abdullah ve Güler, Tahsin. “AK Parti Hükümetleri Döneminde Siyaset ve Bürokrasi Arasındaki Güç Mücadelesinin Devlet Planlama Teşkilatı Üzerinden Okunması”, *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 14, no. 2 (2016): 294–316.
- Zengin, Ozan. “Parti İle Devletin Bütünleşmesi”, *Açıklamalı Yönetim Zamandizim 1929-1939*, Editör Birgül Ayman Güler, Ankara: AÜ SBF KAYAUM, 2007.

Summary

Political culture and historical heritage have such an impact and importance in Türkiye, similar to the examples of all countries where political culture influences current political events in the historical flow. It is even possible to say that, unlike other countries, political culture in Türkiye has a greater influence on current political events, developments, attitudes and behaviours. Considering the capacity of political culture studies to reveal politics-culture relations and historical continuities or ruptures, determining these continuities in Türkiye will be important in terms of revealing the relationship between the historical and the contemporary.

For this reason, in order to develop a general understanding, the past needs to be repeatedly analysed. Similarly, this understanding will provide the following: To uncover the influence of the past on the present in a multidimensional and multidirectional way, both horizontally and vertically. Different elements can affect the later in different ways in different contexts. In this study, a period and development at a very specific point in the context of this impact will be discussed. In 1936, the political and administrative integration of the state with the single party/CHP, which completely encompassed the political sphere in Türkiye with a political decision, and the consequences that this led to/may have led to in terms of political culture will be scrutinised.

In the period known in the literature as the Single Party period, when there was no other party in the political system, all political processes were undertaken by a single party, and all administrative mechanisms and processes outside the political processes were controlled by a single party, the main and most important/noteworthy administrative tasks were combined with the party organisational structure and tasks. In 1936, İsmet İnönü, the Prime Minister and Deputy Chairman of the CHP, issued a circular stating that the Secretary General of the CHP would also serve as a member of the government/Minister of Interior and the governors would serve as the provincial chairmen of the CHP, thus the process of integration of the state and the party entered an official stage.

With this stage, the state and the two most important tasks in its administrative organisation (the ministry of internal affairs and the governorships) were directly integrated with the party. Thus, two separate structures, which were expected to be politically and administratively independent from each other, were reduced to one. The study will first briefly discuss the process and dynamics that led to the emergence of the Single Party phenomenon, and then the state-party integration in 1936 and its consequences. Following these evaluations, the factual content and quality of the developments in question in terms of political culture will be tried to be revealed and their relationship with the current situation will be mentioned, provided that it is a very brief evaluation.

One of the most remarkable developments in terms of its structural characteristics and consequences in terms of politics-bureaucracy relations in Türkiye is the party-state integration that took place during the Single Party years (1936). However, it should be emphasised that prior to this date, bureaucrats in the Single Party period were also party members. In other words, this period is a period in which there was no distinction between bureaucracy and politics and bureaucrats also had political identities. In this context, both the civilian and military bureaucracy have established an organic bond with the Cumhuriyet Halk Party (the Republican People's Party), the only party of the period.

During and after the foundation years of the Republic, the integration of the bureaucracy with politics, the establishment of an organic relationship, in a sense party-state or politics-bureaucracy integration, evolved into the bureaucracy seeing itself as the sole power and authorised actor of the entire administrative and political sphere. The bureaucracy has mostly tried to preserve and maintain its position in the face of changing governments, which has led to the emergence of a conflicting relationship with politics and, to the extent of the power of politics, to transform the bureaucracy and create its own politicised bureaucracy. Some periods in particular stand out as years when the bureaucracy was intensely politicised with the influence of the political institution. Post-1973, 1983, part of the 1990s and the post-2000s stand out as such periods.

The change of government at the beginning of the 2000s was recorded as a long period of a single-party government without coalitions in Türkiye. However, similar to the DP years, this period witnessed a long period of power-bureaucracy conflict and tension. In fact, the ruling elites frequently brought this situation to the agenda in their political discourse, and developed a complaining political language towards their own electorate on the grounds that the bureaucracy was dragging its feet and hindering socio-political developments. In all these processes in terms of democratic politics, especially the steps and position of the bureaucracy in the direction of not recognising or eroding the legal-legitimate position of civilian politics have constituted the main cause of these crises and tensions. This position has undoubtedly manifested itself as a reflection of political culture and a legacy from the past.

However, as the current government increased its electoral support and maintained its political majority and its status of being in power, it started to establish its weight and dominance over the military and civilian bureaucracy. Under the influence of the domestic and foreign conjuncture, the government succeeded in the bureaucratic power struggle at various levels and gained the opportunity to penetrate the bureaucratic sphere to the extent of its influence in the political sphere. It should be noted that the change in the country's system of government from the parliamentary system to the Turkish-type presidential system during this period also signalled an important break in politics-bureaucracy relations.

This systemic-structural political rupture, combined with the effect of the legacy inherited from the political past and political culture, has turned into an absolute supremacy of politics over the bureaucracy; this supremacy has approached the identity of politics-bureaucracy, reminiscent of the practice that has been evident throughout the entire Republican period, especially in some periods. In other words, as seen in previous similar processes, this situation rapidly led to a situation in which politics and bureaucracy became intertwined to a certain extent. To the extent that the government got rid of bureaucratic shackles and weights and changed the political structure, it gained uncontrolled power over the bureaucracy, which led to deviations from the theory and practice of modern bureaucracy in many aspects from appointments to promotions. As a result, the problems pointed out in the sections up to this point and observed in every period of similar identification or intertwining began to manifest themselves in this period as well.

Yeni Belgeler Işığında İbrahim Şinâsî'nin Mehmed Emin Âli Paşa ile Münasebetlerinin Erken Dönemi

Ebuzer Karaaslan*

Araştırma Makalesi

* Sorumlu Yazar,
Dr., İçişleri Bakanlığı,
Ankara/TÜRKİYE
ebuzerkaraaslan@gmail.com
ORCID: 0000-0002-5623-4530

Geliş: 4 Temmuz 2024
Kabul: 15 Ekim 2024
Yayın: 10 Kasım 2024

Bu çalışma ön inceleme sürecinde ve yayımlanmadan önce iThenticate ile taranmıştır.

ÖZ

Bu çalışma, Tanzimat Devri'nin siyasî ve entelektüel manada simgesel değere sahip şahsiyetlerinden Mehmed Emin Âli Paşa ile İbrahim Şinâsî arasındaki münasebetlerin erken dönemine dair Osmanlı arşivlerinden edinilen ve bu vesileyle ilk kez yayımlanan belgeler üzerinden söz konusu ikili arasındaki ünlü münaferetin kökenine dair çelişkiler ile belirsizlikleri ortadan kaldırmayı amaçlamaktadır. Araştırmanın yöntemi doküman analizine dayanmakta ve bu kapsamda arşiv belgelerinin yanı sıra birincil kaynaklar ile araştırma ve inceleme eserlerinden yararlanılmaktadır. Çalışmada, iki şahsiyet arasında düşmanlıktan evvel müspet münasebetlerin bulunduğu; Şinâsî'nin Paris yıllarında söz konusu münasebetlerin gelişmeye devam ettiği ve bunun zamanla bir himaye ilişkisine dönüştüğü hususları ilk kez ortaya çıkarılmaktadır. Öte yandan çalışmada Şinâsî'nin devlet tarafından Paris'e gönderildiği tarih kesin olarak belirlenmekte ve kendisinin ilk ve tek Fransızca el yazısı örneği sunulmaktadır. Ayrıca Şinâsî'nin gençliğinde bürokraside hızla yükselmeyi arzuladığı ve bu doğrultuda ısrarlı girişimlerde bulunduğu tespit edilmekte; son olarak kayıp eserlerinden "Sarf Mecmuası"na dair önemli yeni bilgiler gün yüzüne çıkarılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türk Siyasî Hayatı, Tanzimat Devri, İbrahim Şinâsî, Mehmed Emin Âli Paşa, Himaye.

The Early Period of İbrahim Şinâsî's Relations with Mehmed Emin Âli Pasha in the Light of New Documents

Research Article

* Responsible Author,
Dr., Ministry of Interior,
Ankara/TURKIYE
ebuzerkaraaslan@gmail.com
ORCID: 0000-0002-5623-4530

Received: 4 July 2024
Accepted: 15 October 2024
Published: 10 November 2024

This paper was checked for plagiarism using iThenticate during the preview process and before publication.

Copyright

This work is licensed under
Creative Commons Attribution
4.0 (CC BY-NC 4.0)
International License

ABSTRACT

This study examines the early stage of the relationship between Mehmed Emin Âli Pasha and İbrahim Şinâsî, two of the most prominent political and intellectual figures of the Tanzimat Era. The aim of the study is to eliminate the contradictions and uncertainties regarding the origin of the mutual hatred between Âli Pasha and Şinâsî through documents extracted from the Ottoman archives. The research method is document analysis; in this context, the author has utilized archival documents, primary sources, and research and review works. The study reveals for the first time that there were amicable relations between the two characters before their hostility, that these relations continued to evolve during the years Parisians of Şinâsî and eventually became a patronage relationship. On the other hand, this text provides information on the exact date when Şinâsî was sent to Paris by the state and includes his first and only sample of French handwriting. Furthermore, it has been ascertained that Şinâsî had a fervent desire to advance rapidly within the bureaucracy in his youth and diligently endeavored to attain this objective; finally, noteworthy and fresh revelations about "Sarf Magazine", one of his missing works, have been brought to light.

Keywords: Turkish Political Life; Tanzimat Era; İbrahim Şinâsî; Mehmed Emin Âli Pasha; Patronage

Funding: The author has reported that this study received no financial support.

Conflicts of interest: The author declares that there are no potential conflicts of interest.

Peer Review: External, double-blind

Finansman: Herhangi fon veya maddi destek kullanılmamıştır.

Çıkar Çatışması: Herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Bağımsız, çift-kör hakemlik.

Atıf - Cite: Karaaslan, E. Yeni Belgeler Işığında İbrahim Şinâsî'nin Mehmed Emin Âli Paşa ile Münasebetlerinin Erken Dönemi. *History Studies* 16, no. 4 (2024): 593-613.

Giriş

Tanzimat Devri, dönemin siyasî aktörleri arasındaki münasebetlerin niteliği, mahiyeti, çeşitliliği ve sonuçları açısından mümbit ve ilgi çekici bir devir olarak karşımıza çıkmaktadır. Bahse konu dönemin önde gelen devlet adamlarının geldikleri muhitler ile siyasî fikirlerinin birbiriyle uyuşmaması, kimi zaman aralarında sert münakaşalar ve siyasî rekabetlerin vücut bulması devlet ricali arasında ilk bakışta bir birlik bulunmadığı izlenimi verebilse de dikkatle tetkik edildiğinde söz konusu devlet adamlarının, Tanzimat'ın ruhu ve belki de siyasî gereklerinin bir sonucu olarak imparatorluğun bekâsını temin adına aralarındaki anlaşmazlıkları paranteze almayı başararak bir araya gelebildikleri ve söz konusu ortak gaye uğruna birlikte çalışabildikleri fark edilmektedir¹. Tanzimat'ın yukarıda sözü edilen siyasî atmosferine karşın söz konusu devirde uzun yıllar Sadrazamlık ve Hariciye Nazırlığı vazifelerini üstlenmesi sonucu adı Bâbîâli ile adeta özdeşleşmiş kudretli ve dirayetli devlet adamlarından Mehmed Emin Âli Paşa ile entelektüel içerikli çalışmalarıyla devrin edebiyat, sanat, fikir ve basın gibi alanlarına damgasını vurmanın yanı sıra kendisinden sonra gelen pek çok fikir adamı ile edebiyatçıyı etkileyen Osmanlı aydınlarından İbrahim Şinâsî arasında dönemin nev-i şahsına münhasır ruhu ve siyasî yapısına uygun düşmeyen sıra dışı bir ilişki geliştiği anlaşılmaktadır. Kendi şahsiyetlerinde Tanzimat'ın adeta ete kemiğe büründüğü, dolayısıyla devrin simgesel değere haiz bu iki isminin, dönemin siyasî cepheleşmesinin de tetiklediği bir dizi gelişme sonucunda birbirlerine özel türden bir nefret ve düşmanlık geliştirdiği fark edilmektedir. Bununla birlikte söz konusu nefret ve düşmanlığın iki tarafa da bir yarar sağlamadığını ve devrin iç siyasî portresine olumsuz yansımalarının bulunduğunu ilave etmek gerekir. Nitekim Şinâsî'yi "üstat"² olarak kabul eden Tanzimat Devri genç aydın kuşağının dönem içinde Âli Paşa ve iktidarına yönelik giderek artan hoşnutsuzluğu ve siyasî muhalefetine de Şinâsî gibi yetenekli bir Osmanlı aydınının parlak bir siyasî-bürokratik kariyer yapma imkânından mahrum bırakılmasında³ da söz konusu münaferet ve düşmanlığın önemli etkilerinin bulunduğu düşünülmektedir.

Şinâsî'nin ömrünün son yıllarında yakınında bulunmakla kalmayıp ilgisine mazhar olan, ölümünden sonra da onun hakkında kaleme aldığı yazıları dolayısıyla kendisi hakkındaki bilgilerin ana kaynaklarından biri konumunda bulunan dönemin gazeteci ve edebiyatçılarından Ebüzziya Tevfik Bey söz konusu münaferetin köklerinin eskilere, Şinâsî'nin Paris'te tahsil gördüğü yıllara dayandığı, Şinâsî'nin İstanbul'a dönüşünde de bu düşmanlığın devam ettiği, Şinâsî'nin Meclis-i Maârif ile Encümen-i Dâniş'ten ihraç edilmesine bu kadim nefretten beslenen düşmanlığın neden olduğu ve arka planında Âli Paşa'nın, Şinâsî'nin yeteneklerini kıskanan olumsuz kişilik özellikleri ile Şinâsî'nin siyaseten Âli Paşa'nın karşısında bulunmayı tercih eden tavrının etkilerinin bulunduğu konusunda izahatları bulunmaktadır⁴.

Bu noktada Ebüzziya Tevfik Bey'in Âli Paşa ile Şinâsî arasındaki münaferete konu izahatlarında tashihe muhtaç pek çok önemli hususun bulunduğunu ve bugüne değin söz konusu hususların bir bölümünün çeşitli vesilelerle ortaya çıkarıldığını hatırlatmak gerekir.

¹ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun en uzun yüzyılı*. (İstanbul: Hil Yayınları, 1987), 179.

² Mithat Cemal Kuntay, *Namık Kemal, devrinin insanları ve olayları arasında*. (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010), 1/377-378.

³ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı düşüncesinin doğuşu*. Çeviren Fahri Unan vd. (İstanbul: İletişim Yayınları, 1996), 282.

⁴ Ebüzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar tarihi*. Sadeleştiren: Şemsettin Kutlu (İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1973), 223; Ebüzziya Tevfik, *Nümûne-i edebiyât Osmâniyye Osmanlı edebiyatı düzyazı antolojisi*. Hazırlayan: Furkan Öztürk (İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları, 2015), 216-217.

İlk olarak Şinâsî'nin sakalını tıraş etmek suretiyle işe gelmesi dolayısıyla memuriyetten ihraç teklifini içeren sadaret tezkiresinde Ebüzziya'nın iddia ettiği gibi Şinâsî'nin "Rütbesinin ref'i, maaşının kat'i, memuriyetinden def'i" şeklinde "lüzumsuz ve yersiz nesir kafiyesi"⁵ bulunmamakta, bunun yerine "ref-i rütbe ve kat-ı maâşıyla berâber Meclis-i me'mûriyetinden ihrâcî"nın teklif edildiği görülmektedir⁶. Dolayısıyla Ebüzziya'nın evvela söz konusu uydurma kafiye üzerinden Âli Paşa hakkında ileri sürdüğü olumsuz yargılar en azından bu bağlamıyla boşa çıkmaktadır.

İkinci olarak Ebüzziya, Şinâsî'yi Paris dönüşünde Meclis-i Maârif'e aza yapanın Reşid Paşa olduğunu⁷ ifade etmesine karşılık bu bilgi de fahiş bir hata içermektedir. Zira Şinâsî'nin İstanbul'a döndükten sonra Meclis-i Maârif'e üye olarak atandığına ilişkin bilgi doğru olmakla birlikte bu atamayı içeren sadaret tezkiresinin tarihi 3 Temmuz 1855, tezkirenin altındaki irâde-i seniyyenin tarihi ise 4 Temmuz 1855'tir⁸. Dolayısıyla Şinâsî'nin ilgili memuriyete resmen atandığı bu tarihte sadaret makamında Reşid Paşa değil, Âli Paşa bulunmaktadır⁹. Dolayısıyla Şinâsî'nin Meclis-i Maârif'e atanmasını gerçekleştiren kişinin Reşid değil, Ebüzziya Tevfik Bey'in iddiasına göre kendisiyle olan münafereti eski zamanlara giden Âli Paşa olduğunu ortaya koymak gerekir.

Üçüncü olarak Ebüzziya'nın, meselenin mahiyetini ifade ederken görece tarafsız bir pozisyonda bulunmayı tercih etmek yerine açıkça Şinâsî'den yana bir tavır takındığı görülmekte, dolayısıyla söz konusu münaferetin tüm sorumluluğunu Âli Paşa'nın omuzlarına bırakmaya gayret gösterdiği fark edilmektedir¹⁰. Oysa yine kendisinin de aktardığı üzere söz konusu münaferet ve düşmanlığın şiddetinin arttığı bir dönemde Şinâsî'nin, şair vasfıyla kaleme aldığı beyitlerde doğrudan isimlerini kullanmak suretiyle devrin Hariciye Nâzırı Fuad Paşa ile siyaseten Âli Paşa cephesinde konumlanan Şeyhülislam Ârif Efendi'ye yönelik hakaretimiz ifadeler kullanmaktan çekinmediği görülmektedir. Söz konusu beyitlerde bizzat isimleri verilmek suretiyle Fuad Paşa yalancılık ve riyakarlıkla, Ârif Efendi ise cahillik ve noksan akılla itham edilmektedir¹¹. Ayrıca Şinâsî'nin *Müntehabât-ı Eşâr'ım* adlı şiir kitabının *Hezeliyyât* ve *Hicviyyât* bölümünde ismini kullanmadan Âli Paşa'yı da hedef alan hakaret içerikli beyitler kaleme aldığı, söz konusu beyitlerde paşayı kibirli, hilekâr, fitneci ve gösterişçi olmakla suçladığı anlaşılmaktadır¹².

⁵ Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, 223.

⁶ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.) İrâde- Meclis-i Mahsus (İ. MMS.), 8/312. (16 M 1273/16 Eylül 1856.); Ziyad Ebüzziya, *Şinasi*. Yay. Haz. Hüseyin Çelik (İstanbul: İletişim Yayınları, 1997), 107-109.

⁷ Tevfik, *Nümûne-i edebiyât Osmâniyye Osmanlı edebiyatı düzyazı antolojisi*, 216-217.

⁸ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.) İrâde-Hariciye (İ. HR.), 322/20941. (17 L 1271/3 Temmuz 1855).

⁹ Kemal Beydilli, "Âli Paşa, Mehmed Emin", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989), 2:425; Selim Kunalalp, *Son dönem Osmanlı erkân ve ricali (1839-1922), prosopografik rehber*. (İstanbul: İSİS, 1999), 1.

¹⁰ Tevfik, *Yeni Osmanlılar tarihi*, 223; Tevfik, *Nümûne-i edebiyât Osmâniyye Osmanlı edebiyatı düzyazı antolojisi*, 216-217.

¹¹ Şinâsî, *Şinasi, bütün eserleri*. Hazırlayan: İsmail Parlatur ve Nurullah Çetin (Ankara: Ekin Kitabevi, 2005), 50; Ebüzziya Tevfik, *Nümûne-i edebiyât Osmâniyye*. (Konstantiniye: Matbaa-i Ebüzziya, 6. Basım, 1329), 228; Ahmed Râsim, *Matbû'ât tarihine medhal ilk büyük muharrirler'den Şinâsî câmi' ve mürettibi: Ahmed Râsim 1927*. Hazırlayan: Ferhat Korkmaz (Ankara: Detay Yayıncılık, 2016), 21; Ahmet Hamdi Tanpınar, *19'uncu asır Türk edebiyatı tarihi*. (İstanbul: Çağlayan Kitabevi, 7. Basım, 1988), 184.

¹² Şinâsî, *Divan-ı Şinâsî*. Yayına Hazırlayan: Ebüzziya Tevfik (Konstantiniyye: Matbaa-i Ebüzziya, 4. Basım, 1303), 85; Şinâsî, *Şinasi, bütün eserleri*, 49; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son sadrazamlar*. (İstanbul: Dergâh Yayınları, 3. Basım, 1982), 1:33; Ebüzziya, *Şinasi*, 130-131.

Gerekçesi ve arka planı ne olursa olsun, dönemin siyasî ve hukukî koşulları baz alındığında Şinâsî'nin bir devlet memuru olarak şiir dili üzerinden dönemin Sadrazamı, Hariciye Nâzırı ve Şeyhülislam'ını hedef alan bu sıra dışı tavrının lüzumundan fazla cüretkâr bir karaktere sahip olduğunu, dolayısıyla söz konusu tavra kayıtsız kalınmayacağı gibi karşılıksız da bırakılmayacağını kabul etmek gerekir. Dolayısıyla yüzeysel bir soruşturmayla dahi söz konusu münaferetin ortaya çıkması ve/veya gelişmesinde Âli Paşa'nın ileri sürülen şahsî kusurlarının¹³ yanı sıra Şinâsî'nin de payına düşen bir sorumluluğun bulunduğu anlaşılmaktadır.

Dördüncü olarak Ebüzziya Tevfik Bey'in aktardıklarından Şinâsî'nin yine Reşid Paşa vasıtasıyla aralarında Âli ve Fuad Paşaların bulunduğu Encümen-i Dâniş'e aza olduğu anlaşılmaktadır¹⁴. Oysa bunun da diğerleri gibi hatalı bir bilgi olduğunu ifade etmek gerekir. Şöyle ki, Şinâsî hiçbir zaman Encümen-i Dâniş azalığından ihraç edilmemiştir. Zira kendisi hiçbir zaman bu kurulun azalığına getirilmemiştir¹⁵. Söz konusu husus kurulun üye listesine bakıldığında kendisini açık bir biçimde ortaya koymaktadır¹⁶. Bu noktada Şinâsî hakkında temel kaynaklardan biri sayılan Ebüzziya Tevfik Bey'in Âli Paşa ile Şinâsî arasındaki münaferete dair zikrettiği hususlar üzerine yüzeysel bir araştırma yapıldığında dahi pek çok bilgi yanlışının ortaya çıktığı görülmektedir. Bu durum Âli Paşa ile Şinâsî arasındaki münaferetin kökeni, nedeni/nedenleri, düzeyi ve sonuçları üzerine daha ciddi tetkikler yapılması gerektiğini ortaya çıkarmaktadır.

Bu çalışma, yukarıda ifade edilen hususlar doğrultusunda Şinâsî'nin Âli Paşa ile münasebetlerinin erken dönemine odaklanmak ve söz konusu dönemde ikilinin münasebetine dair yeni belgeleri araştırmanın çerçevesine dahil etmek suretiyle söz konusu münaferetin kökenine dair çelişkiler ile belirsizlikleri ortadan kaldırmayı amaçlamaktadır. Araştırma yöntemi olarak doküman analizine dayanan çalışma kapsamında arşiv belgelerinin yanı sıra birincil kaynaklar ile araştırma ve inceleme eserlerinden yararlanılmıştır. Bu bağlamda ilk olarak Reşid Paşa ile Âli ve Fuad Paşalar arasındaki siyasî rekabetin etkileri ile Şinâsî'nin Meclis-i Maârif'e atanması sürecine dair çelişkilere dikkat çekilecek, ardından Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri'nde gerçekleştirilen titiz bir taramanın sonucunda bulunan ve ilk kez bu çalışmada yayımlanacak olan Şinâsî'nin Paris'ten İstanbul'a gönderdiği Türkçe ve Fransızca mektuplar ile bu mektuplara dair değerlendirmelere yer verilecektir. Sonrasında Şinâsî'yi taltif ettiren kayıp eserine dair yeni bilgi ve belgeler ile bu bilgi ve belgelere dair değerlendirmeler paylaşılmak suretiyle çalışma sonlandırılacaktır.

1. Reşid Paşa ile Âli ve Fuad Paşalar Arasındaki Siyasî Rekabet

Mehmed Emin Âli Paşa ile İbrahim Şinâsî arasındaki düşmanlık ve münaferetin, devrin önemli siyasî cepheleşmesinden önemli ölçüde etkilendiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Mustafa Reşid Paşa ile eski yetiştirmeleri olan Mehmed Emin Âli ve Keçecizâde Fuad Paşa arasında Tanzimat Devri'nde ortaya çıkan ve yıllar boyu devam eden iktidar mücadelesinin, çok daha geniş bir çerçevede devrin iç ve dış siyasî portresini etkileyen önemli bir süreci beraberinde getirdiğini ifade etmek gerekir. Sultan Abdülmecid'in 1852 yılında Reşid Paşa'yı sadaret makamından azlederek yerine henüz otuz yedi yaşında bulunan Âli Paşa'yı

¹³ İnal, *Son sadrazamlar*, 37.

¹⁴ Tevfik, *Nümûne-i edebiyât Osmâniyye Osmanlı edebiyatı düzyazı antolojisi*, 216-217.

¹⁵ Bedri Mermutlu, *Sosyal düşünce tarihimizde Şinasi*. (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2003), 33; Server İskit, *Hususî ilk Türkçe gazetemiz "Tercümaniahval" ve Ağâh Efendi*. (Ankara: Ulus Basımevi, 1937), 19.

¹⁶ Kenan Akyüz, *Encümen-i Dâniş*. (Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, 1975), 58-61.

Sadrazam, Fuad Paşa'yı da Hariciye Nâzırı olarak tayin etmesi, Reşid Paşa ile Âli ve Fuad Paşa arasında yıllar boyu devam eden ve giderek derinleşen bir siyasî rekabeti beraberinde getirmişti. Âli Paşa, kendisine ilgili makam teklif edildiğinde eski hamisi Reşid Paşa'nın azli sonrası sadarete gelmeyi münasip bulmadığını, dahası yaşının da henüz kırka ulaşmadığını ileri sürüp vazifeden affını istemesine karşın Sultan'ın "İnşallah bu makamda sakal ağartırsınız." sözleri eşliğindeki ısrarı neticesinde mühür-ü hümayunu almayı kabul etmişti. Paşa'nın, Bâbîâlî'deki merasimin ardından Reşid Paşa'nın Baltalimanı'ndaki yalısına giderek eski velinimetinin eteğini öpmesi ikili arasındaki sıcak ve samimi münasebetlerin devamını sağlayamamış, Reşid Paşa, eski şakirtlerinin iktidarı kendisinin elinden almasının verdiği kıskançlıkla kısa süre içinde onlara karşı siyasî bir rekabete girişmişti¹⁷.

Söz konusu iktidar mücadelesinde tarafların birbirlerine karşı farklı avantajlı tarafları bulunuyordu. Reşid Paşa'nın Âli ve Fuad Paşalara karşı en büyük avantajı, kendisinin Sultan II. Mahmud döneminden itibaren Devlet-i Aliyye'de Sadrazamlık ve Hariciye Nazırlığı gibi iki büyük makamda yıllarını geçirmiş, Mısır Sorunu ve Rus tehdidi gibi imparatorluğun bekası için hayati önemi bulunan iki büyük sorunun geçici olarak da olsa devletin menfaatleri ekseninde çözüme kavuşturulmasında büyük katkılar sunmuş, Tanzimat'ın ilanı ve sonrasında on yıllar boyu devam eden reform sürecine rehberlik ederek "Tanzimat'ın kurucusu" olma ayrıcalığını elde etmiş, tecrübeli, yetenekli, saygın ve şöhretli bir devlet adamı olmasıydı. Reşid Paşa'nın eski yetiştirmeleri olan Âli ve Fuad Paşaların henüz eski hamileri ile boy ölçüşecek bir devlet tecrübeleri, saygınlıkları ve başarıları bulunmamasına karşın kendilerinin de söz konusu siyasî rekabette Reşid Paşa'ya karşı farklı üstünlükleri bulunuyordu. Bu bağlamda ikilinin siyaseten en büyük avantajı, Reşid Paşa'nın daha evvel saray damatları olan Mehmed Ali Paşa ile Ahmed Fethi Paşalarla giriştiği iktidar mücadelelerinden yıpranmak suretiyle siyasî saygınlığı belirgin ölçüde zayıflayarak çıkmasıydı. Buna karşılık bahse konu yıllarda Âli ve Fuad Paşalar İstanbul dışındaki vilayetlerde valilik görevlerini icra etmek suretiyle hem tecrübe kazanmış hem de isimleri lekelenmeden yeni döneme geçiş yapmışlardı¹⁸.

Öte yandan Reşid Paşa aracılığıyla imparatorluğun üzerinde etkisi giderek artan İngiliz siyasetine karşılık Âli ve Fuad Paşaların Fransızlar tarafından destekleniyor oluşu, imparatorluğun dış münasebetleri açısından bir denge unsuru oluşturuyor, bu bağlamda Osmanlı'nın kaderinin bütünüyle İngiliz siyasetinin boyunduruğuna mahkûm olmasını önliyordu¹⁹. Dolayısıyla söz konusu ikili, Sultan Abdülmecid'in nazarında Bâbîâlî'de Reşid Paşa'nın iktidarına karşı güçlü bir alternatif teşkil ediyordu. Bahse konu rekabetin ateşinin sönmüldüğü ve tarafların görünürde uzlaşmaya vardıkları 1858 yılı içinde Reşid Paşa'nın

¹⁷ İnal, *Son sadrazamlar*, 7-9; Cavid Baysun, "Mustafa Reşit Paşa", *Tanzimat I, yüzüncü yıldönümü münasebetiyle* içinde., (İstanbul: Maarif Vekâleti, 1940), 723-746; Ebuzer Karaaslan, "Tanzimat, istiklâl ve istikbâl", *Türkiye Günlüğü*, no. 155 (2023): 41.

¹⁸ Taner Timur, *Osmanlı çalışmaları, ilkel feodalizmden yarı sömürge ekonomisine*. (Ankara: V Yayınları, 1989), 210-217; Butrus Ebu Manneh, "Âli ve Fu'ad Paşaların Bâb-ı Âli'deki nüfuzlarının kökleri (1855-1871)", Çeviren Fatih Yeşil, *Tanzimat, değişim sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* içinde., Editör: Halil İnalçık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 5. Basım, 2015), 480-485; Halil İnalçık, "Tanzimat'ın uygulanması ve sosyal tepkileri", *Bellekten* 28, no. 112 (1964): 637; Serap Sunay, "Damat Mehmed Ali Paşa'nın hayatı ve siyasi mücadelesi", (Doktora Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, 2015), 287-370; Karaaslan, "Tanzimat, istikbâl ve istiklâl", 41.

¹⁹ Cevdet Paşa, *Tezâkir*. Yay. Cavid Baysun (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1953), 1/26; Osman Karlangıç, "Ahmet Cevdet Paşa'ya göre Tanzimat Dönemi Osmanlı devlet ricali", *Tarih ve Gelecek Dergisi* 3, no. 3 (2017): 273; Baysun, "Mustafa Reşit Paşa", 1/745-746.

sadaret makamında gerçekleşen ani ölümü²⁰ sonucunda ise Âli ve Fuad Paşa ittifakı Bâbîâli'yi tamamen ele geçirerek uzun yıllar Tanzimat hükümetlerine hâkim olmayı başarmıştı.

2. Şinâsî'nin Meclis-i Maârif'e Atanması Konusuna Dair Çelişkiler

Reşid Paşa ile Âli ve Fuad Paşalar arasındaki siyasî çekişme yalnızca bahse konu şahsiyetleri ilgilendiren siyasî bir rekabet olarak kalmamış, aynı zamanda devlet bürokrasisini de olumsuz yönde etkileyerek Tanzimat Devri'nde Osmanlı memur sınıfını ikiye bölmüş, bu da bürokrasinin siyasallaşmasını beraberinde getirmişti²¹. Şinâsî'nin de böylesi bir zamanda bürokraside hızla yükselmeyi arzulayan ateşli bir Reşid Paşa taraftarı olarak öne çıktığı, kendisi için kaside kaleme aldığı Reşid Paşa'yı müdafaa konusunda aşırıya kaçarak meseleyi Âli ve Fuad Paşa blokunu açıktan eleştirmeye dek vardığı, bu vesile ile uzun yıllar Sadrazamlık ile Hariciye Nâzirliği vazifelerinde bulunacak olan Âli Paşa'nın hışmına uğradığı ve nefretini kazandığı anlaşılmaktadır. Ancak bu anlatıda kronolojik ve mantıksal birtakım problemler bulunmaktadır. Zira daha evvel de değinildiği üzere Reşid Paşa ile Âli ve Fuad Paşalar arasındaki iktidar mücadelesi Şinâsî'nin Paris'te bulunduğu 1852 yılından itibaren başlamasına karşılık, Şinâsî'nin 1855 yılında İstanbul'a döndükten sonra Âli Paşa'nın teklifiyle Tophâne-i Âmire Mektûbî Kalemindeki katiplik vazifesinden alınarak Meclis-i Maârif'e aza olarak atanması hadisesinde bir tuhafılık bulunduğu göze çarpmaktadır. Ayrıca ilgili atamayı içeren resmî evraktan, Şinâsî'nin "rütbe-i sâniye sınıf-ı sâni'si"ne yükseltildiği ve Meclis-i Maârif üyeliği dolayısıyla alacağı yeni maaşının daha evvel Paris'te aldığı 2500 kuruşluk maaşa eşitlendiği ortaya çıkmaktadır²².

Şinâsî ilgili kurula aza olduğu sıralarda Yusuf Kâmil Paşa, Mehmed Rüştü Paşa, Zîver Efendi, Şeyhülislam Ârif Efendi ve Hayrullah Efendi gibi devrin ilim, fikir ve edebiyat dünyasının önde gelen şahsiyetleri bu meclisin üyesi idiler. Bu bakımdan yirmi dokuz yaşındaki Şinâsî, söz konusu meclisin aynı zamanda en genç üyesiydi²³. Ahmed Cevdet Paşa'nın kızı Fatma Aliye Hanım'ın "O zaman Meclis-i Maârif azalığı pek şerefli bir memuriyet olduğundan çok kişi heves ederdi"²⁴ şeklindeki ifadeleri babasının da bir dönem üstlenmiş olduğu Meclis-i Maârif üyeliğinin ne denli prestijli bir memuriyet olduğunu ortaya koymaktadır. Bu durumda Âli Paşa'nın, Reşid Paşa'nın himayesinde bulunduğu ve kendisine karşı özel türden bir nefret beslediği ifade edilen Şinâsî'yi Paris dönüşü Meclis-i Maârif gibi prestijli bir kurulun üyeliğine neden atamış olabileceği sorusu üzerine düşünmek gerekir. Zira söz konusu hadise Ebüzziya Tefvik Bey'in, Âli Paşa ile Şinâsî arasındaki münafaretin, Şinâsî'nin 1849-1855 yıllarını kapsayan Paris dönemine dek gittiğine ilişkin iddiası üzerine şüpheler oluşturmaktadır.

Eğer Âli Paşa'nın Şinâsî'ye beslediği düşmanlığın kökeni 1849 yılına dek gidiyorsa, Paşa'nın 1855'te İstanbul'a dönen Şinâsî'nin rütbesini ve maaşını artırıp Meclis-i Maârif gibi saygın bir kurumun azalığına getirmek yerine kendisinden kurtulmayı tercih etmesi beklenirdi. İkinci olarak Reşid Paşa ile Âli ve Fuad arasındaki siyasî rekabetin tarihi de 1852'ye

²⁰ Kemal Beydilli, "Mustafa Reşid Paşa", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 31:349.

²¹ İnal, *Son sadrazamlar*, 8.

²² BOA. İ. HR. 322/20941; Mehmet Kaya Bilgegil, *Şair Şinasi hal tercümesi üzerinde küçük bir araştırma*. (İstanbul: İrfan Matbaası, 1972), 14-17.

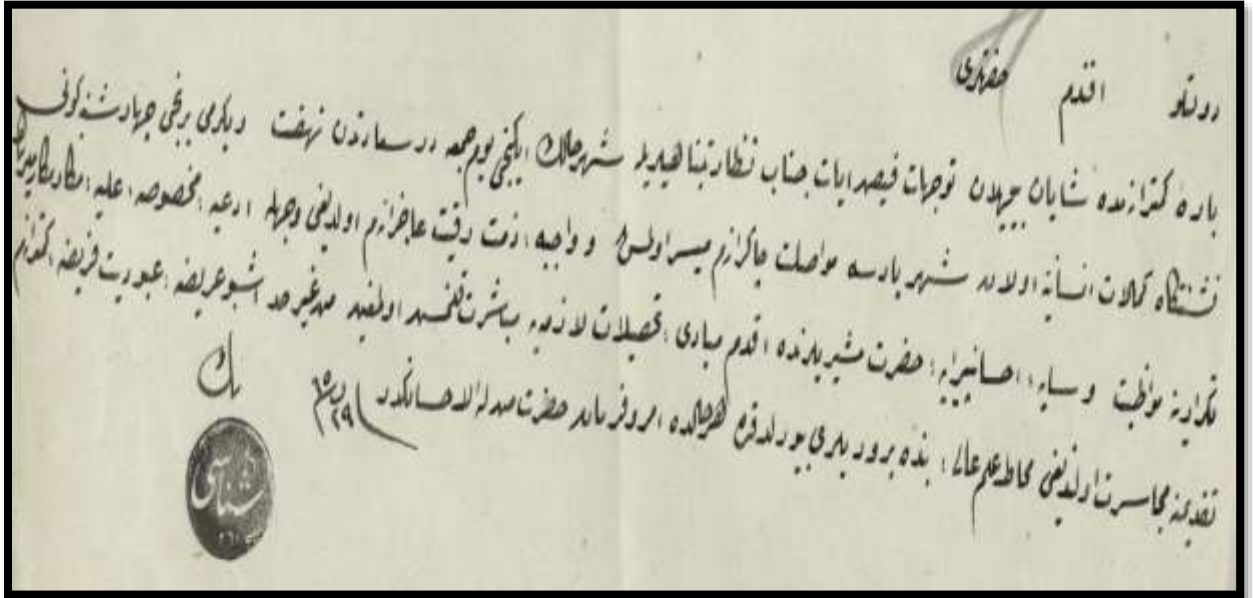
²³ Ebüzziya, *Şinasi*, 105.

²⁴ Fatma Aliye, *Ahmet Cevdet Paşa ve zamanı*. (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1995), 61; Fatma Aliye, *Ahmed Cevdet Paşa ve zamanı*. (İstanbul: Kanâat Kütübhanesi, 1332), 59.

dek uzanıyor ve söz konusu siyasî rekabette Şinâsî açıkça Reşid Paşa'dan bir tavır alıyorsa Âli Paşa'nın, en azından Şinâsî'nin kariyer basamaklarını hızla tırmanmasının önüne geçmesi beklenirdi. Oysa Âli Paşa'nın söz konusu beklentilerin aksine yukarıda da ifade edildiği üzere Şinâsî'nin rütbesi ve maaşının artırılmasının yanı sıra Meclis-i Maârif'e atanmasını temin ettiği anlaşılmaktadır. Bu tuhaf ve çelişkili durumun netliğe kavuşturulabilmesi adına Şinâsî ile Âli Paşa arasındaki münasebetlerin erken döneminin ayrıntılarına arşiv kayıtlarından edindiğimiz yeni belgeler ve bu belgelere dair değerlendirmeler ışığında yeniden odaklanmak gerektiği ortaya çıkmaktadır.

3. Paris'ten İstanbul'a Gönderilen Türkçe ve Fransızca Mektuplar

Şinâsî'ye dair daha evvel yayımlanmış arşiv evrakı arasında kendisinin el yazısıyla birkaç dilekçesi bulunmasına karşın şimdiye dek onun el yazısından çıkmış olmakla birlikte elimize ulaşan bir mektubu bulunmamaktaydı²⁵. Bunun sebeplerinden biri kendisinin az yazan bir karaktere sahip olması ise diğer sebebi, ölümüne yakın artan evhamları neticesinde üzerinde kendi el yazısının bulunduğu tüm kâğıtları yok etmesidir²⁶. Bununla birlikte Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri'nde yaptığımız yeni ve titiz bir taramanın sonucunda Şinâsî'nin Âli Paşa ile münasebetlerinin erken dönemine dair bir önceki bölümde ifade edilen belirsizliklerin giderilmesine katkı sunacağı düşünülen üç mektubu bulunmuştur. İlk mektup Osmanlı Arşivi Hariciye Nezâreti Mektubî Kalemî evrakında kayıtlı olan, İbrahim Şinâsî'nin Paris'ten dönemin Hariciye Nâzırı'na hitaben kaleme aldığı Türkçe bir mektuptur. Söz konusu resmî evrak Şinâsî'nin kendi el yazısıyla yazdığı ve kendi mührünü vurduğu nadir yazılardan olması dolayısıyla ayrıca kıymetlidir. Şinâsî'nin Hariciye Nâzırı'na Paris'e ulaştığını bildirdiği söz konusu mektup ilk kez yayımlanmaktadır:

²⁵ Ebüzziya Tefik Bey, Nümûne-i Edebiyyât Osmaniyye'sinde Şinâsî'nin Paris yıllarında annesine yazıp gönderdiğini ifade ettiği bir mektubu paylaşmasına (Tefik, *Nümûne-i edebiyât Osmâniyye*, 249-250; Tefik, *Nümûne-i edebiyât Osmâniyye Osmanlı edebiyatı düzyazı antolojisi*, 236-238) karşın söz konusu mektubun Şinâsî'nin kendi el yazısıyla kaleme aldığı orijinal sureti bugüne değin bulunamamıştır.

²⁶ Kenan Akyüz, "Şinâsî'nin Fransa'daki öğrenimi ile ilgili bazı belgeler", *Türk Dili* 3, no. 31 (1954), 398.

Devletlû Efendim Hazretleri

Bâde-i kemterânemde şâyân buyrulan teveccühât-ı feyz-âyât-ı cenâb-ı nezâret-penâhîleriyle şehri hâlin ikinci yevm-i cum'a Dersa'âdet'den nehzat ve yirmi birinci çeharşenbih günü neş'et-gâh-ı kemâlât-ı insâniyye olan şehri Paris'e muvâsalat-ı çâkerânem müyesser olmuş ve vâcibe-i zimmet-rıkkıyyet-i âcizânem olduğu vechile ed'iyye-i mahsûsa-i aliyye-i mekârim-kârîlerinin tekrârına muvâzebet ve sâye-i ihsân-pîrâye-i hazret-i müşîrîlerinde akdem mebdâ-i tahsîlât-ı lâzımeye mübâşeret kılınmış olmağın min gayr-ı haddin işbu arıza-i ubûdiyet-farıza-i kemterânem takdîmine mücâseret olunduğu muhât-ilm-i âlî-i bende-perverîleri buyruldukda her halde emr ü fermân hazret-i men lehü'l-ihsânındır

Fî 29 B [Receb] Sene [12]65

Bende Şinâsî²⁷

Sultan Abdülmecid'in, 20 Şubat 1849 tarihinde Paris'e gönderilme iradesini ortaya koyduğu Şinâsî'nin²⁸ aynı yıl içinde Paris'e gittiği bilinmesine rağmen söz konusu yolculuğun yapıldığı ay ve gün bugüne değin kesin olarak bilinmiyor, bu nedenle söz konusu tarihe dair ancak birtakım tahminler ileri sürülebiliyordu. Mektuba göre Şinâsî, hicrî 1265 yılının Receb ayının ikinci cuma günü (10 Receb 1265) İstanbul'dan ayrılmıştır. Bu durumda söz konusu tarihin miladî 1 Haziran 1849'a karşılık geldiği görülmektedir. Yine söz konusu yazıdan kendisinin on bir günlük yolculuğun ardından hicrî 21 Receb 1265, miladî 12 Haziran 1849'da Paris'e vardığı anlaşılmaktadır. Bahse konu yazının kaleme aldığı tarih ise hicrî 29 Receb 1265, miladî 20 Haziran 1849'dur. Böylece ilk kez yayımladığımız söz konusu yazı sayesinde Şinâsî'nin Paris'e varış tarihi kesin olarak belirlenmiştir. Bu bağlamda Sultan Abdülmecid'in 20 Şubat 1849'da Paris'e gönderilme iradesini ortaya koyduğu Şinâsî'nin, dört aya yakın bir sürenin sonunda 12 Haziran 1849'da Paris'e ulaştığı kesin kanıtı ile birlikte ilk kez ortaya konmuştur²⁹.

Öte yandan ilgili mektup İstanbul'a ulaştığında Hariciye Nâzırlığı makamında kim oturduğu sorgulandığında Mehmed Emin Âli Paşa ismi ile karşılaşılması³⁰ söz konusu mektubun konumuz açısından ehemmiyetini daha da artırmaktadır. Zira ilgili mektup her şeyden önce Şinâsî ile Âli Paşa arasında hikâyenin henüz en başında doğrudan bir iletişim kanalının bulunduğunu ortaya koymaktadır. Bahse konu evrak üzerinden ifade edilebilecek bir diğer dikkat çekici husus ise dil ve edebiyatta sadelik ile kısalık (az ve öz) ilkelerine sadakatiyle bilinen Şinâsî'nin bu tavrından farklı olarak yukarıdaki mektubun başından sonuna kadar ağdalı bir dille Hariciye Nâzırı Mehmed Emin Âli Paşa'ya hitaben övgü dolu ifadeler kullanmasıdır. Ebüzziya Tevfik Bey'in ikili arasındaki münasebetlerin kökenine ve olumsuz yapısına dair daha evvel ileri sürdüğü hususlar göz önünde bulundurulduğunda söz konusu mektubun kendisi ve mahiyetinin hayrete şayan olduğunu kabul etmek gerekir. Bu bağlamda ilgili yazının, Şinâsî'nin Paris'e gitmeden evvel Hariciye Nazırı Mehmed Emin Âli

²⁷ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.) Hariciye Nezâreti Mektubî Kalemi Belgeleri (HR. MKT.), 26/51. [29 B 1265 (1 Haziran 1849)]

²⁸ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.) İrâde-Hariciye (İ. HR.), 50/2384. (26 Ra 1265/19 Şubat 1849).

²⁹ Hicrî takvimde 21 Receb 1265 tarihi Şinâsî'nin yukarıdaki mektupta ifade ettiği gibi çarşamba gününe değil, salı gününe denk gelmektedir. Söz konusu farklılık sebebiyle kendisinin Paris'e varış tarihi hicrî ve miladî olarak +- (1) günlük hata payını içermektedir.

³⁰ Kuneralp, *Son dönem Osmanlı erkân ve ricali*, 5.

Paşa ile herhangi bir düşmanlık ve münafere ilişkisi içinde olmadığı yönündeki kanaatleri desteklediği anlaşılmaktadır.

Şinâsî'nin Paris yıllarına gelindiğinde, bu döneme dair de elde pek az bilginin mevcut olduğu fark edilmektedir. Az sayıdaki bilginin en büyük kaynağı bilindiği üzere Şinâsî hakkında ileri sürdüğü iddialara ihtiyatla yaklaşılması gereken Ebüzziya Tevfik Bey'dir. Buna karşılık konu ile ilgili olarak Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri'nde yaptığımız tarama sonucunda bulunan ikinci mektup Osmanlı Arşivi Hariciye Nezâreti Siyasi Kısım evrakında kayıtlı Şinâsî'nin Paris'ten İstanbul'a gönderdiği 1849 yılına ait bir yazıdır. İkili arasındaki münasebetlerin erken dönemine dair belirsizlikleri ortadan kaldırmaya katkı sunacağı düşünülen ikinci mektup da ilk kez yayımlanmaktadır:

Devletlû Efendim Hazretleri

Bâde-i bendegânemde istimrârı bâ'is-i feyz ve iftihâr olan hüsn-i teveccühât-ı âliye-i hazret-i nezâret-penâhîleri delâlet-i celîlesiyle Paris'e vüsûl-i kemterânem müyesser olalıdan beri tahsîl emrine ve zimmet-i rikkiyyet-i çâkerâneme vâcib ve müterettib olduğu üzre ed'iyeye-i hayriyye-i aliyye-i âsafânelerinin tekrâr ale't-tekrârına müdâvemet-i sahîha-i ubeydânem ber-kemâl olmakdan nâşî bu bâbda bilhassa hâk-pây-ı hâcet-revâ-yı mekârim-kârîlerine arz-ı mü'esser-i teşekkür-i hâl ile berâber bu tarafa azîmet-i ahkârânem esnâsında bi gayr-ı liyâkatin muhriz bulunmuş olduğum rütbe ve nişânın terfi' ve tebdili hakkında inâyet-efzâ-yı vukû' buyrulmuş va'ad-i âlînin bu evân-ı meymenet-nişânda sûret-yâb-ı incâz olması husûsuna müsâ'afa-i seniyye-i cenâb-ı nezâret-penâhîleri şâyân ve mesâğ ve abd-i müstedimleri bu cihetle ez-ser-i nev çerâğ buyrulamak istirhâmı ma'razında min gayr-ı haddin takdîm-i arz-ı hâl-i ubeydâneme mücâseret kılınmış olduğu muhât-ilm-i âlî-i çâker-perverîleri buyruldukda emr ü fermân hazret-i menlehü'l-emrindir

Fî 23 M[uharrem] Sene [12]66

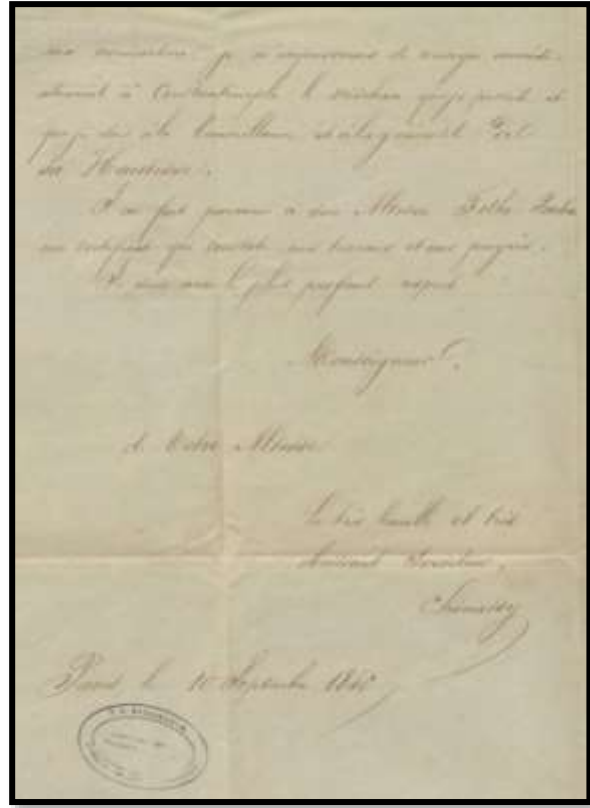
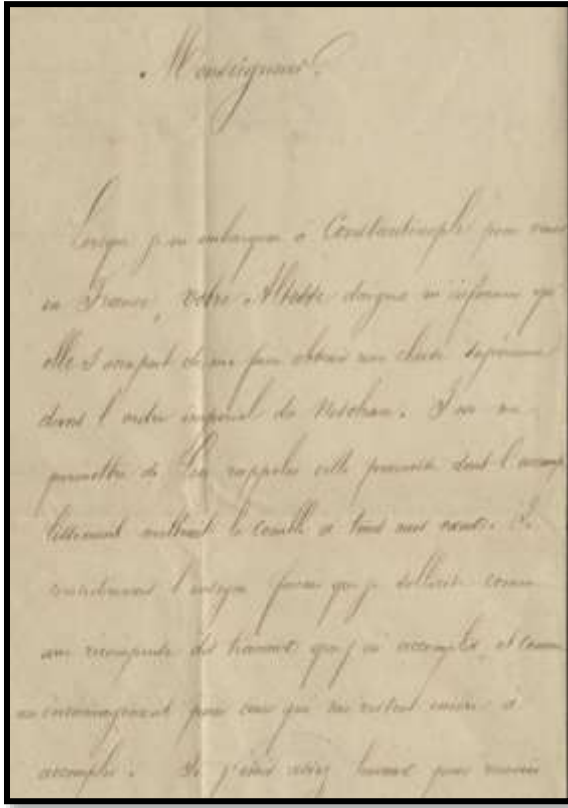
Bende Şinâsî³¹

Altında Şinâsî'nin şahsî mührünün bulunduğu ikinci mektubun da ilki gibi dönemin Hariciye Nâzırı Mehmed Emin Âli Paşa'ya hitaben kaleme aldığını ifade etmek gerekir. Şinâsî'nin Paris'e gelişinden yaklaşık altı ay sonra "rütbe-i hâliyenin terfi'yle nişânın tebdili husûsu"nda kaleme aldığı bu mektubun da ilki gibi Âli Paşa'ya baştan sona övgü dolu sözlerle bezeli olduğu görülmektedir. Ayrıca mektubun mahiyetinden Şinâsî'nin Paris'e gideceği sıra Âli Paşa'nın kendisine rütbe terfisi ve nişân tebdili vaatlerinde bulunduğu, Şinâsî'nin de söz konusu mektupta Hariciye Nâzırı Âli Paşa'ya ilgili vaatleri hatırlatma cüreti gösterdiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla ikinci mektubun varlığı ve mahiyeti de bir önceki mektup gibi Ebüzziya'nın, ikilinin münasebetlerinin erken dönemine dair çizdiği olumsuz çerçevenin dışında kalmakta, bu yönüyle söz konusu bilgilerin sahlılığı üzerindeki şüpheleri derinleştirmektedir.

Şinâsî'nin Osmanlı Arşivi Hariciye Nezâreti Tercüme Odası Evrakı arasında bulunan üçüncü mektubuna gelinecek olunursa, bu mektubun ikinci mektuptan yaklaşık on ay sonra yazılmış 10 Eylül 1850 tarihli Fransızca bir mektup olduğu fark edilmektedir. Daha evvel Şinâsî'nin Fransızca el yazı örneğini içeren bir yazısı ile karşılaşılması söz konusu

³¹ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.) Hariciye Nezâreti Siyasi (HR. SYS.), 1869/3. [30 Aralık 1846]. Söz konusu mektubun orijinal sureti çalışmanın sonunda bulunan "Ekler" bölümünde yer almaktadır.

mektubun değerini daha da artırmaktadır. Kendisi ile Âli Paşa arasındaki münasebetlerin erken dönemine ışık tutulmasına katkı sağlayacağını düşündüğümüz söz konusu mektup da bu vesile ile ilk kez yayımlanmaktadır:

Efendim,

Fransa'ya gelmek için İstanbul'dan demir attığımda, Majesteleriniz, imparatorluk nişan mertebesinde beni daha yüksek bir sınıfa sokmakla ilgilendiğini bana bildirmeye tenezzül etmişti. Gerçekleşmesi tüm dileklerimi yerine getirecek olan bu vaadi ona hatırlatma cüreti gösteriyorum. Bu yüce ihsanı, muvaffak olduğum işler için bir ödül olarak ve muvaffak olacağlarım adına bir teşvik olarak değerlendirdim. Terfi-i rütbeyi alacak kadar şanslı olsaydım, sahip olduğum ve Ekselanslarınızın iyilik ve cömertliğine borçlu olduğum nişanı derhal İstanbul'a iade ederdim.

Ekselansları Fethi Paşa'ya çalışmalarımı ve ilerlemelerimi teyit eden bir belge gönderdim.

En derin saygılarımla huzurunuzdayım.

Efendim,

Majesteleri,

Çok hakir ve çok itaatkâr hizmetçiniz,

Şinâsî

Paris, 10 Eylül 1850³²

³² Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA) Hariciye Nezâreti Tercüme Odası Belgeleri (HR. TO.), 413/6. [10 Eylül 1850].

Şinâsî'nin ilk kez yayımlanan bu Fransızca mektubunda da muhatabın adının doğrudan verilmediği görülmektedir. Buna karşılık mektup metninin içinde gönderildiği zarfın kendisi de arşiv kaydında bulunmaktadır. Söz konusu zarfın üzerinde Fransızca "Bâbiâli Hariciye Nâzırı Efendi Hazretlerine" [*À Son Altesse Monseigneur Le Ministre Des Affaires Étrangères De La Sublime Porte*] hitabının bulunduğu, hemen altında ise Türkçe "Şinasi nâm terfî-i rütbe etmesine dâir arz-ı hâli" ifadesinin yazılı olduğu fark edilmektedir³³. Dolayısıyla bahse konu Fransızca mektubun, bir önceki mektup gibi dönemin Hariciye Nâzırı'na hitaben kaleme alınan bir yazı olduğu anlaşılmaktadır. Mektubun yazıldığı 10 Eylül 1850 tarihinde Hariciye Nâzırlığı makamında Mehmed Emin Âli Paşa'nın bulunduğu³⁴ göz önünde bulundurulursa bu yazının da muhatabının Âli Paşa olduğu ortaya çıkmaktadır.

Fransızca mektubun mahiyetine gelindiğinde ana konunun ikinci Türkçe mektupla aynı olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum Şinâsî'nin bir yıl içinde nişanının rütbesinin artırılması için Paris'ten Hariciye Nâzırı'na birden fazla yazı yazdığını ortaya koymaktadır. Nitekim ikinci mektupta geçen "... bu tarafa azîmet-i ahkarânem esnâsında bi gayr-ı liyâkatin muhriz bulunmuş olduğum rütbe ve nişânın terfî' ve tebdîli hakkında inâyet-efzâ-yı vukû' buyrulan va'ad-i âlînin bu evân-ı meymenet-nişânda sûret-yâb-ı incâz olması ..." ifadeleri ile bu mektuptan on ay sonra kaleme alınan Fransızca mektuptaki "Fransa'ya gelmek için İstanbul'dan demir attığımda, Majesteleriniz, imparatorluk nişan mertebesinde beni daha yüksek bir sınıfa sokmakla ilgilendiğini bana bildirmeye tenezzül etmişti. Gerçekleşmesi tüm dileklerimi yerine getirecek olan bu vaadi ona hatırlatma cüreti gösteriyorum." ifadelerinin birbiriyle paralellik arz etmesi, kendisinin aradan geçen zaman zarfında arzu ettiği rütbe terfisini alamadığı ve bu sebeple söz konusu yazılarla talep yinelemesinde bulunduğunu ortaya koymaktadır.

Mektupta dikkati çeken bir diğer husus Şinâsî'nin "Efendim", "Majesteleri", "Ekselansları" gibi ifadelerle ululadığı Âli Paşa'ya yönelik son derece nazik ve dikkatli bir üslup kullanması, buna karşılık kendisinden "çok hakir ve çok itaatkâr hizmetçi" olarak söz etmesidir. Kendisinin Paşa'ya gönderdiği önceki mektuplarda da buna benzer bir tarz benimsemesi ve Paşa'dan rütbe terfisi ile nişan tebdili taleplerinde bulunması gibi hususlar göz önünde bulundurulduğunda, Şinâsî'nin Paris döneminde Âli Paşa ile müspet münasebet kurmanın ötesinde bir himaye beklentisi içinde bulunduğu ortaya çıkmaktadır. Diğer bir deyişle ilgili mektuplar, Şinâsî'nin Âli Paşa ile müspet münasebetleri sürdürmeye çalıştığını göstermekle kalmamakta, bunun yanı sıra Paşa'nın inayet ve ihsanına mazhar olmayı amaçladığına işaret etmektedir. Nitekim kendisinin ilgili yazıyı Türkçe değil, Fransızca kaleme almak suretiyle Hariciye Nâzırı Âli Paşa'ya aradan geçen zaman zarfında bahse konu dilde ne denli ilerlemiş olduğunu uygulamalı olarak/etkili bir yolla ifade etmek istediği, bu vesile ile Paşa'nın takdirini kazanmayı murat ettiği anlaşılmaktadır.

Daha evvel ifade edildiği üzere Şinâsî'yi Paris dönüşü 1855 yılında rütbesi ve maaşını artırarak Meclis-i Maârif'e aza olarak atatan kişinin de Âli Paşa olduğu göz önünde bulundurulursa, Paşa'nın da söz konusu himaye beklentisi ve çağrısına kayıtsız kalamadığı ve müspet bir karşılık verdiği ortaya çıkarmaktadır. Buradan Âli ile Şinâsî arasında, Şinâsî Paris'e gitmeden evvel başladığı anlaşılan müspet münasebetlerin, ilerleyen yıllarda daha da geliştiği, dahası Reşid Paşa ile Âli Paşa arasında 1852 yılında başlayan siyasî rekabetten ilk etapta olumsuz etkilenmediği sonucu ortaya çıkmaktadır.

³³ BOA, HR. TO. 413/6.

³⁴ Kunalalp, *Son dönem Osmanlı erkân ve ricâli*, 5.

4. Şinâsî'yi Taltif Ettiren Kayıp Eseri

Şinâsî'nin Paris döneminin yanı sıra Sadrazam Âli Paşa'nın teklifiyle Meclis-i Maârif'e atandığı 4 Temmuz 1855'ten yine Âli Paşa'nın teklifiyle memuriyetten ihraç edildiği 18 Eylül 1856'ya dek geçen bir yıl iki ayı aşkın süre içinde Âli Paşa ile münasebetlerinin nasıl değiştiği ve dönüştüğü sorusu da konumuz açısından ehemmiyet arz etmektedir. Buna karşılık kendisinin yaşamının söz konusu devriyle ilgili bilinenler pek azdır. Ancak İbrahim Necmi Dilmen, 1942 yılında yayımlanan *Tanzimat Edebiyatı Tarihi Notları* adlı eserinde Şinâsî'nin yaşamının bu devresine dair dikkate değer bir iddiada bulunmakta ve söz konusu iddianın bir ucu da Şinâsî'nin Âli Paşa ile münasebetlerine dayanmaktadır. İddiaya göre Encümen-i Dâniş kurulduktan sonra kaleme alınacak kitapların bir listesi yapılmış, kavaid kitabının (gramer) yazılması da bizzat Şinâsî'den istenmiştir. Şinâsî yıllar sonra Mehmed Said Bey (sonradan Paşa) ile giriştiği "mebhûsetün anhâ" polemigi esnasında bahse konu eserin bir cüz'ünün basıldığını ifade etmesine karşın bu eser hiçbir zaman ele geçmemiştir³⁵. Dilmen'in söz konusu iddiasının gerçekliği sorgulandığında Şinâsî'nin *Sarf Mecmûası* adını verdiği bir gramer kitabı projesinin mevcut olduğunu ifade etmek gerekir³⁶. Bu bağlamda "mebhûsetün anhâ" polemigi esnasında *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*'in "Acaba *Tasvîr*'de hilâf-i mevzuat sūdûr eden deâvi, neşrine hazırlandığı yeni sarf mecmuasından bir mukaddime midir?"³⁷ şeklindeki sorusuna yanıt olarak *Tasvîr-i Efkâr*'ın 19 Aralık 1864 tarihli 257. sayısında, Şinâsî tarafından hazırlanan Arapça bir gramer kitabının Meclis-i Maârif tarafından onaylanıp yayımlanması için gerekli olan Hünkâr iradesinin çıktığını ilan ettiği görülmektedir³⁸.

Bununla birlikte bahse konu eser elimizde bulunmadığından basılıp basılmadığı kesin olarak bilinmemektedir. Ancak Şinâsî'nin, ilgili eserin başlangıç kısmının bir bölümünü kaleme aldığı, bu bölümün Meclis-i Maârif onayından geçtiği ve ardından basımı için Sultan'ın iradesinin alındığı hususları gazetede duyuru aracılığıyla kamuoyuna açıkça ilan edilmiştir. Bahse konu hususlar Dilmen'in iddiasını desteklemesi açısından önemli görülmektedir. Konu ile ilgili olarak Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri'nde yaptığımız taramanın sonucunda ise Osmanlı Arşivi İrâde-Dâhiliye evrakı arasında Meclis-i Maârif'in, Şinâsî'nin "*Mebâdî-i İlm-i Sarf*" adlı risalesinin basımı ve yayımını teklif eden mazbatası, sadrazamın hükümdara sunduğu arz tezkiresi ile sultanın kabul iradesi bulunmuştur. Söz konusu yazılar ilk kez yayımlanmaktadır:

Meclis-i âcizânemiz a'zâsından izzetlü Şinâsî Efendi bendelerinin te'lîfine muvaffak olduğu risâle beyne'l-huzzâr mütâla'a olundukda risâle-i mezkûre mebâdî-i ilm-i sarfın teshîl-i tahsîlini mûceb olmasıyla mübtedâ hakkında güzel bir eser olduğu hâlde bunun ilerisini dahi efendi-i mûmâ ileyh te'lîf etmekte olup asr-ı mehâsin-hasr-ı hazret-i hilâfet-penâhîye bir ilâve-i cemîle olacağından tab' ve temsile şâyeste bulunduğu mebrû tab' ve temsîli ve efendi-i mûmâileyhin dahi taltîfi tezekkür ve tensîb kılınmış ise de ol bâbda emr ü fermân hazret-i menlehü'l-emrindir

Fî 6 Receb Sene [12]72

³⁵ İbrahim Necmi Dilmen, *Tanzimat edebiyatı tarihi notları*. (Ankara: Alâeddin Kırıl Basımevi, 1942), 15-16.

³⁶ Ebüzziya, *Şinasi*, 355-356.

³⁷ Tanpınar, *19'uncu asır Türk edebiyatı tarihi*, 208-209.

³⁸ *Tasvîr-i Efkâr*, "Havâdis-i dâhiliye/Pâyitaht/Tasvîr" (20 Receb 1281), 2.

Şerif Mehmed Tahir / Hüsam Efendi (bulunamadı) / es-Seyyid Mehmed İmadiüddin / Hayrullah / es-Seyyid Mustafa Vehbi / Ahmed Cevdet / Mehmed Ali / Abdülkerim / es-Seyyid Hafız Mehmed Arif / Mehmed Rüşdü³⁹

Utûfetlû Efendim Hazretleri

Meclis-i Ma'ârif a'zâsından izzetlû Şinâsî Efendi'nin te'lîf eylediği risâle ol bâbda meclis-i mezkûrdan tanzîm olunan mazbata ile berâber manzûr-ı şevket-meofûr-ı hazret-i şehinşâhî buyrulmak için irsâl-i sû-yı vâlâları kılındı mazbata-i mezkûrede beyân olunduğu vechile risâle-i mezkûre mebâdî-i ilm-i sarfın teshîl-i tahsîlini mûcib olmasıyla mübtedâ hakkında güzel bir eser olduğundan bunun tab' ve temsîl etdirilmesi ve efendi-i mûmâileyhe şâyân-ı taltîf olduğundan hâiz olduğu rütbe-i sâniye sınıf-ı sânişinin sınıf-ı evvel mütemâyizine terfi'i hakkında her ne vechile emr ü fermân-ı cenâb-ı cihân-bânî müte'allik ve şeref-sudûr buyrulur ise âna göre hareket olunacağı beyânıyla tezkire-i senâverî terkîmine ibtidâr olundu efendim

Fî 25 Receb Sene [12]72

M[a'lûm]

Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir ki

Hâme-zîb-i ibcâl olan işbu tezkire-i sâmiye-i âsafâneleriyle mezkûr mazbata ve risâle manzûr-ı âlî-i hazret-i şâhâne buyrulmuş ve ber-vech-i istîzân zikr olunan risâlenin tab' ve temsîl etdirilmesi ve efendi-i mûmâileyhin hâiz olduğu rütbe-i sâniye sınıf-ı sânişinin sınıf-ı evvel mütemâyizine terfi'ine müte'allik şeref-sudûr buyrulan emr ü irâde-i seniyye-i cenâb-ı mülûkâne muktezâ-yı münîfinde bulunmuş ve mârrü'l-beyân mazbata ve risâle yine savb-ı sâmi-i âsafânelerine i'âde kılınmış olmakla ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir

Fî 27 Receb Sene [12]72⁴⁰

Görüldüğü üzere Meclis-i Maârif mazbatasında Şinâsî'nin "te'lîfine muvaffak olduğu" "risâle"nin ilgili oturumda hazır bulunan azaların incelemesi neticesinde acemiler için "güzel bir eser olduğu"nun anlaşıldığı, söz konusu eserin "tab' ve temsile şâyeste bulunduğu", Şinâsî'nin bu risâlenin geri kalanını "te'lîf etme"ye devam ettiği, kendisinin bu gayretleri sebebiyle "taltîf"inin uygun görüldüğü ifade edilmiş, sadrazamın arz tezkiresinde de söz konusu hususlar yinelenerek eserin basım ve yayımı ile Şinâsî'nin terfisi teklif edilmiş, sultan da bahse konu teklifi kabul etmiştir. İlk olarak ilgili evrakın kaleme alındığı tarihte söz konusu eserin Şinâsî tarafından "te'lîf" edildiği, diğer bir deyişle yazılmış olduğu ve fakat henüz basılmadığı anlaşılmaktadır. Yine evrakın içeriğinden söz konusu risâlenin, yazının ekinde yer aldığı bilgisi verilmesine karşın ilgili evrakın ait olduğu dosya numarasında kayıtlı herhangi bir risâle bulunamamıştır. Dolayısıyla Şinâsî'nin Arap gramerine dair bir eser kaleme almış olduğu hususu yukarıda ilk kez yayımlanan evrak ile kesinleşmiş olmakla birlikte söz konusu eser kayıp olma niteliğini halen korumaktadır.

³⁹ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA) İrâde Dâhiliye (İ. DH.), 342/22543. [25 B 1272 (1 Nisan 1856)]. Söz konusu evrakın orijinal sureti çalışmanın sonunda bulunan "Ekler" bölümünde yer almaktadır.

⁴⁰ BOA, İ. DH. 342/22543. Söz konusu evrakın orijinal sureti çalışmanın sonunda bulunan "Ekler" bölümünde yer almaktadır.

Şinâsî'nin, *Tasvîr-i Efkâr*'ın 19 Aralık 1864 tarihli 257. sayısında söz konusu risalenin yayımlanmasına dair hükümdar iradesinin bulunduğu hatırlatmasında bulunması, ilgili iradenin alındığı tarihten sekiz yılı aşkın bir süre geçmiş olmasına karşın eserin henüz yayımlanmadığını ortaya koymaktadır. Nitekim *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*'in sorusundaki "... neşrine hazırlandığı yeni sarf mecmuası..." ifadesi bahse konu tespitimizi teyit etmektedir. Dolayısıyla yinelemek gerekirse ortaya koyduğumuz yeni belgelerle/delillerle söz konusu eserin yazılmış olduğu kesinleşmiş olmakla birlikte eldeki bulgular ışığında hiçbir zaman yayımlanmadığı/yayımlanamadığı tahmin edilmektedir. Ebüzziya Tevfik Bey, Şinâsî'nin ölümünün ardından bahse konu eseri gördüğünü iddia etmesine karşılık Mermutlu'nun ifade ettiği üzere Ebüzziya'nın gördüğünü iddia ettiği çalışma, ilgili eserin yayıma hazır müsveddesi olmalıdır⁴¹. Bu arada Şinâsî'nin ilgili gazete yazısında bahse konu eserin "*erbâb-ı maârif indinde şey-i hakir olduğunu ... itiraf e*" tmesinin⁴², eserin basılmama nedenlerinden birini açıkladığı düşünülmektedir. Dolayısıyla Şinâsî'nin söz konusu eseri basit bir metin olarak görmesi nedeniyle basmadığı tahmin edilmektedir. Nitekim yukarıda yer alan Meclis-i Maârif mazbatası ile sadaret tezkiresinde söz konusu eserin "acemiler için güzel bir eser" olduğuna ilişkin vurgu bu konudaki tahminimizi desteklemektedir.

Meselenin konumuz açısından ilgi çekici tarafına gelindiğinde yukarıdaki resmî evrak arasındaki arz tezkiresinin tarihinin miladî 1 Nisan 1856 olması üzerinde bilhassa durmak gerekir. Zira bu ayrıntı ilgili iradenin, Şinâsî'nin Meclis-i Maârif'e atanmasından yaklaşık dokuz ay sonra Âli Paşa'nın sadrazamlığının devam ettiği ve fakat Şinâsî'nin bahse konu kuruldan henüz ihraç edilmediği bir zamana ait olduğunu ortaya koymaktadır. Dolayısıyla söz konusu eseri yazmış olması dolayısıyla Şinâsî'nin rütbesinin "rütbe-i sâniye sınıf-ı evvel-i mütemâyizine terfî" sini Sultan'a teklif eden kişi Sadrazam Âli Paşa'dır. Buradan Nisan 1856 tarihi itibarıyla dahi Şinâsî ile Âli Paşa arasında olumsuz bir durumun bulunmadığı, aksine söz konusu isimler arasındaki müspet münasebetlerin ilerleme kaydettiği fark edilmektedir. Bu noktada Âli ile Şinâsî arasında ortaya çıkan düşmanlıktan evvel ikili arasında uzun yıllara dayanan iyi ilişkiler bulunduğu, söz konusu ilişkilerin mahiyeti analiz edildiğinde bunun himaye derecesine ulaştığı hususu netlik kazanmaktadır. Ancak Şinâsî'nin bu tarihten yalnızca dört buçuk ay sonra 18 Eylül 1856 tarihinde yine Âli Paşa'nın girişimiyle memuriyetten ihraç edildiği göz önünde bulundurulduğunda, uzun yıllara dayanan müspet ilişkilerin çok kısa bir sürede bozulduğu ve yerini bir anda düşmanlık ve nefret ilişkisine bıraktığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla söz konusu zaman zarfında Şinâsî ve Âli Paşa arasındaki iyi ilişkileri baltalayan olumsuz birtakım gelişmeler yaşandığı anlaşılmaktadır. Fakat sözü edilen gelişmelerin mahiyeti kesin olarak bilinmemekte, ancak birtakım ihtimallerin etkisine işaret edilebilmektedir.

İhtimallerden ilki, Şinâsî'nin Meclis-i Maârif'e atanıp taltif edilmesinden sonra dost meclislerinde Reşid Paşa savunusu üzerinden Âli Paşa aleyhine birtakım sözler sarf etmesi ve bahse konu sözlerin Âli Paşa'nın kulağına kadar gelmesidir. Kendisinin memuriyetten ihraç kararında gerekçelerden biri olarak sayılmakla birlikte ayrıntısına girilmeyen rütbe ve me'mûriyete yakışmayacak "evzâ-ı makdûhede bulun"ma⁴³ eyleminin bahse konu duruma işaret ettiği düşünülebilir. İkilin arasının bir anda açılmasına neden olan gelişmenin mahiyetine dair ikinci ihtimal ise Sadrazam Âli Paşa'nın, himaye ve ihsanlarına karşılık

⁴¹ Mermutlu, *Sosyal düşünce tarihimizde Şinasi*, 96.

⁴² Tasvîr-i Efkâr, "Havâdis-i dâhiliye/Pâyitaht/Tasvîr", 2.

⁴³ BOA, İ. MMS. 8/312.

Şinâsî'den kendisi için kasideler yazmasını beklerken Şinâsî'nin bahse konu beklentiyi karşılamak yerine sadaret makamından azledilmiş olmanın yanı sıra Âli Paşa'nın siyasî rakibi konumunda bulunan Reşid Paşa'ya ikinci kasidesini (1272) yazmasının olası etkileridir. Bu bağlamda Âli Paşa'yı öfkelenen ve Şinâsî aleyhine aniden harekete geçmesini sağlayan gelişme söz konusu Reşid Paşa kasidesi olabilir. Bahse konu ihraç kararının alınması sürecinde Şinâsî'ye kendisini müdafaa hakkı dahi tanınmaması göz önünde bulundurulduğunda burada sözü edilen iki olasılığın birleşerek Şinâsî'nin memuriyetten azledilmesine neden olduğu tahmin edilmektedir. Nitekim ihraç teklifinin oy birliğiyle alındığı Heyet-i Vükelâ'da Şinâsî'yi öteden beri himaye etmiş olan Tophâne-i Âmire Müşiri Ahmed Fethi Paşa'nın da bulunup ilgili karara katılmış olması, Şinâsî'nin dönemin şartlarına göre affı güç bir cürüm işlediğine işaret etmektedir⁴⁴. Bu noktada iki olasılığın da ortak bir hakikatin etkisine işaret ettiği anlaşılmaktadır. O da Şinâsî'nin siyaseten Reşid Paşa cephesinde bulunmakta ısrarcı olmasının yanı sıra Reşid Paşa savunusunda dönemin koşullarına göre makul ölçüleri aşması sonucu Âli Paşa'nın öfkesi ve düşmanlığını kazanmış olduğudur. Bu durum Şinâsî'nin ısrarcı ve abartıya kaçtığı anlaşılan Reşid Paşa tutkusunun arka planı ve temel dinamiklerinin neler olabileceği sorusunu akıllara getirmesine karşın ilgili sorunun muhtemel yanıtları ise bir başka araştırmanın konusunu teşkil etmelidir.

Sonuç

Bu çalışmada Tanzimat Devri'nin simgesel değere sahip iki önemli şahsiyeti olarak beliren ve aralarında büyük bir düşmanlık bulunduğu bilinen Mehmed Emin Âli Paşa ile İbrahim Şinâsî arasındaki münasebetlerin erken dönemine dair çelişkiler ile belirsizlikler yeniden ele alınmak suretiyle bu münasebetlerin mahiyetine dair ortada duran soru ve sorunlar yeni belgeler ile bu belgelere dayalı değerlendirmeler ışığında giderilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda çalışmanın ortaya çıkardığı ilk önemli husus, ikili arasındaki münaferetin, Ebüzziya'nın ileri sürdüğünün aksine Şinâsî'nin 1849'da başlayan Paris yıllarına dek uzanmadığı, bunun yerine kendisinin Âli Paşa'nın teklifiyle Meclis-i Maârif'ten ihraç edildiği 18 Eylül 1856'dan hemen öncesindeki olumsuz birtakım gelişmelere dayandığıdır.

Söz konusu sonuç ile ilişkili bir başka önemli husus, iki şahsiyet arasında Şinâsî Paris'e gitmeden evvel başlayan müspet münasebetlerin bulunduğu, Şinâsî'nin Paris yıllarında söz konusu münasebetlerin gelişmeye devam ettiği ve bunun zamanla bir hami-himaye edilen ilişkisine dönüştüğüdür. Nitekim bu çalışma vesilesiyle ilk kez yayımlanan belgelerden Şinâsî'nin 1849'da Paris'e gitme hazırlıkları yaptığı esnada Âli Paşa'nın kendisine rütbe terfisi vaadinde bulunduğu, Şinâsî'nin Paris'ten Paşa'ya yazdığı mektuplarda söz konusu vaadi hatırlatarak bürokraside yükselme taleplerini büyük övgüler eşliğinde yinelediği, söz konusu övgüler ile ısrarlı taleplere karşılık Âli Paşa'nın, Şinâsî'nin rütbe terfilerini gerçekleştirdiği, Paris dönüşü Meclis-i Maârif gibi saygın bir kurulun azalığına gelmesini sağladığı, dahası Mebâdî-i İlm-i Sarf adlı risale dolayısıyla Paşa'nın Sultan'a Şinâsî'nin taltifini teklif ettiği ortaya çıkarılmıştır. Bu bağlamda Şinâsî'nin Paris'e varışından memuriyetten ilk kez ihracına dek geçen yedi yılı aşkın süre zarfında ikili arasında bir münaferet ve düşmanlık değil, aksine müspet münasebetler ve bir himaye ilişkisi bulunduğu hususu kesinlik kazanmıştır.

Çalışmanın sonuçları bağlamında dikkat çekilmesi gereken bir diğer husus, Şinâsî ile Âli Paşa arasındaki münaferet ve düşmanlıkta Paşa'nın Şinâsî'ye yönelen şahsî kıskançlıklarından ziyade Şinâsî'nin, devrin siyasî cepheleşmesinde Âli Paşa'ya yönelen ve şiddetini giderek

⁴⁴ Ebüzziya, *Şinasi*, 109-116; Kunalalp, *Son dönem Osmanlı erkân ve ricali*, 12.

artıran muhalefeti ile siyaseten Reşid Paşa'dan yana beliren açık tavrının etkili olduğudur. Bu bağlamda ortaya çıkan olumsuz sonucun tüm sorumluluğunu tek taraflı bir okumayla Âli Paşa'nın karakterine dair zayıflıklara yüklemek yerine Şinâsî'nin siyasî tercihlerinin söz konusu münafetteki payının daha büyük olduğunu ifade etmek hakikat ve hakkaniyete daha uygun düşmektedir. Bu durumda ikili arasındaki husumetin arka planındaki siyasî gerekçenin, şahsî gerekçelerden daha öncelikli ve etkili olduğu ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla Âli Paşa ile Şinâsî arasındaki müspet münasebetleri bozan ana faktörün kıskançlıktan öte siyaset olduğu söylenebilir. Bu durumda Âli Paşa'nın, Şinâsî'nin Tanzimat Devri siyasî cepheleşmesinde tercihini Reşid Paşa'dan yapmasına verdiği yanıtın münafet ve düşmanlık gibi abartılı bir karşılık olmasında Şinâsî'nin kendisi için herhangi bir kimse değil, yıllarca himayesinde bulunan bir memur olmasının önemli bir etkisi olduğu değerlendirilmektedir.

Öte yandan çalışma kapsamında ilk kez yayımlanan belgelerin, Şinâsî'nin Âli Paşa ile münasebetlerine dair çelişkiler ile belirsizliklerin bir bölümünün çözümüne katkı sunmanın yanı sıra kendisinin biyografisine dair bugüne dek karanlıkta kalan birtakım hususları aydınlığa kavuşturduğunu ortaya koymak gerekir. İlk olarak Şinâsî'nin devlet tarafından lisan öğrenme gayesiyle Paris'e gönderildiği tarihe ilişkin bugüne değin çeşitli tahminler mevcut olmasına karşın söz konusu tarih kesin olarak bilinemiyordu. Buna karşılık çalışmanın üçüncü bölümünde yer verdiğimiz Şinâsî'nin Paris'ten Âli Paşa'ya gönderdiği 20 Haziran 1849 tarihli mektupla kendisinin İstanbul'dan 1 Haziran 1849'da ayrıldığı ve 12 Haziran 1849'da Paris'e ulaştığı kesin olarak ortaya çıkarılmıştır. İkinci olarak Şinâsî'nin ölümüne değin Fransız dili ve kültürüyle içli dışlı olduğu bilinmesine karşın bugüne değin kendisinin Fransızca el yazısının bir örneği ile karşılaşılması. Buna karşılık çalışmanın üçüncü bölümünde paylaştığımız ve bu vesile ile ilk kez yayımlanan Şinâsî'nin Paris'ten Âli Paşa'ya gönderdiği 10 Eylül 1850 tarihli Fransızca mektup söz konusu eksikliği gidermiştir. Mektupta kullanılan el yazısının okunaklı ve şık bir tarzı olduğu fark edilmiştir. Bu durum Şinâsî'nin sonradan öğrendiği Fransızca'yı dikkat çekici bir zarafetle kâğıda işlediğini ortaya koymaktadır.

Üçüncü husus Şinâsî'nin kayıp eseri olarak nitelendirilen *Sarf Mecmuası*'nın hakikati ve akıbetine ilişkindir. Bu bağlamda çalışmanın dördüncü bölümünde Meclis-i Maârif'in, Mebâdî-i İlm-i Sarf'ın basımı ve yayımını teklif eden mazbatası, sadrazamın hükümdara sunduğu arz tezkiresi ve sultanın kabul iradesi ilk kez yayımlanmıştır. Söz konusu belgeler incelendiğinde Şinâsî'nin o tarihte Arap gramerini yeni öğrenen kimselere yönelik hazırladığı eserin ilk bölümünü tamamlamış olduğu ve diğer bölümlerini yazmaya devam ettiği, Meclis-i Maârif tarafından yapılan incelemeler neticesinde söz konusu eserin beğenildiği, eserin basımı ve yayımlanması için Sultan'dan gerekli izin alındığı ve bahse konu gayreti dolayısıyla Şinâsî'nin taltif edilmesinin uygun görüldüğü anlaşılmaktadır. Tüm bunlara karşılık kayıp olma niteliğini halen koruyan eserin eldeki bulgular ışığında hiçbir zaman yayımlanmadığı/yayımlanamadığı tahmin edilmektedir.

Son olarak çalışma kapsamında ilk kez yayımlanan Şinâsî'ye dair rütbe terfisi içerikli yazılar bir bütün olarak değerlendirildiğinde kendisinin edebiyat, sanat, fikir ve basın alanlarında malum olunan ilgisi ve gayretlerinin yanı sıra gençlik yıllarında Tanzimat bürokrasisi içinde hızla yükselmeyi arzulayan, bu arzu doğrultusunda yoğun bir çaba içine girip ısrarlı girişimlerde bulunan bir yönünün olduğu fark edilmektedir. Kendisinin, Âli Paşa'ya abartı derecesinde övgü içerikli mektuplar yazması, söz konusu mektuplarda rütbe ve nişan beklentilerini nazik bir üslupla ve fakat defaatle hatırlatması gibi hususlar kendisinin

en azından gençlik yıllarında siyasî-bürokratik bir kariyer yapmayı arzuladığını ortaya koymaktadır. Bu bağlamda Şinâsî cephesinden Âli Paşa'ya yönelen ve giderek artan nefrette Paşa'nın Şinâsî'yi bilhassa gençlik zamanlarında arzu ettiği anlaşılan siyasî ve bürokratik kariyer imkanlarından mahrum edilmenin payının büyük olduğu anlaşılmaktadır.

Kaynakça

1. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Hariciye Nezâreti Mektubî Kalemi Belgeleri (HR. MKT.)

Hariciye Nezareti Siyasi (HR. SYS.)

Hariciye Nezâreti Tercüme Odası Belgeleri (HR. TO.)

İrâde-Dâhiliye (İ. DH.)

İrâde-Hariciye (İ. HR.)

İrâde-Meclis-i Mahsus (İ. MMS.)

2. Araştırma, İnceleme ve Telif Eserler

Akyüz, Kenan. "Şinâsî'nin Fransa'daki öğrenimi ile ilgili bazı belgeler". *Türk Dili* 3, no. 31 (1954): 397-405.

Akyüz, Kenan. *Encümen-i Dâniş*. Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, 1975.

Aliye, Fatma. *Ahmed Cevdet Paşa ve zamanı*. İstanbul: Kanâat Kütübhânesi, 1332.

Aliye, Fatma. *Ahmet Cevdet Paşa ve zamanı*. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1995.

Baysun, Cavid. "Mustafa Reşit Paşa". *Tanzimat I, yüzüncü yıldönümü münasebetiyle*. 723-746. İstanbul: Maarif Vekâleti, 1940.

Beydilli, Kemal. "Âli Paşa, Mehmed Emin", *TDV İslam Ansiklopedisi*. Cilt: 2. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989, 425-426.

Beydilli, Kemal. "Mustafa Reşid Paşa", *TDV İslam Ansiklopedisi*. Cilt: 31. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020, 348-350.

Bilgegil, Mehmet Kaya. *Şair Şinâsî hal tercümesi üzerinde küçük bir araştırma*. İstanbul: İrfan Matbaası, 1972.

Cevdet Paşa. *Tezâkir*. Yay. Cavid Baysun. Cilt I. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1953.

Dilmen, İbrahim Necmi. *Tanzimat edebiyatı tarihi notları*. Ankara: Alâeddin Kırıl Basımevi, 1942.

Ebüzziya, Ziyad. *Şinâsî*. Yayıma Hazırlayan: Hüseyin Çelik. İstanbul: İletişim Yayınları, 1997.

İnal, İbnülemin Mahmut Kemal. *Son sadrazamlar*. Cilt I. İstanbul: Dergâh Yayınları, 3. Basım, 1982.

İnalçık, Halil. "Tanzimat'ın uygulanması ve sosyal tepkileri". *Bellekten* 28, no. 112 (1964): 623-690.

İskit, Server. *Hususî İlk Türkçe gazetemiz "Tercümaniahval" ve Ağâh Efendi*. Ankara: Ulus Basımevi, 1937.

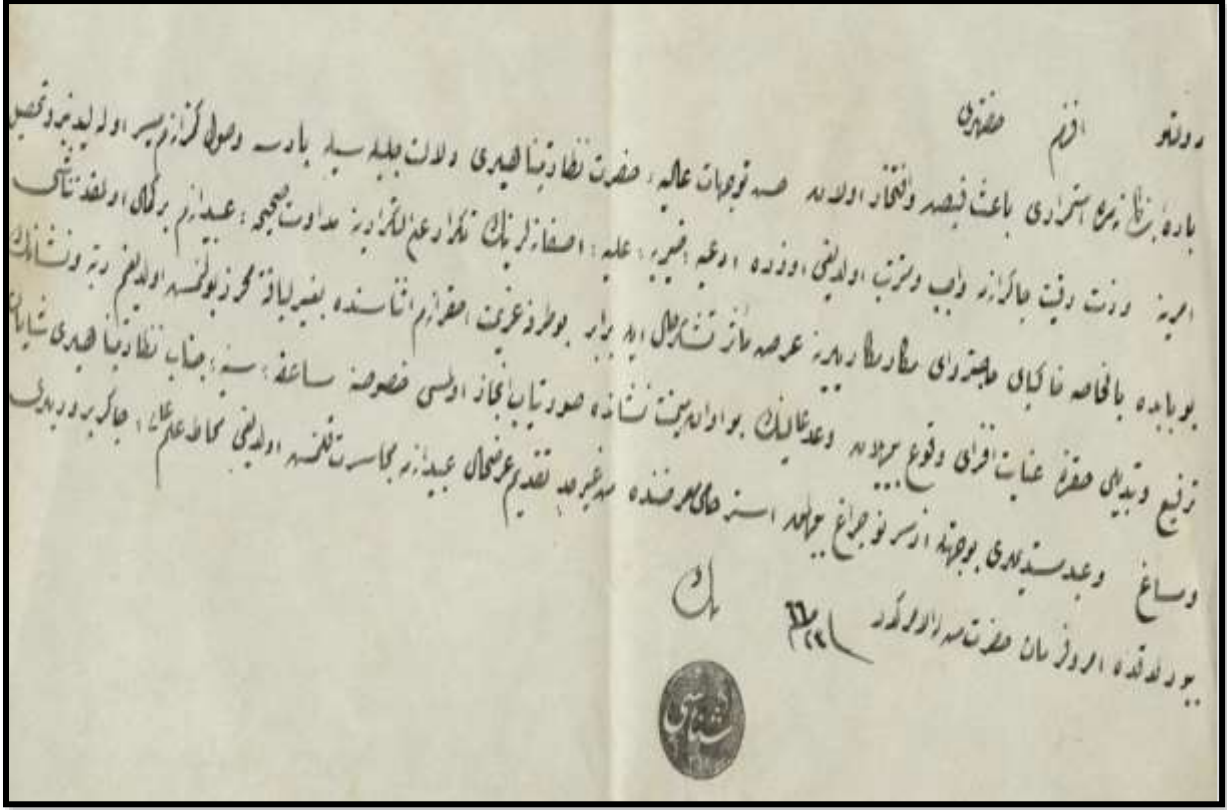
- Karaaslan, Ebuzer. "Tanzimat, istiklâl ve istikbâl". *Türkiye Günlüğü*, no. 155 (2023): 30-48.
- Karlangıç, Osman. "Ahmet Cevdet Paşa'ya göre Tanzimat Dönemi Osmanlı devlet ricali". *Tarih ve Gelecek Dergisi* 3, no. 3 (2017): 266-297. <https://doi.org/10.21551/jhf.357613>
- Kuneralp, Selim. *Son dönem Osmanlı erkân ve ricali (1839-1 922), prosopografik rehber*. İstanbul: İSİS, 1999.
- Kuntay, Mithat Cemal. *Namık Kemal, devrinin insanları ve olayları arasında*. Cilt I. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.
- Manneh, Butrus Ebu. "Âli ve Fu'ad Paşaların Bâb-ı Âli'deki nüfuzlarının kökleri (1855-1871)". çev. Fatih Yeşil. *Tanzimat, değişim sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. Editör: Halil İnalçık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu. 477-490. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 5. Basım, 2015.
- Mardin, Şerif. *Yeni Osmanlı düşüncesinin doğuşu*. Çeviren: Fahri Unan vd. İstanbul: İletişim Yayınları, 1996.
- Mermutlu, Bedri. *Sosyal düşünce tarihimizde Şinasi*. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2003.
- Ortaylı, İlber. *İmparatorluğun en uzun yüzyılı*. İstanbul: Hil Yayınları, 1987.
- Râsim, Ahmed. *Matbû'ât tarihine medhal ilk büyük muharrirler'den Şinâsî câmi' ve mürettibi: Ahmed Râsim 1927*. Hazırlayan: Ferhat Korkmaz. Ankara: Detay Yayıncılık, 2016.
- Sunay, Serap. "Damat Mehmed Ali Paşa'nın hayatı ve siyasi mücadelesi". Doktora Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, 2015.
- Şinâsî. *Divan-ı Şinâsî*. Yayına Hazırlayan: Ebüzziya Tevfik. Konstantiniyye: Matbaa-i Ebüzziya, 4. Basım, 1303.
- Şinâsî. *Şinasi, bütün eserleri*. Hazırlayanlar: İsmail Parlatur ve Nurullah Çetin. Ankara: Ekin Kitabevi, 2005.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi. *19'uncu asır Türk edebiyatı tarihi*. İstanbul: Çağlayan Kitabevi, 7. Basım, 1988.
- Tevfik, Ebüzziya. *Nümûne-i edebiyât Osmâniyye Osmanlı edebiyatı düzyazı antolojisi*. Hazırlayan: Furkan Öztürk. İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları, 2015.
- Tevfik, Ebüzziya. *Nümûne-i edebiyât Osmâniyye*. Konstantiniyye: Matbaa-i Ebüzziya, 6. Basım, 1329.
- Tevfik, Ebüzziya. *Yeni Osmanlılar tarihi*. Sadeleştiren: Şemsettin Kutlu. İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1973.
- Timur, Taner. *Osmanlı çalışmaları, ilkel feodalizmden yarı sömürge ekonomisine*. Ankara: V Yayınları, 1989.

3. Süreli Yayınlar

Tasvîr-i Efkâr. "Havâdis-i Dâhiliye/Pâyitaht/Tasvîr" (20 Receb 1281) 2.

Ekler

Ek 1: Şinasi'nin Paris'ten Âli Paşa'ya nişanının rütbesinin yükseltilmesini istediği yazısı

(BOA.) HR. SYS. 1869/3.

Ek 2: Mebâdî-i İlm-i Sarf adlı risalenin basımı ve yayımı ile Şinâsî'nin taltifini teklif eden Meclis-i Maârif mazbatası, arz tezkiresi ile sultanın kabul iradesi

عظمتی
 اشم حفزی
 بحس معارف اعصابه در علم غایتی انقباضی باقی رساله اولیایه بحس مذکور در تنظیم او فائده مضبوطه در بر خطور رسو کوفور حضرت ستره می جویند بجهت ارسال سوی دارلوقی فوق
 مضبوطه مذکوره در باید اولیایه وجه رساله مذکوره مبارک علم در بیان شرحی منجلی موجب اولیایه منشی حضرت کوزل برار اولیایه مذکور بود آن طبع و نقل ایند برسی دارلوقی سوایه سابقه خطیف
 اولیایه مذکور هان اولیایه در نه باید ضف با بسک ضف اولیایه در نه ضف حضرت همدرد همدردیه امر و فوایه جناب جلایا بی منعمه در سرفصله در بر جویند بر ایا کاکورنه حرکت اولیایه بیاید در کف ساری
 زینیه ایند اولیایه اشم (۵) جمالی

م
 معرفتیه جناب کینه لیبویه
 فقه نیب عالی اولیایه سویت مذکور سایه اصفا در برید مذکور مضبوطه در رساله نظر علی خطیفه ساری
 خطیفه در بر بر استناد مذکور اولیایه در رساله طبع و نقل ایند برسی دارلوقی سوایه سابقه خطیف
 زینیه باید ضف با بسک ضف اولیایه در نه ضف حضرت همدرد همدردیه امر و فوایه جناب جلایا بی منعمه در سرفصله در بر جویند بر ایا کاکورنه حرکت اولیایه بیاید در کف ساری
 جناب مدوکانه مضبوطه خطیفه در بر بر جویند بر ایا کاکورنه حرکت اولیایه بیاید در کف ساری
 خطیفه در بر بر جویند بر ایا کاکورنه حرکت اولیایه بیاید در کف ساری

(BOA.) İ. DH. 342/22543.

Summary

The Tanzimat Era appears to be an interesting period in terms of the nature, diversity, and consequences of the relations between the political actors of the period. The complexity of the relations between the actors in question expresses an important feature of the unique character of the Tanzimat spirit in Ottoman history. This study examines the early stages of the relationship between Mehmed Emin Âli Pasha and İbrahim Şinâsî, two of the most prominent political and intellectual figures of the Tanzimat Era. The aim of the study is to eliminate the contradictions and uncertainties regarding the origin of the well-known mutual hatred between Âli Pasha and Şinâsî through the documents extracted from the Ottoman archives, published for the first time about this period of their relations. The research method is document analysis; in this context, the author has utilized archival documents, primary sources, and research and review works. The study begins by questioning the accuracy of some of Ebüzziya Tevfik's claims about the relations between Şinâsî and Âli Pasha. Firstly, although Ebüzziya Tevfik claims that the mutual hatred between Şinâsî and Âli Pasha dates back to old times, to Şinâsî's years in Paris, there is no information to support this claim. Secondly, contrary to what is claimed, Şinâsî was appointed as a member of the Council of Education during the Grand Viziership of Âli Pasha, not Reşid Pasha. Thirdly, in the mutual hatred between Şinâsî and Âli Pasha, Şinâsî also bears responsibility, in addition to Âli Pasha's shortcomings. Finally, contrary to what is claimed, Şinâsî was never a member of the Encümen-i Dâniş and was therefore not expelled from that body. Therefore, the gross errors in the information provided by Ebüzziya Tevfik about Şinâsî show the need for more serious investigations into the relations between Şinâsî and Âli Pasha. The first chapter of the study focuses on the impact of the political rivalry between Mustafa Reşid Pasha and Mehmed Emin Âli Pasha on the relations between Âli Pasha and Şinâsî and states that the political competition between the Pashas negatively affected the relations between Şinâsî and Âli Pasha. This was because Şinâsî had taken a stand in favor of Reşid Pasha in the political competition between the Pashas and had gone to extremes in his stance. In this regard, behind Âli Pasha's hostility and hatred towards the Şinâsî was the latter's negative, radical attitude towards him. The second chapter contains the contradictions regarding the appointment of Şinâsî as a member of the Council of Education after his return to Istanbul from Paris. Membership of the Council of Education, to which Âli Pasha appointed Şinâsî, a supporter of Reşid Pasha, was one of the most prestigious civil service positions of the Tanzimat Era. At this point, it is stated that the reason why the Grand Vizier Âli Pasha appointed Şinâsî as a member of the Council of Education can be understood thanks to new documents obtained from the Ottoman archives. The third chapter contains the Turkish and French letters sent by Şinâsî to Âli Pasha from Paris, where he was studying. It is understood that in these letters Şinâsî addressed Âli Pasha with complimentary expressions and asked him to raise his rank and change his medal. The new information in question shows that the mutual hatred between Şinâsî and Âli Pasha did not date back to old times and that there were good relations between the two before the mutual hatred. The final chapter presents new information about the lost work for which Şinâsî was rewarded. It was decided that the treatise entitled *Mebâdî-i İlm-i Sarf* (Sarf Magazine), which contained the rules of Arabic grammar, should be printed and published with the opinion of the Council of Education, the proposal of the Grand Vizier Âli Pasha and the edict of Sultan Abdülmecid. In addition, Şinâsî was promoted to a higher rank for his efforts. As a result, the study reveals for the first time that there were good relations between the two figures before their mutual hatred, that these relations continued to develop during Şinâsî's years in Paris, and that they eventually became a patronage relationship. On the other hand, new information about Şinâsî's bureaucratic and intellectual biography is shared through the documents published for the first time in this study. This text provides information on the exact date when Şinâsî was sent to Paris by the state and contains his first and only sample of French handwriting. Furthermore, it has been ascertained that Şinâsî had a fervent desire to advance rapidly within the bureaucracy in his youth and diligently endeavored to attain this objective; finally, remarkable new revelations about "Sarf Magazine", one of his missing works, have been brought to light. Therefore, the study, in its content, corrects some important errors and fills some gaps in the political and intellectual biography of Şinâsî.

Kariyer Dışı Bir Osmanlı Diplomatı: Viyana Büyükelçisi Mehmed Arif Efendi (1850-1855)

Musa Kılıç*

Araştırma Makalesi

* Sorumlu Yazar,

Doç. Dr., Eskişehir Osmangazi
Üniversitesi, İnsan ve Toplum
Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü,
Eskişehir/TÜRKİYE
musakilic@ogu.edu.tr
ORCID: 0000-0003-4720-9939

Geliş: 11 Temmuz 2024

Kabul: 23 Ekim 2024

Yayın: 10 Kasım 2024

Bu çalışma ön inceleme sürecinde
ve yayımlanmadan önce
iThenticate ile taranmıştır.

ÖZ

Büyükelçilik diplomatik mesleğinin en üst basamağını ifade eder. Bununla birlikte geçmişte olduğu gibi günümüzde de büyükelçiler sadece diplomatlardan seçilmezler. Diplomatlık mesleği dışından gelenler için kariyer dışı büyükelçi nitelemesi kullanılır. Osmanlı Devleti'nde bu nitelendirme kapsamına giren elçi sayısı hayli fazladır. Mehmed Arif Efendi 1850-1855 yılları arasında Viyana'da büyükelçi olarak görev yaptı. Daha önce herhangi bir diplomatik tecrübesi olmamasına ve dönemin diplomasi dili Fransızca'yı bilmemesine rağmen bu göreve tayin edilmişti. Yani kariyer dışı bir elçiydi. Onun görev yaptığı dönem Avrupa diplomasisinin hareketli olduğu yıllardı. Önce Macar Mültecileri meselesi nedeniyle Osmanlı Devleti ile Avusturya arasındaki diplomatik krizle uğraşmak zorunda kaldı. Kırım Savaşı döneminde görevine devam ediyordu. Viyana, barış için diplomatik müzakerelerin yürütüldüğü merkez olduğu için Mehmed Arif Efendi'nin büyükelçilik misyonu daha önemli hale geldi. Kimi zaman kariyer dışı bir elçi olmanın zorluklarını yaşadı. Bu çalışmanın amacı Mehmed Arif Efendi'nin Viyana Sefaretindeki misyonunu, kariyer dışılığı üzerinden ele almaktır. Onun Avusturya ile Osmanlı Devleti arasındaki diplomatik ilişkilerdeki rolü ve bu rolde kariyer dışı bir diplomat olmasının etkileri irdelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Mehmet Arif Efendi, Osmanlı Diplomatları, Osmanlı Devleti, Avusturya

A Non-Career Ottoman Diplomat: Vienna Ambassador Mehmet Arif Efendi (1850-1855)

Research Article

* Responsible Author,

Assoc. Prof. Dr., Eskişehir
Osmangazi University, Faculty of
Humanities and Social Sciences,
Department of History,
Eskişehir/TURKIYE
musakilic@ogu.edu.tr
ORCID: 0000-0003-4720-9939

Received: 11 July 2024

Accepted: 23 November 2024

Published: 10 November 2024

This paper was checked for
plagiarism using iThenticate
during the preview process and
before publication.

Copyright

This work is licensed under
Creative Commons Attribution
4.0 (CC BY-NC 4.0)
International License

ABSTRACT

Ambassadorship is the highest degree of the diplomatic profession. However, as in the past, ambassadors are not selected only from among diplomats today. Those who come from outside the diplomatic profession are called non-career ambassadors. The number of ambassadors who categorized under this category in the Ottoman Empire is quite high. Mehmed Arif Efendi served as ambassador in Vienna between 1850 and 1855. He was appointed to this position despite lacking prior diplomatic experience and without proficiency in French, the diplomatic lingua franca of the period. In other words, he served as an ambassador without a formal career in diplomacy. He had served during a period when European diplomacy was quite dynamic. First, he had to deal with the diplomatic crisis between the Ottoman Empire and Austria due to the Hungarian Refugees issue. He continued his duty during the Crimean War. Since Vienna was the center where diplomatic negotiations for peace were conducted, Mehmed Arif Efendi's ambassadorial mission became more important. He sometimes experienced the difficulties of being a non-career ambassador. The purpose of this article is to examine Mehmed Arif Efendi's mission at the Vienna Embassy through his non-career position. In this scope his role in the diplomatic relations between the Austria and Ottoman Empires are evaluated.

Keywords: Mehmet Arif Efendi, Ottoman Diplomats, Ottoman State, Austria

Funding: The author has reported that this study received no financial support.

Conflicts of interest: The author of this article is also the field editor of this journal in the field of Modern History. This situation is considered as a relationship that may create a conflict of interest. In order to ensure an impartial and transparent review process, the review process of this article was carried out by another field editor of the journal. The position of the author was not disclosed to the reviewers. All stages of the process were carried out in accordance with the COPE ethical guidelines.

Peer Review: External, double-blind.

Finansman: Herhangi fon veya maddi destek kullanılmamıştır.

Çıkar Çatışması: Bu makalenin yazarı aynı zamanda bu derginin Yakınçağ Tarihi alan editörüdür. Bu durum çıkar çatışması yaratabilecek bir ilişki olarak değerlendirilmektedir. Tarafsız ve şeffaf bir hakem süreci sağlanması adına bu makalenin değerlendirme süreci derginin bir başka alan editörü tarafından yürütülmüştür. Yazarın pozisyonu hakemlere açıklanmamıştır. Sürecin tüm aşamaları COPE etik kılavuzuna uygun yürütülmüştür.

Hakem Değerlendirmesi: Bağımsız, çift-kör hakemlik.

Atıf - Cite: Kılıç, M. Kariyer Dışı Bir Osmanlı Diplomatı: Viyana Büyükelçisi Mehmed Arif Efendi (1850-1855). *History Studies* 16, no. 4 (2024): 615-635.

Giriş

Osmanlı Devleti ile Avusturya arasındaki diplomatik ilişkilerde 1791 Zıştovi Antlaşması bir dönüm noktası kabul edilir. Nitekim bu antlaşmadan sonra iki devlet arasında bazen ciddi krizler yaşansa da bir daha savaşmayacaklardı.¹ Klemens von Metternich'in şansölyeliği döneminde Avusturya ile Osmanlı Devleti birbirlerine daha da yakınlaştı. Avusturya, 1821 Yunan İsyanı sırasında Osmanlı yanlısı politikayı sürdüren tek devlettir. Bu yüzden Mehmed Ali Paşa İsyanı sırasında ikamet elçilerinin yeniden açılması gündeme geldiğinde, Osmanlı Devleti tercihini Avusturya'dan yana kullandı.² 1821 Rum İsyanı sırasında görevinden alınan Yanko Mavroyani, Viyana'ya ikinci defa maslahatgüzar tayin edildi.³ Viyana'ya tayin edilen ilk büyükelçi ise Ahmed Fethi Paşa idi.⁴ Ahmed Fethi Paşa'dan (1836-1837) sonra Mehmed Sadık Rıfat Paşa (1837-1841 ve ikinci defa olarak 1842-1843), Akif Efendi (1841-1842), Ahmed Muhtar Bey (1843-1844), Abdünnafî Efendi (1844-1846), Mehmed Şekib Paşa (1846-1848) büyükelçi payesiyle Viyana'da görev yaptılar.⁵

Ahmed Fethi Paşa'dan sonra Viyana'da görev yapan elçiler arasında büyükelçi unvanına haiz olmayan tek isim Kostaki Musurus (1848-1850) idi. Kostaki Musurus, görevi sırasında XIX. yüzyıl boyunca iki devlet arasındaki en önemli problemlerden biri olarak nitelendirilen Macar Mültecileri sorunuyla ilgilenmek zorunda kaldı. Bu diplomatik kriz tam anlamıyla çözümlenmeden görevinden alındı ve yerine Mehmed Arif Efendi tayin edildi. Mehmed Arif Efendi'nin Viyana gibi önemli bir diplomatik merkeze tayini Babıali açısından oldukça ilginç bir tercihtir. Zira Mehmed Arif Efendi daha önce diplomasi alanında herhangi bir tecrübesi olmayan kariyer dışından seçilen bir isimdir. Hatta dönemin diplomasi dili Fransızca'yı da bilmemektedir.

Kariyer dışı elçi atamaları günümüzde de mevcut olan ve tartışılan bir olgudur. Bu tür atamalar tecrübesizliğin ortaya çıkarabileceği sorunlar, bilgi ve deneyim yoksunluğu, liyakat yerine siyasal yakınlık ve kişisel bağlantıların tercih edilmesi, politize olmak tehlikesi gibi nedenlerle eleştirilmektedir.⁶ Tartışmalı durumuna rağmen Osmanlı Devleti'nin de kariyer dışı elçi atama yöntemine başvurduğu görülmektedir. Nitekim Osmanlı döneminde tayin edilen elçilerden sadece 1/3'ü meslekten yetişen memurlardan seçilmişti. Örneğin Osmanlı elçileri arasında asker kökenlilerin oranı %15 civarında idi.⁷ Babıali'nin sıkça bu yöntemle başvurmasının nedenlerinden biri diplomat yetiştirebilecek nitelikteki Mülkiye ve Mekteb-i Sultani gibi okulların geç açılmasıydı. Yine de Hariciye Nezareti'nin Babıali Tercüme Odası gibi kalemleri alaylı olarak nitelendirebileceğimiz diplomatlar yetiştirebilmekteydi. Daha önce

¹ Kemal Beydilli, "Zıştovi Antlaşması", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 44: 472.

² Mahmut Akpınar, "Viyana Yoluyla Batı Diplomasisi", *CUJOSS* 1, no. 46 (2022): 10.

³ Yanko Mavroyani'nin birinci ve ikinci dönem Viyana maslahatgüzarlık dönemleri için bkz. Musa Kılıç, "Osmanlı Devleti Hizmetinde Bir Rum Diplomatın Portresi; Viyana Maslahatgüzarı Yanko Mavroyani (Jean Mavroyeni)", *Tanzimat'tan Günümüze Olaylar ve Kişiler Ekseninde Türk Hariciyesi* içinde, Editör İrşad Sami Yuca-Hidayet Kara, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2019), 169-188.

⁴ Ahmet Dönmez, "Ahmed Fethi Paşa'nın Viyana ve Paris Elçilikleri (1835-1840)", *Osmanlı Devleti'nin Diplomasi Tarihi, Makaleler -2* içinde, Editör Mehmed Alaaddin Yalçinkaya-Uğur Kurtaran, (Ankara: Altınordu Yayınları, 2022), 215-218.

⁵ Sinan Kuneralp, *Son Dönem Osmanlı Ricali (1839-1922)*, (İstanbul: İsis Yayınları, 2003), 48.

⁶ Fırat Yıldız ve Evren Küçük, "Türk Dışişleri Bürokrasisinde Değişen Normlar: Kariyerdışı Büyükelçi Atamalarının Yasal Arka Planı", *Amme İdaresi Dergisi* 55, no. 2, (2022), 93-94.

⁷ Mahmut Akpınar, "Osmanlı Bürokrasisinde Askeri Bürokrasi Menşeli Elçiler", *Türk Diplomasisine Yön Verenler Osmanlı Dönemi* içinde, Editör Ahmet Dönmez-Yakup Kaya, (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Yayınları, 2023), 273.

bir sefarethanenin kançılıryasında vazife almak ya da diplomatik müzakerelerde görev yapmak bir elçiye önemli tecrübeler kazandırabilirdi. Tüm bunların yanında dönemin diplomasi dili Fransızca'yı bilmek çok önemliydi.

Mehmed Arif Efendi, yukarıda zikrettiğimiz özelliklerden hiçbirine sahip değildi. Buna rağmen Viyana'ya büyükelçilik payesiyle kariyer dışı bir diplomat olarak tayin edildi. Daha önce bahsedildiği üzere Mehmed Arif Efendi göreve başladığı sırada Avusturya ile Osmanlı Devleti arasında Macar Mültecileri sorunu nedeniyle ciddi bir diplomatik kriz söz konusuydu. Kırım Savaşı sırasında da büyükelçilik vazifesini sürdürmeye devam edecekti.

Tartışmalı ve güncel bir mesele olmasına rağmen ülkemizde kariyer dışı diplomatlarla ilgili çalışmaların sayısı çok azdır. Osmanlı/Türk elçilerinin misyonlarına dair mebzul miktarda çalışma bulunmaktadır. Bununla beraber bir elçinin veya elçilerin görevini kariyer dışılığı üzerinden değerlendiren müstakil çalışmaların sayısı çok azdır. Çalışmamızın amacı bir Osmanlı büyükelçisi Mehmed Arif Efendi'nin Viyana Sefaretindeki (1850-1855) misyonunu, kariyer dışılığı üzerinden ele almaktır. Onun Avusturya-Osmanlı Devleti arasındaki diplomatik ilişkilerdeki rolü ve bu rolde kariyer dışı bir diplomat olmasının etkileri irdelenecektir.

1. Mehmed Arif Efendi'nin Bürokratik Kariyeri ve Viyana'ya Tayini

Mehmed Arif Efendi'nin özel hayatına dair elde ettiğimiz bilgiler oldukça sınırlıdır. Sicill-i Osmani'de belirtildiğine göre Mehmed Arif Efendi, Ankaralı Hacı Hasan Efendi'nin oğlu ve Silahdar Ali Ağa'nın damadıydı. Genç yaşta Divan-ı Hümayun'a girmişti. Asâkîr-i Hassa'da üstlendiği başyoklamaçılık onun bürokratik kariyerindeki ilk önemli göreviydi. Birkaç yıl sonra aynı vazifeye Asâkîr-i Mansûre'ye tayin edildi. 1840 yılında Tophane-i Âmire'nin nezâretten müdürlüğe dönüştürülmesi üzerine bu müessesenin müdürlüğüne getirildi. Üç yıl sonra Asâkîr-i Hassa Müsteşarı olarak tayin edildi. Bu terfi nedeniyle Arif Efendi'ye ulâ sınıf-ı sânisî rütbesi tevcih edildiği gibi maaşı 15 bin kuruşa yükseltildi. Asâkîr-i Hassa Müsteşarlığı'nın iş yükünün artması ve Arif Efendi'nin daha önce bu kurumda hizmet etmesi nedeniyle bu atamanın yapıldığı ifade edilmekteydi. 1845 yılında ise Serasker Müsteşarı olarak tayin edildi ve kendisine ulâ sınıf-ı evveli rütbesi verildi. Bu görevinden azledildikten sonra Meclis-i Maliye'ye üye olarak atandı. Fakat Meclis-i Maliye'deki görevi sadece bir ay kadar devam etti. 1848 Temmuz'unda askeri işlere vâkıf olmasından ve bu nitelikte bir isme ihtiyaç duyulmasından dolayı Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye azalığına seçildi. Görüldüğü üzere Mehmed Arif Efendi'nin Viyana'ya tayin edilmeden önceki bürokratik kariyerinde herhangi bir diplomatik tecrübesi bulunmamaktaydı.

Mehmed Arif Efendi, 1850 yılında Viyana'ya tayin edildiği sırada Osmanlı Devleti ile Avusturya arasındaki diplomatik gerginlik henüz sona ermemişti. Böyle bir dönemde, niçin Kostaki Musurus gibi diplomaside daha tecrübeli bir ismin görevden alınarak Mehmed Arif Efendi'nin tayin edildiği konusunda kesin bir bilgiye sahip değiliz. Söz konusu iradede sadece Kostaki Musurus'un bir süredir tebdilinin düşünüldüğü, Mehmed Arif Efendi'nin zekâ ve dirayet sahibi olduğu için iyi hizmet edeceğine şüphe olmadığı, kendisine büyükelçi payesinin verilmesinin uygun bulunduğu ifade edilmekteydi. İngiliz basınında çıkan bir habere göre Macar Mültecileri krizindeki tutumundan rahatsız olan Avusturya hükümetinin isteği doğrultusunda Kostaki Musurus'un görevine son verilmişti. Yine de daha tecrübeli bir isim tercih edilebilirdi. Tek bildiğimiz Hariciye Nazırı Âlî Paşa'nın isteği doğrultusunda bu atamanın gerçekleştiğidir. Âlî Paşa, talimatlara tamamen sadık kalacak kendisine yakın bir ismin Viyana'da bulunmasını istemiş olabilir.

Avusturya İmparatoru'na sunulmak için hazırlanan nâme-i hümâyunda Mehmed Arif Efendi'nin fevkalade murahhas büyükelçi unvanıyla Viyana'ya tayin edildiği, iki devlet arasındaki ittifak ve iyi ilişkilerin geliştirilmesinin umulduğu ifade edilmekteydi. Arif Efendi için bir de talimatname hazırlandı. Bu talimatnamede, nâme-i hümâyunu bizzat sunduğu sırada Osmanlı Sultanının Avusturya İmparatoru'na duyduğu dostluktan ve iki devlet arasındaki ilişkilerin geliştirilmesi konusundaki arzusundan bahsedilmeliydi. Talimatta öne çıkan asıl husus ise Macar Mültecileri meselesiydi. Macar Mültecileri meselesinin ortaya çıkmasıyla Avusturya, Osmanlı Devleti'yle diplomatik ilişkilerini kesmişti. İki devlet arasındaki ilişkiler, mutabakat antlaşmasıyla 1850 yılı Nisan ayında yeniden tesis edilebilmişti. Fakat bu antlaşmada, mültecilerin serbest bırakılmaları konusundaki muğlaklık krizin tam anlamıyla sonlanmasını engellemekteydi. Mehmed Arif Efendi'den Avusturya Dışişleri Bakanı Prens Felix von Schwarzenberg ile görüşmeler yaparak sorunun çözümüne katkı sunması bekleniyordu. Talimatta mültecilerin serbest bırakılmasına Prens Schwarzenberg'in itiraz edebileceği noktalar ve bunlara nasıl cevap verilmesi gerektiği ayrıntılarıyla belirtilmişti. Ayrıca Avusturyalıların Bosna hududunu ihlalleri, Hersek Sancağındaki ihtilafli araziler, Avusturya basınının Balkan milletlerini isyana teşvik eden yazılarının engellenmesi, iki devlet arasında yeni bir ticaret antlaşması yapılması gibi hususlarda kendisine gönderilecek emirler ve direktifler doğrultusunda adımlar atması beklendiği ifade edilmekteydi.

Mehmed Arif Efendi, yola çıkmadan bir gün önce Sultan'ın huzuruna kabul edildi. 12 Kasım 1850 tarihinde İstanbul'dan ayrıldı. Yaklaşık bir aylık yolcuğun ardından 10 Aralık 1850'de Viyana'daydı. Birkaç gün sonra selefi Kostaki Musurus'la birlikte Prens Schwarzenberg'e kısa bir ziyarette bulundu. 16 Aralık Pazartesi günü sefaret erkânıyla birlikte Avusturya İmparatoru Franz Joseph tarafından kabul edildi ve Sultan'ın gönderdiği nâme-i hümâyunu takdim ederek resmen görevine başladı.

2. Mehmed Arif Efendi'nin Viyana'daki İlk Yılları (1851 – 1853)

Osmanlı Devleti'nin yeni Viyana büyükelçisinden en önemli beklentisi Macar Mültecileri meselesinden dolayı gerginleşen iki ülke arasındaki diplomatik ilişkilerin normalleşmesine katkı sağlamasıydı. Fakat onun göreve başlamasından altı ay kadar sonra Babialı'nın Macar Mültecilerini serbest bırakma kararı alması, iki ülke arasında teskin edilmiş gibi görünen bu diplomatik krizin yeniden nüksetmesine neden oldu. Prens Schwarzenberg, 7 Temmuz 1851'de Arif Efendi'yle yaptığı görüşmede, Avusturya'nın onayı olmadan Babialı'nın Macar Mültecilerini serbest bırakma kararının iki ülke arasındaki mutabakat antlaşmasına aykırı olduğu gerekçesiyle protesto etti. Ayrıca Avusturya İmparatoru'nun ilişkileri normalleştirme adına İstanbul'a yeniden bir büyükelçi tayin etme kararından da vazgeçtiğini bildirdi. Mehmed Arif Efendi ise Babialı'nın kararının mutabakat antlaşmasına aykırı olmadığını, Osmanlı Devleti'nin bir zorunluluk olmamasına rağmen sırf Avusturya'ya dostluğunun bir göstergesi olarak mültecileri o güne kadar serbest bırakmadığını ve artık Macaristan'da ihtilal tehdidinin ortadan kalktığı gibi gerekçeler ileri sürse de Prens Schwarzenberg'in tutumu değişmedi. Ne Prens Schwarzenberg'in Arif Efendi nezdinde yaptığı itirazlar ne de Avusturya'nın Dersaadet maslahatgüzarının girişimleri, Osmanlı Devleti'ni mültecileri serbest bırakma fikrinden vazgeçiremedi. O dönemde Babialı, Avusturya hükümetinin Arif Efendi'yi sınır dışı ederek resmi diplomatik ilişkileri kesilmesi riskini bile göze almıştı.⁸

⁸ Nazır, *Osmanlı'ya Sığınanlar*, 350-356.

Avusturya hükümeti Mehmed Arif Efendi'yi sınır dışı edecek kadar ileri gitmedi. Fakat İstanbul'a yeni bir büyükelçi gönderilmediği gibi özellikle Prens Schwarzenberg, Mehmed Arif Efendi'ye karşı adeta *persona non grata* muamelesi uygulamaya başladı. 1851 Eylül ayında Macar Mültecilerinin Osmanlı Devleti tarafından serbest bırakılmaya başlamasından itibaren Arif Efendi'nin Prens Schwarzenberg ile yüz yüze görüşme talepleri çeşitli bahanelerle reddedildi.⁹ Bu süreçte genellikle ya resmi yazışmalar yoluyla ya da Mösyö Hammer (Baron Joseph Hammer-Purgstall) aracılığıyla Avusturya hükümetiyle temas kuruluyordu. Fakat bunlardan da çoğunlukla bir sonuç alınamıyordu.¹⁰ Aslında Arif Efendi, başta Prens Schwarzenberg olmak üzere Avusturya hükümeti yetkilerinin mülteciler meselesinde Babialı'nın kararlı tutumuna karşı hiçbir şey yapamadıkları için kendisine karşı mesafeli ve soğuk davrandıklarını biliyordu. Fakat iki devlet arasındaki krizi daha da derinleştirmek için Avusturya hükümetine bir bahane vermek istemiyordu. Üstelik Prens Schwarzenberg'in Mehmed Arif Efendi'ye randevu vermemesi çeşitli mazeretler ileri sürülerek gerçekleştiğinden dolayı diplomatik açıdan herhangi bir itirazda bulunulamazdı. Fakat 5 Ocak 1852 tarihinde Prens Schwarzenberg'in düzenlediği ve başta Avusturya İmparatoru olmak üzere hanedan üyelerinin katıldığı baloya davet edilmemesine sessiz kalamadı. Viyana'daki yabancı devlet temsilcileri davet edilmişken Osmanlı büyükelçisinin çağrılmaması büyük bir diplomatik nezaketsizlikti. Oysa o sırada Viyana'daki yabancı elçiler arasında büyükelçi unvanına sahip tek isim Arif Efendi'ydi. Yani Papalık temsilcisinden sonra elçiler arasında en kıdemlisiydi. Mehmed Arif Efendi, Prens Schwarzenberg'in tavrının hem şahsına hem de temsil ettiği makama saygısızlık olduğunu Osmanlı sefaretine çağrılan Mösyö Hammer'e açık bir şekilde beyan etti. Prens Schwarzenberg'in de Mösyö Hammer aracılığıyla bildirildiği cevabında Osmanlı elçisine diğer elçilerinden farkı bir tutumunun söz konusu olmadığını ifade ediliyordu. Verilen balo resmi olmadığı için kimleri davet edip etmeyeceği Prens'in kendi tercihiydi. Onun Mehmed Arif Efendi'yle ilgili şahsi bir problemi yoktu. Fakat mülteciler meselesindeki tavrı nedeniyle Osmanlı Devleti'ne tepkiliydi ve bu yüzden Mehmed Arif Efendi'yi davet etmemişti. Bu izahtan tatmin olmayan Mehmed Arif Efendi, balonun resmi olmadığına dair açıklamayı inandırıcı bulmamakta ve her ne olursa olsun kendisine gösterilen tavrı uygunsuz olarak nitelendirmekteydi.¹¹

Prens Schwarzenberg ile yaşanan kriz henüz sıcaklığını korurken Mehmed Arif Efendi Schönbrunn İmparatorluk Sarayı'nda düzenlenecek olan bir baloya davet edildi. Balo sırasında Avusturya İmparatoru, protokol kurallarına uygun bir şekilde Papa temsilcisinden sonra Mehmed Arif Efendi'yle nazik bir sohbet gerçekleştirdi. Ancak gönderdiği bir tahrirattan anlaşıldığına göre Mehmed Arif Efendi, Prens Schwarzenberg ile yaşadığı hadiseden sonra bu baloya katılmasına Babialı'nın tepki göstermesinden çekinmekteydi. Kendi *kıt aklıyla*¹², Saray'dan gelen resmi bir balo davetini reddetmesinin Avusturya hükümetinin elini güçlendireceğini ve İmparator hazretlerine bir nevi hürmetsizlik olacağını düşünmüştü. Davetiyeler balodan sadece iki gün önce gelmesi nedeniyle katılmamak için mazeret beyanında bulunmak mümkün olmamıştı.¹³ Oysa Babialı, Prens Schwarzenberg'in

⁹ Sadece mülteciler meselesine dair değil Bosna hakkında görüşme talepleri de reddediliyordu. Bkz. BOA., Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi (HR.MKT.), 38/30, 23 Eylül 1851.; BOA., İ.HR., 83/4059, 2 Ocak 1852.

¹⁰ BOA., İ.HR., 85/4153, 25 Şubat 1852.

¹¹ BOA., İ.HR., 84/4117, 12 Ocak 1852.

¹² Mehmed Arif Efendi'nin kendini küçük düşüren, özgüvensizliğine işaret eden bu tür nitelendirmelerine başka belgelerde de rastladık. Örneğin bkz. BOA., İ.HR., 329/21241/4, 2 Temmuz 1853.

¹³ BOA., İ.HR., 83/4062, 21 Ocak 1852.; BOA., HR.MKT., 42/25, 21 Ocak 1852.; BOA., HR.MKT., 42/54, 28 Ocak 1852.

tavrını şahsi olarak değerlendirmekte ve Mehmed Arif Efendi'nin Saray balosuna çağrılmasını bir nevi özür mahiyetinde görmekteydi.¹⁴

Osmanlı Devleti ile Avusturya arasında bir süredir devam eden diplomatik soğukluğun önemli aktörlerinden biri olarak kabul edilen Prens Schwarzenberg, 5 Nisan 1852 tarihinde vefat etti. Babıali, Schwarzenberg'in yerine tayin edilecek kişinin Osmanlı Devleti'ne karşı daha ılımlı bir politika benimseyebileceği ümidindeydi.¹⁵ Nitekim Arif Efendi'nin, Prens Schwarzenberg'in halefi olarak atanan yeni Avusturya Dışişleri Bakanı Kont Karl Ferdinand von Buol ile ilk görüşmesindeki izlenimleri olumluydu. Mehmed Arif Efendi, kısa bir süre önce Viyana'ya dönen Prens Klemens von Metternich'in¹⁶ telkinleriyle seçildiğini belirttiği Kont Buol'un iki devlet arasındaki soğukluğun ortadan kaldırılmasına yönelik bir politika izleyeceği inancındaydı.¹⁷ Nitekim Mehmed Arif Efendi Babıali'ye gönderdiği bir başka yazısında, Avusturya'nın Prens Schwarzenberg döneminde Osmanlı Devleti'ne karşı izlediği katı politikanın Kont Boul ve Prens Metternich'in etkisiyle değişmeye başladığını ifade etmekteydi.¹⁸ Diğer bir yazısında ise iki devlet arasındaki sorunların giderilmesi konusunda Kont Buol'un iyi niyetli yaklaşımını vurgulamaktaydı.¹⁹

Kont Buol'un Mehmed Arif Efendi'ye karşı tutumu Prens Schwarzenberg kadar sert değildi fakat Avusturya'nın Osmanlı siyasetinde belirgin bir değişiklik olmadığı kısa sürede anlaşılacaktı. Avusturya, Osmanlı Devleti'yle ilişkilerini normalleştirmek için üç temel şart ileri sürmekteydi. Birinci şartı, Osmanlı Devleti'nin mülteciler meselesinden dolayı bir nevi özür beyan etmesiydi. İkincisi, Bosna üzerinde iki devlet arasındaki ihtilaflı hususların giderilmesiydi. Üçüncü şart ise Klek ve Sutorina limanlarına dairdi.²⁰ Avusturya bu limanların Osmanlı Devleti'nin mülkü olduğunu kabul etmekle birlikte denizlerinin kendisine ait olduğunu iddia etmekteydi.²¹ Arif Efendi'nin Kont Buol ile yaptığı müzakerelerden anlaşıldığına göre mülteciler meselesi hakkında Osmanlı Devleti kendi şanına zarar vermeyecek bir biçimde teessüfünü bildirmeye hazırды. İkinci şarta gelince, bir devletin yabancı bir devlete kendi dahili işleri konusunda resmi bir taahhütte bulunması mümkün olmasa da Osmanlı Devleti Bosna'da yapılan düzenlemeler hakkında Avusturya hükümetini bilgilendirmeye devam edecekti. Asıl ihtilaflı husus ise üçüncü maddeydi. Osmanlı Devleti'nin kendi mülkünde bulunan Klek ve Sutorina limanlarında Avusturya'nın talebini kabul etmesi mümkün değildi. Yine de ilişkilerin normalleşmesinden sonra bu konuda müzakereler yapılabilirdi. Fakat Kont Buol için bu mesele müzakereye açık değildi. İki devlet arasındaki soğukluğun giderilebilmesinin tek yolu, Babıali'nin mevcut durumun korunacağına dair teminat vermesiydi.²² Babıali Viyana'daki elçisinin Kont Buol nezdindeki çabalarını takdir etmekle beraber o sırada Karadağ'da çıkan karışıklıkların Avusturya'nın elini

¹⁴ BOA., İ.HR., 84/4117, 22 Şubat 1852.

¹⁵ BOA., İ.HR., 86/4198, 18 Nisan 1852.

¹⁶ Prens Metternich, 1851 Eylül ayında Viyana dönmesinden kısa bir süre sonra Arif Efendi'yle bir görüşme yapmıştı. Bu görüşmede elli yıl boyunca kendi devleti için çalıştığı gibi Osmanlı Devleti'nin de menfaatlerine hizmet ettiğini belirten Prens Metternich, her iki devletin de aralarındaki ufak tefek sorunları bir kenara bırakarak büyük işler ve politikalarla meşgul olmaları lüzumundan bahsetmişti. Bkz. BOA., İ.HR., 81/3981, 1 Eylül 1851.

¹⁷ BOA., İ.HR., 86/4218, 19 Nisan 1852.

¹⁸ BOA., İ.HR., 87/4249, 24 Nisan 1852.

¹⁹ BOA., İ.HR., 88/4299, 2 Haziran 1852.

²⁰ BOA., İ.HR., 90/4392, 10 Eylül 1852.; BOA., İ.HR., 94/4585, 23 Aralık 1852.

²¹ Zafer Gölen, "1852-53 Karadağ Askerî Harekâtı ve Sonuçları" *History Studies* 1, no. 1, (2009), 224.

²² BOA., İ.HR., 90/4392, 10 Eylül 1852.

güçlendirdiğinin farkındaydı. Yine de Arif Efendi'den Viyana'da bulunan İngiltere, Fransa ve Rus elçilerinin de yardımını alarak Avusturya hükümetiyle temaslarını sürdürmesi istendi.²³

Osmanlı Devleti'nin 1852 yılının Aralık ayında Karadağ'a karşı askeri bir hareket başlatması Mehmed Arif Efendi'nin Viyana'daki durumunu daha da güçleştirdi. Karadağ meselesinde Avusturya'nın desteğini kazanmak için Kont Buol ile yürüttüğü müzakereler sonuçsuz kaldı.²⁴ Arif Efendi'ye göre Avusturya hükümeti bakanlarının çoğu Osmanlı Devleti konusunda müteveffa Prens Schwarzenberg gibi düşünmekteydi. Kont Buol, Avusturya'nın talepleri doğrultusunda bir ilerleme görülmediği için kendisine mesafeli davranmaktaydı.²⁵ Üstelik Osmanlı Devleti ile Avusturya ilişkilerinin normalleşmesi için desteğini dile getiren Prens Metternich bile Mehmed Arif Efendi'nin görüşme taleplerini reddetmekteydi. Diplomatik mahfillerde İmparator'un görevden aldığı İstanbul elçisi Kont Rechberg yerine bir atama yapmayacağı hatta mevcut maslahatgüzarın görevden alınacağına dair söylentiler dolaşmaktaydı.²⁶ Arif Efendi, Viyana'da o kadar güç durumda kalmıştı ki herhangi bir netice alınmayacağını düşündüğü hatta hakarete uğramaktan korktuğu için Kont Buol ile Karadağ meselesini yüz yüze görüşmekten imtina etmekteydi.²⁷

Avusturya Devleti, Osmanlı Devleti'yle sorunların çözüm yerinin Viyana değil İstanbul olduğunu çok iyi bilmekteydi. Mehmed Arif Efendi'nin Babıali'nin talimatları dışında yetki kullanması beklenmemekteydi. Nitekim Osmanlı Devleti'nin kararlı bir şekilde askerî harekâtını sürdürmesi nedeniyle Kont Leningen fevkalade elçi olarak İstanbul'a gönderildi. Kont Leningen iki devlet arasındaki sorunları çözüme kavuşturmak üzere tam yetkiliydi. Neticede Leningen'in kısa süreli misyonu Avusturya açısından başarıyla sonuçlandı. Babıali, Kutsal Yerler meselesinden dolayı Rusya'yla yaşanan kriz nedeniyle Klek ve Sutorina limanlarının Avusturya'ya bırakılması talebi dışında Osmanlı ordusunun Karadağ'dan çekilmesi de dahil olmak üzere Leningen'in verdiği ültimatomu aynen kabul etmek zorunda kaldı.²⁸

İki devlet arasında mutabakata varılması hem Babıali hem de Viyana'da göreve başladığından beri sıkıntılı günler geçiren Mehmed Arif Efendi açısından memnuniyet verici bir gelişmeydi. Hatta ilişkileri daha da yumuşatmak adına bir suikast girişiminde yaralanan Avusturya İmparatoru Franz Joseph'e Sultan'ın geçmiş olsun mesajını ileten bir nâme-i hümayun hazırlanarak Viyana'ya gönderildi. Bu nâme-i hümayun, 9 Nisan 1853 tarihinde Mehmed Arif Efendi tarafından Avusturya İmparatoru Franz Joseph'e takdim edildi. Franz Joseph, Mehmed Arif Efendi'yle gerçekleştirdiği sohbet sırasında iki devlet arasındaki sorunların giderilmesinden duyduğu hoşnutluğu ve kısa bir sürede İstanbul'a yeni bir elçi atanacağını ifade etti.²⁹ İki gün sonra Sultan'ın gönderdiği nâme-i hümayun şerifine Kont Buol tarafından bir akşam yemeği düzenlendi. Mehmed Arif Efendi de bu yemeğe mukabelede bulunmak üzere benzer nitelikte bir davet verdi.³⁰ Bu tür davetler gerek hükümet yetkilileriyle gerekse diplomatların meslektaşlarıyla kaynaşmaları, bilgi alışverişinde bulunmaları için oldukça önemlidir ve diplomasi mesleğinin bir gereği kabul edilir. Fakat arşiv kayıtlarından

²³ BOA., İ.HR., 94/4585, 23 Aralık 1852.

²⁴ Gölen, "Karadağ Askerî Harekâtı", 247.

²⁵ BOA., HR.MKT., 53/73, 24 Aralık 1852.

²⁶ BOA., HR.MKT., 52/40, 8 Aralık 1852.

²⁷ BOA., HR.MKT., 55/67, 25 Ocak 1853.

²⁸ Gölen, "Karadağ Askerî Harekâtı", 252-260.

²⁹ BOA., İ.HR., 97/4766, 11 Nisan 1853.

³⁰ BOA., Hariciye Nezareti Siyasi (HR.SYS.), 405/83, 1 Mayıs 1853.; BOA., İ.HR., 98/4808, 2 Mayıs 1869.

edindiğimiz bilgilere göre Mehmed Arif Efendi'nin Viyana'da bulunduğu sürece sefarethanede verdiği tek önemli davet buydu.

Osmanlı Devleti'yle Avusturya arasındaki olumlu hava 1853 Nisan ayı sonlarında Karadağ Ladikası Danilo'nun Viyana ziyaretiyle yeniden bozuldu.³¹ Mehmed Arif Efendi'nin bu ziyaretin en azından Osmanlı sefaretini maiyetinde yapılması talebi Avusturya hükümeti tarafından reddedildi. Bunun üzerine Avusturya hükümetine sonuçsuz bir protesto notası verildi. Avusturya hükümeti daha da ileri giderek, Prens unvanı verdikleri Ladika Danilo'nun şerefine davet düzenledi. Mehmed Arif Efendi'nin ikinci protestosuna Kont Buol tarafından notayla cevap verildi.³² Bu sırada Osmanlı büyükelçisinin Prens Metternich nezdindeki girişimleri de sonuçsuz kaldı.³³ Babıali, Mehmed Arif Efendi'nin politikasını yerinde bulmakla beraber Avusturya ile ilişkilerin yeniden gerilmesini istemiyordu.³⁴ Zaten Rusya'yla derinleşen kriz ve ardından patlak verecek savaş her iki devlet arasındaki sorunları öteleyecek ve öncelikli politikalarını değiştirecekti.

3. Kırım Savaşı Döneminde Mehmed Arif Efendi'nin Viyana Misyonu

Kutsal Yerler krizi sırasında Osmanlı Devleti için Avrupa'nın büyük güçlerinin tutumu oldukça önemliydi. Krizin başlangıcında İngiltere ve Fransa'nın politikası daha açık olmasına rağmen Avusturya'nın nasıl bir tavır takınacağı muğlaktı. Macar Mültecileri meselesinde Rusya ile Avusturya'nın ortak hareket etmiş olması, Babıali için tedirgin ediciydi. Özellikle Prens Mençikov'un İstanbul'u terk etmesinden sonra savaş olasılığının güçlenmesiyle Avusturya'nın nasıl bir yol izleyeceği daha da önemli hâle geldi. Avusturya ise Rusya'nın yanında yer alması durumunda Balkanlardaki nüfuzunun azalacağını öngörüyordu. Üstelik İngiltere ve Fransa'yı karşısına almak istemiyordu. Ama bunun yanında İtalya ve Prusya'yla olan sorunları nedeniyle Rusya'nın desteğine ihtiyacı vardı.³⁵ Avusturya için en iyi seçenek bir şekilde barışın devam etmesiydi. Nitekim Mehmed Arif Efendi'nin gönderdiği raporlardan da anlaşıldığı üzere Avusturya'nın amacı Osmanlı Devleti'ni bazı tavizler vermeğe ikna ederek savaşın çıkmasını engellemektir.

Krizin başlangıcında, Avusturya'nın tarafsız tutumuna rağmen Rusya'ya meyli daha belirgindi. Prens Mençikov'un Babıali'ye ultimatoma sunmasından sonra Kont Buol, Mehmed Arif Efendi'yle yaptığı görüşmede ultimatoma içeriği hakkında henüz bilgi sahibi olmamakla birlikte taleplerin iki devlet arasındaki antlaşmalara uygun olması durumunda Rusya'yı destekleyeceklerini ifade etmekten çekinmemişti. Antlaşmalara aykırı ise Osmanlı Devleti'nin bu ultimatoma reddetmesine bir şey denilemeyeceğini söylemekle yetinmişti. Hatta Mehmed Arif Efendi'nin Avusturya'nın nasıl bir tutum alacağı konusundaki ısrarlı soruları Kont Buol'u kızdırmıştı. Mehmed Arif Efendi'ye göre Avusturya'nın tutumunda İngiltere ve Fransa'nın izleyeceği politika belirleyici olacaktı.³⁶

Ültimeatomun içeriği konusunda bilgiler geldikçe Viyana'daki diplomatik hava da değişmeye başladı. Avusturya'nın başkentindeki yabancı elçiler, Rusya'nın saldırgan politikasını Osmanlı Devleti'nin hukukuna bir saldırı olarak nitelendirmekte ve Mehmed Arif

³¹ Gölen, "Karadağ Askerî Harekâtı", 267.

³² BOA., İ.HR., 99/4816, 29 Nisan 1853.

³³ BOA., HR.MKT., 59/28, 2 Mayıs 1853.

³⁴ BOA., İ.HR., 99/4816, 26 Mayıs 1853.

³⁵ Erdoğan Keleş, "Osmanlı, İngiltere ve Fransa İlişkileri Bağlamında Kırım Savaşı", (doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 2009), 82-83.

³⁶ BOA., İ.HR., 328/21211/12, 21 Mayıs 1853.

Efendi nezdinde Babıali'ye desteklerini göstermekteydiler. Hatta Rus maslahatgüzarı bile daha ılımlı bir dil kullanmaktaydı. Mehmed Arif Efendi'nin İngiliz ve Fransız sefirlerinden öğrendiğine göre Avusturya hükümeti Rusya'ya karşı daha açık bir tavır alacaktı. Yine de Kont Buol'a göre ultiatomda ikili antlaşmalara uygun olan Rusya'nın taleplerini Babıali dikkate almalıydı. Viyana'daki değişen siyasi atmosferden hoşnut olan Mehmed Arif Efendi, Avusturya'nın özellikle Klek ve Sutorina limanları meselesinden dolayı gücendirilmemesi gerektiğini düşünmekteydi.³⁷

Prens Mençikov'un İstanbul'dan ayrılmasında sonra bile Avusturya'nın barış girişimleri devam etti. Kont Buol, Mehmed Arif Efendi'ye hâlâ diplomatik yollarla bir çözümün olabileceğine inandığını ifade etmişti. Avusturya, bu konuda her türlü yardıma hazırды. Kont Buol'a göre Rusya'nın Hıristiyanların himayesi konusundaki teminat talebini Osmanlı Devleti'nin içişlerine müdahale olarak değil tebaasına sunduğu imtiyazlar kapsamında değerlendirmek mümkündü. Arif Efendi ise Osmanlı Devleti'nin verdiği hakları geri almak gibi bir düşüncesi bulunmadığı için Rusya'nın teminat talebinin anlamsız olduğu cevabını vermiş ve bir savaş durumunda Avusturya'nın nasıl bir tavır takınacağını sormuştu. Kont Buol, Rusya'yla bir savaşın başlaması durumunda Avusturya'nın, Osmanlı Devleti'ne telaş ve huzursuzluk verecek bir tutum göstermeyeceğini ifade etmekle yetinmişti.³⁸

Mehmed Arif Efendi ile Kont Buol arasında Rusya'nın Babıali'ye Memleketeyn'i işgal edeceğine dair ultiatom vermesinden sonra bir görüşme daha gerçekleşti. Kont Buol'un önerisi, Rusya'nın Eflak-Boğdan'ı işgal girişiminde bulunması durumunda Osmanlı Devleti'nin ilk tepkisi, resmi olarak protesto etmesi yönündeydi. Mehmed Arif Efendi, Rusya'nın eyleminin uluslararası hukukun açık ihlali olduğu ve bunun Avusturya dahil bütün devletler tarafından kabul edildiği halde protestonun ne amacı olduğunu anlamamıştı. Buna cevaben Kont Buol, Osmanlı Devleti'nin Rusya'nın işgaline ne anlam verdiğini ilan etmesi gerektiğini ifade etti.³⁹ Aslında o sırada İngiltere'nin arzusu da Osmanlı Devleti'nin savaş ilanından kaçınarak sadece protesto ile yetinmesiydi.⁴⁰

Rusya'nın Eflak-Boğdan'ı işgal etmeye başladığı haberinin Viyana'ya ulaşmasından sonra Kont Buol, Mehmed Arif Efendi ile müzakeresinde Rusya'nın işgale rağmen savaş çıkarma niyetinde olmadığını belirtmesini olumlu değerlendirmekteydi. Osmanlı Devleti, barış için hâlâ bazı olumlu adımlar atabilirdi. Mehmed Arif Efendi ise Babıali'nin Kont Nesselrode'un ultiatomuna gönderilen mektubun cevabı gelmeden Rusya'nın Eflak-Boğdan'ı işgal etmesinin Osmanlı Devleti'nin hukuk ve haysiyetine dokunduğunu ifade etmişti. Kont Buol, işin hukuki boyutuna girmek istemiyordu. Ona göre Osmanlı Devleti için en hayırlı olanının uygun dille yazılmış bir notanın bir fevkalade elçi vasıtasıyla St.Petersburg'a gönderilmesiydi ve İstanbul'daki Avusturya temsilcisi bu konuda Babıali'yle müzakerelerde bulunacaktı.⁴¹

Kont Buol, önerisinin Babıali tarafından dikkate alınacağını düşünmekteydi. Fakat Osmanlı Devleti, St. Petersburg'a elçi göndermediği gibi Avusturya'nın beklentisinin tersine ağır bir nota yayınladı. Oysa Buol'un iddiasına göre Osmanlı Devleti, Rusya'ya uygun bir notayla cevap verileceği konusunda söz vermişti. Bu tepki karşısında Mehmed Arif Efendi, böyle bir durumdan haberdar olmadığını belirtmek zorunda kalmıştı. Kont Buol, tutumunun kabine

³⁷ BOA., İ.HR., 328/21211/11, 23 Mayıs 1853.

³⁸ BOA., İ.HR., 328/21220, 31 Mayıs 1853.

³⁹ BOA., HR.SYS., 1188/13, 9 Haziran 1853.

⁴⁰ Keleş, "Osmanlı, İngiltere ve Fransa İlişkileri Bağlamında Kırım Savaşı", 84-85.

⁴¹ BOA., HR.MKT., 61/62, 9 Temmuz 1853.

toplantısından sonra belli olacağını belirtse de⁴² Avusturya Eflak-Boğdan'ın işgalini resmen protesto etti.⁴³

Kont Buol'un Mehmed Arif Efendi'ye yönelik kızgınlığı Avusturya'nın çabalarına rağmen Osmanlı Devleti'nin barış için gerekli tavizleri vermemesiydi. Böylece Avusturya'nın tek başına Osmanlı Devleti'ni ikna edemeyeceği, İngiltere ve Fransa'yla ortak hareket etmesi gerektiği ortaya çıktı. Bu amaçla Kont Buol başkanlığında Viyana'daki İngiltere, Fransa ve Prusya elçilerinden oluşan bir komisyon kuruldu.⁴⁴ Mehmed Arif Efendi, bu komisyonun Osmanlı Devleti'nin St.Petersburg'a göndermesini istedikleri elçiye verilecek nota müsveddesini hazırlamak amacıyla kurulduğunu ifade etmektedir.⁴⁵ Burada zikredilen komisyon meşhur 1853 Viyana Notasını hazırlamak üzerine kurulan komisyondur. Nitekim Mehmed Arif Efendi, 29 Temmuz 1853 tarihli tahriratında Avusturya hükümetinin Fransa, İngiltere ve Prusya elçileriyle yaptıkları toplantı neticesinde Fransa Dışişleri Bakanlığı tarafından hazırlanan nota müsveddesinin birkaç küçük değişiklikle kabul edildiğini bildirmektedir.⁴⁶ Mehmed Arif Efendi'nin dikkat çektiği başka bir husus daha vardı. İstanbul'daki İngiltere ve Fransa elçilerinin Babıali'yle hareket eder gibi görünmelerine rağmen adı geçen devletlerin Viyana'daki temsilcilerinin, hükümetlerinden aldıkları emir doğrultusunda Avusturya'yla tamamen ittifak halinde olduklarını yazıyordu.⁴⁷ Yani Osmanlı Devleti'ne müttefik gibi görünen İngiltere ve Fransa'nın ikili oynamasına dikkat çekiyordu.

Mehmed Arif Efendi, 10 Ağustos'ta Schönbrunn Sarayı'nda Belçika veliahtı Leopold ile Avusturya İmparatoru'nun akrabası Marie Henriette'nin nikâh törenine katıldı. Bu törende İmparator Franz Joseph, Mehmed Arif Efendi'ye Viyana'da hazırlanan notanın Osmanlı Devleti tarafından kabul edilmesi konusundaki beklentisini dile getirdi. Gerek Kont Buol gerekse Viyana'da bulunan İngiliz ve Fransız elçileri notanın Osmanlı Devleti'nin hukukuna dokunur bir yanı olmadığı konusunda garanti vermekteydiler. Bununla birlikte Mehmed Arif Efendi, Viyana Notasının içeriği hakkında kendisinin herhangi bir bilgisi olmadığını söylemekteydi.⁴⁸ Fakat bir başka kaynakta Mehmed Arif Efendi'nin hazırlanan nota konusunda gayri resmi olarak bilgilendirildiği ve bu notaya onay verdiği fakat Babıali'nin tepkisinden korktuğu için bunu gizlediği ifade edilmektedir.⁴⁹

Viyana Notası, Rum Ortodokslarının himayesini Rusya'ya vererek açık bir şekilde Osmanlı Devleti'nin işlerine müdahalenin önünü açmaktaydı. Nitekim Babıali, notanın içeriğinde değişiklik yapmadan kabul etmeyeceğini bildirdi. Osmanlı Devleti'nin notadaki değişiklik talepleri ise Rusya tarafından reddedildi.⁵⁰ Kont Buol'un Arif Efendi nezdinde Osmanlı Devleti'nin Viyana Notasını herhangi bir değişiklik yapılmadan kabul etmesi yönündeki

⁴² BOA., HR.MKT., 61/62, 26 Temmuz 1853.

⁴³ Keleş, "Osmanlı, İngiltere ve Fransa İlişkileri Bağlamında Kırım Savaşı", 87.

⁴⁴ David M. Goldfrank, *The origins of Crimean War.* (London-Newyork, Routledge, 2013),195-196.

⁴⁵ BOA., HR.MKT., 61/65, 27 Temmuz 1853.

⁴⁶ BOA., İ.HR., 330/21273/39, 29 Temmuz 1853.

⁴⁷ BOA., İ.HR., 330/21273/35, 2 Ağustos 1853.; Aslında İngiltere ve Fransa İstanbul'da bulunan elçilerine Viyana nota müsveddesinin kabulü için Babıali'ye baskı yapılması emredilmişti. Bununla beraber özellikle İngiliz elçisi Lord Stradford'un hükümetinden aldığı emir doğrultusunda Viyana notasını destekler gözüke de diğer yandan Babıali'ye bu notayı reddetmesi hususunda telkinlerde bulunduğu bilinmektedir. Bkz. Candan Badem, *Kırım Savaşı ve Osmanlılar.* Çeviren Eşref Bengi Özbilen, (İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017), 79.

⁴⁸ BOA., İ.HR., 330/21283/6, 15 Ağustos 1853.

⁴⁹ Harold Temperley, *England and the Near East the Crimea.* (New York, Roudledge Revivals, 1936), 345.

⁵⁰ Togay Seçkin Birbudak, "1853-1856 Kırım Harbi'nde Osmanlı-Avusturya İlişkileri", *Bellekten* 82, no. 293, (Nisan 2018): 244-245

girişimleri de sonuçsuz kaldı. Notanın Babıali tarafından reddedilmesi sonucu Viyana Komisyonu'nun dağılmasına karar verildi.⁵¹ Bundan kısa bir süre sonra 4 Ekim 1853 tarihinde Osmanlı Devleti resmen Rusya'ya savaş ilan etti.

Ali Fuad Türkgeldi, *Mesâil-i Mühimme-i Siyâsiyye* adlı eserinde Viyana Notası ve süreçle ilişkin dikkat çekici bir yorumda bulunmaktadır. Savaş öncesinde yaşanan diplomatik kriz sırasında Viyana'da Arif Efendi yerine dil bilen, diğer yabancı elçilerle yakın ilişki kurmaya ve sosyalleşmeye muktedir bir elçi bulunsaydı savaşın önlenebileceğini iddia etmektedir. Viyana Notası hazırlandığı sırada böyle bir elçi müzakerelere davet edilmese de Osmanlı Devleti'nin itiraz edebileceği noktaları belirterek, notanın daha uygun bir dille hazırlanmasını sağlayabilirdi. Çünkü Osmanlı Devleti'nin Viyana Notasına itirazı esasa dair değil şekilseldi. Zaten Rusya'nın tepkisi, kendileri tarafından kabul edilen Viyana Notasının ilk halinin Babıali'nin değişiklik talebiyle reddedilmesiydi. Türkgeldi'ye göre Notanın ilk halinin reddi Rus İmparatorunun izzeti nefesine dokunmuştu.⁵²

Osmanlı Devleti'nin savaş kararı, Avusturya'nın öncülük ettiği barış çabalarına büyük bir darbeydi. Kont Buol, Mehmed Arif Efendi'ye savaş kararının özellikle zamanlama olarak yersiz olduğunu ifade etmekten çekinmemişti.⁵³ İkinci görüşme sırasında ise Kont Buol, aynı çekincelerini sıralasa da daha yumuşak bir lisan kullanmıştı. Bunun nedeni Kont Buol'un Macar mültecilerinin cephede görevlendirilmemesi konusundaki talebine Mehmed Arif Efendi'nin olumlu cevap vermesiydi. Mehmed Arif Efendi'ye göre Avusturya, Osmanlı Devleti ile bir ittifaka girmese de tarafsızlığını koruyacaktı. Babıali, Avusturya'nın tarafsız tavrını sürdürmesi için Macar Mültecileri konusunda daha fazla garanti verebilirdi.⁵⁴

Savaşın filli olarak başlaması Avusturya'nın girişimlerini sonlandırmadı. Viyana, hâlâ barış için yürütülen diplomatik müzakerelerin merkeziydi. Fakat bu süreçte Mehmed Arif Efendi'nin aktif bir rol üstlendiği söylenemezdi. Osmanlı büyükelçisi, Viyana'daki diplomatik müzakerelerin dışında tutundu. Prens Schwarzenberg kadar katı bir tutum içinde olmasa da Avusturya Dışişleri Bakanı Kont Buol, Mehmed Arif Efendi'ye karşı mesafeliydi.⁵⁵ Mehmed Arif Efendi, müzakerelerdeki gelişmeler ve Avusturya hükümetinin düşünceleri hakkında bilgileri Kont Buol yerine⁵⁶ çoğunlukla İngiliz ve Fransız elçilerinden almaktaydı.⁵⁷ Bazen de bir başka Osmanlı elçiliği Viyana'daki diplomatik müzakereler hakkında daha sağlıklı bilgilere ulaşabilmekteydi.⁵⁸ Bunun yanında Babıali'nin de elçisini bilgilendirme konusunda kusuru bulunduğunu söyleyebiliriz. Nitekim Mehmed Arif Efendi, savaşın başlangıcında gönderdiği bir tahriratta Karadağ Meselesi sırasında yaşananlar hakkında yeterince malumat alamadığı için karşılaştığı zorlukları anlatmaktaydı. Bu nedenle hem Rumeli Komutanı Ömer Paşa hem de diğer Avrupa başkentlerindeki Osmanlı elçilikleriyle doğrudan yazışma izni istemişti.⁵⁹

⁵¹ Kamil Erdem Güler, "Kırım Savaşı'nın Kökenleri (1848-1853)", (doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2003), 275.

⁵² Ali Fuad Türkgeldi, *Mesâil-i Mühimme-i Siyâsiyye I*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987), 45-47.

⁵³ BOA., Sadaret Umum Vilayat Evrakı (A.)MKT.UM.), 143/93/1, 12 Ekim 1853.

⁵⁴ BOA., HR.SYS., 1345/37, 14 Ekim 1853.

⁵⁵ Mehmed Arif Efendi, Kont Buol ile yaptığı kimi görüşmelerde herhangi bir bilgi alamadan geri dönmek zorunda kalıyordu. Örneğin bkz. BOA., İ.HR., 105/5151/4, 26 Aralık 1853.

⁵⁶ ... tafsîlât denilen şeylerin neden ibâret bulunduğu mumaileyh Kont Bol cenâbları tarafından izâh olunmamasıyla taraf-ı abîdâemden dahî üzerine varılmayub... BOA., HR.SYS., 905/1/87, 3 Şubat 1854.

⁵⁷ BOA., HR.SYS., 905/1/65, 7 Aralık 1853.

⁵⁸ BOA., Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR.TO.), 52/81/1, tsz.

⁵⁹ BOA., HR.SYS., 905/1/14, 17 Ekim 1853.

Viyana Notası sonrasında Fransa ve İngiltere'nin Rusya karşıtı politikalarının daha belirgin hâle gelmesi ve nihayet Osmanlı Devleti'nin müttefiki olarak savaşa katılmaları Avusturya Devleti'nin tutumunu da değiştirdi. Avusturya askeri ittifaka katılmasa da Osmanlı-İngiliz-Fransız birlikteliğinden yana bir politika izlemeye başladı. Eflak-Boğdan'ı tahliye etme teklifini, Rusya'nın reddetmesi üzerine 14 Haziran 1854 tarihinde İstanbul'da Osmanlı Devleti'yle bir antlaşma imzaladı.⁶⁰ Bu antlaşmanın onaylanmış suretlerinin Viyana'da teatisi için Mehmed Arif Efendi görevlendirildi.⁶¹ Fakat Mehmed Arif Efendi'nin konumunda herhangi bir değişiklik olmamıştı. Avusturya'nın Viyana'da İngiliz, Fransız ve Prusya temsilcileriyle yürüttüğü toplantılara Osmanlı Devleti'nin temsilcisi olarak Mehmed Arif Efendi hâlâ davet edilmemektedir. Kimi zaman bu toplantıların içeriği hakkında bilgi almakta bile zorlanmaktaydı.⁶²

Avusturya, Osmanlı Devleti'yle yaptığı antlaşmadan sonra Eflak-Boğdan'ı geçici olarak işgal etti. Fakat Eflak-Boğdan'da bulunan Avusturyalı yetkilileri Osmanlı askerî harekâtını engelleyecek nitelikte eylemlerde bulunmaktaydı. Mehmed Arif Efendi'ye bu eylemlerin engellenmesi ve bölgede koordinasyonun sağlanması için Kont Buol ile müzakerelerde bulunma yetkisi verildi.⁶³ Fakat Kont Buol'un verdiği sözlere rağmen bir türlü istenilen sonuç alınamadı.⁶⁴ Bunun üzerine Viyana'da yeni bir komisyon kurulmasına karar verildi. Osmanlı Devleti'nin Londra sefiri Kostaki Musurus'un bu komisyonun İstanbul'da kurulması yönündeki talebi ise Lord Clerandon tarafından reddedildi.⁶⁵ Viyana'da kurulacak komisyonda Arif Efendi de yer alacaktı. Ancak bu defa da Babıali, Arif Efendi için gerekli ruhsatnameyi göndermekte isteksiz davrandı.⁶⁶

Eflak-Boğdan meselesine dair komisyon kurulmadan Rusya'nın daha önce reddettiği Viyana Notasındaki dört temel madde üzerinden barış için diplomatik görüşmelere yeniden başlandı.⁶⁷ Müzakereler Kont Buol, İngiliz ve Fransız elçileriyle Rusya temsilcisi Prens Gorçakov arasında yürütülüyordu. Mehmed Arif Efendi ise bu toplantılara da davet edilmemişti. The Times gazetesinde çıkan bir habere göre bunun nedeni Prens Gorçakov'un dört koşulu kabul etmesi durumunda uzlaşma Babıali'ye havale edilecek ve oradan da Sultan'ın onayına sunulacak olmasıydı.⁶⁸ Aynı gazetede yer alan bir başka haberde ise Babıali tarafında yetki verilmediği için Mehmed Arif Efendi'nin müzakerelere katılmadığı bilgisi verilmekteydi.⁶⁹ Sonunda bu müzakerelerin beş büyük devletin katılımıyla Viyana'da düzenlenecek bir konferansta devam edilmesine karar verildi.

1855 Viyana Konferansı'nda İngiltere'yi Lord John Russell, Fransa'yı Dışişleri Bakanı Drouyn de Lhuys ve Rusya'yı ise Prens Gorçakov temsil edecekti. Diğer devletlerin üst düzey temsilcilerine karşılık Osmanlı Devleti murahhas olarak Arif Efendi'yi görevlendirdi.⁷⁰ Babıali'nin gönderdiği talimattan anlaşıldığına göre Mehmed Arif Efendi yalnızca konferans

⁶⁰ Birbudak, "1853-1856 Kırım Harbi'nde Osmanlı-Avusturya İlişkileri", 246-249.

⁶¹ BOA., A.ŞMKT.UM., 159/24/1, 16 Haziran 1854.; BOA., İ.HR., 111/5454/1, 4 Temmuz 1854.

⁶² BOA., İ.HR., 112/5468/11, 29 Mayıs 1854.; BOA., İ.HR., 112/5468/28, 18 Mayıs 1854.; BOA., İ.HR., 112/5480/6, 18 Haziran 1854.; BOA., İ.HR., 113/5492/5, 31 Temmuz 1854.

⁶³ BOA., HR.MKT., 94/16/1, 4 Aralık 1854.

⁶⁴ BOA., A.ŞMKT.UM., 167/89/1, 18 Ekim 1854.

⁶⁵ BOA., HR.TO., 574/36, 28 Ekim 1854.

⁶⁶ BOA., HR.TO., 574/55, 29 Aralık 1854.

⁶⁷ Erdoğan Keleş, "Kırım Savaşı'nda (1853-1856) Karadeniz ve Boğazlar Meselesi", *OTAM*, no. 23, (2008): 180.

⁶⁸ The Times "Austria", (2 January 1855).

⁶⁹ The Times "Austria", (16 January 1855).

⁷⁰ Keleş, "Osmanlı, İngiltere ve Fransa İlişkileri Bağlamında Kırım Savaşı", 162.

sırasında yapılan müzakereleri raporlamakla görevliydi. Yani müşahit sıfatıyla konferansta bulunacaktı. Bunun nedeni olarak konferansta ele alınacak barış koşullarının hem Babialı tarafından hem de müttefiklerle etraflıca mütalaasının yapılması gerektiği belirtiliyordu. Talimatın geri kalan kısmında ise müzakerelere konu olacak dört madde hakkında Osmanlı Devleti'nin tutumu özet bir şekilde aktarılmaktaydı.⁷¹

Viyana Konferansı'na delege olarak tayin edilmek Arif Efendi'nin elçiliği sırasında kendisine verilen en önemli vazifeydi. Fakat bir sorun bulunmaktaydı. Arif Efendi, Fransızca bilmemekteydi. Bu nedenle konferansta Arif Efendi'ye tercüman sıfatıyla eşlik etmek üzere Tercüme Odası hulefasından Rıza Bey'in Viyana Sefaret Müsteşarı olarak tayin edilmesine karar verildi. Burada dikkat çeken hususlardan biri de Viyana'daki sefarethanede görevli Müslüman memurlardan hiçbirinin Fransızcaya tam bir vukufiyetinin olmadığı belirtilmesidir.⁷² Anlaşılan hassas konularda gayrimüslim elçilik çalışanlarına güven duyulmamaktaydı. Bu durumda Babialı'nın Arif Efendi'nin yanında güvenilecek bir Müslüman tercüman buldurulmaması da ilginçtir. Bir diğer ilginç nokta ise Arif Efendi'ye Rıza Bey'le talimat gönderilmesine rağmen konferansa katılabilmesi için ruhsatname hazırlanmasının unutulmasıdır. Neyse ki İstanbul'da bulunan müttefik devlet elçilerinin hatırlatması üzerine ivedilikle ruhsatname hazırlanarak Viyana'ya gönderildi.⁷³

Konferansa katılan müttefik devletler, Osmanlı Devleti'nin dil bilmeyen ve diplomatik tecrübesi bulunmayan Mehmed Arif Efendi'yi tayin etmesine tepki vermekte gecikmediler. Lord Palmerston, Kostaki Musurus'la gerçekleştirdiği bir mülakatta Osmanlı Devleti'nin Viyana'daki konferansta faydalı bir şekilde iştiraki için Fransızca bilen ve tam yetkiye sahip bir temsilci tayin etmemesinden dolayı duyduğu üzüntüyü beyan etmişti.⁷⁴ İngiltere'nin Dışişleri Bakanı Lord Clarendon da konferansa hususi bir temsilci gönderilmesinin lüzumundan ve bunun gecikmesinin ortaya çıkaracağı mahsurlardan bahsetmişti. Hakeza Fransa Dışişleri Bakanı da Osmanlı Devleti'nin konferansa özel bir elçi tayin etmesi gerektiğini düşünüyordu. Kont Buol, Mehmed Arif Efendi ile yaptığı müzakerede konferansın barış için önemine vurgu yaparak Babialı'da bulunan dirayet ve ehliyet sahibi devlet adamlarından birinin Viyana'ya gönderilmesinin yararlı olacağını belirtmişti. Bir başka görüşmede ise barışın, malum dört madde üzerine bina edileceğinden dolayı görüşmeler sırasında delegelerin fikir birliğinde olması gerektiğini ve Osmanlı Devleti'nin böyle bir fırsattan yararlanmak adına Sadrazam katılmaması bile Hariciye Nazırının konferansta yer almasının hayırlı olacağını ifade etmişti.

Aslında Mehmed Arif de kendi yetersizliğinin farkındaydı. Babialı'ya gönderdiği tahriratların birinde İngiltere Devleti'nin Lord John Russel gibi meşhur ve önemli bir devlet adamını murahhas olarak göndermesinin konferansın önemini daha da arttırdığını ifade etmekteydi. Devlet-i Aliyye'nin de şanı ve menfaatleri doğrultusunda konferansta bulunacak temsilcisiyle manevi kuvvetini güçlendirmesinin ve tahkim etmesinin önemini belirtmekteydi. Bir başka tahriratta ise diğer temsilcilerin önemli devlet adamları olmasına rağmen mesuliyet almaktan korktukları için yanlarına başka isimlerin tayin edildiğine vurgu

⁷¹ BOA., Hariciye Nezareti Londra Sefareti (HR.SFR.3.), 20/8/7, 31 Ocak 1855.

⁷² BOA., İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS.), 4/125/1, 23 Ocak 1855.; BOA., HR.MKT., 100/67/1, 31 Ocak 1855.

⁷³ BOA., İ.HR., 117/5758, 6 Şubat 1855.; BOA., Bab-ı Asafî Name-i Hümayun Defterleri (A.{DVNSNMH.d.}), 12/123/162, 5 Mart 1855.

⁷⁴ BOA., İ.HR., 120/5944/1, 30 Mart 1855.

yapmaktaydı.⁷⁵ Mehmed Arif Efendi'nin "bir hata işleyecek olur isem bundan sonra yalnız bir mesuliyet ve onun icab ettireceği mücazat kaziyesi kullarına aid olarak resm göstermesünüüz bilmeyerek zuhur edebilecek hatanın vehameti memurun giriftar olacağı ceza ile zail olamaz" sözlerinden anlaşılacağı gibi kendisi de sorumluluk almaktan korkmaktaydı.⁷⁶

Ali Fuad Türkgeldi Mesâil-i Mühimme-i Siyâsiyye isimli eserinde Mehmed Arif Efendi'nin Viyana Konferansına delege olarak tayin edilmesini şu sözlerle eleştirmektedir;

"Ne garip karar! Rusya devleti ile büyük bir muharebe açılıp Viyana merkez-i müzakerât şeklini almış olduğu bir sırada Viyana'da o vakte kadar muamelât-ı siyasiyyede istihdam olunmamış, lisan bilmez bir sefirimiz bulunuyor; bilâhare mukaddemât-i müzakere için küşâd edilen konferansda da Devlet-i Aliyye'yi temsile o me'mur ediliyor; ve gûya konferansca cereyan edecek müzakerât bize aid olmayub Çin devletine müttâallik imiş gibi, müzakereye karışmayarak sâmi' sıfatiyle bulunması emr olunuyor; Sonra da söze karışması faideden hâli olmayacağından bahisle müzakereyi kendisine anlatmak üzere peşine bir tercüman takılıyor; Viyana Konferansı devletin emniyyet-i haliyye ve istikbaliyyesini ve tebaasıyle olan münasebâtını ta'yin edecek bir mühim meclis olduğu halde hukuk-i devleti muhafaza vazifesi lisan bilmeyen ve cereyan edecek müzakerâtı anlamayan bir adama nasıl tevdi' olunuyor"

Müttefiklerin itirazları sonuç verdi ve dönemin Hariciye Nazırı Mehmed Emin Âlî Paşa fevkalade büyükelçi unvanıyla konferansa Osmanlı baş murahhası olarak tayin edildi.⁷⁷ Fransa'nın İstanbul maslahatgüzarı Kont Benedetto'nun iddiasına göre bir tercümanın işaret ve yardımı olmaksızın fikir alışverişinde bulunamayan, hiçbir yabancı dil bilmeyen ve ikinci derecede bir memur olan Arif Efendi'nin Viyana'da elçi sıfatiyle bulunmasında İngiliz Büyükelçisi Lord Stradford Canning'in rolü vardı. Babıali onun telkinleriyle, son kararların İstanbul'da alınması yönünde bir politika benimsemişti. Kont Benedetto, hükümetinden aldığı emir doğrultusunda Âlî Paşa'nın baş murahhas tayin edilmesine Babıali'yi kendisinin ikna ettiğini iddia ediyordu.⁷⁸ Oysa Canning, sorumluluktan şikâyet eden ve yardım çıçlıkları atan Arif Efendi yerine Âlî Paşa'nın tayin edilmesini doğru bir karar olarak değerlendirmektedir.⁷⁹

Mehmed Arif Efendi konferans öncesinde yapılan hazırlık toplantılarına da katılmadı.⁸⁰ Resmi açılışı 15 Mart 1855 tarihinde gerçekleşen konferansın ilk toplantısında ise masadaki yerini aldı. Fakat Arif Efendi'nin yetersizliği nedeniyle Âlî Paşa'nın Viyana'ya gelişi sabırsızlıkla beklenmekteydi. The Times gazetesindeki bir haberde Arif Efendi'nin Fransızca dilini bilmemesi diğer devletlerin temsilcileri için büyük bir sıkıntı kaynağı olduğu, onunla iletişimin Baron von Hammer aracılığıyla sağlandığı ifade edilmektedir.⁸¹ İngiliz temsilcisi Lord Russel bir mektubunda Osmanlı delegesinin görüşmelerde önemli bir rol üstlenmediğini, Rus delegasyonunun iddia ve itirazlarını reddedilecek delillerden mahrum olduğunu, onun mantıksızlığı ve hissizliği karşısında İngiliz ve Fransız delegasyonun Osmanlı Devleti'nin menfaatlerini savunamayacaklarını yazıyordu.⁸²

Âlî Paşa Viyana'ya ancak 8 Nisan'da gelebildi ve ertesi günü konferansın dokuzuncu oturumuna katıldı.⁸³ Mehmed Arif Efendi, ikinci murahhas olarak müzakerelerde yer almaya

⁷⁵ Türkgeldi, *Mesâil-i Mühimme-i Siyâsiyye I*, 45-49.; Hayreddin Nedim Göçer, *Vesâik-i Tarihiyye ve Siyasiyye Belgelerin Dilinden Osmanlı ve Avrupa*. (İstanbul: Selis Kitaplar, 2008), 78-80.

⁷⁶ BOA., Satın Alınan Evrak Ali Fuat Türkgeldi Evrakı (HSD. AFT.), 9/31, tsz.

⁷⁷ BOA., İ.HR., 118/5820, 17 Mart 1855.; BOA., A. {DVNSNMH.d., 12/124/162, Nisan 1855.

⁷⁸ Göçer, *Vesâik-i Tarihiyye ve Siyasiyye*, 72-73.

⁷⁹ Musa Kılıç, "Osmanlı Hariciyesinde Gayrimüslimler (1836-1876)", (doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 2009), 122.

⁸⁰ BOA., İ.HR., 119/5842/1, 13 Mart 1855.

⁸¹ The Times, "Austria", (19 March 1855).

⁸² Göçer, *Vesâik-i Tarihiyye ve Siyasiyye*, 80.

⁸³ The Daily News, "France" 12 April 1855.

devam etti. Ancak Âlî Paşa'nın katılmasından sonra iki ay daha devam eden müzakerelerden herhangi bir sonuç alınmadı. Bu nedenle 4 Haziran 1855 tarihinde Viyana Konferansı'na resmen son verildi.⁸⁴

4. Mehmed Arif Efendi'nin Viyana'daki Elçilik Görevinin Sona Ermesi

Konferans sürecinde gerek diplomatik mahfillerde gerekse basında kendisine yönelik ciddi eleştirilere rağmen Mehmed Arif Efendi Viyana'da elçilik görevini bir müddet daha sürdürdü. Konferansın sona ermesinden iki ay sonra Viyana'daki politik hareketliğin sona ermesini ve yabancı elçilerin çoğunun izne ayrılmasını fırsat bilerek beş yıldır uzak kaldığı ailesini görmek ve hususi işlerini halletmek üzere geçici olarak İstanbul'a gelmek için izin talebinde bulundu.⁸⁵ Babıali, tüm eleştirilere rağmen Mehmed Arif Efendi'nin hizmetinden memnun gibidir. Zira sadece izin verilmekle kalmadı; göreve başladığından beri sefarethaneyi layıkıyla yönettiği, Avrupa'daki buhranlı dönemde Osmanlı Devleti'nin menfaatlerini gözetmekte gösterdiği başarı, Viyana'da elde ettiği emniyet ve itibar nedeniyle rütbesinin ulâ sınıf-ı evveliden bâlâyâ yükseltilmesine karar verildi. Ayrıca ikinci rütbeden nişân-ı âlî ihsan edilecek⁸⁶ ve bu nişan kendisine İstanbul'a izinli olduğu sırada verilecekti.⁸⁷

Serdar-ı Ekrem Ömer Paşa, daha önce Viyana Sefiri Arif Efendi'nin rütbesinin bâlâ sınıfına yükseltilmesi ve sahip olduğu Mecidi nişanının da ikinci sınıfına tebdili için bizzat aracılık etmişti. Ömer Paşa, Babıali'ye gönderdiği şukkada Arif Efendi'nin görevini çok iyi bir şekilde yerine getirdiğinden, Rusya'nın teşebbüsleri konusunda Viyana'daki bilgileri süratli bir şekilde iletmesinden, Osmanlı ordusunun başarıları konusunda Avrupa basınına bilgilendirmesinden bahsederek halihazırdaki memuriyetinden dolayı rütbe ve nişan terfiinin gerekliliği anlatmaktaydı.⁸⁸ Fakat o dönemde Babıali, Serdar-ı Ekrem Ömer Paşa'yla aynı fikirde değildi. Arif Efendi'nin ileride yapacağı hizmetlere bakılarak rütbesinin daha sonra terfi ettirilmesine ve şimdilik nişanının yükseltilmesine gerek olmadığına karar verilmişti.⁸⁹ Ne kadar ilişkilidir bilinmez ama Ömer Paşa'nın talebi sırasında Mehmed Arif Efendi'nin hâmisî Âlî Paşa hükümette bulunmamaktaydı. Rütbe ve nişan ihsan edildiği tarihte ise Âlî Paşa sadrazam olarak görev yapmaktaydı.

Mehmed Arif Efendi, Kont Buol ile son bir görüşme yaptıktan sonra 6 Eylül 1855 tarihinde oğluyula⁹⁰ beraber Viyana'dan ayrıldı. Arif Efendi'nin Aralık ayında görevine yeniden başlaması bekleniyordu.⁹¹ İstanbul'a geldikten kısa bir süre sonra 3 Ekim'de Beşiktaş Sahil Sarayında Sultan'ın huzuruna kabul edildi.⁹² Aynı ayın sonlarında İngiliz basınında Arif Efendi'nin Viyana'daki görevine son verileceğine dair haberler çıkmaya başladı. 30 Ekim'de The Times'da çıkan bir haberde Sadrazam Âlî Paşa'nın onurlu bir adam olmasına rağmen Hariciye Nazırı olduğu dönemde muhtemelen bazı nüfuzlu dostlarını memnun etmek adına Arif Efendi'yi Viyana'ya elçi olarak tayin ettiği belirtilmekteydi. Haberin devamında Arif

⁸⁴ Keleş, "Osmanlı, İngiltere ve Fransa İlişkileri Bağlamında Kırım Savaşı", 168-169.

⁸⁵ BOA., İ.HR., 123/6149/1, 2 Ağustos 1855.

⁸⁶ BOA., İ.HR., 123/6149/2, 16 Ağustos 1855.;

⁸⁷ BOA., İ.HR., 124/6218/1, 02 Ekim 1855.

⁸⁸ BOA., İ.HR., 110/5401/1, 28 Mayıs 1854.

⁸⁹ BOA., İ.HR., 110/5401/2, 15 Haziran 1854.

⁹⁰ Arif Efendi'nin oğlu Mehmed Kemal Efendi babasının elçiliği sırasında Viyana'daki Theresianum (Maria Theresa Academy) isimli okulda eğitim görmüş, çeşitli bürokratik görevlerden sonra Şura-yı Devlet azası olarak görev yapmıştı. Bkz. BOA., Şura-yı Devlet Sicilleri (ŞD.SAİD.), 25/20/22, tsz.

⁹¹ Sherborne Mercury, "Foreign and Colonial", (18 September 1855).

⁹² BOA., İ.HR., 124/6214/1, 1 Ekim 1855.

Efendi'nin böyle önemli bir görev için uygunsuz olduğunu Âlî Paşa'nın bilmemesinin mümkün olmadığı ifade edilmekteydi. Ayrıca Arif Efendi'nin Maliye Nazırı olarak atanabileceği aktarılmaktaydı.⁹³ 8 Aralık'ta çıkan bir başka haberde ise Babıali'nin Arif Efendi yerine Prens Aleksandır Kallimaki'yi düşündüğü fakat bunun önünde bazı engeller olduğu belirtilmekteydi. Avusturya hükümetinin Arif Efendi'den herhangi bir şikâyeti yoktu ve eğer bir değişiklik yapılacaksa tayin edilecek kişinin Türk olmasını istiyorlardı.⁹⁴

Elçi değişikliğinin duyurulmasından sonra 31 Aralık 1855 tarihli The Times gazetesinde şöyle bir değerlendirmeye yer verilmişti;

Arif Efendi'nin bu Saraydaki (Viyana) görevinden alınması hiç de şaşırtıcı değildir. Zira Arif Efendi'nin yetersizliği kendisiyle temasa geçen herkes tarafından açıkça görülmekteydi. Hariciye Nazırı Âlî Paşa'nın Arif Efendi ile arası çok iyi olduğu için, özel duygularını kamu görevlerine feda etmiş olmalı ki, bu Türk devlet adamları arasında nadir görülen bir hareket tarzıdır. Eski diplomat, kendi dilinden başka hiçbir dil bilmediği için diplomat kardeşleri için üzücü bir örnekti ve iyi bir dilbilimci ve becerikli bir diplomatın onun halefi olacağını duymak onları çok sevindirdi.⁹⁵

Mehmed Arif Efendi'nin yerine Kallimaki Bey'in tayin edilmesi Avusturya ile Osmanlı Devleti arasında küçük bir diplomatik kriz ortaya çıkardı. Başlangıçta Avusturya'nın Kallimaki Bey ismine bir itirazı bulunmamaktaydı. Fakat Kallimaki Bey, Mehmed Arif Efendi büyükelçi unvanına haizken kendisine orta elçilik verilmesi nedeniyle bu görevi kabul etmek istemedi. Bunun üzerine Babıali, gayrimüslim iki elçisine hem Kallimaki Bey'e hem de Kostaki Musurus'a tarihinde ilk defa olarak büyükelçi unvanı verdi. Bu defa da Avusturya hükümeti Kallimaki Bey'i büyükelçi olarak kabul edemeyeceğini bildirdi. Öne sürülen gerekçe, Avusturya'nın Mehmed Arif Efendi'ye bakışını göstermesi açısından dikkat çekiciydi. Güya başkentindeki hiçbir yabancı temsilci büyükelçi unvanına sahip değildi. Oysa Mehmed Arif Efendi büyük elçi olarak görev yapmıştı. Avusturya'nın İstanbul elçisi, dönemin Hariciye Nazırı Fuad Paşa'yla yaptığı görüşmede Arif Efendi'nin büyükelçi olmasına rağmen protokol kurallarını tam bilmemesi ve diplomatik mahfillerle içli dışlı olmamasından dolayı herhangi bir sorun yaşanmadığı dile getirmişti. Halbuki Kallimaki Bey gibi protokol kurallarını bilen bir elçinin Fransız ve İngiliz elçilerinin önünde yer alması diplomatik sorunlara neden olabilirdi. Mesele ancak Viyana'da bulunan Fransa elçisinin unvanının büyükelçi olarak değiştirilmesiyle çözüldü. Böylece protokolda Fransa büyükelçisi daha önce göreve başladığı için Osmanlı büyükelçisinin önünde yer alabilecekti.⁹⁶

Mehmed Arif Efendi, bürokratik kariyerine devam etse de Viyana'dan sonra bir daha herhangi bir diplomatik görev üstlenmedi. Büyükelçilikten sonra Tersane-i Âmire müsteşarlığı, Ticaret Nazırı vekilliği, Meclis-i Vâlâ azalılığı, Refia Sultan'ın kethüdalığı, Deâvi Nazırlığı, Evkâf Nazırı vekilliği ve Şurâ-yı Devlet azalığı vazifelerinde bulundu. 12 Nisan 1878 tarihinde vefat etti.⁹⁷

Sonuç

⁹³ The Times "Austria", (30 October 1855).

⁹⁴ The Morning Chronicle, "Express From Paris", (8 December 1855).

⁹⁵ The Times, "Austria", 31 December 1855.

⁹⁶ Ahmed Cevdet, *Tezâkir 1-12*. Yayınlayan Cavid Baysun, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991), 84-85.; Davison, "Vienna as a Major Ottoman Diplomatic Post in the Nineteenth Century", 263-264.; Kılıç, "Osmanlı Hariciyesinde Gayrimüslimler (1836-1876)", 148-150.

⁹⁷ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani I*, 314.

Dışişlerine intisap ederek merkez ve/veya dış temsilciliklerde çeşitli görevler aldıktan sonra elçilik vazifesi üstlenmiş diplomatlara kariyer ya da profesyonel elçi denilmektedir. Osmanlı Devleti'nde bu nitelikteki elçilerin sayısı azdır. Bunun iki temel sebebi olduğunu söyleyebiliriz; Osmanlı Devleti'nin modern Hariciye teşkilatlanmasını geç tamamlaması ve vasıflı diplomat yetiştirebilecek eğitim kurumlarının geç açılması. Bununla beraber dönemin şartları gereği alaylı olarak Hariciye kalemlerinden yetişen, daha önce sefarethanelerde vazife üstlenen, diplomatik müzakerelerde bulunarak tecrübe kazanan Osmanlı elçileri, yarı profesyonel elçiler olarak değerlendirilebilir.

XIX. yüzyılda bir elçide olması gereken en önemli vasıflardan biri de dönemin diplomasi dili Fransızca'yı bilmesidir. Babıali'nin Fransızca bilmeyen elçileri çoğunlukla ikamet elçiliklerinin yeniden açılmaya başladığı Tanzimat döneminde görev yaptılar. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Hariciyesinin kendi dış temsilcilikleriyle Fransızca yazışmaya başlaması sadece elçiler için değil diğer diplomatlar için bile bu dili bilmeyi elzem hale getirdi.

Mehmed Arif Efendi, tam anlamıyla kariyer dışı bir elçiydi. Viyana'ya tayin edildiğinde diplomatik herhangi bir tecrübesi yoktu ve Fransızca bilmemekteydi. Daha vasıflı bir isim tayin edilebilecekken onun neden tercih edildiğine dair kesin bir yargıya sahip değiliz. Dönemin Hariciye Nazırı Âli Paşa Viyana gibi önemli bir başkentte kendine yakın bir ismin görev yapmasını istemiş olabilir. Zaten Babıali'nin yurt dışındaki elçilerine fazla yetki vermemek ve yabancı devletlerle önemli diplomatik sorunlarını İstanbul'da çözmek gibi bir eğilimi vardı.

Mehmed Arif Efendi'nin görev yaptığı yıllar Avrupa siyasetinin ve Osmanlı-Avusturya ilişkilerinin durağan seyrettiği bir dönem olsaydı belki de kariyer dışı bir elçi olmasının sakıncaları ortaya çıkmayacaktı. Göreve başladığı sırada Macar Mültecileri meselesi nedeniyle iki devlet arasında ciddi sorunlar bulunmaktaydı. Kimi zaman Avusturyalı yetkililerin tepkili ve soğuk tavırlarına maruz kaldı. Fakat bu tür tavırlar kendisinin tecrübesizliğinden daha çok Avusturya'nın Osmanlı Devleti'ne duyduğu öfkeden kaynaklanmaktaydı. Mehmed Arif Efendi, kariyer dışı bir elçi olmanın zorluklarıyla daha çok Kırım Savaşı yıllarında yüzleşecekti.

Kırım Savaşı'yla birlikte Avusturya'nın başkenti diplomatik müzakerelerin ana merkezine dönüştü. Mehmed Arif Efendi, bu tür müzakerelerin çoğunlukla dışında tutuldu. Ancak bu durumdan ne Babıali ne de sorumluluk almaktan korkan Mehmed Arif Efendi şikâyetçiydi. Dil bilmediği ve ancak bir tercüman aracılığıyla iletişim kurabildiğinden diplomatik mahfillerde çok fazla görünmemeyi tercih etti. Dolayısıyla kimi zaman Babıali'yi bilgilendirmekte yetersiz kaldı. Ali Fuad Türkgeldi'nin eğer Osmanlı Devleti Viyana'da diplomasinin inceliklerini ve dil bilen bir tecrübeli elçi bulundursaydı, 1853 Viyana Notasının Kırım Savaşı'nın önlenebileceğine dair iması en dikkat çekici hususlardan biridir.

1855 Viyana Konferansına kadar ne Viyana'daki müttefik devlet elçilerinin ne de Avusturya hükümetinin Mehmed Arif Efendi'nin yetersizliğine dair ciddi bir eleştirileri söz konusu değildi. Hatta Avusturya'nın biraz baş ağrıtan Kostaki Musurus'tan sonra elçilik mesleğinin inceliklerini tam bilmeyen, diplomatik mahfillerde pek gözükmeyen Mehmed Arif Efendi'den memnun kaldığını söyleyebiliriz. Arif Efendi'nin ardından Viyana'da görevlendirilen Kallimaki Bey'in büyükelçi olarak atanma sürecinde yaşanan kriz de bu varsayımı destekler niteliktedir.

Mehmed Arif Efendi, Babıali'nin atadığı ne ilk ve ne de son kariyer dışı elçiydi. Ancak onun Viyana'daki misyonu tecrübesiz ve dil bilmeyen bir elçinin karşılaşabileceği zorlukları göstermesi açısından oldukça önemlidir. Fakat Osmanlı Hariciyesi kurumsallaştıkça bu nitelikteki elçilerin sayıları da azalacaktı. Zaman içerisinde Osmanlı diplomatları Avrupalı meslektaşlarına uyum sağlamakta daha az zorlanacaklardı. Yine de dünyanın en iyi diplomatları olsalardı bile çoğunlukla öteki ve hasta adam olarak nitelendirilen bir devleti temsil ettiklerini unutmamak gerekir.

Kaynakça

1. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bab-ı Asaî Name-i Hümayun Defterleri (A.}DVNSNMH.d.)

Hariciye Nezareti Londra Sefareti (HR.SFR.3.)

Hariciye Nezareti Mektubi Kalemî (HR.MKT.)

Hariciye Nezareti Siyasi (HR.SYS.)

Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR.TO.)

Hatt-ı Hümayun (HAT)

İrade Dahiliye (İ.DH.)

İrade Hariciye (İ.HR.)

İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS.)

Sadaret Amedi Kalemî Evrakı (A.}AMD.)

Sadaret Mektubi Kalemî Evrakı (A.}MKT.)

Sadaret Umum Vilayat Evrakı (A.}MKT.UM.)

Satın Alınan Evrak Ali Fuat Türkgeldi Evrakı (HSD. AFT.)

Şura-yı Devlet Sicilleri (ŞD.SAİD.)

2. Gazeteler

Sherborne Mercury, "Foreign and Colonial". (18 September 1855).

The Daily News, "France". (12 April 1855).

The Morning Chronicle, "Express From Paris". (8 December 1855).

The Standard, "Turkey". (1 October 1850).

The Times "Austria". (2 January 1855).

The Times "Austria". (16 January 1855).

The Times, "Austria". (19 March 1855).

The Times "Austria". (30 October 1855).

The Times, "Austria". 31 December 1855.

3. Araştırma Eserleri

- Ahmed Cevdet. Tezâkir 1-12. Yayınlayan Cavid Baysun, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.
- Akpınar, Mahmut, "Viyana Yoluyla Batı Diplomasisi", *CUJOSS* 1, no. 46 (2022): 1-17.
- Akpınar, Mahmut, "Osmanlı Bürokrasisinde Askeri Bürokrasi Menşeli Elçiler", *Türk Diplomasisine Yön Verenler Osmanlı Dönemi*, Editör Ahmet Dönmez-Yakup Kaya, 273-297, Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Yayınları, 2023.
- Badem, Candan, *Kırım Savaşı ve Osmanlılar*. Çeviren Eşref Bengi Özbilen, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.
- Beydilli, Kemal. "Ziştovi Antlaşması", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 44, İstanbul: TDV Yayınları, 1994,467-472.
- Birbudak, Togay Seçkin, "1853-1856 Kırım Harbi'nde Osmanlı-Avusturya İlişkileri", *Bellekten* 82, no. 293, (Nisan 2018): 241-268.
- Davison, Roderic, "Vienna as a Major Ottoman Diplomatic Post in the Nineteenth Century", *Habsburgish-Osmanische Beziehungen içinde*, Editör Andreas Tietze, 251-280, Wien: 26-30 September 1983.
- Dönmez, Ahmet, "Ahmed Fethi Paşa'nın Viyana ve Paris Elçilikleri (1835-1840)", *Osmanlı Devleti'nin Diplomasi Tarihi*, Makaleler -2, Editör Mehmed Alaaddin Yalçinkaya-Uğur Kurtaran, 211-250, Ankara: Altınordu Yayınları, 2022.
- Goldfrank, David M., *The origins of Crimean War*. London-Newyork: Routledge, 2013.
- Gölen, Zafer "1852-53 Karadağ Askerî Harekâtı ve Sonuçları", *History Studies* 1, no. 1, (2009): 212-296.
- Güler, Kamil Erdem, "Kırım Savaşı'nın Kökenleri (1848-1853)", Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2003)
- Göçen, Hayreddin Nedim, *Vesâik-i Tarihiyye ve Siyasiyye Belgelerin Dilinden Osmanlı ve Avrupa*. İstanbul: Selis Kitaplar, 2008.
- Kılıç, Musa, "Osmanlı Hariciyesinde Gayrimüslimler (1836-1876)", Doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 2009.
- Kılıç, Musa, "Osmanlı Devleti Hizmetinde Bir Rum Diplomatın Portresi; Viyana Maslahatgüzarı Yanko Mavroyani (Jean Mavroyeni)", *Tanzimat'tan Günümüze Olaylar ve Kişiler Ekseninde Türk Hariciyesi*, Editör İrşad Sami Yuca-Hidayet Kara, 160-188, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2019.
- Keleş, Erdoğan, "Kırım Savaşı'nda (1853-1856) Karadeniz ve Boğazlar Meselesi", *OTAM*, no. 23, (2008): 149-194.
- Keleş, Erdoğan, "Osmanlı, İngiltere ve Fransa İlişkileri Bağlamında Kırım Savaşı", Doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 2009.
- Kuneralp, Sinan, *Son Dönem Osmanlı Ricali (1839-1922)*. İstanbul: İsis Yayınları, 2003.
- Kuneralp, Sinan, "Tanzimat Sonrası Osmanlı Sefirleri", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, Yayına Hazırlayan İsmail Soysal, 113-126, Ankara: TTK Yayınları, 1999.

Mehmed Süreyya, Sicill-i Osmani Cilt I. Hazırlayan Nuri Akbayar, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.

Nazır, Bayram, Macar ve Polonyalı Mülteciler Osmanlı'ya Sığınanlar, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2006.

Temperley, Harold, England and the Near East the Crimea. New York: Roudledge Revivals, 1936.

Türkgeldi, Ali Fuad, Mesâil-i Mühimme-i Siyâsiyye I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987.

Yaldız, Fırat ve Evren Küçük, "Türk Dışişleri Bürokrasisinde Değişen Normlar: Kariyerdışı Büyükelçi Atamalarının Yasal Arka Planı", Amme İdaresi Dergisi 55, no. 2, (2022), 89-118.

Summary

Non-career ambassadorial appointments are a current and controversial issue. Such appointments are criticized for reasons such as the problems that inexperience can cause, lack of knowledge and experience, the preference for political affiliation and personal connections instead of merit, and the danger of politicization. Despite its controversial status, it is seen that the Ottoman Empire also resorted to the non-career ambassadorial appointment method. In fact, only 1/3 of the ambassadors appointed during the Ottoman period were selected from professional civil servants. Mehmed Arif Efendi, who served as ambassador in Vienna, the capital of Austria, between 1850 and 1855, was one of those who were non-career ambassadors.

Mehmed Arif Efendi had no experience in the field of diplomacy in his bureaucratic career before being appointed ambassador to Vienna. Moreover, he did not know French, the diplomatic language of the time.

We do not have a definitive judgment as to why he was chosen while a more qualified person could have been appointed. The Minister of Foreign Affairs at the time, Ali Pasha, may have wanted someone close to him to serve in an important capital like Vienna. In any case, the Babiali had a tendency not to give too much authority to Ottoman ambassadors in foreign countries and to solve important diplomatic problems with foreign states in Istanbul.

If the years in which Mehmed Arif Efendi served had been a period in which European politics and Ottoman-Austrian relations were stagnant, perhaps the disadvantages of being a non-career ambassador would not have emerged. When he began his duty, there were serious problems between the two states due to the Hungarian Refugees issue. At times, he was subject to the reactionary and cold attitudes of Austrian officials. However, such attitudes stemmed more from Austria's anger towards the Ottoman Empire than from his own inexperience. Mehmed Arif Efendi would face the difficulties of being a non-career ambassador more during the Crimean War.

With the Crimean War, the Austrian capital became the main center of diplomatic negotiations. Mehmed Arif Efendi was mostly kept out of such negotiations. However, neither the Babiali nor Mehmed Arif Efendi, who was afraid of taking responsibility, complained about this situation. Since he did not know the language and could only communicate through an interpreter, he preferred not to appear in diplomatic circles very often. Therefore, he was sometimes inadequate in informing the Babiali. One of the most striking points is Ali Fuad Türkgeldi's implication that if the Ottoman Empire had an experienced ambassador in Vienna who knew the subtleties of diplomacy and the language, the Crimean War could have been prevented in the 1853 Vienna Note.

In early 1855, it was decided to hold a conference in Vienna to discuss the terms of peace with Russia. While the parties would be represented by high-ranking statesmen at this conference, the Ottoman Empire assigned Mehmed Arif Efendi as a delegate. Mehmed Arif Efendi was only responsible for reporting the negotiations that took place during the conference. In other words, he would be present at the conference as an observer. The reason for this was stated to be that the peace terms to be discussed at the conference needed to be discussed in detail both by the Sublime Porte and with the allies. However, since Mehmed Arif Efendi did not know French, Rıza Bey was appointed as the undersecretary of Vienna Embassy to assist him.

Mehmed Arif Efendi's appointment as a delegate to the Vienna Conference of 1855 caused serious criticism due to his lack of French and his incompetence. Even Mehmed Arif Efendi was afraid of taking responsibility. Finally, the Ottoman Empire assigned Minister of Foreign Affairs Ali Pasha to the Vienna Conference. However, the Vienna Conference was dissolved without reaching any decision.

Despite serious criticisms against him in diplomatic missions and the pressure upon him during the conference, Mehmed Arif Efendi continued his duty as ambassador in Vienna for a while longer. He returned to İstanbul in September 1855. However, it was announced during his leave that Mehmed Arif Efendi's duty had been terminated and Kallimaki Bey had been appointed in his place. This change of duty caused a small diplomatic crisis between Austria and the Ottoman Empire. The Austrian government announced that it could not accept Kallimaki Bey as an ambassador. The reason put forward was remarkable in terms of showing Austria's view of Mehmed Arif Efendi. Supposedly, no foreign representative in the capital had the title of ambassador. However, Mehmed Arif Efendi had served as an ambassador. The Austrian ambassador of Istanbul stated in his meeting with the Minister of Foreign Affairs Fuad Pasha that no problems had occurred because Arif Efendi was an ambassador but did not fully understand the rules of protocol and was not familiar with diplomatic matters. In other words, the fact that Kallimaki Bey was an experienced ambassador who knew the rules of protocol was a problem for the Austrian government.

After his mission in Vienna ended, Mehmed Arif Efendi, who held various civil service positions, died on April 12, 1878. Mehmed Arif Efendi was neither the first nor the last non-career ambassador appointed by the Babiali. However, his mission in Vienna was quite important in terms of showing the difficulties that an inexperienced ambassador who did not know the language could face. However, as the Ottoman Foreign Service became more institutionalized, the number of non-career ambassadors would also decrease. Over time, Ottoman diplomats would have less difficulty adapting to their European colleagues. Nevertheless, it should not be forgotten that even if they were the best diplomats in the world, they represented a state that was often considered the otherized state and "the sick man".

Geç Ortaçağ'a Ait Bir Tayin Fermanı: Celayırlı Devleti'nde Şemseddin Zekeriya'nın Vezarete Atanmasına İlişkin Yarlık

Ahmet Korkmaz ^{a*} Rakkuş Karaduman ^b

Araştırma Makalesi

* Sorumlu Yazar,

^a Dr., Harran Üniversitesi,

Şanlıurfa/TÜRKİYE

ahmetkorkmaz1040@gmail.com

ORCID: 0000-0001-8652-6203

^b Arş. Gör. Dr., Mersin

Üniversitesi, Mersin/TÜRKİYE

rakkuskaraduman@outlook.com

ORCID: 0000-0003-3583-1691

Geliş: 25 Temmuz 2024

Kabul: 15 Eylül 2024

Yayın: 10 Kasım 2024

Bu çalışma ön inceleme sürecinde
ve yayımlanmadan önce
iThenticate ile taranmıştır.

ÖZ

Ortaçağ'dan günümüze az sayıda resmî belge ulaşmıştır. Bu belgeleri daha ziyade muafiyet vesikaları oluşturmaktadır. Atanma fermanları ile görevden azil belgeleri ise yok denecek kadar azdır. Bu açıdan günümüze ulaşan tüm atanma yarlıklarının kıymeti haizdir. Söz konusu ferman vezirlik gibi devlet bürokrasisinin tepesindeki görev ile ilgili olunca daha da önem arz etmektedir. Celayırlı zamanı (1340-1431) müelliflerinden Muhammed b. Hindüşâh Nahcevânî'nin 1366 yılında yazımını tamamladığı *Düstûr'l-Kâtib fî T'ayîni'l-Merâtib* (Rütbelerin Tayininde Kâtibin Kullanacağı Kılavuz) adlı eserde, İlhanlı ve Celayırlı dönemlerine ait bir takım idarî ve askerî görevlere atanma yarlıkları kaydedilmiştir. Bu fermanlardan biri de Şemseddin Zekeriya'nın Şeyh Üveys (h. 1356-1374)'in saltanatının başında vezirliğe atanma yarlığıdır. Bu atanma fermanı dışında, adı geçen vezir hakkında bilinenler, bazı Timurlu dönemi (1370-1506) müelliflerinin kayıtlarından oluşmaktadır. Bu açıdan çalışmanın odak noktası Timurlu tarihçilerinin Şemseddin Zekeriya'nın hayatı hakkında aktardıkları ile Hindüşâh Nahcevânî'nin kaydettiği vezarete atanma yarlığıdır.

Anahtar Kelimeler: Vezaret, Yarlık, Celayırlılar, Hindüşâh Nahcevânî

An Appointment Rescript from the Late Middle Ages: Edict on the Appointment of Shams al-Dīn Zakariya as Vizier in the Jalayirid State

Research Article

* Responsible Author,

a Dr., Harran University,

Şanlıurfa/TÜRKİYE

ahmetkorkmaz1040@gmail.com

ORCID: 0000-0001-8652-6203

^b Research Assit. Dr., Mersin

University, Mersin/TÜRKİYE

rakkuskaraduman@outlook.com

ORCID: 0000-0003-3583-1691

Received: 25 July 2024

Accepted: 15 September 2024

Published: 10 November 2024

This paper was checked for
plagiarism using iThenticate
during the preview process and
before publication.

Copyright

This work is licensed under
Creative Commons Attribution
4.0 (CC BY-NC 4.0)
International License

ABSTRACT

Few official documents have survived from the Middle Ages. These documents are mostly exemption documents. Appointment edicts and dismissal documents are almost non-existent. In this respect, all the surviving appointment edicts are valuable. It is even more important when the edict in question is related to a position at the top of the state bureaucracy, such as the vizierate. Muhammad b. Hindüşâh al-Nakhchiwânî, one of the authors of the Jalayirid period (1340-1431), completed his work *Dustūr al-kâtib fî t'ayîn al-marâtib* (A Guide for the Scribe in the Determination of Ranks), in 1366 and recorded a number of administrative and military appointments from the Ilkhanid and Jalayirid periods. One of these edicts is the appointment of Shams al-Dīn Zakariya as vizier at the beginning of the reign of Sheikh Uways (r. 1356-1374). Apart from this appointment edict, what we know about the vizier consists of the records of some Timurid period (1370-1506) authors. In this respect, the focus of this study is on the Timurid historians' accounts of Shams al-Dīn Zakariya's life and Hindüşâh al-Nakhchiwânî's record of his appointment as vizier.

Keywords: Mehmet Vizier, Edict, Jalayirs, Hindüşâh al-Nakhchiwânî

Funding: The author has reported that this study received no financial support.

Conflicts of interest: The authors declares that there are no potential conflicts of interest.

Peer Review: External, double-blind.

Finansman: Herhangi fon veya maddi destek kullanılmamıştır.

Çıkar Çatışması: Herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Bağımsız, çift-kör hakemlik.

Atıf - Cite: Korkmaz, A., Karaduman, R. Geç Ortaçağ'a Ait Bir Tayin Fermanı: Celayırlı Devleti'nde Şemseddin Zekeriya'nın Vezarete Atanmasına İlişkin Yarlık. *History Studies* 16, no. 4 (2024): 637-649.

Giriş

Ortaçağ devletlerinde, idarî ve askerî işlerin bir düzen içerisinde yürütülmesi için günümüzdeki “Bakanlar Kurulu”na benzer *dîvân teşkilâtı* tesis edilmiştir.¹ *Dîvân teşkilâtı* kendi içerisinde hiyerarşik olarak bölümlere ayrılmıştır. Bu hiyerarşinin en üst kademesinde ise *vezir* yer almaktadır.² *Vezir*, bürokraside yasama ve yürütmeyi kayıtsız şartsız elinde bulunduran, hükümdarın vekili sıfatıyla devletin bütün işlerini sevk ve idare eden en yüksek görevlidir.³

Vezalet kurumunun kökeni hakkında farklı görüşler bulunmakla birlikte, İslam dünyasında teşkilâtli bir yapıya bürünmesi Halife Mehdî-Billâh zamanında (h. 775-785) gerçekleşmiştir.⁴ Abbasiler (750-1258) ile birlikte bir müessese haline gelen vezaret kurumu, sonraki süreçte Yakınoğu ve Orta Asya devletlerinin tamamında görülmektedir.⁵

İlhanlılar zamanında (1256-1335), vezaret kurumunun yapısı Türk-İslam devletlerinden farklıydı. Bu dönemde önceki dönemlerden farklı olarak zaman zaman vezaret işleri iki ayrı *vezir* arasında taksim edilmişti. İki *vezir* arasındaki hiyerarşik konum ise ayırt edilemeyecek durumdaydı. Diğer bir değişim ise sivil idarenin başındaki İran asıllı *vezir*lerin yanında asıl gücü ellerinde bulunduran Moğol emîrlerinin de vezirlik yetkisine sahip olmalarıydı. Ancak bu durum Emîr Boğa ve Nevruz Bey’de görüldüğü gibi hem vezaret hem de emaret yetkisini elinde bulunduranların devlet içerisinde aşırı güç kazanmasını yol açmıştı. Bundan dolayı Gazan Han (h. 1295-1304)’ın 1297 yılında Emîr Nevruz’u idam ettirmesinin akabinde bu uygulamadan vazgeçilmiş ve Moğol öncesi geleneklere dönülerek askerî zümreden *vezir* tayin edilmemişti.⁶ Öte yandan İlhanlılar döneminde *vezir*lerin görevleri, ülkede idareyi düzenlemek ve resmî görevlileri tayin etmek, bürokrasinin işleyişini denetlemektir. Malî işleri de yürüten *vezire* ise *sâhib-i dîvân* unvanı verilirdi.⁷

İlhanlı sonrası süreçte vezaret müessesesinin işleyişini aynı şekilde devam etti. İlhanlılardan sonra kurulan Celayırlılar (1340-1431), birçok devlet kurumunda olduğu gibi vezaret müessesesinde de İlhanlı dönemindeki uygulamayı devam ettirdi. Celayırlılar zamanında vezaret kurumunun işleyişini ile ilgili ayrıntılı bilgileri, İlhanlı Devleti’nin yıkılış süreci ile Celayırlı Devleti’nin yükselişi arasında *Düstûru’l-Kâtib fi T’ayîni’l-Merâtib* (Rütbelerin Tayininde Kâtibin Kullanacağı Kılavuz) adlı eseri kaleme alan Hindûşâh Nahcevanî (ö. 1366’den sonra) vermektedir. Adı geçen müellif, İlhanlı hükümdarı Ebu Said (h. 1316-1335) devrinde bürokrat olarak hizmetler vermiş, Ebu Said onu, maaş ve ihsanlarla onurlandırmıştır. Son İlhanlı veziri Hâce Gıyaseddin Muhammed Reşîdî (görev yılları 1327-15 Mayıs 1336) ve diğer büyük devlet adamları, kendisine kâtiplere yardımcı olması için bir kitap yazmasını emretmişlerdir. Ancak Nahcevanî, işlerinin yoğunluğundan dolayı bu eseri kısa sürede tamamlayamamıştır.⁸ Yazar kendi ifadesiyle eserinin ilk taslağını 19 Mayıs 1360 tarihinde tamamlamış,

¹ Erdoğan Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı (Merkez ve Eyalet Dîvânları)*, (İstanbul: Bilge Kültür-Sanat Yayınları, 2015), 9-10; Carla L. Klausner, *Selçuklularda Vezirlik*, Çeviren Mehmet Fatih Baş & Sinan Tarıfci, (İstanbul: Kronik Kitap, 2019), 33-34.

² Klausner, *Selçuklularda Vezirlik*, 34.

³ “Vezir”, *İslam Ansiklopedisi* (Eskişehir: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2001) 13: 309.

⁴ Fatih Yahya Ayaz, “Vezir”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013) 43: 79-80; “Vezir”, *İslam Ansiklopedisi*, 310.

⁵ Abdülkerim Özeydin, “Müslüman Türk Devletlerinde Vezirlik”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013) 43: 82-86; “Vezir”, *İslam Ansiklopedisi*, 311-313.

⁶ Osman Gazi Özgüdenli, “Vezir, İlhanlılar”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013) 43: 89.

⁷ Bertold Spuler, *İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1335*, Çeviren Orhan Köprülü, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011), 308; Özkan Dayı, *Moğolların Teşkilat ve İdarî Tarihi İran Moğolları 1220-1295*, (İstanbul: Altınordu Yayınları, 2020), 306. Ayrıca geniş bilgi için bkz. Ankhbayar Danuu, “İlhanlı Devleti’nde Vezaret”, (doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 2016).

⁸ Şems-i Münşî Muhammed b. Hindûşâh Nahcevanî, *Düstûru’l-Kâtib fi T’ayîni’l-Merâtib*, Hazırlayan Ali Ekber Ahmedî Dârânî, (Tahran: Mîrâs-ı Mektûb, 1395 h.ş.) 1: 12; Javad Sajadieh, “Organisation und Administration unter den Mongolen in Irân: nach dem Dastûr al-kâtib fi ta’jîn al-marâtib des Muhammad b. Hindûşâh”, (doktora tezi,

1365 yılının sonunda tashih etmeye başlamış ve 6 Nisan 1366 tarihinde Tebriz'de tamamlayarak Celayırlı hükümdarı Şeyh Üveys (h. 1356-1374)'e ithaf etmiştir.⁹ Bu çalışmanın da odak noktası Nahcevânî'nin eserinde kaydettiği Hâce Şemseddin Zekeriya'nın vezarete atanma yarlığıdır. Ancak müellif bu yarlığın hangi tarihte verildiğini kaydetmemektedir. Şemseddin Zekeriya, Şeyh Hasan (h. 1340-1356), Şeyh Üveys (h. 1356-1374) ve Sultan Hüseyin (h. 1374-1382) dönemlerinde *vezir* olarak görev almıştır. Nahcevânî'nin kaydettiği yarlık ise Şeyh Üveys döneminin başında tekrar vezarete atandığı ferman olmalıdır.

Hindûşâh Nahcevânî'nin kaydettiği Şemseddin Zekeriya'nın vezarete atanma yarlığı dışında kaynaklarda mezkûr *vezir* ile ilgili bilinenler Timurlu müverrihlerinin aktardıklarıdır. Nitekim eserini 1360 yıllarında kaleme alan Ebîbekr Kutbî Eherî (ö. 1360'dan sonra)'nin *Tevârih-i Şeyh Üveys* adlı tek Celayırlı dönemi kroniğinde Şemseddin Zekeriya'nın faaliyetleri hakkında bilgi bulunması beklenirdi. Ancak bu eserde sadece Şemseddin Zekeriya'nın ismi 1336 yılında ilk vezarete atandığında geçmektedir.¹⁰ Aynı şekilde son dönem İlhanlı Devleti hizmetinde bulunan ve eserini 1382 yıllarında kaleme alan Muhammed b. Ali b. Muhammed-i Şebânkârêî (ö. 1382'den sonra) de adı geçen *vezir* hakkında kayda değer bilgi vermemektedir. Yine 1341-1393 yılları arasında Azerbaycan ve Irak-ı Arab'daki siyasi durumu aktaran Zeyneddin b. Hamdullah Müstevfî-yi Kazvînî'nin *Zeyl-i Târih-i Güzîde'si* de Şemseddin Zekeriya hakkında sessiz kalmaktadır. Bunların dışında Timurlu tarihçilerinden Hâfız-ı Ebrû (ö. 1430), 'Abdürrezzâk Semerkandî (ö. 1482), Mîrhând (ö. 1498) ve Hândmîr (ö. 1535-1536)'in eserleri Şemseddin Zekeriya hakkında detaylı olmasa da veriler aktarmaktadır.

1. Celayırlı Devleti Bürokrasisinde Şemseddin Zekeriya'nın Faaliyetleri

Celayırlı veziri Zekeriya'nın adı kaynaklarda "Emîr Celaleddin Zekeriya b. Şemseddin Hüseyin",¹¹ "Hâce Zekeriya Abdurrahman"¹² ve "Hâce Şemseddin Zekeriya" olarak geçmektedir.¹³ *Mekâtibât-ı Reşîdî*'de geçen bir kayda göre, Şemseddin Zekeriya'nın babası Hâce Şemseddin Hüseyin Damganî'nin soyu anne tarafından Ziyârî emîri Kâbus b. Veşmgîr¹⁴ (ö. 1012)'e, baba tarafından bir müddet Cibâl ve Yezd hâkimiyetini ellerinden bulunduran Kâkûyî hanedanından¹⁵ Alâüddevle Ali (ö. 1095)'ye dayanmaktadır. Şemseddin Hüseyin'in ismine

Universität Wien, 1958), 5; Mahmud Miraftab, "Dastûr al-kâtib fi ta'yin al-marâtib (Mohammad ebn Moulânâ Henduşâh Nahgawânî), Edition und Darstellung", (doktora tezi, Universität Göttingen, 1956), II.

⁹ Nahcevânî, *Düstûru'l-Kâtib*, 2: 680; Miraftab, "Dastûr al-kâtib fi ta'yin al-marâtib", III; Sajadieh, "Organisation und Administration unter den Mongolen in Irân", 5.

¹⁰ Ebîbekr Kutbî Eherî, *Tevârih-i Şeyh Üveys*, Hazırlayan İrac Afşâr, (Tahran: İntişârât-ı Sutûde, 1389 h.ş.), 222.

¹¹ Eherî, *Tevârih-i Şeyh Üveys*, 222.

¹² Muhammed b. Ali b. Muhammed-i Şebânkârêî, *Mecma'u'l-Ensâb*, Çeviren Fahri Unan, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2021), 262.

¹³ Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ü't-Tevârih-i Reşîdî*, Hazırlayan Hânâbâ Beyânî, (Tahran: Şirket-i Tezâmünî-yi İlmî, 1317 h.ş.), 154; Hâfız-ı Ebrû, *Zübdetü't-Tevârih*, Hazırlayan Seyyîd Kemâl Hâc Seyyîd Cevâdî, (Tahran: İntişârât-ı Esâtîr, 1395 h.ş.) 1: 61; Kemâleddîn 'Abdürrezzâk Semerkandî, *Matla'-ı Sa'deyn ve Mecma'-ı Bahreyn*, Hazırlayan Abdülhüseyn Nevâî, (Tahran: Pejûhişgâh-ı 'Ulûm-ı İnsânî ve Mutâ'alat-Ferhengî, 1372 h.ş.) 1/1: 163; Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmud Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ fi Sîretü'l-Enbiyâ ve'l-Mülük ve'l-Hulefâ*, Hazırlayan Cemşîd Kiyânfer, (Tahran: İntişârât-ı Esâtîr, 1385 h.ş.) 5: 4411; Gıyâseddîn b. Hümâmüddin el-Hüseynî Hândmîr, *Târih-i Habîbü's-Siyer fi Ahbâr-ı Efrâd-ı Beşer*, Hazırlayan Muhammed Debîrsiyâkî, (Tahran: İntişârât-ı Hayyâm, 1380 h.ş.) 3: 227.

¹⁴ Ziyârîler, Hazar denizinin güneydoğusunda Cürcân ve Taberistan'da 928-1090 yılları arasında hüküm süren Deylemli bir hanedandır. Kâbus b. Veşmgîr de bu hanedan içerisinde 998-1012 yılları arasında hüküm süren emîrdir. Geniş bilgi için bkz. Erdoğan Merçil, "Ziyârîler", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013) 44: 498-499.

¹⁵ Kâkûyîler, 1007-1119 yılları arasında Cibâl ve Yezd'de hüküm süren Deylemli bir hanedandır. Geniş bilgi için bkz. Ahmed Güner, "Kâkûyîler", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001) 24: 219-221.

eklenen Damganî nisbesinden Horasan'ın Damgan şehrinden olduğu anlaşılmaktadır.¹⁶ XV. yüzyıl Arap tarihçilerinden Gıyasî de onun Damganlı olduğunu teyit etmektedir.¹⁷ *Vezir* Zekeriya'nın babası Şemseddin Hüseyin, Gazan Han ve Sultan Ölceytü (h. 1304-1317) zamanında Huveyze bölgesinde Vasıt ve Huzistan şehirlerinin vergilerini toplayıp büyük divana (*dîvân-ı 'alî*) iletmekle görevliydi.¹⁸ O aynı zamanda meşhur İlhanlı *veziri* Hâce Reşîdüddîn Fazlullah (ö. 1318)'ın damadıydı. *Vezir* Şemseddin Zekeriya da son İlhanlı *veziri* Reşîdüddîn oğlu Gıyaseddîn Muhammed (ö. 15 Mayıs 1336)'in hem yeğeni hem de damadıydı.¹⁹ Nitekim Şemseddin Zekeriya'nın bu aile bağlantıları İlhanlı sonrası süreçte kendisine vezaret makamının yolunu açtı.

Son İlhanlı hükümdarı Ebu Said Bahadır Han (ö. 1335)'ın erkek evlat bırakmadan ölümüyle birlikte İlhanlı toprakları içerisinde otorite boşluğu meydana geldi. Bu durumda devlet içerisinde çeşitli gruplar kendi taht adaylarını öne sürdüler. İlhanlıların Anadolu Valisi Şeyh Hasan Celayır da Anadolu'da gelerek bu taht mücadelesine dâhil oldu. Şöyle ki; 1336 yılında İlhanlı başkentini, Ebu Said'den sonra hükümdar ilan edilen Arpa Han kontrol ediyordu. Ancak Diyarbakır Valisi Ali Padişah'ın kendisine muhalefeti ve aralarında çıkan savaş sonucu Arpa Han ortadan kaldırıldı. Bunun üzerine Ali Padişah, Baydu Han soyundan Musa isimli bir Cengiz soyluyu tahta oturttu.²⁰ Azerbaycan'da bunlar olup biterken, Şeyh Hasan Celayır kalabalık bir orduyla Anadolu'dan gelerek 24 Temmuz 1336 tarihinde Tebriz yakınlarında Ali Padişah ile savaşarak galip geldi. Savaşın ertesi günü Hülegü Han soyundan Muhammed isimli birini *han* ilan etti.²¹ Şeyh Hasan Celayır, İlhanlı başkenti Tebriz'i ele geçirdikten sonra bürokratik atamalar gerçekleştirdi. Bu atamaların başında Mesud-şah İncû ile Şemseddin Zekeriya'ya vezaret görevini tevdi etmek geldi.²²

Şeyh Hasan'ın Şemseddin Zekeriya'yı vezarete ataması İlhanlı Devleti'nin devam ettirme arzusunu göstermektedir. Çünkü Şemseddin Zekeriya'nın eski İlhanlı *vezirleri* Reşîdüddîn Fazlullah ve oğlu Gıyaseddîn Muhammed ile bağlantısına dayanarak vezaret makamı ona verilmiş olmalıdır. Bu durum İlhanlı sonrası süreçte eserini kaleme alan Şebânkâreî'nin eserini de yansıtmıştır. Nitekim mezkûr müellif, Şeyh Hasan Celayır zamanında Şemseddin Zekeriya'nın vezarete atanmasını şu cümlelerle aktarmaktadır:

¹⁶ Reşîdüddîn Fazlullah, *Mekâtibât-ı Reşîdî*, Hazırlayan Muhammed Şafî', (Lahor: Silsile-yi Neşriyât-ı Külliye-yi Pencâb, 1945), 178-179.

¹⁷ Abdullah b. Fethullah el-Bağdadî, *el-Düvelü'l-İslamiyye fî el-Şark (Tarihü'l-Gıyasi)*, Hazırlayan Târık Nâfî' el-Hamdânî, (Beyrut: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, 2010), 93.

¹⁸ Fazlullah, *Mekâtibât-ı Reşîdî*, 179.

¹⁹ Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ü't-Tevârîh-i Reşîdî*, 154; Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî*, Hazırlayan Muhsin Nâcî Nasırâbâdî, (Tahran: İntişârât-ı Esâtîr, 1386 h.ş.) 2: 915; Yahya b. 'Abdullatîf Kazvînî, *Lübbü't-Tevârîh*, Hazırlayan Mîr Hâşim Muhaddis, (Tahran: Encümen-i Âsâr ve Mefâhir-i Ferhengî, 1386 h.ş.), 176; Hürşâh b. Kubâd el-Hüseyinî, *Hülasatü't-Tevârîh*, Kütübhâne-i Meclis-i Şûrây-ı İslamî, no: 5239., vr. 311b.

²⁰ Henry H. Howorth, *History of the Mongols from the 9th to the 19th Century, Part III, The Mongols of Persia*, (Taipei: Ch'eng Wen Publishing Company, 1970), 635.

²¹ Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, 261.

²² Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ü't-Tevârîh-i Reşîdî*, 154; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, 5: 4411; Ebrû, *Zübdetü't-Tevârîh*, 1: 61; Semerkandî, *Matla'-ı Sa'deyn*, 1/1: 163.

"Şeyh Hasan... Vezareti, zamanın veziri, ikinci Âsaf, re'y sahibi, fikri sabit, vezirlerin sultanı, bugün hâlâ²³ vezaret makamında bulunan Hâce Zekeriya Abdurrahman'a layık gördü; zaten o bunu hak ediyordu. Hak yerini bulmuş oldu."²⁴

Şeyh Hasan Celayır'ın Tebriz'i kontrol etmesinin üzerinden bir müddet geçtikten sonra, Horasan hükümdarı Toğa Timur, 1337 yılında Azerbaycan'a gelip eski İlhanlı topraklarını kontrol altına almaya çalıştı. Ancak Toğa Timur'un Azerbaycan'da Celayırlı Şeyh Hasan ile Çobanlı Şeyh Hasan mücadelesi arasında kalıp tekrar Horasan'a dönmesiyle birlikte, İlhanlı tahtı tekrar güçlü emîrler tarafından kontrol edilmeye çalışıldı.²⁵ Toğa Timur'un ülkesine dönüşünün ardından Şeyh Hasan Celayır, İlhanlılar döneminde uygulanan vezarete ikili yönetim sistemini lağvederek vezaret işlerinde tek yetkili kişi olarak Şemseddin Zekeriya'yı göreve getirdi.²⁶ Böylece İlhanlılar döneminde uygulanmaya başlayan vezarete ikili yönetim sistemi son bularak tek bir vezir atanmasıyla yetinildi.

Şeyh Hasan'ın 1340-1341 yılında bağımsızlığını ilan etmesinin akabinde Şemseddin Zekeriya, Celayırlı Devleti'nde vezarete kalmaya devam etti. Şeyh Hasan ölüp (ö. 1356) yerine oğlu Şeyh Üveys (h. 1356-1374) gelince Şemseddin Zekeriya'nın vezaret mansıbı yenilendi. Ancak 1363 yılında Şemseddin Zekeriya vezareten azledilerek yerine kardeşi Emîr Necibüddin atandı. Fakat bir müddet sonra onun yerine Hâce Alaeddin Zerdüz tayin edildi. Onun da vezirliği uzun sürmedi. Vezarete atandıktan kısa bir müddet sonra ölünce tekrar vezirliğe Şemseddin Zekeriya getirildi.²⁷

Şemseddin Zekeriya, 1364 yılı kış mevsiminde Celayırlı hükümdarı Şeyh Üveys'e karşı isyan eden Bağdat Valisi Mercan Aka'nın isyanı sırasında etkin rol oynadı. O, Bağdat surları önlerine gelerek Mercan Aka ile ittifak içerisinde bulunan emîrleri ikna edip isyandan geri çevirdi. Böylece güçsüz duruma düşen Mercan Aka, Şeyh Üveys'ten af dilemek zorunda kaldı.²⁸

Şemseddin Zekeriya'nın vezirliği, Şeyh Üveys döneminin sonuna kadar devam etti. 1372 tarihli bir Celayırlı fermanında vezir Şemseddin Zekeriya'nın imzası da bulunmaktadır.²⁹ Ayrıca Timurlu müellifi Natanzî, onun Şeyh Üveys'in mürebbileri arasında olduğunu zikretmektedir.³⁰ Şemseddin Zekeriya'nın vezir olmasının yanı sıra çocuklarından Emîr Vecihüddin İsmail de Bağdat valiliği görevinde bulunmaktaydı.³¹ Şeyh Üveys ölüp (1374) yerine oğlu Sultan Hüseyin (h. 1374-1382) gelince, Şemseddin Zekeriya'nın vezaret mansıbı yenilendi. Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla Sultan Hüseyin zamanı boyunca Şemseddin

²³ Şebânkâreî'nin eserinde son kaydettiği tarih 783/1381-1382 yılıdır. Buna dayanarak bu yıl içerisinde Şemseddin Zekeriya'nın vezir olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, 270.

²⁴ Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, 261-262.

²⁵ Howorth, *History of the Mongols*, 637-638; Firdevs Özen, *İlhanlı Devleti'nin Dağılışı ve Halefi Olan Devletler (1335-1350)*, (Ankara: Berikan Yayınevi 2022), 71-73; Bülent Yılmaz, "Celayırlılar Kabile Devlet", (doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, 2002), 96; Şîrîn Beyânî, *Târîh-i âl-i Celayır*, (Tahran: İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran, 1381 h.ş.), 21-22.

²⁶ Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ü't-Tevârih-i Reşîdî*, 156; Semerkandî, *Matla'-ı Sa'deyn*, 1/1: 168.

²⁷ Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ü't-Tevârih-i Reşîdî*, 192; Hândmîr, *Târîh-i Habîbü's-Siyer*, 3: 240.

²⁸ el-Bağdadî, *el-Düvelü'l-İslamiyye fi el-Şark*, 96.

²⁹ Gottfried Herrmann und Gerhard Doerfer, "Ein Persisch-Mongolischer Erlass des Ğalâyeriden Şeyh Oveys", *Central Asiatic Journal* XIX, no. 1/2, (1975): 49-50.

³⁰ Mu'ineddîn Natanzî, *Müntehabü't-Tevârih-i Mu'înî*, Hazırlayan Pervîn İstihârî, (Tahran: İntişârât-ı Esâtîr, 1383 h.ş.), 138.

³¹ Hândmîr, *Târîh-i Habîbü's-Siyer*, 3: 242; Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî*, 3: 971; el-Bağdadî, *el-Düvelü'l-İslamiyye fi el-Şark*, 94; Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ü't-Tevârih-i Reşîdî*, 197; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, 5: 4458.

Zekeriya'nın *vezirliği* devam etti.³² Ancak Sultan Ahmed (h. 1382-1410) dönemiyle birlikte kaynaklar Şemseddin Zekeriya'dan bahsetmemektedirler.

2. “Şemseddin Zekeriya'nın Atanma Yarığı”

Hükümdarlık (*şehriyârî*) makamlarının zirvelerine çıkmak ve hâkimiyet (*devletyârî*) derecelerinin mertebelerine yükselmek, mansıpların en yücesinin ve rütbelerin en şereflişinin sorumluluğunu, işin üstesinden gelebilen ve [iş] yapmaya hazır olan bir topluluğa tefviz etmekten başka hiçbir şekilde elde edilmez. Çünkü iş erbabının rağbetle yapabileceği hiçbir iş ile şevket sahibi padişahların tedbir ve düzenlemesine çaba sarf ettikleri hiçbir mansıp, onunla eş değer değildir. Bütün halkın işlerinin sorumluluğunun alınması ve *hâvas* ile *'avâmın* zor ve önemli işlerinin üstesinden gelinmesi, memleket işlerinin çözümlenip düğümlenmesi, mülk ve millet işlerinin yoluna koyulması, eli güçlü ve tek yetkili kılınan, düzgün, tedbir sahibi birinin isabetli görüşüyle [mümkün olur]. Aynı şekilde insaf mecraları coşkun tabiat pınarından akan, *idrâr*³³ bulutu fitratının feyzinden dökülen ve sağanak yağın tıynet yağmurundan kaynaklanan bir kişiye tefviz edilmesiyle gerçekleşir. [Bunlara ilaveten] dindar padişahlar ile adaleti şiar edinen meliklerin bizzat yapması gereken önemli işleri, *vezir*in kıymetli düşüncesi ve sağlam fikrine tevdi etmesi, onu kendisiyle bütün halk arasında ve hatta bütün herkesle aracı kılması, *hâvas* ile *'avâma* dayanak olur. Çünkü *vezir* kelimesinin kökü *v-z-r'*dendir ve *v-z-r* sınımlanacak yer anlamındadır. Halkın arz etme gücü olmayan işlerin sonuçlanmasında *vezir* aracı olur ve böylece saltanat ile memleket işleri düzen bulur ve bütün halkın işleri yolunda gider. Memlekette *vezir* tayin etmek, devrin melikleri ve sultanlarına has bir şey değildir. Çünkü nebilere *-bütün hepsine selam olsun-* de *vezir* görevlendirmişler. Nitekim seçkin Kur'an *-Allah şevketini arttırsın-* da Yüce Allah bundan Musa *-Aleyhisselâm-* hikâyesinde geçen *“Musa: Rabbim! Göğsümü genişlet, işimi kolaylaştır, dilimin düğümünü çöz ki sözümü iyi anlansınlar. Ailemden kardeşim Harun'u bana vezir yap, beni onunla destekle, onu görevimde ortak kıl ki Seni daha çok tespih edelim ve çokça analım. Şüphesiz Sen bizi görmektesin, dedi.”*³⁴ ayetlerinde açıkça haber veriyor. Aynı şekilde Süleyman b. Davud *-Aleyhümmasselâm-* da Asaf b. Berhiya'yı *vezir* yaptı. İsa *-Aleyhisselâm-*'ın da havarileri vardı. Peygamberimiz Muhammed Mustafa *-Sallallahü aleyhi ve sellem-* *“Benim gökte Cebrail ve Mikail diye iki vezirim var. Yerde Ebu Bekir ve Ömer diye iki vezirim var.”*³⁵ diye buyurdu.

Bunlara dayanarak memleket sultanlarının *vezirler* tayin etmeye çaba sarf etmesi vacip ve elzem bir iştir. Çünkü böyle olunca padişah ve *raiyyetin*³⁶ işleri onların varlığı ile düzen bulur. *Emvâl-i sultanî* ile *müteveccihât-ı dîvânî*³⁷ onların çaba ve tedbirleri ile düzene girer, hazineler bayındır, emîrlere, *inaklar*³⁸ ve askerler müreffeh vaziyette olurlar.

³² Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ü't-Tevârîh-i Reşîdî*, 214-215; Hândmîr, *Târîh-i Habîbü's-Siyer*, 3: 246; el-Bağdadî, *el-Düvelü'l-İslamiyye fi el-Şark*, 106; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, 5: 4462; Howorth, *History of the Mongols*, 659.

³³ *İdrâr*, Hindûşâh Nahcevanî'nin yaptığı tanıma göre hükümdarların “layık ve hak eden bir kimseye” bahsettiği bir ödenektir. İlhanlılar ve Celayırlılar zamanında daha ziyade dinî zümreye ödenen maaş ve bağış olarak telakki edilmektedir. Ferman metninde de bağış anlamında kullanılmaktadır. Nahcevanî, *Düstûru'l-Kâtib fi T'ayîni'l-Merâtib*, II: 625; Miraftab, “Dastür al-kâtib fi ta'jin al-marâtib”, 75; Herrmann und Doerfer, “Ein Persisch-Mongolischer Erlass des Ğalâyeriden Şeyh Oveys”, 19.

³⁴ Taha, 25-35.

³⁵ Tirmizî'nin *Sünen*'inde geçen bu hadisin mahiyeti hakkında bkz. Şaban Öz, “Mevzû Haber/Hadis Rivâyetlerinde Hz. Ebû Bekir”, *Hazreti Ebu Bekir* içinde, Editör Ali Aksu, (Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2019), 267.

³⁶ *Raiyyet* (çoğ. *reâyâ*), İslâm dünyasında yönetici konumundaki askerî tabaka ile ulemanın dışındaki vergi mükellefi halkı ifade eden bir terimdir. Mehmet Öz, “Reâyâ”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007) 34: 490.

³⁷ Kaynaklarda iki terim sık sık yan yana kaydedilmektedir. Petruşevskiy'e göre her iki ıstilah da aynı anlamı ifade eden genel bir vergi terimi olarak düşünülebilir. İlya Pavloviç Petruşevskiy, *Zemledeliye Agrarniye Otnoşenya v Irane XIII-XIV vekov*, (Leningrad: Izdatelistva Akademiyi Nauk SSSR, 1960), 375.

³⁸ Türkçe bir ıstilah olan *inak*, Moğollar devrinde “hükümdarın mahrem dostu, müşaviri, nedimi” olarak kullanılmıştır. Şemis Şerik Emin, *Ferheng-i İstilahât-ı Dîvân-ı Devrân-ı Moğol*, (Tahran: Edeb-i Hüner-i İran, 1357 h.ş.), 50; Ahmet Taşağıl, “İnak”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000) 22: 255.

Bu mukaddimeye dayanarak dünya büyüklerinden doğrunun fazlalığı, yeterli derecede gelişimi, aklının üstünlüğü, faziletinin çokluğu, düşüncesinin değerliliği, fikrinin sağlamlığı, yeteneğinin üstünlüğü, tabiatının dayanıklılığı, cevherinin uğuru, niyet ve içinin temizliği açısından müstesna ve mümtaz olan ve gençliğinin başlangıcından yaşlılığının başlangıcı olan bugüne dek önemli işleri çekip çeviren, İslam sultanlarının kendisine bırakmış olduğu bütün önemli işlerin üstünden en iyi şekilde gelip, işlerin zorluklarını aşan Sâhib-i a'zam Hâce Şemseddin'e Mısır hududundan Ceyhun (Amûye) Nehri'ne kadar ve Hürmüz sahillerinden Bâbü'l Elbâb'a³⁹ kadar olan İran yurdunun memleketlerinin vezaretini güçlü düşünce ve fikrine, isabetli tedbir ve zekâsına tefviz etmek gerekli oldu. Memleket mansıplarının en büyüğü olan bu mansıbı, kendisinin temiz vücudu, mukaddes zatı, yüce cevheri ve üstün dayanağıyla şereflendirip süslendirmek ve aynı şekilde işleri çekip çevirmek ve halkın önemli işlerini düzene sokma dizginini onun kifayetli avucuna ve emanet ile diyanet sağ eline bırakmak, bu tefviz yolunu ve sorumluluk hissesini yarlık hükmü *suyurgicalı*,⁴⁰ teşrif-i has, altın divit, murassa kemer, al [tamga],⁴¹ sancak, davul, alem, nakkare ile temizleyip içilir hale getirmek gerekli oldu. Böylece kendisinin gerekli gördüğü sağlam düşüncesi, beğenilir fikri, yüce şanı ve yüksek mekânı mucibince evvela bütün işlerde ve durumlarda hazret-i Zü'l-celâl'in rızasını güdüp, yaratanın emanetleri olan yaratılanları koruma himayesi, riayet sığınağı, muhafaza barınağı, sıyanet gölgesinde tutup riayet etsin. Hiçbir yaratılana, bir zorba ve zalimden kıl ucu kadar hadsizlik ve eziyet gelmesine izin vermesin. Farz namazları ve vacip ibadetleri yerine getirdikten sonra gönlü rahat bir şekilde sıkıntılar ve güçsüzlüğün musallat olmasına izin vermeden, bir an bile yüce Allah'ın bendelerinin önemli işleriyle uğraşmaktan gafil olmasın. Takva, emanet, züht ve diyaneti kendisine şiar ve disâr edinsin. Memleket vilayetlerini kifayetinin güzelliği ve tedbirinin uğuruyla mamur ve bayındır hale getirsin. Her mevzi için halkın gücü yetebileceği kadar *mâl* ve *müteveccihât*⁴² belirlesin ve güçsüz birine ağır bir yük yüklemesin. *Dîvân-ı büzürg*, *hazine*, *misas*,⁴³ *gerek-yarak*,⁴⁴ *kârhâne*, *ahtâ* ve diğer *devvâb*⁴⁵ ile mutfak gibi bütün *dîvân*ları dikkate alıp dirayet, diyanet, sıyanet, emanet ile süslenen kifayetli kâtipler ve dahi *bitikçilere*⁴⁶ havale edip toplanması ve harcanmasını elinde tutup gerekli şeylerden saysın. Bulûkât⁴⁷ hâkimliğini ve vilayetlerin yönetilmesini sâhib-i vücud, kifayetli, iş bilir insanlarla sağlamaştırıp tefviz etsin. Yüce Allah'ın

³⁹ Ortaçağ'da Hazar Denizi'nin kuzeybatı sahilinde bulunan Derbend şehrine verilen isimdir. Bkz. Saleh Muhammedoğlu Aliev, "Derbend", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994) 9: 164.

⁴⁰ Bağış, armağan anlamlarına gelen *suyurgicalı*, teknik bir terim olarak kendi içinde barındırdığı anlama uygun bir şekilde, hükümdarın bir kimseye hibede bulunması, armağan vermesidir. Kazım Paydaş, "Moğol ve Türk-İslâm Devletlerinde Suyurgicalı Uygulaması", *Biliş* 36, (2006), 195.

⁴¹ İlhanlılar, ardından Celayırlılar tarafından kullanılan *al-tamga*, idarî işlerde çıkarılan kararnamelerin onaylanması için kullanılırdı. Herrmann und Doerfer, "Ein Persisch-Mongolischer Erlass des Çalâyeriden Şeyh Oveys", 43.

⁴² *Mâl* ve *müteveccihât*, devlet tarafından alınan "temel resmi vergiyi" ifade etmektedir. Ryoko Watabe, "Census-Taking and the Qubchur Taxation System in Ilkhanid Iran: An Analysis of the Census Book from the late 13th Century Persian Accounting Manual al-Murshid fi al-Hisâb", *The Memoirs of the Tokyo Bunko* 73, (2015), 36.

⁴³ *Misas*, Moğolca silah kuşanmak manasına gelen misa kelimesinin çoğuludur ve kılıçlar, silahlar, anlamına gelmektedir. *Dîvân-ı Misas*, Gazan Han döneminde silah zanaatkarlarının durumlarının iyileştirilmesi için tesis edilen *dîvân*lardandır. Emin, *Ferheng-i İstilahât-ı Dîvân-ı Devrân-ı Moğol*, 146-147; Mustafa Uyar, *İlhanlı (İran Moğolları) Devleti'nin Askerî Teşkilatı*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020), 141.

⁴⁴ Türkçe gerek (ihtiyaç) ve yarak (teçhizat) kelimelerinin terkibinden meydana gelen gerek-yarak, hükümdarın, hatunların emîrlerin ve askerlerin silahlandırılması için alınan olağan üstü vergi anlamına gelmektedir. Aynı zamanda bu ad altında bir *dîvân* bulunmaktadır. Burada bu *dîvân* belirtilmektedir. Muhtemelen Gâzan Han zamanında ihsas edilen bu *dîvân*, askerinin malî ve teçhizata dair ihtiyacını karşılamak üzere tesis edilmiştir. Emin, *Ferheng-i İstilahât-ı Dîvân-ı Devrân-ı Moğol*, 145-146, 200; Petruşevskiy, *Zemledeliye Agrarniye Otnoşenya v Irane XIII-XIV vekov*, 393; Uyar, *İlhanlı (İran Moğolları) Devleti'nin Askerî Teşkilatı*, 141.

⁴⁵ Yük ve binek hayvanları.

⁴⁶ Kâtip, yazıcı manasına gelen *bitikçi* ıstılahı, Çince yazı fırçası anlamına gelen *Piet>pi'*den Türkçeye geçmiştir. Gök Türkler devrinden itibaren Türklerin devlet bürokrasisinde bu görevliye rastlanmaktadır. Dayı, *Moğolların Teşkilat ve İdarî Tarihi*, 341-342.

⁴⁷ *Bulûk* (çoğ. *bulûkât*), onlarca köyü kapsayan nahiye anlamındadır. Hasan Enverî, *Ferheng-i Ruz-i Sohen*, (Tahran: İntişârât-ı Sohen 1393 h.ş.), 176.

bendelerini korumak için son derece çaba göstermeyi elzem bilsin. Mevzilere gönderdiği *şihneler*den,⁴⁸ *dîvân* tarafından onlara kararlaştırılan *şihnelik resminden* fazlasını vilayet ve *raiyyetten* almaması için *mûçelkâ*⁴⁹ istesin. Eğer *şihneler* veya onların naipleri ile *nökerleri*⁵⁰ yolsuzluğa kalkışıp birilerinden gereğinden fazla bir şeyler istedikleri ortaya çıkarsa; onları suçlu bulup halktan haksız yere aldıklarını müstahaklara teslim etsin. Bizim yüce gönlümüzün ona karşı rahat ve güvende olması için, güzel davransın, Allah'tan korksun, tamahkâr olsun, memleketi ve halkı korusun. Böylece bizim günden güne onun hakkındaki takviye ve *terbiyemizin*⁵¹ kat kat aratacağından emin olsun. Yüce Allah'ın bizi riayetine sorumlu kıldığı ve korumasını uhdemize bırakmış olduğu bu emaneti ona havale ettik. Eğer Hazreti Rabu'l-âlemîn -*celle celâluh*- bu konuda bizden hesap sorarsa biz de bu hesabı ona havale edeceğiz. Bunu göz önüne alarak Hazreti İzzet'in ahirette hesabını soracağı şeyin cevabını dünyadayken hazırlasın. -*Tevfik Yüce Allah'tandır.*-

Bundan dolayı bu yarlık hükmü sadır oldu ki, *ulus emîrleri*⁵², *inaklar*, *tümenler*,⁵³ *hezâreler*⁵⁴ ve *sedeler*⁵⁵ emîrleri, *dîvân- büzürg sâhibleri* ve *kâtipleri*, *baskaklar*,⁵⁶ *melikler*, *hâkimler*, *seyitler*, *şeyhler*, *kadılar*, *imamlar*, *âlimler*, *naipler*, *mutasarrıflar*, *bitikçiler*, *sadrlar*,⁵⁷ *ekâbir* (büyükler), *a'yân*, *me'ârif* (marifetliler), *erbâb* (vazife sahipleri) ve *meşâhîr* (meşhurlar) ile Moğol ve Müslümanlar, Türkler, Kürtler, Araplar, yerleşik ve göçebe Türkmenler, Lur, Halaç vesaireleri ile memâlik-i mahrûse vilayetinin tamamı içinde bulunan yerleşik ve göçebe ahalinin tamamı, yazıldığı ve anlatıldığı üzere Sâhib-i 'azam, Sultânü'l-vüzerâ Hâce Şemseddin -*Allah kadrini arttırsın*-i biz şerif hazretin *veziri* ve memleketteki tam yetkili hâkim olarak bilsinler. Halkın işlerine ait olan bütün meselelerde doğrudan kendisinin sağlam düşüncesi ve açık fikrine başvursunlar. Vilayetlerin ve reayanın iyiliği hakkında ne söylerse sözünden çıkmayıp itaatsizlik etmesinler. Kıymetini yükseltme, zikrine saygınlştırma, şanını yüceltme ve mekânını onurlandırmada çaba göstereyinler. Emirleri ve hükümlerine boyun eğmeyi bizim rızamız doğrultusunda bilsinler. Ne şekilde olursa olsun kendisine muhalefet etmekten ve karşı koymaktan imtina etsinler. Zikredilen ve yazılan *dîvân-ı büzürg sâhibleri* ve diğer *dîvânların bitikçileri*, vilayetlerin *hâkimleri* ile *şihneleri*, din ve *dîvân* mansıplarındaki görevliler, kendilerini onun onayıyla göreve gelmiş ve onun azli ile azledilmiş olarak bilsinler. Halka ait muhasebeler, memleketlerin

⁴⁸ *Şihne*, ele geçirilen topraklardaki idareyi hükümdar adına ele alan yeterli sayıdaki askerî birlik ve bu birliğin emîrine verilen unvandır. Uyar, *İlhanlı (İran Moğolları) Devleti'nin Askerî Teşkilatı*, 135.

⁴⁹ Moğolca "tutanak, mukavele, ahitnâme, yazı, taahhüt ve senet" anlamlarına gelen *mûçelkâ/möçelga*, birinden alınan yazılı belge anlamını taşımaktadır. Dayı, *Moğolların Teşkilat ve İdarî Tarihi*, 329.

⁵⁰ Moğolca bir ıstılah olan *nöker*, "samimi arkadaş, yoldaş ve sırdaş" anlamlarına gelmektedir. *Nökerler*, bağlı bulunduğu hükümdara veya bir beye daima eşlik eden, efendisinin özel koruması durumundaki muhariplerdir. Ahmet Caferoğlu, "Türk Tarihinde Nöker ve Nökerzâdeler Müessesesi", *IV. Türk Tarih Kongresi (Ankara: 10-14 Kasım 1948)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1952), 4: 253; Gerhard Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, (Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1963) 1: 521. Uzunçarşılı, bu terimin Türkçe olduğunu öne sürmektedir. Krş. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, 291.

⁵¹ Buradaki *terbiye*, Türkçede kullandığımız "eğitim" anlamından ziyade, Arapça "onurlandırma, ödüllendirme" manasına gelen *terbiyet* kelimesini ifade etmektedir.

⁵² İlhanlı ve Celayır devletleri bünyesinde en üst askerî yetkili *ulus emîridir*. Askerî yönetim içerisinde dört *ulus emîri* bulunmaktadır ve bunlar arasında en üst yetkili "Beylerbeyi" unvanına sahiptir. İbn Fazlullah el-Ömerî, *et-Ta'rif bi'l-Mustalahi's-Şerif*, Hazırlayan Muhammed Hüseyin Şemseddin, (Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1988), 68; Ebi'l-Abbas Ahmed el- Kalkaşandî, *Subhü'l-A'sa fi Smâti'l-İnşâ*, (Kahire: Darü'l-Kütübü's-Sultaniyye, 1919) 4: 423.

⁵³ 10.000 kişilik askerî birlik.

⁵⁴ 1.000 kişilik askerî birlik.

⁵⁵ 100 kişilik askerî birlik.

⁵⁶ Türkçe "basmak" fiilinden türeyen *baskak* unvanı, *şihne* terimiyle eş anlamlıdır ve bir bölgenin askerî yöneticisidir. Geniş bilgi için bkz. István Vásáry, "The Origin of the Institution of Basqaqs", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 32, no. 2 (1978): 201-206.

⁵⁷ Arapça "göğüs" anlamına gelen *sadr* (çoğ. *sudur*), geç İlhanlı ve Celayır döneminde dinî işlerden sorunlu bir memuriyeti ifade etmektedir. Musa Şamil Yüksel, *Timurlularda Din-Devlet İlişkisi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2009), 144-145.

ihrâcâtı,⁵⁸ vilayetlerin *mâl* ve *müteveccihâtı* hususunu onun naipieri için açık seçik kılsınlar. Bütün malî konular ve bunun dışındakiler hakkında ne varsa verdiği hükümleri ve beratları geçerli ve mutlak bilsinler. Yarlıklar, *al-tamğalar*, *mûamerât*,⁵⁹ *mukâssalar*,⁶⁰ *yârgû-nâmeler*⁶¹ vesaire *dîvân* hükümlerini onun *pervâne* ve *nişânıyla*⁶² süslenmediği sürece itibarsız ve geçersiz bilsinler. Bütün memâlik-i mahrûsede kararlaştırmış olup eskiden beri günümüze kadar diğer *vezirlere* ödenen *hakku't-takrîr-i dîvânî-yi vezaret*⁶³ veçhini aynı kaide üzere yıldan yıla kendisinin naiplerine, memurlarına, güvenilir adamlarına ve mutemetlerine sunsunlar. Hiçbir şeyi eksik ve kusurlu yapmasınlar. Biz böyle buyurduktan sonra muhalif nasıl kendi başından korkmaz ve [korkudan] ölmez? Yüce emir ve ferman yazılmış oldu. Allah geçerliliğini daha da arttırsın.⁶⁴

Sonuç

Şeyh Hasan, 1336 yılında Anadolu'dan gelip İlhanlı topraklarında yönetimi ele geçirmeye çalıştığında, Şemseddin Zekeriya'yı vezarete ataması, İlhanlı Devleti yerine yeni bir devlet tesis etmek yerine devleti ayakta tutmaya çalıştığının göstergesidir. Çünkü Şemseddin Zekeriya'nın aile bağları ile İlhanlı Devleti'nin devamı sağlamaya çalışmıştır. Ancak Moğol soylu kukla *hanlar* ile bu durumu devam ettiremeyeceğini anlayınca 1340-1341 yılında Bağdat'a çekilerek Irak topraklarında bağımsızlığını ilan etmiştir. Bağımsızlığını ilan ettikten sonra da Şemseddin Zekeriya'yı vezaret makamında bırakarak İlhanlı Devleti'nin halefi olduğunu göstermeye çalışmıştır. Böylece Şemseddin Zekeriya, Celayırlı Devleti içerisinde hem soyunun etkisi hem de tecrübesiyle uzun yıllar *vezirlik* görevinde bulunmuştur.

Hindûşâh Nahcevânî'nin kaydettiği, Şeyh Üveys döneminde Hâce Şemseddin Zekeriya'nın *vezirlik* görevine getirildiğine dair verilen ferman, üç bölümden oluşmaktadır. Yarlığın birinci bölümü, hükümdarın devlet yönetiminde tecrübeli insanlara ihtiyacı, vezaret mansıbının derecesi, *vezirin* halk ile hükümdar arasındaki bağlantısı, *vezir* kelimesinin manası ile kökenine dair giriştir. İkinci bölüm Hâce Şemseddin'in vasıfları ile başlamakta ve görev alanın sınırları ile sorumluluk alanın detaylarını kapsamaktadır. Son bölüm protokol ile başlamaktadır. Ardından bu devlet görevlilerinin ve tüm halkın idarî alanda vezirin talimat ve kararlarına uyması gerektiği emredilmektedir. Ferman tehdit cümlesiyle son bulmaktadır ve çıkarılan fermana uymayanların açıkça cezalandırılacağı belirtilmektedir.

Kaynakça

A. Ana Kaynaklar

Abdullah b. Fethullah el-Bağdadî, *el-Düvelü'l-İslamiyye fi el-Şark (Tarihü'l-Gıyasi)*, Hazırlayan Târık Nâfi' el-Hamdânî, Beyrut: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, 2010.

⁵⁸ *İhracât* ıstılahı, *ihracın* çoğulu olup harcama, masraflar ve özellikle *dîvân* harcamaları anlamında kullanılmıştır. *İhracâtın* diğer bir anlamı normal miktarından daha çok ve sürekli olmayan vergidir. Burada da bu manasıyla kullanılmıştır. Hasan Enverî, *İstilahât-ı Dîvân-ı devre-yi Gaznevî ü Selçukî*, (Tahran: Kitabhâne-yi Zuhûrî, 1355 h.ş.), 64-65.

⁵⁹ *Mûamerât* (موامرات) kelimesi hakkında bilgiye ulaşamadık. Nahcevânî devlet bürokrasisinde yer aldığından dolayı daha önce başka kaynaklarda geçmeyen birçok teknik terim kullanmaktadır. Bu da onlar arasındadır. Ancak metinden anlaşıldığı kadarıyla idarî veya malî işlerle ilgili bir defter olmalıdır.

⁶⁰ Nahcevânî'nin tanımına göre *mukâssa*, bir veçhin karşılığında *dîvâna* ait olan bir mevziinin ebediyen bağışlanan kişiye ve evlatlarına müsellem kılınan bir temlik şeklidir. Nahcevânî, *Düstûru'l-Kâtib fi T'ayîni'l-Merâtib*, 2: 624.

⁶¹ *Yarguçı* tarafından görülen davalarda, müşteki veya sanıktan hangisi haklı görülürse ona davanın kendisinin lehine sonuçlandığına dair verilen hüküm belgesidir. Nahcevânî, *Düstûru'l-Kâtib fi T'ayîni'l-Merâtib*, II: 505-506.

⁶² Farsça *nişân* ıstılahı, "bir şeyi belli etmek için üzerine alâmet koymak" manasına gelmektedir. Erhan Afyoncu, "Nişancı", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007) 33: 156. Aynı şekilde bu fermanın da anlaşıldığı üzere *pervâne* ile *nişân* kelimeleri mühür anlamında kullanılmaktadır.

⁶³ Türkçesi "vezaret dîvânındaki konuşma hakkı" olarak yapılsa da yıllık olarak ödenen maaşı ifade etmektedir.

⁶⁴ Nahcevânî, *Düstûru'l-Kâtib fi T'ayîni'l-Merâtib*, 2: 528-531.

- Ebi'l-Abbas Ahmed el- Kalkaşandî, *Subhü'l-A'ş'a fî Sınâati'l-Înşâ*, Kahire: Darü'l-Kütübü's-Sultaniyye, 1919.
- Ebîbekr Kutbî Eherî, *Tevârih-i Şeyh Üveys*, Hazırlayan İrac Afşâr, Tahran: İntişârât-ı Sutûde, 1389 h.ş.
- Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî*, Hazırlayan Muhsin Nâcî Nasırâbâdî, Tahran: İntişârât-ı Esâtîr, 1386 h.ş.
- Gıyâseddîn b. Hümâmüddin el-Hüseynî Hândmîr, *Târîh-i Habîbü's-Siyer fî Ahbâr-ı Efrâd-ı Beşer*, Hazırlayan Muhammed Debîrsiyâkî, Tahran: İntişârât-ı Hayyâm, 1380 h.ş.
- Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmî'ü't-Tevârih-i Reşîdî*, Hazırlayan Hânâbâ Beyânî, Tahran: Şirket-i Tezâmünî-yi İlmî, 1317 h.ş.
- Hâfız-ı Ebrû, *Zübdetü't-Tevârih*, Hazırlayan Seyyîd Kemâl Hâc Seyyîd Cevâdî, Tahran: İntişârât-ı Esâtîr, 1395 h.ş.
- Hûrşâh b. Kubâd el-Hüseynî, *Hülasatü't-Tevârih*, Kütübhâne-i Meclis-i Şûrây-ı İslâmî, no: 5239., vr. 311b.
- İbn Fazlullah el-Ömerî, *et-Ta'rif bi'l-Mustalahi's-Şerif*, Hazırlayan Muhammed Hüseyin Şemseddin, Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1988.
- Kemâleddîn 'Abdürrezzâk Semerkandî, *Matla'-ı Sa'deyn ve Mecma'-ı Bahreyn*, Hazırlayan Abdülhüseyn Nevâî, Tahran: Pejûhişgâh-ı 'Ulûm-ı İnsânî ve Mutâ'alat-Ferhengî, 1372 h.ş.
- Mu'ineddîn Natanzî, *Müntehabü't-Tevârih-i Mu'înî*, Hazırlayan Pervîn İstihârî, Tahran: İntişârât-ı Esâtîr, 1383 h.ş.
- Muhammed b. Ali b. Muhammed-i Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, Çeviren Fahri Unan, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2021.
- Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmud Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ fî Sîretü'l-Enbiyâ ve'l-Mülük ve'l-Hulefâ*, Hazırlayan Cemşîd Kiyânfer, Tahran: İntişârât-ı Esâtîr, 1385 h.ş.
- Reşîdüddîn Fazlullah, *Mekâtibât-ı Reşîdî*, Hazırlayan Muhammed Şafî', Lahor: Silsile-yi Neşriyât-ı Külliye-yi Pencâb, 1945.
- Şems-i Münşî Muhammed b. Hindûşâh Nahcevânî, *Düstûru'l-Kâtib fî Tayîmi'l-Merâtib*, Hazırlayan Ali Ekber Ahmedî Dârânî, Tahran: Mîrâs-ı Mektûb, 1395 h.ş.

B. Araştırma ve İnceleme Eserler

- Afyoncu, Erhan. "Nişancı", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* Cilt. 33. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007, 156-158.
- Caferoğlu, Ahmet. "Türk Tarihinde Nöker ve Nökerzâdeler Müessesesi", *IV. Türk Tarih Kongresi 4. (Ankara: 10-14 Kasım 1948)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1952, 251-261.
- Aliev, Saleh Muhammedoğlu. "Derbend", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* Cilt 9. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994, 162-164.
- Ayaz, Fatih Yahya. "Vezir", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* Cilt 43. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013, 79-80.

- Beyânî, Şîrîn. *Târîh-i âl-i Celayır*, Tahran: İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran, 1381 h.ş.
- Danuu, Ankhbayar. "İlhanlı Devleti'nde Vezaret", Doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 2016.
- Dayı, Özkan. *Moğolların Teşkilat ve İdarî Tarihi İran Moğolları 1220-1295*, İstanbul: Altınordu Yayınları, 2020.
- Doerfer, Gerhard. *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1963.
- Emin, Şemis Şerik. *Ferheng-i İstilahât-ı Dîvân-ı Devrân-ı Moğol*, Tahran: Edeb-i Hüner-i İran, 1357 h.ş.
- Enverî, Hasan. *Ferheng-i Ruz-i Sohen*, Tahran: İntişârât-ı Sohen 1393 h.ş.
- Enverî, Hasan. *Istilahât-ı Dîvân-ı devre-yi Gaznevî û Selçukî*, Tahran: Kitabhâne-yi Zuhûrî, 1355 h.ş.
- Güner, Ahmed. "Kâkûyîler", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* Cilt 24. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001, 219-221.
- Herrmann Gottfried und Doerfer Gerhard, "Ein Persisch-Mongolischer Erlass des Ğalâyeriden Şeyh Oveys", *Central Asiatic Journal* XIX, no. 1/2, (1975): 1-84.
- Howorth, Henry H. *History of the Mongols from the 9th to the 19th Century, Part III, The Mongols of Persia*, Taipei: Ch'eng Wen Publishing Company, 1970.
- István Vásáry, "The Origin of the Institution of Basqaqs", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 32, no. 2 (1978): 201-206.
- Klausner, Carla L. *Selçuklularda Vezirlik*, Çeviren Mehmet Fatih Baş & Sinan Tarifci, İstanbul: Kronik Kitap, 2019.
- Merçil, Erdoğan. "Ziyârîler", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* Cilt 44. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013, 498-499.
- Merçil, Erdoğan. *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı (Merkez ve Eyalet Dîvânları)*. İstanbul: Bilge Kültür-Sanat Yayınları, 2015.
- Miraftab, Mahmud. "Dastûr al-kâtib fi ta'yin al-marâtib (Mohammad ebn Moulânâ Henduşâh Nahgawânî) II, Edition und Darstellung", Doktora tezi, Universität Göttingen, 1956.
- Öz, Mehmet. "Reâyâ", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* Cilt 34. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007, 490-493.
- Öz, Şaban. "Mevzû Haber/Hadis Rivâyetlerinde Hz. Ebû Bekr", *Hazreti Ebu Bekir* içinde, Editör Ali Aksu, 265-290. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2019.
- Özaydın, Abdülkerim. "Müslüman Türk Devletlerinde Vezirlik", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* Cilt 43. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013, 43: 82-87.
- Özen, Firdevs. *İlhanlı Devleti'nin Dağılışı ve Halefi Olan Devletler (1335-1350)*, Ankara: Berikan Yayınevi 2022.
- Özgüdenli, Osman Gazi. "Vezir, İlhanlılar", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* Cilt. 43. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013, 89-90.
- Paydaş, Kazım. "Moğol ve Türk-İslâm Devletlerinde Suyural Uygulaması", *Bilig* 36, (2006): 195-218.

- Petruşevskiy, İlya Pavloviç. *Zemledeliye Agrarniye Otnoşenya v Irane XIII-XIV vekov*, Leningrad: Izdatelistva Akademiyi Nauk SSSR, 1960.
- Sajadieh, Javad. "Organisation und Administration unter den Mongolen in Īrān: nach dem Dastūr al-kātib fi ta'jīn al-marātib des Muhammad b. Hindūšah", Doktora tezi, Universitāt Wien, 1958.
- Spuler, Bertold. *İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1335*, Çeviren Orhan Köprülü, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011.
- Taşgıl, Ahmet. "İnak", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* Cilt 22. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000, 255-256.
- Uyar, Mustafa. *İlhanlı (İran Moğolları) Devleti'nin Askerî Teşkilatı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020.
- "Vezir", *İslam Ansiklopedisi* Cilt 13. Eskişehir: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2001, 309.
- Watabe, Ryoko. "Census-Taking and the Qubchur Taxation System in Ilkhanid Iran: An Analysis of the Census Book from the late 13th Century Persian Accounting Manual al-Murshid fi al-Hisâb", *The Memoirs of the Tokyo Bunko* 73, (2015), 27-63.
- Yahya b. 'Abdullatîf Kazvînî, *Lübbü't-Tevârîh*, Hazırlayan Mîr Hâşim Muhaddis, Tahran: Encümen-i Âsâr ve Mefâhir-i Ferhengî, 1386 h.ş.
- Yılmaz, Bülent. "Celayirliler Kabile Devlet", Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, 2002.
- Yüksel, Musa Şamil. *Timurlularda Din-Devlet İlişkisi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2009.

Summary

In medieval states, although the sovereign held all the powers of the state, he could not control all the affairs of state administration on his own, so he established a number of institutions within the administrative mechanism. One of these institutions was the *dîwân* organization, which was responsible for the orderly execution of administrative and military affairs. At the highest level of the *dîwân* organization was the vizier. The vizier was the highest official in the bureaucracy who unconditionally held the legislative and executive power and directed and managed all the affairs of the state as the deputy of the sovereign. The origin of the vizierate institution goes back to the Abbasids. The institution of vizierate, which underwent some changes during the Ilkhanid period, was maintained in the same way during the reign of the Jalayirs.

Detailed information on the functioning of the vizierate institution during the time of the Jalayirids is provided by Hindüşhâh al-Nakhchiwânî (d. after 1366), who wrote *Dustûr al-kâtib fi t'ayîn al-marâtib* (A Guide for the Scribe in the Determination of Ranks) between the fall of the Ilkhanid Empire and the rise of the Jalayirid Empire. Hindüşhâh al-Nakhchiwânî dedicated his work to the ruler of Jalayirids, Shaykh Uways (r. 1356-1374). The focal point of this study is the appointment of Khoja Shams al-Dîn Zakariya to the vizierate, which Nakhchiwânî records in his work. However, the author does not record the date on which it was issued. Shams al-Dîn Zakariya served as vizier during the reigns of Sheikh Hasan (1340-1356 AH), Sheikh Uways (1356-1374 AH) and Sultan Husayn (r. 1374-1382). The yarn recorded by al-Nakhchiwânî must be the yarn in which he was reappointed as vizier during the reign of Sheikh Uways.

With the death of the last Ilkhanid ruler Abu Said Bahadır Khan (d. 1335) without leaving a son, various groups within the state put forward their own candidates for the throne with the involvement of Sheikh Hasan Jalayır, the Anatolian Governor of the Ilkhanids, in the political chaos that started in the Ilkhanid lands. Sheikh Hasan Jalayır emerged victorious from this process. After seizing the Ilkhanid capital of Tabriz, Sheikh Hasan Jalayır made bureaucratic appointments. One of the most important of these appointments was to entrust Mesud-Shah İnjû and Shams al-Dîn Zakariya with the position of vizier. Sheikh Hasan's appointment of Shams al-Dîn Zakariya as vizier shows his desire for the continuation of the Ilkhanid State. Because, based on Shams al-Dîn Zakariya's connection with the former Ilkhanid viziers Rashîd al-Dîn Fazlullah and his son Gıyaseddîn Muhammad, he must have been given the position of vizier. This situation was also reflected in the work of Shabânkârêi, who wrote his work in the post-Ilkhanid period. As a matter of fact, the aforementioned author found the appointment of Shams al-Dîn Zakariya as vizier quite fair.

The Khorasan ruler Toğa Timur came to Azerbaijan in 1337 and tried to take control of the former Ilkhanid lands. However, when Toğa Timur was caught between the struggle between Sheikh Hasan of Jalayır and Sheikh Hasan of Choban in Azerbaijan and returned to Khorasan, the Ilkhanid throne was once again controlled by powerful emirs. After this event, Shams al-Dîn Zakariya was appointed by Sheikh Hasan Jalayır as the only authorized person in the vizierate affairs. Thus, the system of dual administration in the vizierate, which had been practiced during the Ilkhanid period, came to an end and a single vizier was appointed.

After Sheikh Hasan's declaration of independence in 1340-1341, Shams al-Dîn Zakariya continued to hold the vizierate in the Jalayirid State. When Sheikh Hasan died (d. 1356) and was succeeded by his son Sheikh Uways (c. 1356-1374), Shams al-Dîn Zakariya's vizier ship was renewed. However, in 1363, Shams al-Dîn Zakariya was dismissed from the vizierate and his brother Amir Najib al-Dîn was appointed in his place. However, after a while, Khoja Alaeddin Zerdz was appointed in his place. His tenure as vizier did not last long either. When he died shortly after his appointment as vizier, Shams al-Dîn Zakariya was appointed as vizier again. Shams al-Dîn Zakariya's vizier ship continued until the end of the Sheikh Uways period. A Jalayirid edict dated 1372 bears the signature of vizier Shams al-Dîn Zakariya.

The yarlık recorded by Hindüşhâh al-Nakhchiwânî about the appointment of Shams al-Dîn Zakariya as vizier during the reign of Shaykh Uways consists of three parts. The first part is an introduction to the ruler's need for experienced people in state administration, the rank of the vizier, and the vizier's connection between the people and the ruler. The second part begins with the qualifications of Shams al-Dîn Zakariya and covers the boundaries of the office and the details of the area of responsibility. The final section follows the protocol and orders that these officials and the entire population should follow the instructions and decisions of the vizier in the administrative sphere.

Eski Mezopotamya Terminolojisinde Düşman

Aysun Payam ^{a*} Ümran Ozan Karahan ^b

Araştırma Makalesi

* Sorumlu Yazar,

^a Doktora Öğr., Uşak Üniversitesi,

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü,

Tarih Ana Bilim Dalı,

Uşak/TÜRKİYE

apayam001@gmail.com

ORCID: 0000-0002-1609-8167

^b Doç. Dr., Uşak Üniversitesi

İnsan ve Toplum Bilimleri

Fakültesi, Tarih Bölümü,

Uşak/TÜRKİYE

ozan.karahan@usak.edu.tr

ORCID: 0000-0002-8179-9031

Geliş: 17 Ağustos 2024

Kabul: 21 Ekim 2024

Yayın: 10 Kasım 2024

Bu çalışma ön inceleme sürecinde
ve yayımlanmadan önce
iThenticate ile taranmıştır.

ÖZ

Bazı terimlerin insanlığın gözünde zamanı aşan bir gücü vardır. Geçen yıllar bu terimlerin anlam gücünü eksiltmez. Aksine bu terimlerin anlam gücü o kadar keskinleşir ve derinleşir ki, günümüz insanlarını geçmişte yaşamış olan insanlarla aynı duyguda birleştirmeyi başarır. Düşman sözcüğü de hiç şüphesiz böyle bir güce sahiptir. Bu çalışmada Eski Mezopotamya uygarlıklarının düşman kavramına yaklaşımları, düşmanı tanımlamak için kullandıkları Sumerce ve Akadca kelimeler yoluyla incelenmiştir. Orijinal metinlere dayanarak hazırlanmış sözlük ve dilbilgisi eserleri ile dijital kaynakların taranmasıyla ulaşılan terimler, uzmanlar tarafından hazırlanmış ikincil çalışmalarla birlikte değerlendirilmiştir. Böylece terimlerin sahip oldukları anlamlar üzerinden çıkarımlar yapılarak düşman ve düşmanlığın Eski Mezopotamya'daki kökeni ve doğası üzerine yorumlar yapılmıştır. Sonuç olarak gücü elinde bulunduranlar tarafından oluşturulan düşman anlatımlarının insanların bilinçaltını gösteren kutuplaştırıcı ve karşılaştırmalı bir dile hizmet ettiği; kullanılan düşman terimlerinin ise iki taraf arasında negatif bir ilişki kurulmasını sağladığı anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Düşman, Düşmanlık, Eskiçağ Tarihi, Eski Mezopotamya, Ötekileştirme

Enemy in Ancient Mesopotamian Terminology

Research Article

* Responsible Author,

^a Ph.D., Uşak University,

Institute of Graduate Studies,

Department of History,

Uşak/TURKIYE

apayam001@gmail.com

ORCID: 0000-0002-1609-8167

^b Assoc. Dr., Uşak University

Faculty of Humanities and Social

Sciences, Department of History,

Uşak/TURKIYE

ozan.karahan@usak.edu.tr

ORCID: 0000-0002-8179-9031

Received: 17 August July 2024

Accepted: 21 October 2024

Published: 10 November 2024

This paper was checked for
plagiarism using iThenticate
during the preview process and
before publication.

Copyright

This work is licensed under
Creative Commons Attribution
4.0 (CC BY-NC 4.0)

International License

ABSTRACT

Some terms possess a timeless power in the eyes of humanity. The passage of years does not diminish their significance. On the contrary, the meaning of these phrases becomes so sharpened and deepened that they manage to unite people of today in the same feeling as people who lived in the past. The word 'enemy' undoubtedly has such power. In this study, the approach of the ancient Mesopotamian civilizations to the concept of enemy is examined through the Sumerian and Akkadian phrases they used to define the enemy. The phrases, which were obtained by scanning dictionary and grammar works and digital resources based on the original texts, were evaluated together with secondary studies prepared by experts. Thus, by making inferences based on the meanings of the terms, comments were made on the origin and nature of enemies and enmity in Ancient Mesopotamia. As a result, it was understood that the enemy narratives created by those in power serve a polarizing and comparative language that shows people's subconscious, while the enemy terms used enable the establishment of a negative relationship between the two sides.

Keywords: Enemy, Enmity, Ancient History, Ancient Mesopotamia, Marginalization

Funding: The author has reported that this study received no financial support.

Conflicts of interest: The authors declares that there are no potential conflicts of interest.

Peer Review: External, double-blind.

Finansman: Herhangi fon veya maddi destek kullanılmamıştır.

Çıkar Çatışması: Herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Bağımsız, çift-kör hakemlik.

*Bu çalışma Uşak Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsünde hazırlanmakta olan "Eskiçağ Mezopotamya Metinlerinde Düşman Algısı: (M.Ö. 3200 – M.Ö. 539)" başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

*This study is based on the doctoral thesis titled "Enemy Perception in Ancient Mesopotamian Texts: (3200 B.C. - 539 B.C.)" which is being prepared at Uşak University Graduate School of Graduate Studies.

Atıf - Cite: Payam , A, Karahan, Ü. K. Eski Mezopotamya Terminolojisinde Düşman. *History Studies* 16, no. 4 (2024): 651-668.

Giriş

Tarih boyunca insanlığın kara bir lekesi olarak tekrarlanan savaşlar, düşman kavramının da her daim güncelliğini korumasına neden olmuştur. Yalnızca 2023 yılında geniş ölçekli savaşlarda ölen insanların sayısı son on yılın en yüksek seviyesine ulaşmıştır¹. Bu durum insanlığın üstesinden gelmeyi başaramadığı düşman kavramı üzerinde neden daha fazla çalışmamız gerektiğini üzücü bir şekilde göstermektedir. Oysa çeşitli sosyal bilim disiplinlerinden bilim insanların ilgisini çekmesine ve pek çok araştırma yapılmasına rağmen düşman kavramı karşısında çok boyutlu girişimler bile yetersiz kalmaktadır. Çünkü insanlığın düşmanla ilişkili hatıralarından geriye çoğunlukla bir savaş anlatısının eşlik ettiği ve çok sayıda insanın ölümüyle sonuçlanan derin izler kalmıştır. Tarih boyunca insan ve toplum üzerinde olumsuz etkiler bırakan pek çok olay düşmanın varlığıyla açıklanmıştır. Böylece tehlikeli ve kötü² olarak etiketlenen düşman, tüm olumsuz sıfatlarla anılan bir “günah keçisi³” olarak seçilmiştir. Bu yüzden insanlık tarihini düşman sözcüğünü kullanmadan yazmak imkânsızdır.

Düşman kelimesi *Türk Dil Kurumu Sözlüğü*'nde “bireyin kötülüğünü isteyen, ondan nefret eden ve ona zarar vermeye çalışan kişi, hasım, dost karşıtı” olarak tanımlanmıştır⁴. Bireysel anlamının yanında sözcüğün birbirleriyle savaşan devletler ve bu devletlerin askeri/sivil bütün uyruklarını kastedecek şekliyle toplumu ilgilendiren kullanılışı da mevcuttur⁵. Kelimenin İngilizce karşılığı ise *Cambridge English Dictionary* içerisinde “nefret besleyen, bir başkasına kötülük yapmak isteyen veya yapmaya çalışan hasım, rakip” olarak açıklanmaktadır⁶. Düşman sözcüğüyle ilgili yapılan tanımlara bakıldığında, farklı dil ailelerine ve coğrafyalara ait iki sözlükteki tanımların birbirleriyle örtüştüğü açıkça görülmektedir. Kelimelerin insan zihninin aynası olduğu düşünülüğünde insanlığın ortak içgüdüsünün yansıması olan bu sonuç kesinlikle sürpriz değildir. Kavram, ilk bakışta basit bir şekilde “*düşman, bizi yok etmeye çalışanlardır*” olarak açıklansa da düşman yaratımı ve onu etkileyen faktörler göz önüne alındığında durum giderek göreceli ve karmaşık bir hale gelir⁷. Çünkü sanılanın aksine zaman ve mekân hatta mücadele edilen öz bile değişirken, düşman kavramsal olarak sabit kalmaktadır. Böylece düşman yaşadığımız tüm olumsuzlukların mutlak ve değişmez kaynağı olarak görülür. Bu yüzden de tarihin ilk yazılı belgelerinden itibaren düşman sözcüğüne atıf yapılmıştır. Yani ben ve düşman arasındaki ilişki sözcükler

¹Jonathan Beale, “High Number of Civilians Hurt by Explosives in 2023”, *BBC*, Erişim Tarihi 08.01.2024. <https://www.bbc.co.uk/news/world-67915770>.

²Brett Silverstein, “Enemy Images: The Psychology of U.S. Attitudes and Cognitions Regarding the Soviet Union”, *American Psychologist* 44, no. 6, (1989): 903.

³“Günah Keçisi” teriminin dini/mitolojik anlamda referansı Tevrat'ın içerisinde yer alan keçi metaforuna dayanmaktadır. (Levililer 16:20-22 içinde bkz. Kutsal Kitap, *Eski ve Yeni Anlaşma (Tevrat, Zebur, İncil)*, (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2001); Bu metafor için bkz. Rene Girard, *Günah Keçisi*, Çeviren Işık Ergüden, (İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2018), 31.

⁴*Türkçe Sözlük*, c.I, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1998): 658.

⁵Aynı Yer.

⁶*Cambridge English Dictionary* t.y., “Enemy”, Erişim Tarihi 15.01.2024. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/enemy>.

⁷Modern dünya için düşman ve düşmanlık kavramlarını önemli ölçüde şekillendiren Alman hukuk profesörü Schmitt'in “ötekinin varoluşsal olumsuzlanması” olarak tarif ettiği düşman kavramını; Oppenheimer “*kişinin içindeki kötü niyetli eğilimlerin diğerine yansıması olarak ortaya çıkan süreç*” olarak tanımlar. bkz. Carl Schmitt, *Siyasal Kavramı*, Çeviren Ece Göztepe, (İstanbul: Metis Yayınları, 2009), 53; Louis Oppenheimer, “The Development of Enemy Images: A Theoretical Contribution”, *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology* 12, no. 3, (2006): 270, doi:[10.1207/s15327949pac1203_4](https://doi.org/10.1207/s15327949pac1203_4). Kavramı Volkan ise “*müttefikin karşıtı olarak*” tanımlamaktadır. Vamık Volkan, “The Need to Have Enemies and Allies: A Developmental Approach”, *Political Psychology* 6, no. 2 (1985): 224.

yardımla kurulmuştur. Düşman imgesinin ortaya çıkışı, şekillenışı ve sürdürülmesi için yaratılan motivasyon da gelecek kuşaklara iletilmek üzere yine sözcüklere yüklenmiştir. Düşman yaratımı için gerekli olan rakipleri itibarsızlaştıracak, değersizleştirecek ve küçümseyecek sıfatlar özenle seçilmiş; kutuplaştırıcı dil seçilen sözcüklere uygulanmıştır. Sözcüklerle ben ve düşman arasındaki ilişki evrensel olarak iyi ya da kötü temeline oturtulmuştur. Böylece ikili anlatım yoluyla diğeri ve aşağı olma durumunun altı çizilmiştir. Çünkü ikili anlatım doğası gereği önyargılıdır.

Tüm bunlar çalışmamızın odak noktasına Eski Mezopotamya’da düşmanı tanımlamak için kullanılan sözcükleri almamızı sağlamıştır. Çünkü insanlığın ilk yazılı belgelerinde düşmanı nitelendirmek için kullanılan sözcükler kuşkusuz düşmanın doğası hakkında birçok ipucunu da barındırmaktadır. Dolayısıyla insanlığın kayıtlı ilk sözcüklerinin incelenmesi sorunun kökenine inmemize yardımcı olacaktır. Ayrıca savaşın günümüzde bir yaşam koşuluna dönüştüğü Ortadoğu’ya ev sahipliği yapması açısından, Eski Mezopotamya’da düşmanı niteleyen sözcüklerin araştırılması konuyu çok daha dikkat çekici hale getirmektedir. Ancak bu metinlerde düşman sözcüğüne yönelik yapılacak bir çalışma hem metinler hem de düşman kavramı açısından ayrıntılı bir araştırmayı gerektirir. Carlo Zaccagnini’nin de ifade ettiği gibi “*derine işlemiş politik içerikli metinsel kanıtlar*”⁸ dikkatli bir şekilde incelenmelidir. Çünkü düşman kavramının kullanıldığı birçok örnek, siyasi önyarguların içerisine gömülmüştür. Fakat bunları ortaya çıkarmak zahmetli bir iştir. Bu yüzden düşman kavramının doğası ve insanlık açısından konumunun da iyi anlaşılması gerekmektedir.

Eskiçağ Mezopotamya’sına ait metinler incelendiğinde düşman ve düşman yaratımına dair izler bulmak mümkündür. Konu alanıyla ilgili literatür incelendiğinde özellikle *düşman* üzerine birçok araştırmanın yapıldığı görülecektir⁹. Fakat yapılan çalışmaların çoğunluğu ötekileştirme, şiddet ve savaş odaklı yazınlardır. Bu araştırmalarda genellikle düşman ve düşmanlaştırmanın görünür çıktıları ve yansıma şekillerinin incelendiği anlaşılmaktadır. Örneğin konuyla doğrudan ilişkili ilk çalışmaların sahipleri olan Frederick M. Fales¹⁰ ve Carlo Zaccagnini¹¹ birbirlerinden bakış açılarıyla ayrılmaktadır. Zaccagnini, dış özelliklere odaklanarak etnik aidiyetlere vurgu yapmayı; Fales ise iç ve dış özellikleri eşleştiren bir çalışma hazırlamayı seçmiştir. Marta Rivaroli ve Lorenzo Verderame ise Asur ile ilgili kaynaklara dayanan ayrıntılı bir çalışma hazırlamışlardır¹². Yakın tarihli önemli yayınların

⁸Carlo Zaccagnini, “The Enemy in The Neo-Assyrian Royal Inscriptions: The “Ethnographic” Description”, *Mesopotamien und Seine Nachbarn* 4, no. 1 (1982): 409.

⁹Francisco Caramelo, “Thinking about War in Ancient Mesopotamia: A Prophetic Discourse of Legitimacy”, *Cadmo* 18 (2008): 41-52, doi:http://dx.doi.org/10.14195/0871-9527_18_3.; Davide Nadali, “Shaming the Enemy in Assyrian Palace Reliefs and Royal Inscriptions,” *The Routledge Handbook of Emotions in the Ancient Near East* içinde., Editör Karen Sonik (London and NewYork: Routledge, 2023), 614-627; Ilan Peled, “The Deviant Villain: The Construction of Villainy as Deviant Otherness in Mesopotamian Royal Rhetoric”, *Avar* 1, no. 1, (2022): 51-87, doi:https://doi.org/10.33182/aijls.v1i1.1529.; Stephanie Reed, “Blurring the Edges: A Reconsideration of the Treatment of Enemies,” *Ancient NearEastern Art in Context, Studies in Honor of Irene J. Winterby* içinde., Editör J. Cheng and M. H. Feldman (Leiden: Brill, 2007), 99-128.

¹⁰Frederick M. Fales, “The Enemy in Assyrian Royal Inscription: The Moral Judgement”, *Mesopotamien und Seine Nachbarn* 4, no 1 (1982): 425-434.

¹¹ Zaccagnini, “The Enemy in Neo-Assyrian Royal Inscriptions”, 409.

¹²Marta Rivaroli ve Lorenzo Verderame, “To be non-Assyrian”, *Ethnicity in Ancient Mesopotamia* Paper Read at the 48. RAI 1-4 July 2002 içinde., Editör W.H. van Soldt (Leiden: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, 2005), 290-305.

yazarları olan Mattias Karlsson¹³ ve Stefan Nowicki¹⁴ ise önceki yazarların aksine anlatılanın yanı sıra anlatım şekline de eğilmişlerdir. Yazarlar, metinlerde yer alan ön yargılı adlandırmalar ve ikili anlatımlar üzerinden konuyu açıklamaya çalışmışlardır. Dikkatle bakıldığında *Asur* dönemini konu eden çalışmaların ön planda yer aldığı açıkça görülmektedir. Bunun temel sebebi kaynak malzemenin hem nitelik hem de nicelik olarak *Asur* öncesine kıyasla daha fazla olmasıdır. Ayrıca *Asur*'un şiddeti politik bir araç olarak kullanması da bu durumu pekiştirmiştir. Bununla birlikte son döneme kadar anlatılanlar yerine anlatmak için seçilenlere odaklanan çalışmaların azlığı da dikkat çekmektedir. Yapmış olduğumuz çalışmanın bu noktadaki boşluğu doldurulması amaçlanmaktadır. Ayrıca *Asur* üzerine yoğunlaşan çalışmaların aksine *Sumer* döneminden itibaren başlayan bir inceleme süreciyle konu alanında bir bütünlük sağlanması da amaçlanmaktadır.

Bu çalışmada Eski Mezopotamya'da düşman için kullanılan terimler ve bu terimlerin kaynaklara yansımaları filolojik ve kronolojik bir sınıflandırma çerçevesinde incelenmiştir. Ayrıca çalışmamız Chicago Ancient Dictionary (CAD), Pennsylvania Sumerian Dictionary (ePSD), Elementary Sumerian Glossary (Daniel A. Foxvog), Sumerian Lexicon Version (John A. Halloran) gibi önemli sözlük ve dilbilgisi eserlerinin kılavuzluğunda hazırlanmıştır. İlk bölümü insan ve eski Mezopotamya üzerine bir değerlendirme ile başlayan çalışmanın ikinci bölümü eski Mezopotamya düşman terminolojisini Sumerce ve Akadca alt başlıklara ayırarak incelemektedir. İlgili bölümler terimlerin muhtemel benzerlik ve farklılıklarını ortaya çıkarmaya, aynı zamanda düşman algısının temellerinin nasıl atıldığını tespit etmektedir. Bu sayede çalışmayla gelecekte yapılması muhtemel olan karşılaştırmalı araştırmalar için bir zemin oluşturulması amaçlanmıştır.

1. İnsan ve Eski Mezopotamya Üzerine Kavramsal Bir Çerçeve

İnsanlığın "*düşmana ihtiyacı*" vardır¹⁵. Çünkü benliğin gelişimi düşmanın icadıyla başlar¹⁶. İnsan, kendi niteliklerini yalnızca bir başkasının varlığı üzerinden belirleyebilir. Ancak temel olan insan olsa da; düşman ve düşmanlık bir diğer insanın üretimidir. Bu yüzden insanlık, yüzyıllardır düşmanı ile çarpışmaktadır. Maalesef her zaman revaçta olan bir kavram olarak düşman, bu özelliğiyle adeta zamanı tutar. Sahip olduğu anlam yükünün ağırlığı; geçmiş ve geleceği aynı duygular etrafında hızlıca birleştirebilmesini sağlar. Hızla ve kolayca bulunabilmesi sayesinde de kendisini, isteklerini veya istemediklerini keşfeden insan ise düşmanı kendi varlığı için bir pusula haline getirir. Fakat düşman yalnızca bireylerin kimliklerinin oluşmasında etkili değildir. Aynı zamanda toplumsal olarak da karşılığı bulunmaktadır. Toplumlar da tıpkı bireyler gibi kendilerini tanımlamak için düşmanın

¹³ Mattias Karlsson, *Alterity in Ancient Assyrian Propaganda*. (Helsinki/Winona Lake: Neo-Assyrian text Corpus Project, 2017) 203.

¹⁴ Stefan Nowicki, *Enemies of Assyria: The Image and Role of Enemy in Assyrian Royal Inscriptions Selected Textual Sources From the Neo-Assyrian Period AOAT 452*, (Münster: Ugarit Verlag, 2018). Stefan Nowicki, "Enemies and Witches in the Scribal Tradition of Ancient Mesopotamia", *Marginalized Groups in Antiquity* 44, (2021): 11-33.

¹⁵Volkan, düşman ihtiyacının nedenini insanların korktukları şeylerin yerine ortadan kaldırabilmeleri için uygun hedefler koymaları olarak açıklarken; Murray ve Meyers ikilisiyse, düşman yaratımını liderlerin kitleleri harekete geçirmek için kullandığı bir araç olarak göstermektedir. Moses ise bütünlüğün güçlenmesi ve öteki ile yüzleşmek için bir araç olarak düşman ihtiyacı duyulduğunu savunmaktadır. (bkz. Volkan, "The Need to Have Enemies and Allies", 224; Kethleen Shoon and Jason Meyers, "Do People Need Foreign Enemies? American Leaders' Belief after the Soviet Demise", *Journal of Conflict Resolution* 43, no. 5 (1999): 556; Rafael Moses, "Düşman Algısı: Psikolojik Bir Analiz," *Tarih Okulu* VII, Çeviren B. Senem Çevik (Mayıs-Ağustos 2010): 99.) Ayrıca bkz. Oppenheimer, "The Development of Enemy Images", 269.

¹⁶Marja Vuorinen, *Enemy Images in War Propoganda*, (Newycastle upon Tyne: Cambridge S. Publishing, 2012) 1.

varlığına başvurur. Bu yüzden düşmanın mutlak varlığı olmadan insanın dost ve düşmanlarını birbirinden ayırması mümkün değildir. Ayrıca kendisini de diğerlerinden ayırabilmesi için düşman "sabitine" ihtiyacı vardır. Matematiksel bir ifadeyle X'in var oluşu Y'nin yargısı ile verilmek zorundadır¹⁷. Bu yüzden Nietzsche, düşman yaratımını destekler¹⁸. Kimi zaman gerçekte olmayan bir "yokluğun" üzerinden "düşman yaratımı ve düşman ihtiyacı" söz konusu olmaktadır. Çünkü düşman sahibi olmak kendi değerimizi sergilemek açısından önemlidir. Bu durumda düşmanın, yöneticilerin elinde bir propaganda aracına dönüşmesi kaçınılmazdır. Böylece insanların düşmanları tarafından insanlıktan çıkarıldığı bir düşmanlaştırma (*dehumanization*) süreci başlatılır¹⁹. İnsanî niteliklerinden sıyrılan insanlar hem ölen hem de öldüren için yalnızca düşman olarak belirlenir. Düşman üzerine saldırmak ve harekete geçmek için itici bir güç yaratılır. Böylece öncesindeki şiddet ve sonrasındaki muhtemel ölüm, söylemin ustaca düzenlenmesiyle meşru hale getirilir. Fakat bu durumda kesinleşen tek şey düşmanın değil, insan hayatlarının ortadan kaldırıldığıdır. Öldürülen düşmanın ise yerine hızla yenisi koyularak döngünün devam etmesi sağlanır. Düşman temasının oluşmasında siyasi, ekonomik, ideolojik, psikolojik ve dini pek çok faktör etkilidir. Ancak kuşkusuz en önemlisi bilinmeyenden kaynaklanan korku duygusudur. Çünkü "*insan bilinmeyen dokunuşundan korkar*".²⁰ Bizden farklı olan "*ötekiler*" ise zorunlu olarak dışlanırlar²¹. Çocukluğumuzdan itibaren bize öğretilen²², güvenlik ve tehdit kaygısıyla harmanlanan düşman algısı, insan zihninde düşmanlaştırma yoluyla dönüştürülür. Böylece düşman, katı ve yoğun bir dış görünüm eseri olarak olumsuz kalıplarla değersizleştirilir. İkili (*dualist*) ve öznel bir bakış açısıyla hazırlanan bu basmakalıp²³ yargılara düşman imgesinin oluşturulması için ihtiyaç vardır. Böylece düşmanın yok edilmesi meşrulaştırılır.

Çivi yazılı metinler içerisinde düşman için kullanılan terimler değişiklik gösterse de biçilen roller genellikle aynıdır. İktidarların ideolojik önyargısı ile yön verdiği "*vahşi, asi, hain, yemin bozan, kibirli, dinsiz, güvenilmez, günahkâr ve korkak*" gibi farklı sözcüklerle çeşitlendirilmiş olsa da düşman, her zaman kaybetmeye mahkûmdur²⁴. Kral ise her zaman kazanan tarafın temsilcisidir. Metinlerde kral ile düşmanı arasında senkronize ve döngüsel bir mücadele mekanizması yaratıldığı gözlenir. Ayrıca ayrıntılı bir şekilde oluşturulan düşman betimlemelerine de yer verilir. Düşmanın varlığı yalnızca askeri başarıların anlatımı için değil aynı zamanda onunla alay etmek için de kullanılmıştır²⁵. Böylece neredeyse tek bir düşman anlatısının bir kraldan diğerine tekrarlayan görüntüsü oluşturulmuştur²⁶. *Sumer*'de yazılı kaynaklara yansıyan ilk düşman anlatımları genellikle su ve toprak üzerindeki hak iddialarına paralel olarak gelişen şehirlerarası sınır çatışmalarıdır. Düşmanın varlığına dair yazılı ilk kanıt Er Hanedanlar III Dönemi'nin başlangıcında Lagaş kralı *Ur-Nanşe* (yaklaşık MÖ 2500)

¹⁷David Riches, *Antropolojik Açından Şiddet*. Çeviren Dilek Hattatoğlu, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1989), 34.

¹⁸Nietzsche'ye göre insan kendisine saldırılabileceğini gizlemek için düşman yaratır. Friedrich Nietzsche, *Böyle Dedi Zerdüş*. Çeviren Gülperi Sert, (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2017), 91.

¹⁹Düşmanlaştırma için bkz. Sam Keen, *Faces of the Enemy, Reflections of the Hostile Imagination*. (San Francisco: Harper and Row, 2004), 24; Ayrıca Ofer Zur, "The Love of Hating: The Psychology of Enmity", *History of European Ideas* 13, no. 4 (1991): 363.

²⁰Elias Canetti, *Kitle ve İktidar*. Çeviren Gülşat Aygen, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2017), 13.

²¹Vuorinen, *Enemy Images in War Propoganda*, 1.

²²Oppenheimer, "The Development of Enemy Images", 271; Moses, "Düşman Algısı: Psikolojik Bir Analiz", 99.

²³Oppenheimer, "The Development of Enemy Images", 269.

²⁴Zaccagnini, "The Enemy in Neo-Assyrian Royal Inscription", 410.

²⁵Eckart Frahm, "Humor in Assyrischen Königsinschriften", *Intellectual Life of the Ancient Near East – Paper- Presented at the 43. RAI, Prague, July 1-5, 1996 (RAI 43)* içinde., Editör J. Prosecky, (Prag: Oriental Institute, 1996), 147-148.

²⁶Fales, "The Enemy in Assyrian Royal Inscription", 425-426, 430.

dönemine aittir. Ur-Nanşe, sınır anlaşmazlıklarıyla başlayan savaşta Ur ve Umma liderlerine karşı kazandığı zaferden bahseder²⁷. Zaferinin göstergesi olarak da ele geçirdiği düşman komutanların isimlerini ve oluşturduğu mezar tepelerini gururla aktarmaktadır. Ancak bu kaynak öncesindeki anlatımların tapınak inşası ve kanal açma faaliyetleri üzerinde yoğunlaştığı görülür²⁸. Kuşkusuz çok daha ilginç olan Sazanov'un da dikkat çektiği gibi hiçbir "tanrı(ça)" ismine kayıta yer verilmemiş olmasıdır²⁹. Bu durumda ilahi güçlerin savaş meydanlarına girişinin daha sonraki bir dönemde gerçekleştiği söylenebilir. Diğer bir önemli düşman anlatısı ise şu an Louvre Müzesi'nde bulunmakta olan "Akbabalar Stelidir". Stel, diğer bir Lagaş kralı *Eanatum* dönemine tarihlenir (MÖ 2450) ve onun, düşman Umma şehri üzerinde kazandığı zaferin muhteşem görsellikteki kanıtı niteliğindedir³⁰. Ancak Eanatum ile birlikte savaşın, teolojik bir meşruiyet zemini kazandığı görülür. Eanatum, ilahi güçleri kendi savaş politikasının içerisine dahil ederek savaşmakta haklı olduğunu ilan eder.³¹ Kendisini tanrı *Ningirsu* tarafından "yabancı memleketlere boyun eğdiren kişi" olarak tanımlar. Böylece savaş teolojisinin düşmana karşı bir propaganda aracı olarak kullanıldığı ilk yazılı kanıtlar oluşturulmuştur³².

"Tanrılar, kralı destekliyor" ile temelleri atılan bu bakış açısı Eski Mezopotamya metinlerinde giderek güçlü bir şekilde vurgulanmaya başlar. Özellikle *Akad* kralları metinlerde kendilerini tanrılar tarafından desteklenen savaşçı bir kral olarak sunarlar. Tanrılar adına görev yaptıklarını iddia etmek krallar için meşruiyetlerinin ve haklılıklarının bir göstergesi haline gelir³³. Bu fikrin gelişimi görülebileceği pek çok kanıt vardır. Ancak en güzel örneklerinden biri yine Louvre Müzesi'nde bulunmakta olan Akad kralı *Naram-sin*'in ünlü zafer stelidir. Lullubilere kıyasla kralın daha büyük resmedilmesi düşmana bakış açısını da özetlemektedir³⁴. Zaman ilerledikçe Sumer şehir çatışmalarıyla başlayan düşman anlatılarının evrimi Akad, Babil ve Asur gibi devletler ve onların profesyonel ordularının kurulması ve gelişimiyle daha sistemli bir hale gelir³⁵. Savaş gibi düşman kavramı da dönüşüme uğrar. Bu kez düşman, tanrı(ça)lar tarafından gönderilen bir "ceza" olarak yorumlanmaya başlanır³⁶. Kral, ilahi iradeye tabi olduğuna göre tanrı(ça)nın ona olan desteğini gösterebilmesi için savaşlar yoluyla sınavlara tabi tutulur. Eğer tanrı(ça)lar kralı destekliyorsa düşmana karşı savaşta kralın yanında olmalıdır³⁷. Zafer, bunun kanıtıdır. Aksi durumda kral, ilahi meşruiyetini yitirmiş ve yenilgiyle cezalandırılmıştır. Kuşkusuz bu durumun en net örnekleri

²⁷ RIME E.9.1.6b reverse i8-v5.

²⁸ Vladimir Sazanov, "Some Remarks Concerning the Development of the Theology of War in Ancient Mesopotamia", *The Religious Aspect of War in the Ancient Near East, Greece and Rome* 84, (Leiden: Brill, 2016): 25, doi:[10.1163/9789004324763_004](https://doi.org/10.1163/9789004324763_004).

²⁹ Aynı yer.

³⁰ Z. Marcin Paszke, "Let's Pile up Some Corpses and Pour out a Libation – A Reconstruction of IIIrd Millennium BC Battlefield Burial Tumulus in Ancient Mesopotamia", *Acta Archaeologica Lodziensia* 65 (2019): 28, doi:[10.26485/AAL/2019/65/3](https://doi.org/10.26485/AAL/2019/65/3); Ayrıca Lagaş – Umma sınır savaşıyla ilgili daha geniş bilgi için bkz. Jerrold S. Cooper, *Reconstructing History from Ancient Inscriptions: The Lagash – Umma Border Conflict*. (Malibu: Undena Publications, 1983)

³¹ RIME E1.9.3.1.

³² RIME E1.9.3.5.

³³ Sazanov, "Some Remarks Concerning the Development of the Theology of War", 28.

³⁴ Sazanov, "Some Remarks Concerning the Development of the Theology of War", 29.

³⁵ Stephen Bertman, *Handbook to Life in Ancient Mesopotamia*. (New York: OUP, 2005), 262.

³⁶ Bir Sumer ve Ur ağıdında Tanrı Enlil tarafından, Elam'ın; Ur ağıdında ise Gutilerin ceza olarak gönderildiği anlatılmaktadır. bkz. Mu-Chou Poo, *Enemies of Civilization: Attitudes toward Foreigners in Ancient Mesopotamia, Egypt and China XVIII*. (Albany: New York Press, 2005), 69.

³⁷ Caramelo "Thinking about War in Ancient Mesopotamia", 43-44.

Sumer Şehir Ağıtları içerisinde yer verilmiştir. Özellikle Uruk şehrinin yıkılışı kendisinden sonra gelen Mezopotamya toplumları için sembol olan derin etkiler bırakmıştır³⁸.

Düşmanla ilgili bakış açısı süreç içerisinde kral lehine kaçınılmaz olarak bir dönüşüme girer. “*Tanrılar, kralı destekliyor ve kral mükemmeldir.*” Bu dönüşümle kralın olağanüstü karakteri vurgulanırken; aynı zamanda kralın rakipleri de ötekileştirilir. Böylece mükemmel olan kral düzenin; düşman ise kaosun temsilcisi olarak gösterilir. Özellikle *Asur* döneminde bu vurgu çok yoğun bir şekilde kullanılmıştır. Kralın ihtişamını yansıtan metinler düşmanın eksikliklerini belirterek bir karşıtlık hikâyesi yaratır³⁹. Buna göre tanrılar kralı desteklerken; katiller, kaçaklar ve soyguncular düşmanı desteklemektedir⁴⁰. Ayrıştırıcı dil yapısının bir eseri olarak sıklıkla kullanılan olumsuz ifade, sıfat ve hayvan benzetmeleriyle düşmanın aşağı ve ikincil olma durumu belirginleştirilir⁴¹. İki kutuplu vurgular katı bir şekilde yapılarak⁴² düşmanın ehlileştirilmesi veya düzeltilmesi gereken yapısı ön plana çıkartılır⁴³. Ancak *Asur*, çoğunlukla düşmanları için etnik bir önyargıda bulunmaz⁴⁴. Bunun yerine düşmanlar yaşadıkları coğrafya ile tanımlanırlar⁴⁵. Bu yüzden de *Asur* ideolojisinde dağlık, bataklık ve ıssız alanlar kötülüklerin kaynağı olarak görülür⁴⁶. Kısacası düşman, tanrının desteklediği kral ve onun temsil ettiği her şeyin karşısında yer alır⁴⁷. Ayrıca düşmanın tanrılar tarafından bir cezalandırma aracı olarak gönderilmiş olma ihtimali her zaman vardır⁴⁸. Bu sebeple büyük zorluklarla sınıanan kralın, gerektiğinde sert uygulamalarla düşmanın ötekilik durumunu sonlandırması ve dünya düzenini koruması beklenmektedir⁴⁹. En önemlisi düşmanın yenilgisiyle kralın meşruiyeti bir kez daha kanıtlanmış olur⁵⁰.

2. Eski Mezopotamya Terminolojisinde Düşman

2.1. Sumercede Kullanılan Düşman Terimleri

Sumerler, MÖ IV. binyıl’da yazıyı icat ederek insanlık tarihinde kendilerine önemli bir yer edinerek bilinen en eski uygarlığın kurucusu olmuşlardır⁵¹. Sumercede insanı ilgilendiren pek

³⁸ Poo, *Enemies of Civilization*, 70.

³⁹ Stefan Zawadski, “Depicting Hostile Rulers in the Neo-Assyrian Royal Inscriptions”, *From Source to History: Studies on Ancient Near Eastern Worlds and Beyond, Dedicated to Giovanni Battista Lanfranchi on the Occasion of His 65th Birthday on June 23, 2014* içinde., Editör S. Gaspa vd. (Münster: Ugarit, 2014), 767.

⁴⁰ Zawadski, “Depicting Hostile Rulers”, 774.

⁴¹ Ehlileştirme ve hayvan anlatılarının düşmanı bir avmuş gibi göstererek insanlıktan çıkarmak için kullanılan bilinçli bir politik araç olduğuna işaret eder. Mattias Karlsson, *Relations of Power in Early Neo-Assyrian State Ideology*. (Boston and Berlin: De Gruyter 2016), 199.

⁴² Zaccagnini, “The Enemy in the Neo-Assyrian Royal Inscription”, 410.

⁴³ Fales, “The Enemy in Assyrian Royal Inscription”, 429.

⁴⁴ Karlsson, *Relations of Power*, 203.

⁴⁵ Poo, *Enemies of Civilization*, 71.; Zaccagnini ise böyle bir yaşam tarzının *Asur* ideolojisinde sapkınlık olarak görüldüğüne dikkati çeker bkz. Zaccagnini, “The Enemy in Neo-Assyrian Royal Inscription”, 412-413.

⁴⁶ Volkert Haas, “Die Dämonisierung des Fremden und des Feindes im Alten Orient”. *Roczniki Orientalistyczny* 41, no. 2 (1980): 38.

⁴⁷ Zaccagnini, “The Enemy in Neo-Assyrian Royal Inscription”, 410.

⁴⁸ Nowicki, *Enemies of Assyria*, 54.

⁴⁹ Zaccagnini, “The Enemy in the Neo-Assyrian Royal Inscription”, 411.

⁵⁰ Fales, düşmanların gerçekte *Asur*’un askeri gücünün altına mı yoksa kelimelerin altına mı gömüldüğünün sorgulanmaya açık olduğunu belirterek araştırmacıları *Asur* propagandasına karşı dikkatli olmaya davet eder. (Fales, “The Enemy in Assyrian Royal Inscription”,

⁵¹ L. Gürkan Gökçek, *Asurlular*. (Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2015), 289.

çok şey gibi düşman kavramı için özel olarak kullanılan terimler bulunmaktadır. Aşağıda bu sözcüklere yer verilmiştir⁵².

2.1.1. KUR₂

“a₂-še u₃-mu-un-zu gu₂ šub-ba kur₂ me-e-ši-in-ra-am₃”

“Şimdi bile efendin **düşmanın** öfkesini senin için bastırdı⁵³”.

Sumercede düşman kavramını tanımlayan en önemli terim KUR₂'dur. Sözcüğün yazımının “GUR” şeklinde öne çıkan başka bir formu da vardır. Terimin fiil olarak kullanımı ise “*farklı olmak, garip olmak, yabancılaşmak ve değişmek*” gibi anlamsal karşılıklara sahiptir⁵⁴. Ancak cümle içerisinde isim haliyle kullanıldığında sahip olduğu “*dağ ve yabancı*” memleket anlamları sayesinde “*yabancı, düşman ve düşmanlık*” anlamlarını da kazanmış olduğu görülür⁵⁵. Dikkatle bakıldığında sözcük gelişiminin insanlığın zihin dünyasını açık bir şekilde ele verdiği görülecektir. Çünkü kendisinden farklı olarak gördüğünü nasıl potansiyel bir düşman olarak etiketlediği ve zihin yapısının buna hazırlandığı sözcüğün açıklama diziliminden net bir şekilde anlaşılmaktadır⁵⁶. Bu yüzden Poo, KUR₂ teriminin aynı anda hem yabancılar için hem de düşmanlığı kesin olan yabancılar için ayırt etmeksizin kullanıldığına dikkat çekmektedir⁵⁷. Ayrıca Halloran tarafından KUR terimi için yapılan açıklamalarda “*mühür kırmak*” anlamının da eklendiği görülür⁵⁸. Bu açıklama büyük olasılıkla yemin edilerek mühürle onaylanan anlaşmaların bozulmasına ve ardından resmen düşman olan muhataplara yapılan bir göndermenin bir sonucu olmalıdır. Çünkü Eski Mezopotamya metinleri içerisinde yer alan anlaşma örneklerinde çoğu zaman taraflar anlaşmalara uyacaklarına dair tanrıların şahitliğinde yemin etmişlerdir. Böylece taraflar anlaşmaları bozmaları durumunda her türlü laneti üstlerine çekme ihtimalini kabul etmiş sayılırdı. Dolayısıyla bu şekilde sözünde durmayan “*güvenilmez kişiler*” yani düşmanlar doğrudan beddualarla ilişkilendirilmiş oluyordu.

KUR sözcüğünün ön ek olarak geliştirilen alternatif bir başka versiyonuysa *Lu-kur (-ra)*'dır. Lu-kur(-ra), “*insan*” (LU) ve “*dağ, yabancı ülke*” (KUR) sözcüklerinin birleşimiyle düşman ve yabancı anlamlarını kazanmıştır⁵⁹. Ek olarak Sumerce içerisinde düşman/yabancı kullanımı için alternatif oluşturan bir başka kullanım örneğinin de NĠĠ-KUR₂ olduğu görülür⁶⁰.

⁵² Belirlenen terimler, alfabetik sıralama yerine önem ve kullanım sıklığına göre sıralanmıştır. Ancak bu terimlerin içerisinde yapılan ikincil sıralamalarda ise alfabetik sıralama takip edilmiştir.

⁵³ETCSL c.2.2.4.(157).

⁵⁴Sözcüğün diğer yazılışları ve daha geniş bilgi için bkz. ePSD.

⁵⁵John Alan Halloran, *Sumerian Lexicon Version 3.0.*(2006),43, <http://sumerian.org/sumerian.pdf>, (Erişim Tarihi 16.01.2024). KUR₂ sözcüğünün Hititlerde de aynı anlamları karşıladığı görülmektedir. Puhvel'e göre “*öfke*” sözcüğü savaççı bir öfkeye gönderme yapmaktadır. Jaan Puhvel, *Hittite Etymological Dictionary, Vol. 4 Words Beginning with K.* (Berlin- New York: Mouton De Gruyter 1997), 280 – 286.

⁵⁶ Bu durumun bir benzerine ilerleyen kısımda bulunan Akadca *Nakru* terimi için de söyleyebiliriz. KUR₂ gibi *Nakru* ifadesinde de diğer terimlerden farklı olarak yabancı ve düşman açıklamalarının yan yana yapıldığı görülür.

⁵⁷ Yazara göre bu durum düşman ifadesinin içerisinde bulunduğu çarpıklığın bir göstergesidir. bkz. Poo, *Enemies of Civilization*, 68-69.

⁵⁸ Halloran, *Sumerian Lexicon Version 3.0.*, 43.

⁵⁹Halloran, *Sumerian Lexicon Version 3.0.*,116; A. Daniel Foxvog, *Elementary Sumerian Glossary*, Cuneiform Digital Library Preprints (2016), 40,<https://cdli.mpiwg-berlin.mpg.de/articles/cdlp/3.0.pdf>, (Erişim Tarihi 16.01.2024). Bu terimin ePSD'ye göre 59 kez örnekle temsil edilmiştir.

⁶⁰ ePSD'ye göre NĠĠ-KUR₂ ifadesine 8 kez yer almıştır.

2.1.2. ERİM₂

“en₃-še₃-am₃uru₂-za lu₂-erim₂-gin₇ bar-ta ba-e-da-gub”

“Ne kadar zamana kadar bir *düşman* gibi şehrinizden ayrı duracaksınız⁶¹?”

Diğer önemli kullanımlardan biri olan ERİM ise, isim olarak kullanıldığında “*düşman* ve *yıkım*” anlamlarına, sıfat olarak kullanıldığında “*bela*, *günahkâr* ve *kötü*” anlamlarına karşılık gelmektedir⁶². Bu ifadelerin özellikle antlaşmalarda, lanet ve adak metinlerinde yer alan beddua kısımlarında yer alan atıflar olduğunu görmek mümkündür. Sözcüğün anlam bakımından taşınmış olduğu netliğe rağmen kullanım sıklığı açısından KUR₂ teriminin gerisinde olduğu da dikkati çekmektedir⁶³. Muhtemelen KUR₂ sözcüğünün başka sözcüklerle birleşerek oluşturmuş olduğu anlam zenginliği bu durumu yaratmıştır. Üstelik dağ ve yabancı anlamlarının etkisiyle oluşan bu bilinçdışı tercih insanlığın ve Sumer’in uzaktakini potansiyel bir tehdit olarak ciddiye aldığına dair bir kanıt oluşturmaktadır.

Sözcüğün kullanımındaki görece azlığa rağmen ERİM₂ sözcüğünün tıpkı KUR₂ sözcüğü gibi “ERİN₇ ve RİM₃” gibi farklı yazılım ve kullanım şekilleri bulunmaktadır⁶⁴. Ayrıca terim için tüm formlarının bir ön ek alarak tekrar düzenlendiği alternatif kullanımlar da oluşturulmuştur. Dikkat çekici bir şekilde sözcüğün dönüşümü sırasında tüm versiyonlarında düşman anlamı çoğunlukla sabit kalmıştır. Bahsi geçen kullanımlar ve anlamlar ise şunlardır:

Tablo 1: “ERİM₂’in” çeşitli kullanımları

Terim	Anlam
gu ₂ -erim ₂ (-gal)	Düşman anlamıyla kullanılmaktadır ⁶⁵ .
ki-erim ₂	Düşman anlamıyla kullanılmaktadır ⁶⁶ .
lu-erim	Düşman, Kötü adam (lu “adam” + erim “kötü, düşman”) ⁶⁷ .
nam-erim(n)	Büyük yemin, beddua, lanet (bir önek “nam” + “kötü, düşman”) ⁶⁸ .
nu-erim ₂	Düşman anlamıyla kullanılmaktadır ⁶⁹ .

Sumercede düşman ve onunla ilişkilendirilebilecek anlamlara sahip daha pek çok terim bulunmaktadır. Özellikle “*Pennsylvania Sumerian Dictionary*” üzerinden yürütülen çalışmalar

⁶¹ETCSL c.2.2.2. (374).

⁶²Foxvog, *Elementary Sumerian Glossary*,19; Halloran, *Sumerian Lexicon Version 3.0.*,115.

⁶³Alternatif kullanımlar dahil edilmediği ve sadece iki kullanım üzerinden değerlendirme yapıldığında Pennsylvania Sumerian Dictionary, KUR₂ teriminin kullanımını 489 örnekle; ERİM₂’in (59) kat be kat üzerinde göstermektedir.

⁶⁴Halloran, *Sumerian Lexicon Version 3.0.*,115; Foxvog, *Elementary Sumerian Glossary*,19.

⁶⁵Sonundaki eki olmadan 15 kez ETCSL’de yer alan bu terim -gal eki almış olarak 28 kez ETCSL’de yer almıştır.

⁶⁶ETCSL’de 15 kez örnekle yer almıştır.

⁶⁷ETCSL’de 42 kez örnekle yer almıştır. Ayrıca bkz. Halloran, *Sumerian Lexicon Version 3.0.*, 115; Foxvog, *Elementary Sumerian Glossary*, 40.

⁶⁸Halloran, *Sumerian Lexicon Version 3.0.*,123.

⁶⁹ETCSL’de 4 kez örnekle yer almıştır.

sayesinde daha az kullanımı olan başka Sumerce sözcüklere rastlanılmıştır. Bu terimler ve anlamları şunlardır⁷⁰:

Tablo 2: Düşman teriminin Pensilvanya Sumer Dictionary içerisinde yer alan çeşitli kullanımları

Terim	Anlam
dada	Düşman anlamını taşımaktadır.
gabalu	Düşman, düşman olmak (gabalu "dövüşmek" + lu "yapma")
gabaşugar	Rakip anlamını taşımaktadır.
gu2bar	Düşman anlamıyla kullanılmaktadır.
gug	Düşmanlık, nefret ve kin anlamıyla kullanılmaktadır.
hulu	Taşıdığı anlamlardan biri düşman olan bu sözcük aynı zamanda yok etmek, kötü, kötü olmak gibi anlamlara da sahiptir.
luhuğal	Suçlu, günahkâr, kötülük yapan ve düşman anlamlarıyla kullanılmaktadır.
neru	Düşman anlamıyla Er Hanedan Döneminden, III. Ur Devri dahil Eski Babil dönemini kapsayan bir süreç içerisinde 357 kez kaynaklarda yer verilmiştir. Sözcüğün bir ön ek alarak -lu eki ile veya son ek alarak -du ile oluşturulan kullanımları da mevcuttur.

Yukarıda aktarılan terimlere ek olarak John A. Halloran'ın dilbilgisi kitabı düşman ile ilişkili sözcüklere ekleme yapmamıza olanak vermektedir. Aşağıda bu terimler yer almaktadır.

Tablo 3: Halloran'ın gramer kitabında yer alan alternatif düşman sözcükleri

Terim	Anlam
bal/ba-al/bala	Düşmanlık/düşmanlar anlamına gelmektedir. Sözcük dikkat çekici bir şekilde dönmek ve isyan anlamlarını da kapsamaktadır ⁷¹ .
giššukur / urudu	Kargı ve mızrak anlamına gelen terim (šu "el" + "kur "düşman") sözcükleriyle oluşturulmuştur. Burada giš ön eki ile ağaçtan yapılmış olduğuna dikkat çekilirken mızrağı tutan elin, düşman olduğu vurgulanmıştır. Bu sayede sözcük birleşimiyle potansiyel tehlikenin altı çizilmiştir ⁷² .

⁷⁰ Notlar için ePSD'ye bakabilirsiniz.

⁷¹Halloran, *Sumerian Lexicon Version 3.0.*, 30.

⁷²Halloran, *Sumerian Lexicon Version 3.0.*, 67.

ur	Sözcüğün köpek, etçil canavar, hizmetçi-geç adam, savaşçı gibi anlamlarının yanı sıra düşman sözcüğünü de karşıladığı görülmektedir ⁷³ . Dikkatli bakıldığında düşmanı karşılayan Sumerce kelimeler içerisinde hem bu kadar sert hem de çok boyutlu olan bir terime ilk kez rastlanmaktadır. Köpek ve canavar gibi olumsuz anlamlar içeren bir terimin içerisinde düşman anlamına rastlamış olmamız muhtemelen düşman sözcüğünün yarattığı olumsuz algının sonucu olmalıdır.
----	---

2.2. Akadcada Kullanılan Düşman Terimleri

Akadca, Eski Mezopotamya'da Babil ve Asur gibi büyük devletlerin ana dili olarak kullanılmıştır. Özellikle Akadca'nın MÖ II. binyıldan MÖ I. binyılın ilk yarısına kadar diplomasi dili olarak kullanılması, belge miktarının fazlalığı ve içerik zenginliği sayesinde düşman sözcüğünün araştırılmasında önemli bir yer tutmaktadır. Terminolojik açıdan bakıldığında Akadcada düşman sözcüğünü karşılayan beş temel sözcük bulunmaktadır. Bunlar *nakru*, *zā'eru*, *aiiābu*, *zāmānu* ve *geru'*dur. Aşağıda yazılı metinler sayesinde haberdar olduğumuz bu terimler incelenmiştir⁷⁴.

2.2.1. Nakru

“ma-mit za-ma-nu še-e-u₂na-ka-ru”

*“Bir düşman aramaya ve **düşman** olmaya yemin etmiş!⁷⁵”*

Akadcada düşmanı anlatmak için en sık kullanılan terim *nakru'*dur⁷⁶. Sözcüğün heceye dayalı yazılışları *na-ka-ru*⁷⁷, *na-ki-ru* ve *nek-ru* şeklindedir. Düşman anlamının yanı sıra *nakru* terimi “*yabancı*, *garip* ve *farklı*” gibi ek anlamlara sahiptir⁷⁸. Bu durum “*nakru*” sözcüğünü Akadcada düşman için kullanılan diğer terimlerden ayırır. Çünkü hem yabancı hem de düşman anlamlarını içeren başka bir Akadca sözcük mevcut değildir. Sumercede KUR₂ terimiyle gerçekleşen bu durum, psikolojik ve algısal açıdan yabancıların insanlar ve toplum için potansiyel bir tehdit olarak görülmesiyle açıklanmaktadır⁷⁹. Nitekim bu yüzden Nowicki ilk kez bahsedilen veya belirsizliğini koruyan bir düşmanı tanımlamak için *nakru* teriminin özellikle seçildiğini öne sürmektedir⁸⁰. Paralel bir şekilde Moukarzel da Babil Dönemi kayıtlarında *Nakru* ifadesinin “yabancı” ve “düşman” olarak geçmemesine dikkat çekerek bu

⁷³Halloran, *Sumerian Lexicon Version 3.0.*,07.

⁷⁴Bu bölümde de sıralamalar alfabetik sıralamaya göre değil sözcüklerin önem ve kullanım sıklığına göre düzenlenmiştir.

⁷⁵Atıfta bulunulan bu örnek ORACC veri tabanından alınmıştır. bkz. CT 35, pl. O1-O8, BM 108862 (r i' - 54').

⁷⁶CAD/NI, 189-190.

⁷⁷*Nakaru* terimine Parpola “isyan etme, reddetme, karşı çıkma ve sapmak” gibi ek anlamlar eklemiştir. Simo Parpola, *Assyrian – English – Assyrian Dictionary*. (Helsinki: Penn University Press, 2007), 71.

⁷⁸Parpola, *Assyrian – English – Assyrian Dictionary*, 71-72; Jeremy Black- A. George and N. Postgate, *A Concise Dictionary of Akkadian*, (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2000), 234; Karlsson, *Relations of Power*, 211.

⁷⁹Mynarova, Amarna Mektuplarını temel alarak düşman korkusunu incelediği çalışmasında düşmana olan öfkenin yabancılik veya ötekilik üzerine dayandığına dair sağlam bir delil olmadığını söylemektedir. bkz. Jana Mynarova, “Fear of Strangers? Ethnicity and Xenophobia in Amarna Letters”, *Aula Orientalis* 39, no. 1 (2021): 121.

⁸⁰Nowicki, *Enemies of Assyria*, 55.

durumu gelişen coğrafya bilgisinin sonucu olarak değerlendirir. Yazara göre tanıdık olmaya başlayan bir dünyada farklı kişi sadece yabancıdır ve düşman olması zorunlu değildir⁸¹.

Nakru terimi için yapılan açıklamalara Parpola, “bilinmeyen” ifadesini de ekler⁸². Dolayısıyla okuyucunun çeviri sırasında *nakru* terimine karşı temkinli davranması zorunlu hale gelir. Anlatılmak istenen şeyin “belirsiz” düşman/yabancı mı yoksa “belirli” bir düşman mı olduğu yalnızca metnin içeriğinden anlaşılır. Buna göre bilinen bir düşmana metin içerisinde onu tanımlayan bir isim veya kelimeyle birlikte yer verilir. Oysa bilinmeyen bir düşman için isimlendirme yapılmazken; genellikle lanetleme, adak ve kutsama metinleri içerisinde kendisine yer verilir⁸³. Böylece sözcüğün içerik zenginliğiyle, farklı olan ya da sevilmeyenlerin düşman olma potansiyeline ve en çok korkulanın bilinmeyen olduğuna işaret edilmektedir.

2.2.2. Zā’eru

“*bad₃-kur-ku du-ru-ul-lu ni₂-mi-hu_š ne-i-su₂ gu₂-du₃-a za-e-ru*”

“*Bentleri yıkıp kabaran sel suları gibi düşmanı küçümser.*⁸⁴”

Akadcada düşmanı ifade etmek için kullanılan ikinci önemli terim *zā’eru*’dur⁸⁵. Düşman anlamının yanında “kaçınmak nefret etmek, hoşlanmamak” gibi ifadeler bildiren *zēru(m)* fiilinden türemiştir⁸⁶. Yazım olarak *zā’iru*, *zā’iranu*, *ze’iru* gibi formları mevcuttur⁸⁷. Aynı kökten türeyen *za’erutu* ise husumet ve düşmanlık anlamlarına gelir⁸⁸. Görüldüğü üzere terimin anlamsal içeriğini duygusal gerekçeler doldurmaktadır. Bu gerekçeler de *birisine karşı hoşlanmama* veya nefret etme güdülerine bağlıdır. Doğal olarak bu kişi “ben” tarafından dışlanan özelliklere sahip olan düşmanın kendisidir.

2.2.3. Aiiābu

“*URU ki-i a-a-bi ne-ke-l-man-ni*”

“*Şehrim bana düşman gibi çatık kaşlarla bakıyordu*⁸⁹.”

Düşman için Akadcada kullanılan üçüncü sözcük ise *aiiābu*’dur⁹⁰. Terimin *iābu*, *aabi*, *aiiābutu*, *aiiābis* ve *aiiābtu* gibi türevleri bulunur⁹¹. Daha çok Babil kaynakları içerisinde

⁸¹ Kabalan Moukarzel, “Some Observations about “Foreigners” in Babylonia during the VIth Century BCE”, *Melammu 7, The Ancient World in an Age of Globalization, Proceedings of the Sixth Symposium of the Melammu Project* içinde., Editör M.J. Geller, (Berlin: Marx-Planck-Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaften, 2014):131-132, doi: 10.34663/9783945561003-09. Ayrıca Eski Mezopotamya ve yabancı ile ilgili bkz. Gery Beckman, “Foreigners in the Ancient Near East”. *Journal of American Oriental Society* 133, no. 2 (2013): 203-215, <https://doi.org/10.7817/jameroriesoci.133.2.0203>.

⁸² Parpola, *Assyrian – English – Assyrian Dictionary*, 72.

⁸³ Nowicki, *Enemies of Assyria*, 55.

⁸⁴ Atıfta bulunan bu örnek ORACC veri tabanından alınmıştır. bkz. Farmer’s Instructions 205-206 (o i’ - 15’).

⁸⁵ CAD/Z, 14.

⁸⁶ Nowicki, *Enemies of Assyria*, 56.

⁸⁷ Parpola, *Assyrian – English – Assyrian Dictionary*, 132; Ek olarak I.Finkel’den aktardığı bilgiye dayanarak Nowicki, sözcüğün *nabnitu* sözcük listelerine göre karşılığı olan alternatif iki Sumerce terimden bahsetmektedir. Nowicki, *Enemies of Assyria*, 56.

⁸⁸ Black, *A Concise Dictionary of Akkadian*, 442.

⁸⁹ ORACC veri tabanından BWL pl. 73VAT10071, (r3’).

⁹⁰ CAD/AI, 222.

⁹¹ Black, *A Concise Dictionary of Akkadian*, 32.; Alternatif kullanımlara örnek için ORACC veri tabanından bkz OB Nippur Diri (Seg.7’, 15’)

kullanımına rastlanılan terimin kötü olan ve kötülük tasarlayan anlamlarını içine alarak düşmanın kötücül doğasına vurgu yapmaktadır⁹².

2.2.4. Zāmānu

“ma-mit za-ma-nu še-e-u₂ na-ka-ru”

*“Bir düşman aramaya ve **düşman** olmaya yemin etmiş!⁹³”*

Bir diğer terim olan *zāmānu(m)*⁹⁴, tıpkı *aiiābu* sözcüğü gibi düşmanın davranış ve tutumuna odaklı, duygusal bir tanımlama yapılmaktadır. *Zāmānu* terimiyle düşman sözcüğü tanımlanırken anlamsal olarak yine kötü oluşuna bir vurgu olduğu görülür. Çünkü sözcüğün sıfat formunun “düşmanca, zararlı ve ters” anlamlarıyla bağlantılı olduğu anlaşılmaktadır⁹⁵. Eski Mezopotamya metinlerinde *zawiānu* ve *sāmānû* formlarıyla⁹⁶ da yer alan sözcüğe genellikle Yeni Asur Dönemi’ne tarihlendirilen metinler içerisinde sıkça rastlanmaktadır⁹⁷.

2.2.5. Gērû

“ga-re-e-šû is-pu-nu-ma LUGAL.MEŠ ša kib-rat LİMMU-tim id-du-u ser-re-r-tu”

*“O ki, (kral) **düşmanlarımı** dümdüz eden ve dört bucağın krallarını iplerle bağlayan!⁹⁸”*

Akadca içerisinde düşman için kullanılan beşinci ve en sonuncu terim *gērû(m)*⁹⁹ dur. Terim aynı fiil yapısından türemiştir. İçeriğinde bulunan “dava başlatmak” anlamıyla diğer terimlerden ayrışır. Sözcüğün temelinde hukuki açıdan karşıt olan tarafların oluşturduğu bireysel düşmanlık imasının bulunma ihtimali göz ardı edilmemelidir. Bu imaya dikkat çeken Nowicki, Asur krallarının rakip yöneticilerle olan mücadelesinin sonucuna tanrılar huzurunda karar verildiğine dair iddiaların yer aldığı metin kanıtlarının bu açıklamayı desteklediğini aktarır¹⁰⁰. Diğer anlamlarına bakıldığında “rakip, düşman, düşman olmak, düşmanlık başlatmak ve saldırmak” gibi anlamları da içermekte olduğu görülür¹⁰¹. Sözcüğün *garû*, *garā’um*, *garē* ve *gurrû* gibi yazım formları bulunmaktadır¹⁰².

Yukarıda düşmanı tanımlamak için kullanılan başlıca Akadca terimler açıklanmıştır. Ancak bu terimlerin dışında doğrudan veya dolaylı olarak bağlantı kurulabilen alternatif kullanımlarının bulunduğu görülmektedir. Aşağıda daha kısıtlı kullanımları olduğu tespit edilen terimler ve açıklamalar listelenmiştir¹⁰³.

Tablo 4: Akadcada daha kısıtlı kullanımları olan terimler

Terim	Anlam
<i>bel abiti</i>	Düşman

⁹²Sözcük hakkında daha geniş bilgi için bkz. Nowicki, *Enemies of Assyria*, 56.

⁹³Atıfta bulunulan bu örnek ORACC veri tabanından alınmıştır. bkz. CT 35, pl. 01-08, BM 1O8862 (r i’ - 54’).

⁹⁴CAD/Z, 1961.

⁹⁵Nowicki, *Enemies of Assyria*, 57.

⁹⁶bkz. ORACC veri tabanından PBS 05, 140 [OBGT XII] (7’);Black, *A Concise Dictionary of Akkadian*, 443.

⁹⁷Nowicki, *Enemies of Assyria*, 57.

⁹⁸Esarhaddon 2004:11’.

⁹⁹CAD/G, 61; ORACC veri tabanından CT 19, pl. 17-19, K O4386+ (o ii’ - 32’).

¹⁰⁰Nowicki, *Enemies of Assyria*, 57.

¹⁰¹Black, *A Concise Dictionary of Akkadian*, 92; Nowicki, *Enemies of Assyria*, 57.

¹⁰²Black, *A Concise Dictionary of Akkadian*, 92.

¹⁰³Parpola, *Assyrian – English – Assyrian Dictionary*, 15.

<i>bel dabâbi</i>	Rakip
<i>bel dâme</i>	Dâme “kan” sözcüğünden ölümcül düşman, baş düşman, şeytan
<i>bel lemutti</i>	“Lemnum” şeytan, yanlış yapan, günahkâr anlamları ile düşman
<i>bel mûtâti</i>	Ölümcül düşman
<i>mahirum</i>	Düşman ve rakip ¹⁰⁴
<i>qardammu</i>	Düşman/rakip

Sonuç

Muktedirler (aynı zamanda galipler) tarafından oluşturulan Eski Mezopotamya metinleri içerisinde sıkça yer alan düşman teması “dualist” bir çerçeveye göre düzenlenmiştir. Düşman, düzenin negatif bir parçası olarak kabul edilmiş ancak gerekli bir terim olarak sıkça kullanılmıştır. Üstün olan tarafın ideolojisine uygun olarak düzenlenen düşman motifi ise düzenin koruyucusu olan kralın karşısında durduğu için olumsuzluklarla ilişkilendirilmiştir. Böylece düşman kavramı, çok sayıda terimle ilişkilendirilerek Eski Mezopotamya terminolojisinde geniş bir yere sahip olmuştur.

Bu çalışmada Eski Mezopotamya tarihi uzmanları tarafından hazırlanmış araştırmalar, sözlük ve dilbilgisi eserleri ile orijinal metinleri içeren dijital kaynaklar taranarak Eski Mezopotamya uygarlıklarının düşmanı tanımlamak için kullandıkları sözcükler bir araya getirilmiştir. Daha sonra belirlenen terimlerin sahip oldukları bütün anlamlar üzerinden değerlendirmeler yapılmıştır. Böylece Sumercede KUR₂ ve ERİM₂; Akadca ise *nakru*, *zâ'eru*, *aiiâbu*, *zâmânu* ve *geru* terimlerinin doğrudan düşman anlamını karşılamak için kullanıldığı anlaşılmıştır. Daha sınırlı kullanımları olduğu görülen terimlere de çalışma içerisinde yer verilmiştir. Çalışmamız, terimlerin birçoğunun düşman kavramını tek bir sözcükle karşılayamadığını ve genellikle birden fazla (*beddua*, *bela*, *günahkâr*, *nefret*, *kin*, *kötü*, *yıkım*, *yok etmek*, *zararlı* ve *şeytan* v.b.) sözcüğün desteğiyle düşman kavramının tanımlandığını göstermiştir.

İçerik zenginliği ve kullanım sıklığı göz önüne alındığında özellikle iki terimin ön plana çıktığı görülür. Özellikle Sumerce “KUR₂” terimi ile Akadca “*Nakru*” terimi, taşıdıkları bireysel/sosyal farklılığa atıf yapan *yabancı*, *garip* ve *farklı* anlamları sayesinde diğer terimlerden ayrılır. Çünkü anlam gücünü bilinmezliğin yarattığı korku duygusundan alan bu terimler net bir şekilde düşman ile anlatıcı arasında bir farklılık vurgusu yaratır. Böylece yabancı potansiyel bir tehlike barındırdığı konusunda karşı tarafın uyarılması amaçlanmıştır. Sözcüklerin kullanımında yabancı konumunun belirlenmesinin beklenmemiş olması ise dikkat çekicidir. Yani hem düşmanlığı kesin olan yabancılar hem de kesin olmayan yabancılar için ayırt etmeksizin belirtilen sözcükler kullanılmıştır. Bu durum potansiyel bir tehlike algısının varlığını doğrulamaktadır. Ayrıca Sumerce “KUR₂” sözcüğünün taşıdığı “mühür kırmak” ve “yemin bozmak” anlamları da kuşkusuz ilgi

¹⁰⁴P. Michael Streck and Nathan Wasserman, “Enemy”, *Sources of Early Akkadian Literature*, https://seal.huji.ac.il/index.php/indices?name=&field_translation_value=enemy&term_node_tid_depth=339. (Erişim Tarihi 15.01.2024).

çekicidir. Çünkü bu anlamlar ile anlaşmaları ihlal eden ve anlaşmalara uygun davranmayan düşmanların davranışlarına atıf yapılmaktadır.

Eski Mezopotamya metinlerinde düşman kavramını açıklamak için duyguya dayalı bir terminoloji kullanılmıştır. Anlatıcının bakış açısına uygun olarak terimlerin düzenlenmesi ise düşman kavramını şekillendirmiştir. Sonuç olarak düşman için seçilen tüm terimler ortak bir şekilde düşmanı olumsuz ve kötü özellikleriyle aktarma görevini yerine getirmiştir. Bu sayede eski Mezopotamya'da düşmanı, düşman gibi göstermek için sözcük cephaneliğinin izin verdiği tüm imkânlar kullanılmıştır.

Kaynakça

A. Arşiv Kaynakları

- CAD: *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago*, Gelb, I. J. vd. (eds.), Chicago: Oriental Institute, 1956-2011.
- DCCLT: *Digital Corpus of Cuneiform Lexical Texts*, Niek Veldhuis, 2003-... (<http://oracc.museum.upenn.edu/dcclt/pager>)
- ePSD: *The Pennsylvania Sumerian Dictionary*, Leichty, Erle ve A. W. Sjöberg (eds.), 2006-... (<http://psd.museum.upenn.edu>).
- ETCSL: *The Electronic Text Corpus of Sumerian Literature* (<https://etcsl.orinst.ox.ac.uk>).
- RIME 1: *Presargonic Period (2700-2350BC): The Royal Inscriptions of Mesopotamia (Early Periods 1)* RIME 1, Douglas Frayne, Toronto: University of Toronto Press, 1998.
- SEAL: *Sources of Early Akkadian Literature*, Streck, P. Michael ve Nathan Wasserman, 2019-... (<https://seal.huji.ac.il>)

B. Modern Kaynaklar

- Beckman, Gery, "Foreigners in the Ancient Near East", *Journal of American Oriental Society*, 133, no. 2 (2013): 203-215. doi:[10.7817/jameroriesoci.133.2.0203](https://doi.org/10.7817/jameroriesoci.133.2.0203).
- Bertman, Stephen. *Handbook to Life in Ancient Mesopotamia*. New York: OUP, 2005.
- Black, Jeremy, A. George and N. Postgate. *A Concise Dictionary of Akkadian*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2000.
- Canetti, Elias. *Kitle ve İktidar*. Çeviren Gülşat Aygen, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2017.
- Caramelo, Francisco. "Thinking about War in Ancient Mesopotamia: A Prophetic Discourse of Legitimacy." *Cadmo* 18 (2008): 41-52, doi: http://dx.doi.org/10.14195/0871-9527_18_3
- Cooper, Jerrold S. *Reconstructing History from Ancient Inscriptions: The Lagash – Umma Border Conflict*. Malibu: Undena Publications, 1983.
- Fales, Frederick M. "The Enemy in Assyrian Royal Inscription: The Moral Judgement." *Mesopotamien und Seine Nachbarn* 4, no.1 (1982): 425-434.
- Frahm, Eckart. "Humor in Assyrischen Königsinschriften", *Intellectual Life of the Ancient Near East-Paper-Presented at the 43. RAI, Prague, July 1-5, 1996 (RAI 43)*, Editör. J. Prosecky, 147-162. Prag: Oriental Institute, 1998.
- Girard, Rene. *Günah Keçisi*. Çeviren Işık Ergüden, İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2018.
- Gökçek, L. Gürkan. *Asurlular*. Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2015.
- Haas, Volkert. "Die Dämonisierung des Fremden und des Feindes im Alten Orient". *Roczniki orientalistyczny* 41, no. 2 (1980): 37-44.
- Karlsson, Mattias. *Relations of Power in Early Neo-Assyrian State Ideology*. Boston and Berlin: De Gruyter, 2016.
- Karlsson, Mattias. *Alterity in Ancient Assyrian Propaganda*. Helsinki/Winona Lake: Neo-Assyrian Text Corpus Project, 2017.

- Keen, Sam. *Faces of the Enemy, Reflections of the Hostile Imagination*. San Francisco: Harper and Row, 2004.
- Kutsal Kitap. *Eski ve Yeni Anlaşma (Tevrat, Zebur, İncil)*. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2001.
- Moses, Rafael. "Düşman Algısı: Psikolojik Bir Analiz," *Tarih Okulu* VII. Çeviri B. Senem Çevik. (Mayıs-Ağustos 2010): 99-108.
- Moukarzel, Kabalan. "Some Observations about "Foreigners" in Babylonia during the VIth Century BCE." *Melammu 7, The Ancient World in an Age of Globalization, Proceedings of the Sixth Symposium of the Melammu Project*, Editör M.J. Geller, 129-155. Berlin: Marx-Planck-Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaften, 2014. doi: 10.34663/9783945561003-09.
- Murray, Kethleen Shoon, and Jason Meyers. "Do People Need Foreign Enemies? American Leaders' Belief after the Soviet Demise". *Journal of Conflict Resolution* 43, no. 5 (1999):555-569.
- Mynarova, Jana. "Fear of Strangers? Ethnicity and Xenophobia in Amarna Letters". *Aula Orientalis* 39, no. 1 (2021):115-125.
- Nadali, Davide. "Shaming the Enemy in Assyrian Palace Reliefs and Royal Inscriptions." *The Routledge Handbook of Emotions in the Ancient Near East*, Editör Karen Sonik, 614-627. London and New York: Routledge, 2023.
- Nietzsche, Friedrich. *Böyle Dedi Zerdüşt*. Çeviri Gülperi Sert, Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2017.
- Nowicki, Stefan. *Enemies of Assyria: The Image and Role of Enemy in Assyrian Royal Inscriptions Selected Textual Sources From the Neo-Assyrian Period (AOAT 452)*. Münster: Ugarit Verlag, 2018.
- Nowicki, Stefan. "Enemies and Witches in the Scribal Tradition of Ancient Mesopotamia." *Marginalized Groups in Antiquity* 44, (2021): 11-33.
- Oppenheimer, Louis. "The Development of Enemy Images: A Theoretical Contribution". *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology* 12, no. 3(2006.): 269-292. doi:[10.1207/s15327949pac1203_4](https://doi.org/10.1207/s15327949pac1203_4).
- Parpola, Simo. *Assyrian – English – Assyrian Dictionary*. Helsinki: Penn University Press, 2007.
- Paszke, Z. Marcin. "Let's Pile up Some Corpses and Pour out a Libation – A Reconstruction of IIIrd Millennium BC Battlefield Burial Tumulus in Ancient Mesopotamia". *Acta Archaeologica Lodziensia* 65 (2019): 27-38. doi: [10.26485/AAL/2019/65/3](https://doi.org/10.26485/AAL/2019/65/3)
- Peled, Ilan. "The Deviant Villain: The Construction of Villainy as Deviant Otherness in Mesopotamian Royal Rhetoric." *Avar* 1 no.1 (2022) :51-87. doi:<https://doi.org/10.33182/aijls.v1i1.1529>.
- Poo, Mu - Chou. *Enemies of Civilization: Attitudes toward Foreigners in Ancient Mesopotamia, Egypt and China XVIII*. Albany: New York Press, 2005.
- Puhvel, Jaan. *Hittite Etymological Dictionary, Vol. 4 Words Beginning with K*. Berlin- New York: Mouton De Gruyter, 1997.
- Reed, Stephanie. "Blurring the Edges: A Reconsideration of the Treatment of Enemies in Ashurbanipal's Reliefs." *Ancient Near Eastern Art in Context, Studies in Honor of Irene J. Winter by Her Students*, Editör J. Cheng ve M. H. Feldman, 99-128. Leiden: Brill, 2007.
- Riches, David. *Antropolojik Açından Şiddet*. Çeviri Dilek Hattatoğlu, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1989.
- Rivaroli, Marta and Lorenzo Verderame. "To be non-Assyrian", *Ethnicity in Ancient Mesopotamia*, Paper Read at the 48. RAI 1-4 July 2002, Editör W.H. van Soldt, 290-305. Leiden: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, 2005.

Sazanov, Vladimir. "Some Remarks Concerning the Development of the Theology of War in Ancient Mezopotamia." *The Religious Aspect of War in the Ancient Near East, Greece and Rome* 84, (2016): 23-50. doi:[10.1163/9789004324763_004](https://doi.org/10.1163/9789004324763_004).

Schmitt, Carl. *Siyasal Kavramı*. Çeviri Ece Göztepe, İstanbul: Metis Yayınları, 2009.

Silverstein, Brett. "Enemy Images: The Psychology of U.S. Attitudes and Cognitions Regarding the Soviet Union." *American Psychologist* 44, no. 6 (1989): 903-913. doi:[10.1037/0003-066X.44.6.903](https://doi.org/10.1037/0003-066X.44.6.903).

Türk Dil Kurumu. *Türkçe Sözlük 1*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1998.

Volkan, Vamık. "The Need to Have Enemies and Allies: A Developmental Approach". *Political Psychology* 6, no.2 (1985):212-247.

Vuorinen, Marja. *Enemy Images in War Propoganda*. Newycastle upon Tyne: Cambridge S. Publishing,2012.

Zaccagnini, Carlo. "The Enemy in The Neo-Assyrian Royal Inscriptions: The "Ethnographic" Description." *Mesopotamien und Seine Nachbarn* 4, no.1 (1982): 409-424.

Zawadski, Stefan. "Depicting Hostile Rulers in the Neo-Assyrian Royal Inscriptions." *From Source to History: Studies on Ancient Near Eastern Worlds and Beyond, Dedicated to Giovanni Battista Lanfranchi on the Occasion of His 65th Birthday on June 23, 2014*, Editör S. Gaspa vd., 767-778. Münster: Ugarit, 2014.

Zur, Ofer. "The Love of Hating: The Psychology of Enmity". *History of European Ideas*13, no.4 (1991): 345-369.

C. İnternet Kaynakları

Beale, Jonathan. "[High number of civilians hurt by explosives in 2023 ."](https://www.bbc.co.uk/news/world-67915770) *BBC*, Erişim Tarihi 08.01.2024. <https://www.bbc.co.uk/news/world-67915770>.

Cambridge English Dictionary. t.y. "Enemy", Erişim Tarihi 15.01. 2024. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/enemy>.

Foxvog, A. Daniel. *Elementary Sumerian Glossary*. Cuneiform Digital Library Preprints 2016 (3.0.). Erişim Tarihi 16.01.2024, <https://cdli.mpiwg-berlin.mpg.de/articles/cdlp/3.0.pdf>.

Halloran, John Alan. *Sumerian Lexicon Version 2006* (3.0.). Erişim Tarihi 16.01.2024.<http://sumerian.org/sumerian.pdf>.

Summary

Active wars and the increasingly loud threat of World War III in recent years have brought the concept of 'enemy' back onto the agenda of researchers. The fact that the relationship between oneself and the other is organized on a negative basis has caused the concept of enemy to be seen as the source of all the negativities experienced. Thus, the concept of enemy has emerged as a product of a universal perception of marginalization in individual and social terms. In every period of history, negative attributions have been made for the concept of the enemy on which negative labels have been attached. However, the fact that the enemy is seen as a natural party to wars and associated with the death of many people has left deep and difficult to erase traces in the memory of humanity. All this has led the enemy to assume the role of the anti-hero of historiography.

In this study, the words expressing the concept of enemy in the texts left behind from the ancient Mesopotamian civilizations were identified and evaluations were made on the definition and depiction of the enemy. For the study, especially dictionary and grammar works and digital resources were scanned; then the other meanings of these words were discussed together with other studies prepared by experts in the history of Ancient Mesopotamia. In this way, the state of humanity's relationship with its enemies is examined, as well as comments on the origin and nature of enemies and enmity in Ancient Mesopotamia. Undoubtedly, this makes our study remarkable in that it provides an approach to the historical foundations of the perception of enemies in Ancient Mesopotamia, which shares the same geography with the Middle East, where wars have become an ordinary situation today. In addition, although there are many studies on Ancient Mesopotamia and the enemy in the world literature, it has been observed that there is no publication written in Turkish or addressed to Turkey. In addition to contributing to the Turkish literature, this study aims to contribute to the production of new and original studies by preparing the ground for discussion.

Defining the enemy is the first step to render the enemy harmless. In the process of enemy creation, words that will discredit the opponents and give them a sense of worthlessness are carefully selected. The selected words were then expressed in a polarizing language structure. Thus, through words, the relationship between self and enemy is based on being good or bad. The binary narrative, on the other hand, has become the basic writing template of the texts describing the enemy, underlining the other's otherness and inferiority. In accordance with this template, in Ancient Mesopotamian texts, the enemy motif, created with the words of the superior, is associated with negativity as it stands against the king, the protector of order. In this way, the concept of enemy was associated with a large number of terms and had a large place in Ancient Mesopotamian terminology. This study reveals that the terms *kur* and *erim* in Sumerian and *nakru*, *zā'eri*, *aiiābu*, *zāmānu* and *geru* in Akkadian are prominent. In addition, other terms with more limited usage are also included in the study. It has been observed that most of the terms cannot meet the concept of enemy with a single word and that the concept of enemy is usually defined with the support of more than one word (curse, calamity, sinner, hate, hatred, grudge, evil, destruction, destroy, harmful and devil, etc.). Especially the Sumerian term "Kur" and the Akkadian term "Nakru" are distinguished from other terms by their foreign, strange and different meanings. Because these terms feed on the sense of fear created by the unknown and emphasize a difference between the enemy and the narrator. In this way, the other side is warned that the stranger harbors a potential danger. As a result, it has been observed that the terms for enemy in Ancient Mesopotamian texts, which are organized according to the perspective of power, are dominated by an emotion-based content. All the selected terms successfully fulfilled the task of conveying the enemy's negative and evil characteristics in a common way. However, it is much more clearly understood that the enemy is an integral part of historiography from the past to the present.